

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 5

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

26.54

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 5

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей “Історичні науки”. – (Див.: Бюлетень ВАК України. – 1999. - № 6).

Рецензенти: д.і.н., проф. Михайлина П.В.,
д.і.н., проф. Задорожний В.Є.,
д.і.н., проф. Шевчук В.П.

Редколегія: д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (наук. редактор),
д.і.н., проф. Брицький П.П.,
д.і.н., проф. Даниленко В.М.,
д.і.н., проф. Добржанський О.В. (заст. наук. редактора),
д.і.н., проф. Кожолянко Г.К.,
д.і.н., доц. Коцур А.П. (відповід. секретар),
д.і.н., проф. Сич О.І.,

Відповідальний за випуск: д.і.н., проф. Макар Ю.І.

Друкується за ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.

Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 5. – 224 с.

ISBN 966-8029-11-9

У статтях збірника висвітлюються різні аспекти української історії від XV ст. до наших днів, зокрема: поширення ідей Реформації в Україні, українська політична та заробітчанська еміграція, розвиток економіки, кооперація, національна ідея та національно-визвольний рух, діяльність громадських організацій, церкви, насильницька колективізація, становище національних меншин. Окремі статті присвячені історії Буковини. Публікуються також документи, рецензії, наукова інформація.

Для науковців, викладачів історії, студентів, красназавців, учнів старших класів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

These proposed collected articles elucidate different aspects of the Ukrainian history from the 15th century till nowadays, in particular the spreading of Reformation ideas in Ukraine, Ukrainian political and earning emigration, the development of economics, co-operation, national idea and national-liberation movement, the activities of civil societies, the church, forced collectivisation, the status of national minorities. Some articles are dedicated to the history of Bukovyna. Some documents, reviews and scientific information have been published too.

It is offered to scientists, teachers of history of different educational establishments, students and senior pupils, specialists of local lore, to everybody who is interested in the native history.

ББК 63.3 (4 УКР) я - 43

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Кочерган А.І.</i> ПОШИРЕННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ТА РЕФОРМАЦІЙНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ (XV-XVII ст.)	7
<i>Комарницький С.І.</i> ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО (До 380-річчя від дня смерті)	10
<i>Яценюк Г.М.</i> ПЕРША УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ (1710-1725 рр.)	14
<i>Омельчук В.В.</i> ПЕРЕБІГ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1738 р.	18
<i>Студінський В.А.</i> ПАПЕРОРОБНА МАНУФАКТУРА В УКРАЇНІ (друга половина XVII - початок XIX ст.)	22
<i>Зваричук Е.О.</i> РОСІЙСЬКЕ БІБЛІЙНЕ ТОВАРИСТВО ТА ЙОГО ОСЕРЕДОК НА ПОДІЛЛІ	29
<i>Бойко Н.І.</i> СКРОМНИЙ СЛУГА НАУКИ: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТА М.МАКСИМОВИЧА (1841-1850)	32
<i>Баженова С.Е., Баженов Л.В.</i> ОЛЕКСАНДР ПШЕЗДЗЕЦЬКИЙ – ІСТОРИК І АРХЕОГРАФ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ XIX ст.	36
<i>Королько А.З.</i> ВКЛАД АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА У РОЗВИТОК СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (80-ті рр. XIX - початок XX ст.)	42
<i>Кузін Б.С.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.	49
<i>Михайлик А.О.</i> РОЗВИТОК РЕМІСНИЧОГО ТА КУСТАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.	51
<i>Брицький П.П., Юрійчук Є.П.</i> УТВОРЕННЯ СРСР: РАДЯНСЬКИЙ СТЕРЕОТИП ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВА ДІЙСНІСТЬ	54
<i>Лашкевич Л.М.</i> НАСТРОЇ СЕЛЯН УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ	73
<i>Нестеренко В.А.</i> ЄВРЕЙСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ НА ПОДІЛЛІ В 20-30-ті РОКИ XX ст.	76
<i>Мандрик Я.І.</i> СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ КАДРІВ УСРР В РОКИ ЗАВЕРШЕННЯ МАСОВОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ	80
<i>Коцур А.П., Білецький Б.Ф.</i> УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ 20-х РОКІВ XX ст.	82
<i>Трофим'як Б.</i> ГАЛИЧАНИ – БУДІВНИЧІ ЗАКАРПАТСЬКОГО ПЛАСТУ (1921-1939 рр.)	87
<i>Качараба С.П.</i> ІМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КАНАДИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКУ ЕМІГРАЦІЮ З ПОЛЬЩІ (1919-1939 рр.)	91
<i>Струк З.</i> УКРАЇНСЬКА МІСЬКА ВИРОБНИЧА КООПЕРАЦІЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1920-1939 рр.)	96
<i>Єзрейшій О.І.</i> ЄПІСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ	101
<i>Милусь В.І.</i> ВОЛИНСЬКО-РІВНЕНСЬКА ЄПАРХІЯ У 40-50-х рр. XX ст.	104
<i>Бабін Б.В.</i> МАЛІ НАРОДИ КРИМУ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ	108

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ

<i>Карпо В.Л., Масан О.М.</i> РОЛЬ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО І ХОТИНСЬКОГО СТАРОСТ У ПОЛЬСЬКО-МОЛДАВСЬКОМУ ПРИКОРДОННОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ (друга половина XV – перша половина XVI ст.)	111
<i>Скорейко Г.М.</i> БУКОВИНСЬКО-БЕССАРАБСЬКЕ ПОРУБІЖЖЯ ЯК ОБ'ЄКТ МІЖДЕРЖАВНИХ СУПЕРЕЧОК КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.	117

<i>Огуй О.Д.</i> ВПРОВАДЖЕННЯ “АВСТРІЙСЬКОЇ ВАЛЮТИ” (1857-1892 рр.): ПРОБЛЕМИ МОНЕТНОЇ НОМІНАЦІЇ ТА ГРОШОВОГО ОБІГУ НА БУКОВИНІ (на архівному, газетному та монетному матеріалі)	123
<i>Добржанський О.В.</i> РОСІЙСЬКЕ КОНСУЛЬСТВО У ЧЕРНІВЦЯХ І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА БУКОВИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	130
<i>Ботушанський О.В., Чайка Г.В.</i> ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ ЗА НАЦІОНАЛЬНИМ СКЛАДОМ ЗА ПЕРЕПИСОМ 1910 р.	137
<i>Гуйванюк М.Р.</i> УТВОРЕННЯ ПЕРШИХ ГЛИЦЬКИХ ТА БУКОВИНСЬКИХ “СІЧЕЙ” НА ПОЧАТКУ ХХ ст. СІЧОВА АТРИБУТИКА	143
<i>Мусієнко І.В., Фостій І.П.</i> ІЛАРІЙ КАРБУЛИЦЬКИЙ – НАУКОВЕЦЬ, ПЕДАГОГ, ГРОМАДЯНИН І МУЧЕНИК	151
<i>Гнатчук О.С.</i> РОЛЬ ПРЕСИ У ВИСВІТЛЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ТОВАРИСТВ БУКОВИНИ ТА ЇХ ЗГУРТУВАННІ У 20-30-х рр. ХХ ст.	160
<i>Ботушанський В.М.</i> ШТРИХИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ БУКОВИНИ (До 100-річчя заснування і діяльності Чернівецького цукрового заводу)	164
<i>Піддубний І.А.</i> ПИТАННЯ БУКОВИНИ ТА БЕССАРАБІЇ НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ ТА УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКІ СТОСУНКИ	182
<i>Яремчук С.С.</i> АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТИСК РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ В КІНЦІ 50-х – НА ПОЧАТКУ 60-х рр. ХХ ст. (на прикладі Чернівецької області)	193

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

<i>Ботушанський О.В.</i> КРЕДИТУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ СПІЛОК БУКОВИНИ	199
ФРАНЦУЗЬКИЙ СЕНАТОР ПРО РОСІЯН	201

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Михайлина П.В., Федорук А.В.</i> Грабовецький В. Берестецька битва 1651 року та історія створення пантеону і музею-заповідника «Козацькі могили». – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 44 с.	208
<i>Яценюк Т.С.</i> Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.	210
<i>Брицький П.П.</i> Георгій Кожолянко. Етнографія Буковини. – Том 2. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 424 с.	211

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ЗА 2000-2001 рр.	216
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	224
-----------------------------	-----

CONTENTS

THE HISTORY OF UKRAINE

<i>Kochergan A.I.</i> HUMANIST AND REFORMATIONAL IDEAS ON THE TERRITORY OF UKRAINE (15-17 centuries)	7
<i>Komarnyts'kyi S.I.</i> THE HISTORICAL PORTRAIT OF THE HET'MAN PETRO KONASHEVYCH-SAGAYDACHNYI (to the 380 th anniversary of his death)	10
<i>Yatsenyuk G.M.</i> THE FIRST UKRAINIAN POLITICAL EMIGRATION (1710-1725)	14
<i>Omel'chuk V.V.</i> THE PROCESS OF THE LIBERATION STRUGGLE ON THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF OF 1738	18
<i>Studynskyi V.A.</i> PAPERPRODUCING MANUFACTURE IN UKRAINE (the second half of the 17 th till the beginning of the 19 th century)	22
<i>Zvarychuk E.O.</i> THE RUSSIAN BIBLE SOCIETY AND ITS COMMUNITY IN PODILLYA	29
<i>Boyko N.I.</i> A MODEST SERVANT OF SCIENCE: SOME TOUCHES TO THE BIOGRAPHICAL PORTRAIT OF M.MAKSYMОВYCH (1841-1850)	32
<i>Bazhenova S.E., Bazhenov L.V.</i> OLEKSANDR PSHEZDZIECKY AS HISTORIAN AND ARCHEOLOG OF UKRAINE AND POLAND OF THE 19 th CENTURY	36
<i>Korol'ko A.Z.</i> ANTON PETRUSHEVYCH' CONTRIBUTION INTO THE DEVELOPMENT OF SPECIAL HISTORICAL SUBJECTS ON THE WESTERN-UKRAINIAN TERRITORIES (80 ^{ties} of the 19 th – the beginning of the 20 th centuries)	42
<i>Kuzin B.S.</i> THE ACTIVITY OF PODILIAN CO-OPERATIVE SOCIETIES AT THE END OF THE 19 th – AT THE BEGINNING OF THE 20 th CENTURIES	49
<i>Mykhailyk A.O.</i> THE DEVELOPMENT OF MANUFACTURING AND HANDICRAFT PRODUCTION ON THE RIGHT-BANK UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20 th CENTURY	51
<i>Brytskyi P.P., Yuryichuk Ye.P.</i> THE FOUNDATION OF THE USSR: THE SOVIET STEREOTYPE AND HISTORIC-LEGAL REALITY	54
<i>Lashkevich L.M.</i> MOODS OF THE OF UKRAINIAN PEASANTS BEFORE	73
<i>Nesterenko V.A.</i> THE JEWISH RELIGIOUS SOCIETIES IN PODILLYA BEWTWEEN 20 ^{ties} AND 30 ^{ties} OF THE 20 th CENTURY	76
<i>Mandryk Ya.I.</i> THE SOCIAL-POFESSIONAL CHARACTERISTICS OF AGRICULTURAL PERSONNEL OF THE UKRAINIAN SSR DURING THE YEARS OF THE COMPLETED MASS COLLECTIVIZATION	80
<i>Kotsur A.P., Biletskyi B.F.</i> THE UKRAINIAN NATIONALISM OF THE 20 ^{ties} OF THE 20 th CENTURY	82
<i>Trofim'ak B.</i> GALYCH PEOPLE AS THE FOUNDERS OF TRANSCARPATHIAN PLAST (1921-1939)	87
<i>Kacharaba S.P.</i> IMMIGRITIONAL POLICY OF CANADA AND ITS INFLUENCE ON THE UKRAINIAN EMMIGRATION FROM POLAND (1919-1939)	91
<i>Struk Z.</i> UKRAINIAN CITY PRODUCTION COOPERATION IN EASTERN GALYCHYNA IN THE INTERBELLIC PERIOD (1920-1939)	96
<i>Yegreshyi O.I.</i> BISHOP HRYHORYI KHOMYSHYN AND UKRAINIAN NATIONALISM.....	101
<i>Mylus' V.I.</i> THE VOLYN'-RIVNE DIOCESE BETWEEN THE 40-50 ^{ties} OF THE 20 th CENTURY	104
<i>Babin B.V.</i> THE SMALL CRIMEA PEOPLES : SOME PECULARITIES FROM THE LEGAL STATUS	108

THE HISTORY OF BUKOVYNA

<i>Karpo V.L., Masan O.M.</i> THE ROLE OF CHERNIVTSI AND KHOTIN STAROSTAS IN THE POLISH-MOLDAVIAN BORDER COOPERATION (between the second half of the 15 th and the first half of the 16 th centuries)	111
<i>Skoreyko G.M.</i> BUCOVYNIAN-BESSARABIAN BORDERSHIP AS AN OBJECT OF INTERSTATE CONFLICTS BETWEEN 18 th AND THE FIRST HALF OF THE 19 th CENTURIES	117

<i>Oguy O.D.</i> THE INTRODUCTION OF AUSTRIAN CURRENCY (1857-1892): PROBLEMS OF COIN NOMINATION AND MONEY CIRCULATION IN BUKOVYNA (on the material of archive, new-papers and coins)	123
<i>Dobrzhans'kyi O.V.</i> THE RUSSIAN CONSULATE IN CHERNIVTSY AND UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN BUKOVYNA IN THE SECOND HALF OF THE 19 th AND AT THE BEGINNING OF THE 20 th CENTURY	130
<i>Botushans'kyi O.V., Chayka G.V.</i> EMPLOYMENT OF BUCOVINA'S POPULATION ACCORDING TO THE NATIONAL STRUCTURE DUE TO CENSUS OF THE YEAR 1910	137
<i>Guyvanyuk M.R.</i> THE CREATION OF THE FIRST GALYTSIAN AND BUCOVINIAN SECHS AT THE BEGINNING OF THE 20 th CENTURY: SECH'S ATTRIBUTES	143
<i>Musyienko I.V., Fostyi I.P.</i> ILARYI KARBULYTS'KYI AS A SCIENTIST, PEDAGOGIST, CITIZAN AND MARTYR	151
<i>Hnatchuk O.S.</i> THE ROLE OF PRESS IN THE ILLUMINATION OF THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN FEMALE SOCIETIES OF BUKOVYNA CENTURY AND THEIR UNITING IN 20TIES –30TIES OF THE 20 th	160
<i>Botushans'kyi V.M.</i> SOME TOUCHES TO THE EUROPEAN ECONOMIC INTEGRATION OF BUKOVYNA (to the 100 th anniversary of foundation and activity of the Chernivtsi sugar factory)	164
<i>Piddubnyi I.A.</i> BUCOVINA'S AND BESSARABIAN PROBLEMS AT THE PARISIAN PEACE CONFERENCE AND UKRAINIAN-ROUMANIAN RELATIONSHIPS	182
<i>Yaremchuk S.S.</i> ADMINISTRATIVE PRESSURE OF THE SOVIET POWER ON THE ORTHODOX CHURCH BETWEEN THE END OF 50 ^{ties} AND THE BEGINNING OF THE 60 ^{ties} OF THE 20 th CENTURY (on example of Chernivtsi region)	193

DOCUMENTS AND MATERIALS

<i>Botushans'kyi O.V.</i> THE CREDITING OF PEASANTS SOCIETIES OF BUCOVINA	199
A FRENCH SENATOR ABOUT RUSSIANS	201

REVIEWS

<i>Mykhaylyna P.F., Fedoruk A.V.</i> Hrabovetskyi V. The battle of Berestechko 1651 and the history of the creation of pantheon and preserve museum Cossack tombs. – Ivano-Frankivsk: Plai, 2001. – 44 p.	208
<i>Yatsenyuk T.S.</i> Dobrzhans'kyi O., Makar Yu., Masan O. The Khotin Land. A Historical essay. – Chernivtsy: Molodyi bukovinets, 2002. – 464 p.	210
<i>Bryts'kyi P.P.</i> Georgyi Kozhol'anko. Ethnography of Bukovyna. – Volume 2. – Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2001. – 424 p.	211

INFORMATION ABOUT SCIENTIFIC WORK OF THE CHAIR FOR THE YEARS 2000-2001	216
--	-----

INFORMATION ABOUT THE UTHORS	224
------------------------------------	-----

ПОШИРЕННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ТА РЕФОРМАЦІЙНИХ ІДЕЇ В УКРАЇНІ (XV – XVII ст.)

Питання Відродження і Реформації, їх типологічних особливостей, місця і ролі в історії культури, хронологічних рамок, характеру проявів у національних культурних регіонах доволі жваво обговорюються останнім часом дослідниками різних гуманітарних спеціальностей. Позиції і точки зору, обстоювані різними авторами у публікаціях з даної теми, варіюють в досить широкому діапазоні. Так, скажімо, стосовно Відродження зустрічаємо як погляди, згідно з якими воно становить собою унікальне явище, властиве лише історії західноєвропейської і насамперед італійської культури, так і протилежну точку зору (концепція “світового Ренесансу”, “східного Відродження”), прихильники якої відводять йому роль закономірного етапу в історії світової культури, який з необхідністю мусить пройти у своєму розвитку кожна національна культура.

Феномен Відродження і Реформація разом з тим не є властивими формами духовного життя власне українського народу – це форми, в першу чергу, загальноєвропейські, які зачепили нашу землю, як круги, що розходяться по воді від кинутого каменя, і витворили свої різновиди нашої культури.

Із першоджерел та спеціальних досліджень відомо, що в другій половині XV ст. в Україні, яка входила до складу королівства Польського та Великого князівства Литовського, почався процес зародження й формування нової, гуманістично налаштованої інтелігенції, або процес, котрий інколи називають ще “гуманістичним духом”. Початки його нерозривно пов’язані з поживленням розвитку численних міст та містечок, отже, й міської культури. Зокрема, за даними відомого радянського дослідника епохи Відродження М.Голеніщева-Кутузова, “в період розквіту італійського гуманізму знайомство із Заходом проявляється серед східних слов’ян найраніше в Галичині”, насамперед у Львові та інших галицьких містах [3, с. 155].

У XV ст. на українських землях з’явилися важливі культурні осередки, які підносилися до рівня передових суспільно-духовних вогнищ Західної Європи. Секуляризація суспільної свідомості в ті часи починає набирати такої сили, що людська особистість з її специфічною майстерністю, ставленням до життя стає актуальнішою за традиційні інтереси церкви та церковної догматики.

Великі міста й міські культурні осередки згуртовують кращі сили громадської думки, стають центрами гуманістичного руху. Міщанські церковні братства, якими б обмеженими не були їх матеріальні можливості, виконують роль меценатів, стають фундаторами низки початкових шкіл, активно займаються освітньо-просвітницькою діяльністю, відкривають й утримують друкарні, заохочують до праці літературні сили, беруть участь у тогочасних полемічних диспутах. Щодо цього, в першу чергу, відзначаються братства Львівське Успенське і Віленське, а з першої чверті XVII ст. – Київське Богоявленське братство. У процесі духовної консолідації національних творчих сил велика роль належала Острозькій академії на чолі з визначним письменником – гуманістом європейського рівня Герасимом Смотрицьким, ректором академії (1578-1594) [9, с. 10].

Розвиткові й розгортанню гуманістичного руху в Україні, як і в більшості країн на північ від Альп, відчутно сприяла наукова й педагогічна діяльність мандрівних учених, студентів, майстрів, бакалаврів і докторів, котрі свого часу навчалися в університетах Західної Європи, передусім Італії – батьківщини європейського ренесансного гуманізму. Здобування ж освіти за кордоном, зокрема в тій самій Італії, Німеччині, Франції, Голландії, Австрії практикувалось українською молоддю ще з XVI ст. [3, с. 155].

Підписання в 1596 р. Брестської церковної унії й соціально-політична та ідеологічна боротьба, котра розпочалась навколо цих подій, негативно відбилася на розвитку реформаційних рухів в українських землях у складі Речі Посполитої [2, с.253].

Вже В.Герберст, проголошуючи ідею унії, посилався насамперед на загрозу поширення Реформації і наводив приклад впливу діяльності радикальних реформаторів у Вільно (1565 р.). З цим погоджувався й Ігнатій Потій, один з головних організаторів унії, який вважав, що причиною укладення унії було подальше поширення ересі серед православного населення. Певною мірою вони мали рацію, оскільки за кордоном досить активно розвивався гуманізм і нові духовно-релігійні течії - лютеранство, анабаптизм тощо [1, с.3].

Дані реформаційні течії потрапляли в Україну кількома шляхами: з Чехії – вчення “братів чехів”, зі Швейцарії – кальвінізм, з Німеччини – лютеранство, з Голландії – анабаптизм, а також з Півночі, з Новгородщини та Московщини (через Білорусію) – рух так званих “зжидоватілих”, початки якого фіксує ще “Києво-Печерський патерик”. Крім того, безпосередньо з Італії (через Польщу) на українських теренах з’явився рух антитринітаріїв. Знайшли тут прихильників також ідеї соцініан. Лютеранство на нашій землі особливого розвитку не мало, кальвінізм утвердився нестало, зрештою, вступив у протистояння із антитринітарством і був ним фактично подоланий, а рух “зжидоватілих” з антитринітарством фактично злився.

Протестанти просувалися в Україну, як вже зазначалося, кількома шляхами. Вони, зазвичай, шукали собі багатих меценатів, яких схилили до своєї віри і осідали біля них гніздами. В Литві це був віленський каштелян Ян Кишка, власник 70 містечок і 400 сіл, який зробив біля себе осідок антитринітаріїв, з якими з’єднуються близькі до феодосіян Симон Будний, Мартин Чехович та інші, але зі смертю Яна Кишки 1592 р. соцініанство тут занепадає, хоча інші секти продовжують існувати. В Галичині соцініанство виникло у другій половині XVI ст.

Протестанти для своїх потреб перекладали лютеранські пісні, зокрема одна зі збірок дійшла до нашого часу і дозволяє скласти уяву про їх зміст й релігійний характер. Серед науковців існує думка, що близьким до протестантів був православний київський митрополит Оницифор Дівочка (1578-1589 рр.), той самий, якого через звинувачення “у двоєженстві” з ганьбою усунув з кафедри патріарх Константинопольський Єремія. Поширюється протестанство й на Поділлі, охоплюючи ряд знаних шляхетських родів: Потоцьких, Мелецьких, Мельгитинських, Синявських, Фірмів та ін. (Потоцькі навіть відверто оголосили себе прихильниками реформаторів). У Панівцях з’явилась, наприклад, реформаторська кірха, засновано було й академію, а при ній друкарню. Панівецький друкар Малахович видає тут (у тих же роках) низку праць подільських реформаторів. У цей же час засновано соцініанську школу в Хмільнику, де працювали Християн Франкен, Юрій Шиман, Войцех із Каліша, Ян Фольнелій, Криштоф Острород, загалом – німці. Слід підкреслити, що вони мали підтримку від воєводи подільського і хмельницького старости Миколи Мелецького.

Часом брали до себе протестантів за вчителів і братства, зокрема Віленське. Ігнатій Потій у листі до К.Острозького від 25 березня 1595 р. застерігав: “Ліпше згоджуватися з правдивими хвальцями Бога в Трійці Єдиного, аніж з блюзнірцями і явними ворогами Сина Божого; ліпше з Отцями Святими, аніж з Арієм проклятим” [7, с. 82].

В 1581 р. волинський соцініанин Валентин Негалевський здійснює переклад на українську книжну мову “Нового Заповіту”; працює він у с.Хорошеві неподалік від Острога і робить свою працю за підтримки і сприяння європейських багатих вчених, богобоязних і тих, котрі письма польського читати не вміють і слів не розуміють.

З антитринітарських кіл вийшла друківана українською мовою в Ракові “Трагедія Руська”, яка розігрувалася, очевидно, в Києві, оскільки там згадуються близькі до Києва географічні назви. Для нас цікавим є той аспект, що саму “комедійку” побудовано на основі ренесансних поетик – тобто це ще одна пряма ниточка до зв’язку Реформації з Відродженням. Загалом з 1638 р. починає поступово занепадати Раківська академія, і це знаменує початок остаточного знищення антитринітарства в Польщі. Соцініани з Ракова та Любліна переселяються до Киселина (нині Волинська обл.), до місцевої академії, але вже в 1640 р. Юрій Чаплич був притягнений до суду за прикриття аріан і самовільне відкриття академії.

1644 р. академію в Киселині закрито королівським трибунальським декретом. Юрій Чаплич не підкорився вердиктові і знову був притягнений до суду. Так само 1644 р. люблінський трибунал видав декрет про вигнання социніан із Ляхівців, а після смерті Романа Гойського занепала протестантська школа і в Гощі. Романова донька Регіна заснувала натомість тут за домовленістю з Петром Могилою (1596-1647) православну школу, першим ректором якої став знаменитий згодом Інокентій Гізель (1600-1683). Школа в Гощі стала учительською колонією Київського колегіуму, а социніанські школи були закриті. Це один із нечисленних випадків відвертої боротьби православних з протестантами. Зрештою, неодноразово було й навпаки – протестанти перетворювали в молитовні храми православної церкви.

Працювали социніани і у Київській колегії, що викликало обурення у козаків і київських міщан. Зрештою, Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького повністю витіснила протестантів з України разом із римо-католицькою та православною шляхтою. Головний протектор социніан в Україні Юрій Немирич прийняв православ'я, перейшов на бік козаків разом із частиною української шляхти і став одним із авторів знаменитого Гадяцького трактату; згодом він загинув від рук повсталих козаків.

Таким чином, український Ренесанс творився у межах середньовічної польської культури вихідцями з України, які, проте, не переставали усвідомлювати себе українцями. Загалом ці люди відчували себе слугами загальноєвропейського Парнасу і писали свої гуманістичні твори на популярні тоді духовно-релігійні та морально-філософські теми без глибинного зв'язку з життям на рідній землі [8, с.140].

З іншого боку, реформаційний культурний рух не залишив глибокого і сталого сліду в українській національній культурі, хоча і тут спостерігалися певні здобутки. Саме реформатори вклали свою працю у розвиток перекладної та полемічної української літератури, взяли активну участь у полеміці православних із римо-католиками.

Джерела та література

1. Дмитриев М.В. Реформационная традиция в общественной мысли украинско-белорусских земель Речи Посполитой в конце XVI – первой половине XVII в. // Развитие общественной мысли в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: Москов. ун-т, 1991. – С. 3-34.
2. Дмитриев М.В. Влияние Реформации на общественную мысль украинско-белорусских земель Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII в. // Отечественная, общественная мысль эпохи средневековья. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 250-261.
3. Духовне життя України і європейської філософії й культури доби Ренесансу та Реформації // Філософія Відродження на Україні. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 155-206.
4. Житецький П. Острозька трагедія // Наукове Товариство ім. Т.Г.Шевченка. Записки. – Т. 51. – С. 4-5.
5. Стратий Я.М. Ренесансно-гуманистические представления о сущности человека и смысле его жизни в духовной культуре Украины во второй половине XVI - первой половины XVII в. // Отечественная, общественная мысль эпохи средневековья. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 289-300.
6. Стратий Я.М. О специфике формирования идеологии Реформации в духовной культуре Украины во второй половине XVI – первой половины XVII в. // Проблемы философии: Сб. ст. – К.: Выща школа, 1989. – Вып 12. – С. 98-106.
7. Шевчук В.О. Відродження і Реформація // Філософська і соціологічна думка. - 1989. – №4. – С. 73-86.
8. Шевчук В.О. Співець двох народів // Всесвіт. – 1987. - № 5. – С.140-141.
9. Яременко П.К. До джерел давньоукраїнського гуманізму (XVI ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 10-25.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО (До 380-річчя від дня смерті)

Найвидатнішим козацьким ватажком до Б.Хмельницького й одним з найталановитіших українських дипломатів, полководців і державних діячів був Петро Конашевич-Сагайдачний. Але тільки на сучасному етапі розвитку нашої держави ми маємо можливість відкрито, всебічно досліджувати важливі аспекти життя й діяльності такої непересічної історичної постаті, як Сагайдачний.

У XVI – XVII ст. народні маси України стогнали під тяжким ярмом чужоземних загарбників і своїх феодалів. Річ Посполита вела загарбницькі війни проти сусідніх держав – Молдови, Московії та оборонні – проти султанської Туреччини і Кримського ханства. Ці війни і зв'язані з ними тяжкі побори та грабування населення підривали господарство України, створювали нестерпне становище для українського люду. До того ж народні маси терпіли від частих нападів турецько-татарських орд.

У цей час з середовища українського козацтва вийшло ряд талановитих полководців, які відіграли велику роль у боротьбі проти турецько-татарського іґа. Серед них особливо виділявся гетьман Петро Сагайдачний. При ньому роль козацтва у суспільному житті України та й самої Речі Посполитої небувало зросла. Саме в часи розквіту воєнної слави козацтва розгорнулася діяльність видатного полководця і політичного діяча Петра Конашевича Сагайдачного – шляхетського походження*. Це підтверджується і в панагіричному віршованому творі Касіяна Саковича “Вършѣ на жалоснѣй погреб зацного рыщера Петра Конашевича-Сагайдачного”, де знаходимо вказівку на “шляхетську кров” героя. [5, с. 480]. Це підтверджує і зображення його родового герба у вигляді перевернутої підкови, яку увінчує хрест (у геральдиці цей герб класифікується як “Побог”). Складова частка “Конашевич”, ймовірно, походить від дрібно шляхетського роду Конашевичів-Попелів. Шляхтичі Попелі вживали кілька гербів, насамперед “Сас” та “Сулима”. Що стосується герба “Побог”, вміщеному у книзі К. Саковича, то він, вірогідно, перейшов до представників роду Конашевичів-Попелів від магнатського роду Конецьпольських. Останній не тільки мав герб “Побог”, а й тримав у своїх руках Дрогобич і дев'ять довколишніх сіл, з якими межували маєтки Попелів.

Відносно другої половини прізвища – Сагайдачний – то воно було дане йому козаками, як вправному лучнику. Сагайдак – колчан для стріл. За хвилину вправний лучник випускав від 8 до 12 стріл, які летіли іноді за 500 кроків.

Народився П. Сагайдачний (рік народження, можливо, 1570) в с. Кульчинцях у Галичині (нині – Самбірського р-н Львівської обл.). Після здобуття початкової освіти в Кульчинцях і Самборі П. Сагайдачний у 80 роках XVI ст. стає учнем першої у східнослов'янському світі слов'яно-греко-латинської академії в м. Острозі. В ній викладались предмети – граматики, риторика, діалектика, а також вивчались грецька, латинська і старослов'янська мови. Там прищеплювалося розуміння значущості духовних цінностей українського народу, формувалася його національна самосвідомість і гідність. Та атмосфера, яка оточувала П. Конашевича в острозький період, вплинула на формування його особистості. У 90-х роках юнак завершує навчання в академії і влаштовується на службу до Київського судді Яна Аксака домашнім вчителем.

* Наприкінці XVI ст. в Україні залишилося вже мало неспольщеної української шляхти. Як зазначала Н. Полонська-Василенко, “найбільш було такої шляхти в Галичині, але це була лише дрібна шляхта, бо більш-менш заможна була спольщена. Шлюби з поляками, з католиками викликали переходи на католицизм... Ця дрібна шляхта видала з поміж себе багато визначних діячів: Сагайдачного, Плетенелького, Балабана, Конистенських, Кальнофойських, Вишницьких. З цієї шляхти ведуть свій початок багато династій українських духовних діячів” (9, с. 457-458).

Вважається, що поява на Запорозжі П.Сагайдачного відноситься до 1610 р. (припускаємо, що це могла бути і друга половина 90-х років XVI ст. – 1597-99). Слава грізного і безстрашного козацького ватажка прийшла до П.Сагайдачного після участі у знаменитих морських походах козаків на володіння султанської Туреччини та Кримського ханства.

Розумний, освічений, надзвичайно хоробрий, енергійний, із залізною волею, він користувався великою популярністю серед козаків і неодноразово обирався гетьманом Запорозької Січі. Представник правлячих кіл Я. Собеський характеризував П.Сагайдачного як людину “рідкісної мудрості і зрілого судження в ділах”, “дотепну в словах і вчинках”, “просту способом життя і звичками”, дуже сміливу і мужню, яка “шукала небезпек, зневажала життя” і була “першою в нападі, а у відступі останньою” [3, с. 422-423; 7, с. 100].

Відомий український історик В.Антонович у праці “Про козацькі часи на Україні”^{*} зазначав: “Своїм політичним тактом Сагайдачний був чоловіком видатним для свого часу та вельми корисним для народного діла. Вернувши Україні її споконвічний громадський виборний лад в церковному та світському житті, що виходив з інстинктів українського народу. Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і змоги вести ту боротьбу” [1, с. 83].

Під керівництвом П.Сагайдачного козаки здійснили ряд успішних походів проти султанської Туреччини і Кримського ханства, на міста Малої Азії, околиці Константинополя. Так, у 1606 р. козаки піддали штурму – Білгород, Кілію і Варну. Восени 1608 р. здобули добре укріпленій Перекоп, а в 1609 р. здійснили нові рейди на турецькі володіння. У 1614 р. здобули козаки добре укріплену турецьку фортецю Сіноп. У 1616 р. під проводом П.Сагайдачного козаки здобули м. Кафу (Феодосія). В цій добре укріпленій фортеці знаходився турецький беглер-бей (губернатор) з великим гарнізоном, адже в той період Кримське ханство перебувало у васальній залежності від Туреччини. На великому невільницькому ринку Кафи татари продавали полонених українців, росіян, поляків. Козацьке військо, спустившись на чайках по Дніпру в Чорне море, обігнуло Кримське узбережжя і, знищивши 14-тисячний гарнізон, спалило Кафу та визволило сотні невільників. Ця перемога й визволення бранців зразу здобули Сагайдачному славу й ореол народного героя [3, с. 418]. За словами ректора Київської братської школи Саковича, “сам цісар турецький”, довідавшись про напад козаків на Кафу, “був у великому страху” [4, с. 124; 5, с. 355].

Як ніхто інший П.Сагайдачний славився умінням максимально використовувати бойові можливості запорозького війська. Зокрема, це проявилось під час участі козацького війська в поході на Москву у 1618 р. Козаками було взято штурмом м. Лівни, Єлець. Через Рязанщину під орудою П.Дорошенка козаки оволоділи Лебедином, Данковом, Скопином. Козаками були розбиті московські війська під командуванням князів Д.Пожарського та Г.Волконського. П.Сагайдачний безперешкодно з'єднався з військами Владислава за кілька верств – під Тушино. Облога сталася в ніч перед святом Покрови. Було підписано вигідне обом сторонам перемир'я. Козаки повернулися в Україну.

П.Сагайдачний прагнув зміцнити становище українського козацтва, розширити його привілеї, розвинути культуру України, а головне – утвердити її територіально, як державу. Людина високої культури, він став справжнім захисником української культури і православ'я від польсько-католицької експансії, перетворив Запорозьке військо на реальну силу, яка тільки й змогла захистити православ'я і культуру від утисків з боку Польщі. За активної участі П.Сагайдачного, який з усім козацьким військом вступив у Київське братство, взявши його таким чином під свою опіку, в Україні у 1620 р. відновлено православну ієрархію, ліквідовану після Брестської унії 1596 р.

^{*} Ця книга – захоплююча, яскрава розповідь про славетну історію Запорізької Січі – від витоків і до злочинного зруйнування її російським царатом. Незвичайна історія створення книги. Професор Київського університету В. Б. Антонович (1834-1908) потай від властей викладав студентам протягом 1895-96 навчального року історію козащини. Зачаровані слухачі детально законспектовували блискучі лекції історика, і згодом, рукопис відредагований О. Кониським, вийшов друком подалі від злого ока російської цензури – у Чернівцях (1897) та Коломиї (1912).

Під впливом освічених вчителів, які його навчали у Острозькій школі (Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, Іван Федоров, Василь Суразький, Мартин Броневський), П.Сагайдачний і написав свою "Розмову про унію", яку канцлер Лев Сапега назвав дуже цінним твором. П.Сагайдачний зазначав: "Мають оці – єзуїти і все духовенство римського костюлу і без нас, православних, кого до унії наvertати, саме ті народи, котрі не вірять в Ісуса Христа, а ми, православні, обійдемося без унії". На жаль, твір не зберігся повністю, та вище висловлена думка засвідчує неабияку освіту Сагайдачного, його патріотичні переконання.

У 1621 р. Речі Посполитій, як і всій Європі, загрожувало турецьке нашествя. Султан Осман II на чолі 250-тисячної турецько-татарської армії стояв на Дністрі під Хотином, вихвалявся перетворити Польщу на турецьку провінцію. Поляки могли виставити лише 35 тисяч жовнірів. За скасування обмежень з боку Польщі щодо козацького війська П.Сагайдачний дав згоду узяти участь у цій битві з 40-тисячною армією козаків. Головним героєм цього захисту Хотина став П. Сагайдачний, його досвід, хоробрість, рішучість. В успішному завершенні Хотинської кампанії, що врятувала Польщу від розгрому, вирішальну роль відіграло запорозьке козацтво під проводом П.Сагайдачного. "Слава їх (козаків), – писав Якуб Собеський, – поширилася далеко серед різних народів" [7, с. 100].

Після Хотинської війни П. Сагайдачний прибув до Києва без тріумфів і парадів. Його напівмертвого зустріли і прийняли в своєму домі тільки "ридаюча дружина його Анастасія, уроджена Повчанська" [7, с. 71].

Відчуваючи наближення своєї кончини, П.Сагайдачний в останніх числах березня 1622 р. відпустив від себе королівського придворного лікаря.

10 квітня 1622 р. Петро Конашевич-Сагайдачний помер, адже під час Хотинської війни був поранений стрілою і протягом тривалого часу хворів. Похований в Києво-Братському монастирі. Перед смертю він заповів своє майно на освітньо-наукові, релігійно-церковні і благодійні цілі, зокрема кілька тисяч злотих – Київській і Львівській братським школам.

До наших днів дійшов срібний хрест, інкрустований дев'ятьма каменями, що знаходиться в історичному музеї у Києві. На ньому є напис: "Року 1622 дадь сей кресть рабъ Божий Петр Конашевич Сагайдачний Гетьман Войска Его К. М. Запорозького, до церкви святого Богоявления Господня въ домъ Братскій, на отпущение греховъ своихъ...".

Автор "Історії Русів" назвав П.Сагайдачного виборним українським князем або гетьманом на всю Малоросію [6, с. 84-85]. О. Єфименко бачила в ньому "доброго знавця військового мистецтва й розумного дипломата, але перш за все завжди – людину, що глибоко й цілком була перейнята любов'ю до рідного краю" [3, с. 423]. М. Грушевський бачив у ньому видатного політика, що свідомо йшов до своєї мети – запевнення своєму народові відповідного місця в польській державі, що відновленням поваги й скріпленням організації української церкви вкрив себе безсмертною славою в очах українського громадянства [3, с. 423].

Над його тілом при похованні двадцять студентів Київського братства виголосили вірші, створені тодішнім ректором Касіяном Саковичем. Частина цих віршів була викарбувана на надгробному камені Сагайдачного:

«Тут зложив запорозький гетьман свої кості,
Петро Конашевич, поранений задля вольності
Вітчизни, коли турки сильно нападали
І пострілів смертельних кілька йому завдали.
А зраний ними, віку свого вкоротив,
Вірності Богові, королеві і війську не поплямив.
І вмер, захищаючи батьківський край,
О Творче, блакить йому неба подай,
Яко ревнителю віри справдешньої,
В котрій з дитинства ще він похрещений.
Року тисяча шістсот двадцять другого
Похований в монастирі братства Київського,
На котрий кілька тисяч офірував,
Щоб там розвивались науки, жадав».

Над могилою гриміли козацькі гармати й лунали похвальні оди “на жалісний погреб” героя з-під Москви й Хотина.

Що ж до самої могили гетьмана П.Сагайдачного, то, як зазначають історики М. Максимович, В. Антонович, Д. Яворницький та інші, шукати її було б марно: при перебудові Богоявленської церкви Київського братства у XVIII ст. вона потрапила під стіну храму і назавжди щезла з очей нащадків.

Від часів П.Сагайдачного дійшла до нас відома українська народна пісня “Ой на горі да женці жнуть”.

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, як стверджував Д.І. Яворницький – це одна з тих світлих постатей, на якій відпочиває погляд історика і образ якої назавжди залишається в народній пам’яті [10, с. 61].

П.Сагайдачний, людина масштабного мислення, добре розумів головні проблеми політичного, економічного, релігійного, освітницького та станового життя своєї епохи і не лише у себе дома, в Україні, а й в суміжних їй державах.

Крім того, йому був притаманний великий дипломатичний хист, завдяки якому, не оголюючи свого меча, він зумів домогтися у поляків низки поступок для блага свого народу.

Чудово володіючи шаблею і пером, П.Сагайдачний на обидва боки боровся з ворогами своєї вітчизни, він розширив козацьку територію і збільшив чисельність козацького війська, перетворив козацьку справу із станової в загальнонародну. З огляду на це гетьман Богдан Хмельницький лише продовжив справу П.Сагайдачного [10, с. 62].

Тому й у зверненні першого антифашистського мітингу представників українського народу, який відбувся 26 листопада 1941 р., П.Конашевича-Сагайдачного згадували як одного з видатних історичних діячів України [8, с. 6-7; 7, с. 80].

І в наш час, коли будуємо незалежну Україну, не згас інтерес до пам’ятних подій. Про що свідчить встановлення пам’ятника Петру Сагайдачному в Хотині, відкриття музею в його рідних Кульчинцях.

Джерела та література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – 238 с.
2. Аркас М. Історія України-Руси. – К., 1993. – 414 с.
3. Велика Історія України від найдавніших часів до 1923 року. Зладив Микола Голубець. Видав Іван Тиктор. – Львів, 1935 р. – 864 с.
4. Гуслистий К. Г. Петро Конашевич-Сагайдачний // Український історичний журнал. - 1972. - №4. – С.123-126.
5. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. VII. Козацькі часи до року 1625. – К: Наук. думка, 1995.- Т. 7. – 628 с.
6. Історія Русів. – К: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
7. Комарницький С. І. Хотинська епопея. (З історії Хотинської війни 1621 року). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 208 с.
8. Наукові записки Інституту історії і археології України Академії наук УРСР. – Кн. 1, 1943.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1995. - Т.1 – 672 с.
10. Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. - Дніпропетровськ, 1999. – 67 с.

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ (1710-1725 рр.)

Протягом 1700 – 1721 рр. тривала Північна війна, яка мала своїм наслідком низку трагедій, що спіткали український народ. Кульмінацією Північної війни стала Полтавська битва, яка відбулася 27 червня 1709 р. До 11-ої години баталія закінчилася повним розгромом шведів. Шведська армія, а точніше те, що від неї залишилося, відійшла від Переволочної і мусила через нездарність генерала Левенгаупта, якому Карл XII доручив командування, капітулювати. Докладно капітуляцію генерала Левенгаупта під Переволочною описав у своїх спогадах англійський дипломат Вітворт. Він згадував, що видано багато козаків, які просили помилування, але “Мазепа зі своїми однодумцями устиг переправитися через Дніпро разом з шведським королем. Поки що невідомо, яким шляхом він утік, але тут надіються, що йому не вдасться втекти, бо за ним і за королем вислано погоню з кількох тисяч регулярного й допоміжного війська...” [6, с.134.]

Поранений ще за кілька днів до Полтави Карл разом з рештками свого війська переправився на правий берег Дніпра. За шведським королем подався і гетьман Іван Мазепа зі своїм найближчим оточенням та незначною кількістю козаків у далекі краї, до Туреччини, започаткувавши, таким чином, політичну еміграцію.

Для того, щоб продовжити опис подальших подій, слід з'ясувати причини та привід, які спонукали гетьмана Мазепу та його оточення до еміграції. Насамперед слід зазначити, що події, які відбувалися в Україні протягом 1700-1709 рр., тобто під час Північної війни, і яку розпочали між собою Росія і Швеція, стали поворотним пунктом в історії української державності. Одразу ж з перших днів війни Петро I почав втягувати у її вир все нові й нові українські контингенти.

Моральний стан козаків з кожним днем все більше погіршувався, особливо після того, як в 1705 р. Петро I аби скоординувати зусилля своїх військ, призначив у козацькі частини російських і німецьких командирів. Навіть найвище козацьке керівництво не було захищене від кривд і образ. Гетьман Мазепа бачив і те, що фаворит царя О.Меншиков постійно використовував наймане військо, якому платив гетьман [8, с.122].

Серед населення ширилося невдоволення політикою Москви й гетьмана. За таких обставин серед старшини зміцнюється думка, що слід “самим за себе подбати, що Україна, якщо вона не забезпечить себе заздалегіть якимось союзом, якоюсь новою політичною комбінацією, може загинути роздавлена коли не однією, то другою стороною” [10, с.24].

Велике невдоволення викликало в українського населення й те, що його постійно залучали до будівництва Петербурга. У неймовірно важких умовах на берегах Неви працювали щороку тисячі й тисячі українців, значна частина яких через недуги й тяжку працю там і загинули.

Це, а також і політичне обмеження Гетьманщини призвели до широкого невдоволення політикою царського самодержавства в середовищі козацької старшини, а відтак і до укладення таємних договорів Мазепи з шведським королем Карлом XII та польським – Станіславом Лещинським.

Але розвиток історичних подій призвів до того, що Карл, не повідомивши гетьмана, повернув на територію України в напрямі Харків – Курськ – Москва. На цьому переході було декілька укріплених міст, що утруднювали шведам дальший похід. Одним із таких міст була Полтава на схрещенні важливих шляхів: Запорожжя, Крим, Туреччина; на захід – Правобережжя, Польща; на схід – Дін, Слобожанщина [7, с.51]. І тому Мазепа мусив одверто виступити проти Москви. Адже українські козаки і населення не були підготовлені до виступу на боці шведів. І це виявилася його найбільшою помилкою, він надто довгий час тримав у таємниці свої наміри щодо Росії та Швеції. А сама спроба гетьмана Івана Мазепи домогтися незалежності України була перекреслена Полтавою.

Дослідники О.Янович і П.Шандрик вважають причиною поразки в Полтавській битві те, що Карл XII був два роки бездіяльний і тим дав можливість Петрові I організувати свої сили. Карл повірив запевненням Мазепи щодо повстання і зовсім не взяв до уваги, що головна сила українського війська була поза межами України [13, с.74-75].

Унаслідок цих подій Полтавська битва стала початком рішучого колоніального наступу Росії на Україну і її народ. Петро I винищував усе, що стосувалося імені Мазепи та України. М.Грушевський назвав Полтавську битву катастрофою для України та вказував її далекосяжні наслідки як битви, що “дала царству Російському не тільки рішучу перемогу у Східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, політики... нових завоювань і прилучень на цілі століття”[4, с.95-98].

Саме Полтавська катастрофа, на думку П.Шандрика, І.Борщака, Б.Крупницького та інших вчених, ознаменувала початок доби першої української політичної еміграції. Разом з шведським королем Карлом XII та І.Мазепою у вигнанні в Бендерах опинилися генеральний писар П.Орлик, небіж Мазепи А.Войнаровський з дружиною, як пише Д.Крман у своєму щоденнику, та “найвищий козацький фельдмаршал”, тобто генеральний осавул Г. Герцик. Інших прізвищ автор не подає. Як він сам пише, “...інших не пригадую. Загалом шведів було близько двох тисяч і така ж кількість мазепинців і запорожців разом із своїм найвищим гетьманом, тобто кошовим Гордієнком”[5, с.48]. За даними О.Янович та Л.Шендрик в еміграцію разом з Мазепою відбуло усього 50 провідних представників козацької старшини та близько 500 козаків із Гетьманщини. Єдина надія їх тепер була в тім, щоб з допомогою Швеції й Туреччини вирвати Україну з московських лап, зробивши її вільною державою. Так, одразу ж майже з перших днів в еміграції зародився український визвольний рух, охрещений його ворогами “мазепинством”, який в подальшому став символом боротьби проти політики російського царату за визволення України по обох берегах Дніпра.

Окрім згаданих Пилипа Орлика, Андрія Войнаровського, яким гетьман довіряв найбільше, в еміграцію відправилася ще певна кількість провідних діячів України. Найперше слід згадати Григора Герцика, який був генерал-ад'ютантом при Мазепі. Він відіграв досить значну роль у поході Мазепи з Карлом XII, разом з ним утік до Бендер, звідти ж провів Мазепу в останню путь до Галаца. Після того, як Орлик став гетьманом, Герцик був призначений генеральним осавулом. Допомагаючи Орлику у вирішенні важливих політичних питань, які стосувалися долі України, він бував з дипломатичними місіями у запорожців та в Константинополі. У 1716-1720 рр. він жив у Швеції разом з маленькою українською колонією, а потім подався через Мальме та Копенгаген до Польщі з рекомендаційним листом від Орлика, сподіваючись через посередництво короля Августа добитись для українських вигнанців права на висилку у Польщу. По прибутті до Варшави його за наказом російського резидента князя Г.Ф.Долгорукого арештували й перевезли до Петербурга, де посадили у Петропавловську фортецю, а 15 березня 1721 р. піддали допиту. Під тортурами він признався, що Орлик звертався до графа Таубе з проханням надати йому житло у Стокгольмі, але граф відповів дуже грубо, мовляв, зараз не ті часи, що за життя короля, тож хай він собі шукає житло та харч, де сам знає. У темниці на Неві Герцик пробув до 1728 р. Потім він переїхав до Москви, де жила його дружина з дітьми, але перебував там під постійним наглядом. Лише у 1735 р. його звільнили з-під варті і дали грошову допомогу – 25 копійок денно [11, с. 156].

В еміграцію відправився також Іван Герцик, який з 1710 р., тобто вже при уряді Орлика, був генеральним хорунжим. Він після арешту Григорія став розпорядником його спадщини.

Був ще і Афтамен Герцик, який при Мазепі служив прапороносцем, він разом з братами теж відправився в еміграцію.

Наступним можна назвати Дмитра Горленка, прилуцького полковника, який одразу ж підтримав плани Івана Мазепи: приєднатися до Швеції і з її допомогою звільнити Україну від Росії. Він брав досить активну участь у походах Орлика на Україну в 1711 й 1713 роках. В 1715 р. Горленко повертається на Україну, звідки одразу ж був відправлений на заслання в Сибір, а згодом - до Москви, де 16 років прожив під наглядом на грошову допомогу 10

копійок денно. Усі його маєтки були конфісковані Скоропадським і росіянами. І лише в 1731 р. він повернувся додому [11, с. 157].

Климент Довгополий теж активно підтримував Мазепу та намагався втілити задуми гетьмана в життя. При уряді Пилипа Орлика він був генеральним суддею, членом козацької делегації в Стамбул в 1712 р., пізніше жив у Швеції разом Орликом [12, с. 125].

Про Федора Мировича – генерал-ад'ютанта - відомо тільки те, що він разом з урядом Мазепи відправився за кордон і підтримував спочатку Мазепу, а потім Орлика. Є згадки, що його брат Василь Мирович посилав до нього свого слугу Вітмана, щоб застерегти брата від переїзду до Росії, бо “ті, що повертаються від шведів, потрапляють тут під варту” [12, с. 126].

Федір Третяк – теж один з прибічників Мазепи. Про нього відомо тільки, що при уряді Орлика він був генеральним суддею [11, с. 158].

Федір Нахимовський був досвідченим українським дипломатом, який спочатку виконував доручення Мазепи, а потім і Пилипа Орлика, а також і Григорія Орлика на еміграції в Туреччині до 1714 р., а потім у Швеції та Польщі, з 1714 р. - в Криму. Він спершу був “булавничим”, потім генеральним писарем в уряді Пилипа Орлика. Він їздив до запорожців та до Криму з листом від шведського короля Фредеріка I, у якому той сповіщав про свій вступ на трон, а також король запевняв давніх союзників Карла XII “у своїй королівській прихильності та протекції” (лист від 25 березня 1720 р.) і бажав їм “усіх мислимих благ”. Нахимовський писав з Криму запорожцям, що після смерті Карла XII важко жилося їм у Швеції. Він скаржився на те, що після смерті Климента Довгополого у Скандинавії не залишалось більше нікого з соратників Мазепи [11, с. 154].

Полковник Бистрицький помер невдовзі по прибутті до Бендер, але встиг перед смертю послати королеві скаргу латинською мовою.

Слід згадати ще одну людину, яка разом з гетьманом та старшинами відправилася в еміграцію – це православний священник Парфеній, але, на жаль, його доля невідома.

Таким чином, можна сказати, що з гетьманом Мазепою прибули в еміграцію: генеральна старшина – обозний Іван Ломиковський, писар Пилип Орлик, бунчужний, а пізніше генерал-ад'ютант Федір Мирович, та ще один генерал-ад'ютант Григорій Герцик, генеральний хорунжий Іван Герцик, 2 генеральні судді Климент Довгополий та Федір Третяк, генеральний писар Федір Нахимовський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, староста шептаківський, а згодом полковник Іван Бистрицький та чернігівський канцелярист Данило Болбот, а також священник Парфеній.

Одній частині шведів з Карлом XII та Мазепою пощастило переправитися через Дніпро. Велику допомогу в цьому їм подали запорожці. Вони по суті врятували короля від полону. Другу частину шведів і запорожців оточили російські війська. Запорожці, знаючи, що їх чекала мученицька смерть, боролися до кінця. В полон потрапило лише 220 козаків [2, с. 34]. Інші обрали за краще кинутися в Дніпро. Гетьман фізично почував себе щораз слабше, зберігаючи при цьому всі сили свого незвичайного інтелекту. Його пам'ять давала змогу вести своїх товаришів певною ходою крізь відомі йому степи. Після 4-х днів подорожі Мазепа заявив, що вони пройшли половину віддалі між Дніпром і Бугом, що був тодішнім кордоном із Туреччиною.

Марон у своєму повідомленні зі Львова 31 липня 1709 р. до Бонака згадував, між іншим, що “шведський король із [генералом] Лягеркромом переправилися через Дніпро ... вслід за ними їде Мазепа, за яким пустився з погонею Палій з 300 кіннотчиками.” Про утечу Карла XII і Мазепи згадував і Бонак у своєму звіті за 14 серпня 1709 р.: “...Шведському королеві пощастило вчасно переправитися через Дніпро, його супроводжував Мазепа. Мені, здається, що вони хочуть спершу дістатися до Туреччини, а звідти через Угорщину вернутися до Польщі” [14, с. 108].

Мазепа й Карл звернулись по допомогу до очаківського паші, який одразу ж повідомив до Бендер “радісну” новину: непереможний король, “лев Півночі”, великий гетьман, страховище окраїн Оттоманської імперії, - переможені!

З Бендер виїхали негайно до Константинополя вибрані кур'єри, якими були маркіз де Ферріоль, амбасадор Його Християнської Величності при турецьким дворі, які й

повідомили Людовіку XIV, що шведський король і гетьман України прибули до Очакова. У зв'язку з цим французький амбасадор у Константинополі Ферріол у своєму звіті 27 серпня 1709 р. до міністра закордонних справ де Торсі писав, що паша Очакова, хоч давніше був заприятельний з Мазепою, не погодився дати кораблі до переїзду. Ферріол дослівно пише: "... Шведський король після битви на Україні подався до Очакова, турецької твердині над Дніпром, під командою паші Абдур Аммана. Разом з королем прибуло мало людей, однак пізніше прибули татари, молдавани, поляки й шведи. Коли б паша був вислав більше кораблів на море, 2000 або 3000 людей були б урятовані" [14, с.110].

Вже порівняно швидко після втечі шведського короля і українського гетьмана з-під Полтави цар Петро і його оточення дізналися, що втікачі знайшли собі притулок у межах впливу Туреччини. У зв'язку з цим Петро I починає вживати заходів, щоб перешкодити подальшому просуванню Карла і Мазепи, посиливши охорону шляхів. Водночас він звернувся до ряду країн з вимогою затримати шведського короля і гетьмана та їх спільників у разі їх появи на території цих країн. Конкретно це стосувалося насамперед Туреччини та залежних від неї Криму, Валахії, Молдавії та інших, а також Угорщини і Австрії. В цей час російський амбасадор передає Великому візирю власноручний лист Петра, в якому той домагається видачі Мазепи. Щоб посіяти суперечку між гетьманом і королем, Петро I поширює чутки, що нібито Карл XII видав два документи, в яких висловлює своє невдоволення з приводу поведінки Мазепи і велить його стерегти або арештувати [12, с.15-16].

На захист козаків і гетьмана виступає посол Карла XII Найгебауер та сам французький король. Тому коли Мазепа доїхав до Бендер, турецький генерал-губернатор прийняв його з пошаною. В записках Крмана міститься уривок промови, яку виголосив паша: "Великий Королю! Коли наш непереможний султан довідався про поразку твого війська під Полтавою, від щирого серця засмутився, що ти, котрий досі був найзвитяжнішим і славою свого імені наповнив і наш Схід, у цьому випадку мусив поступитися перемогою. Зрештою, о Королю, нехай тебе не бентежить це нещастя! Згадай-но лише, що й ти людина й також підлягаєш людським законам..." [5, С.50]. Гетьман та король дізналися, що Петро вимагав у турків негайної видачі зрадника Мазепи, але падишах відмовив царю, пославшись на Коран, що вчить давати притулок усім стражденним [3, с. 84]. Як видно, ставлення названих країн до вимоги царя про видачу втікачів, зокрема Мазепи, було різним. Туреччина відповіла відмовою.

Вважаючи цілком можливим те, що Карл XII і Мазепа можуть спробувати через Угорщину проникнути в Польщу і в райони розташування шведських військових сил, російський уряд одночасно із зверненням до Туреччини вступив у переговори через свого посла у Відні барона Йоганна Фон Урбіха з Ференцем Ракоці, щоб запобігти безперешкодному просуванню втікачів через області, які перебували під контролем угорських конфедератів. У цьому випадку Петро міг розраховувати на повне сприяння, оскільки Ракоці у роки занепаду угорського визвольного руху був зацікавлений у підтримці Росії і, перебуваючи у тяжкому становищі, шукав у царя допомоги [14, с. 71]. Слід відмітити, що Ракоці восени 1709 р. відмовився надати Карлу XII притулок у разі його повернення з Туреччини через Угорщину. Місія генерала Мейєфельта в Мукачеві (по дорозі до Швеції) у цьому питанні була безрезультатною, хоча Карл і обіцяв сприяти угорцям у разі надання йому гарантій про невидачу царю.

З Очакова Карл і Мазепа вирушили до Бендер. І саме тут у Бендерах 2 жовтня 1709 р. в 10 годині вечора помер Гетьман України Іван Мазепа. Його не можна було ховати в Бендерах на турецькій землі, тому його тіло було перевезене в Молдавію, що була православним князівством під опікою султана. Похоронна відправа відбулася 4 жовтня в малій сільській церкві, де зібрались місцеві люди, здебільшого селяни [1, с. 94-98].

По смерті гетьмана українську еміграцію найбільш цікавили дві справи: хто буде гетьманом після смерті Мазепи і кому дістанеться той значний маєток в золоті, дорогоцінностях і гетьманських інсигніях, які привіз Мазепа з собою до Бендер. Через деякий час справа з маєтком була вирішена на користь племінника Мазепи Андрія Войнаровського, а гетьманом України в еміграції став генеральний писар – Пилип Орлик, який, на думку дослідника Б.Різниченка, "був тою людиною, що найбільше відповідала

вимогам української політики того грізного часу. І як людина, що стоячи дуже близько по роду своєї праці до особи Мазепи і користуючись його любов'ю, найкраще була знайома з думками і замірами покійного гетьмана і посвячена у всі справи тодішньої української дипломатії”[9, с.8].

Таким чином, як бачимо, перемога російських військ під Полтавою та біля Переволочни в 1709 р. знаменувала вирішальний поворот у розвитку впертої майже дев'ятирічної боротьби між Росією та Швецією, але не визначила ще її остаточного результату. Однак саме ці битви для України були катастрофою. Політичні плани гетьмана Мазепи та його однодумців були перекреслені. Українські землі дісталися на поталу московського переможця. Все це спричинило українську старшину на чолі з гетьманом відправитися в еміграцію, де вони не припиняли своєї політичної діяльності. На жаль, досить мало відомо про склад емігрантів та про їхні дії, однак не слід їх недооцінювати. Занадто важкою було їхня особиста доля.

Джерела та література

1. Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський: історичне есе. – Львів: Червона калина, 1991. – 255 с.
2. Голобуцький В. Гетьман Мазепа і Запорозькі козаки // Рідна школа. – 1993. – № 3. – С. 31-38.
3. Готвальд В. Мазепа // Мазепа. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 9-85.
4. Іван Мазепа в працях М.Грушевського // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К.: Рада, 1994. – С. 147-163.
5. Крман Д. Дневник // Вопросы истории. - 1976. - № 12. – С. 93-111.
6. Мацьків Т. Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Київ-Полтава, 1995. – 310 с.
7. Мацьків Т. Як була вирішена битва під Полтавою // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Ч. 4. – С. 17-30.
8. Петрів В. Московсько-українська війна // На пошану 80-річчя проф. Т.Мацьківа. – С. 122.
9. Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман-емігрант. – К., 1991.
10. Стецик І. Мазепа – Гетьман України // Всесвіт. – 1991. - № 1-2. – С. 28-34.
11. Субтельний О. Мазепинці. – К.: Либідь, 1994. – 160 с.
12. Томашівський С. Із записок Каролинців // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 92. - Кн. 6. – С. 124-132.
13. Шендрик Л., Янович О. Карл XII і Петро І. Боротьба за панування // Київська старовина. – 1995. - № 3. – С. 39-49.
14. English Reports on Masepa. - New-Jork-Munich-Toronto: Ukrainian historikal Association. INC. 1983. – Z.178.

Омельчук В.В.
(Київ)

ПЕРЕБІГ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1738 р.

Народне повстання 1734-1738 рр. належить до однієї з героїчних сторінок української історії. Воно було помітним явищем в збройній боротьбі українського народу за реалізацію ідеї державності на Правобережжі і складало органічну єдність національно-визвольного, соціального і конфесійного чинників. Аналіз основних історичних праць чітко демонструє фрагментарність його висвітлення. Поза основним колом наукових пошуків опинився цілий ряд аспектів боротьби (геополітичні, міжнародні, ідейно-організаційні), особливості її перебігу на різних етапах повстання. Це стосується і першої половини 1738 р., коли повстанці здійснюють цілий ряд блискавичних операцій, спрямованих на знищення як невеликих каральних гарнізонів, так і шляхетських маєтків. Відлуння цієї напруженої боротьби досягає і Західної Європи, чому сприяло перебування тут ряду іноземців як найманих офіцерів, так і дипломатів. Так, на початку року на Правобережжі перебував англієць Джон Белл, що за дорученням канцлера Остермана і посла Великобританії в Росії К.Рондо направлявся в Константинополь для відновлення

дипломатичних стосунків Росії з Портою після зриву Немирівського конгресу. Він фактично став першим свідком із Західної Європи, який на власні очі бачив картини кровопролитного протистояння. Ранком 21 грудня 1737 р. (1 січня 1738 р. н.с.) він залишив Васильків і, проминувши заставу, ступив на територію Речі Посполитої. Переходячи кордон, дипломат зауважив запобіжні заходи, вжиті Росією для запобігання проникненню повстанців – наявність глибокого рову, що розділяв обидві держави [3,с.201]. До самої Білої Церкви йому не трапився жодний населений пункт, а пробувши тут до 22 грудня (2 січня) відзначив стан міських фортифікацій (“весьма укреплен”) [3,с.202]. 24 грудня (4 січня) опівдні англієць прибув до Погребищ. Вартові, прийнявши супроводжуючий його загін козаків за “гайдамаків”, закрили ворота і “встревожили” все населення. 26 грудня (6 січня) Д.Белл прибув до Немирова, відзначив, що він “изрядно укреплен”, а в розпорядженні його коменданта Русоцького – “сильный гварнизон”, в складі якого чимало німецьких офіцерів найманців [3,с.205]. Відвідав він і ряд інших міст та містечок. Польські офіцери, шляхта, намагаючись скомпрометувати повстанців, розповідали нісенітниці, пояснюючи спустошення території їх нападами. Згідно з їхніми розповідями останні (кількістю 5-6 тисяч кіннотників), прибувши на Правобережжя минулої зими, вчинили тут “всяческіє злочинія”. Белла запевняли, що це запорожці, які є “сонмище побродяг, состоящее из безсчетаго множества худых граждан разных народов, которые, спасшися от Правосудія, приходят к ним как в верное убежище.” Його переконували, що повстанці знаходяться під покровительством Порти і проживають в добре укріплених місцях на Дніпрі і є “сообщество разбойников”, які ватага обирають собі “самого способнейшаго и храбрейшаго” [3, с. 203-204]. Не випадково Д.Наливайко зауважує, що в щоденнику Д.Белла “чи не вперше в англійських і загалом західноєвропейських джерелах” розповідається про національно-визвольну боротьбу на Правобережжі після придушення повстання 1702-1704 рр. [9, с.419].

Повстанці з самого початку року здійснювали активні напади на маєтки шляхти, окремі польські залоги. Для протидії цьому уряд посилював свою присутність на Правобережжі, проводив передислокацію окремих військових частин. 5(16) січня 1738 р. з Білої Церкви було повідомлено про розташування в Богуславі військового підрозділу на чолі з польним стражником, регіментарем української частини, який мав слідкувати за пересуванням повстанців [4, с.100].

Посилюється і прибуття на Правобережжя втікачів з Гетьманщини, які значно поповнювали поріділі ряди повсталих. Зростання кількості втеч було також обумовлено прибуттям і агітацією шляхти, яка розраховувала за рахунок перебіжчиків відновити господарський потенціал маєтностей, компенсувати їх втрати в процесі боротьби. В донесенні від 12(23) січня 1738 р. бунчукового товариша П.Чарнолузького повідомляється про шляхтичів І.Колчевського і В.Левонича, які підмовляли селян в маєткові дружини Бороздни до втечі і до виступу “против якоб оной” [10, оп.3, спр.7049, арк.2]. Вищезгадані шляхтичі обіцяли втікачам “слободи” терміном на 10 років і гарантували неповернення колишнім власникам. Прибували і посланці від окремих повсталих загонів, і оскільки українцям Правобережжя населення Гетьманщини вірило більше, в документі занепокоєно констатується факт появи “с полской стороны малороссійских людей для подмови здешних малороссійских же людей” [10, оп.3, спр.7049, арк.4.]. Щоб не допустити втеч, особливо з прикордонних районів, було віддано розпорядження знову провести у всіх сотнях Стародубського і Чернігівського полків публічне оголошення указів про жорстоке покарання втікачів, а також про затримання прибуваючих з-за кордону і підбурюючих “таковія возмушенія” [10, оп.3, спр.7049, арк.4зв.].

Повстанці будували цілі укріплені табори, де зосереджували зброю, продовольство, проводили навчання, поповнення. 26 січня (6 лютого) 1738 р. кількасотенний каральний підрозділ було відряджено за Умань для знищення бази одного з таких повстанських загонів, яка була укріплена засіками [4,с.101].

Наприкінці січня 1738 р. повстанцями було оточено Погребище, куди зібралась шляхта з навколишніх маєтностей. Для уникнення зайвих втрат вони спочатку оволоділи містечком і лише після цього приступили до штурму добре укріпленої фортеці. Надвечір 27 січня (17 лютого) 1738 р. її було взято. Учасники операції, розділившись на дрібніші загоны, продовжили діяти поблизу Білої Церкви і Чигирини [5, с.60-61].

27 січня 1738 р. каральний підрозділ, озброєний 2 гарматами, з Немирова було відряджено проти повстанського табору, розташованого в лісі під Торговицею. Звідси повстанці невеликим групами по кілька десятків осіб спустошували навколишні маєтки, зокрема за один тиждень відвідали 3 села. Однак месники вчасно відійшли в степи і Лебединські ліси, і поляки змушені були, втративши частину людей в сутичці між власними підрозділами, повернутись, про що повідомили 8 (19) лютого 1738 р [4, с.101].

Населення прикордонних володінь Росії, оскільки і саме нерідко зазнавало нападів з боку шляхти, співчутливо ставилось до своїх єдиновірців, які вели нелегку боротьбу, і було готове надати посильну допомогу. Так, самозванець Іван Минацький, який проголосив себе в січні 1738 р. в с.Ярославець царевичем Олексієм Петровичем, пообіцяв, що невдовзі укладе мир з Туреччиною і в травні направить полки солдат і козаків в Річ Посполиту “огнем палить и мечом рубить”. Це було з радістю підтримано мешканцями села [8,с.108].

31 січня (11 лютого) 1738 р. з Летичева повідомили про спроби загонів повстанців, витіснених на Лівобережжя і Запорожжя, повернутись до районів, охоплених повстанням, прорвавши польські заслони на кордонах [4,с.101].

Посилюється натиск повсталих і на загороджувальні загони, розташовані на півдні Білорусії. Розташований в районі Мозиря татарський полк вже не міг протистояти їх зростаючим силам, які намагались розширити сферу своїх дій. В лютому 1738 р. шляхта Великого князівства Литовського змушена була направити в Мозирський повіт полковника Неслуховського зі своєю хоругвою. Йому також передавались хоругва маршалка Великого князівства Литовського Сангушка і чотири п'ятигорські хоругви – Понятовського, новогрудського каштеляна Незабитовського, надвірного підскарбія Сапєги і любошинського старости Новосельського. З цими силами і татарськими хоругвами, які знаходились в Мозирі, Неслуховський повинен був ретельно стежити за діями повстанців на Правобережжі, не допускаючи їх прориву на територію Великого князівства Литовського [6, с. 106-107].

Повстанці здійснювали ряд нападів на прикордонні володіння Росії, спустошуючи маєтки лівобережних феодалів. Так, 24 лютого(6 березня) 1738 р. загін з 90 осіб “с огненным ружем и с копыи приехал из-за полского рубежа ночью порою” напав на с.Нікольников. Зв'язавши сторожу та дворових людей, учасники нападу увірвались до будинку поміщиці, знищили різні документи і, забравши різне майно та 11 коней, повернулись на Правобережжя [7, с. 223].

Польські суди без усякого жалю виносили смертні вироки учасникам повстанських загонів. 18 березня 1738 р. Вінницький гродський суд виніс вирок у справі Данила Морозенка, колишнього учасника загону Вергілеса, який, незважаючи на складену в Барському костьолі присягу, після звільнення з ув'язнення продовжував напади. Йому було визначено смертну кару через повішення [1, с. 285].

В листі до коронного гетьмана Потоцького від 18 квітня 1738 р. регіментар польського війська в Україні писав, що в районі Городища діє повстанський кінний підрозділ із 110 осіб. 24 квітня (5 травня) 1738 р. генерал-лейтенант Русоцький доносив із Немирова Потоцькому, що в с. Нерубайках польський каральний загін, переслідуючи повстанців, убив “відомого гайдамаку Гедемініча”, захопивши в полон його товарища. В рапорті повідомлялось і про зруйнування м. Брилів [5, с.61].

“На свята”(очевидно латинські великодні 6-7 квітня. – В.О.) 1738 р. загін із 200 кіннотників і 150 піхотинців напав на Суботів [4, с.103].

5(16) травня 1738 р. було прийнято спеціальну постанову об'єднаного прикордонного російсько-польського суду в зв'язку з нападом на Паволоч повстанських підрозділів Харка, Гриви та Жили. Розгляд цієї справи поляки винесли на сесію сейму, що мала відбутись 6 лютого 1739 р., а до цього вони мали провести попереднє слідство. Росіяни погодились повідомити про напад Мініха, пообіцявши ознайомити комісію з отриманою резолюцією [4, с. 102-103].

В травні 1738 р. газета “Kurier Polski” повідомила про наміри загону (500 чол.), розташованого над р.Синюхою, напасти на с.Торговицю [4, с. 103]. Газета з тривогою передала

інформацію з прикордоння, зокрема, що “кількість гайдамаків збільшується”. Так, ними було забрано худобу в с.Тальному і за Савранню. Активні дії вів значний загін, що отаборився за Лебедином. Ватага, що складалась з 70 кінних і 30 піших месників, з’явилась в околицях Животова. Здійснено було напад і на Кучмань. Його учасники змусили подорожніх присягнути, що не повідомлять про них польську владу. Привернув увагу повстанців і ярмарок, що мав відбутись у Рашкові. В цей час на російсько-польському прикордонні було оголошено резолюцію фельдмаршала Мініха і російського міністра Неплюєва, згідно з якою лівобережних і запорозьких козаків, що здійснювали вилазки на Правобережжя, “як гультаїв, що не підкоряються суворим указам, ловити й вішати” [4, с. 104].

Активізація збройних загонів в прикордонних з Правобережжям районах Гетьманщини серйозно занепокоїла російський уряд. В указі Генеральної військової канцелярії, посланому 15(26) червня 1738 р. в Стародубську полкову канцелярію, констатувалось, що на території її полку “разбойничиские являються люде” і наказувалось відрядити для боротьби з ними 50 кінних козаків, призначивши командиром значкового товариша. Вони мали бути постійно напоготові й докласти всіх зусиль для знищення повстанського загону. По отриманню цього указу 18(28) червня відповідні розпорядження були розіслані по всіх сотнях. Затриманих “разбойников” слід було доставляти в полкову канцелярію і після допиту про матеріали слідства без затримки повідомляти донесенням в Генеральну Військову Канцелярію [11, оп.1, спр.810, арк.1-1зв.].

Наведені факти свідчать, що у 1783 р. значно активізувалася боротьба козацтва і селянства Правобережної України. І хоча вона була спрямована в основному проти панування польських магнатів і шляхти, у придушенні цих народних виступів спільно діяли збройні сили як Польщі, так і Росії.

Джерела та література

1. Акты о гайдамаках (1700-1768) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1876.- Ч.3. – Т. 3. – 285с.
2. Ачади И. История венгерского крепостного крестьянства.-М.-Изд-во иностранной литературы, 1956.-363 с.
3. Белевы путешествия чрез Россию в разныя азиатския земли; а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь.–Спб., 1776.
4. Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1967. – 657 с.
5. Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1965. – 129 с.
6. Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII-XVIII век). – Минск: Изд-во БГУ, 1974. – 190 с.
7. Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII ст. – Дисертація к.і.н. - К.: КДУ, 1967. – 242 с.
8. Мельникова И.Н. Борьба России с Турцией в 30-х гг. XVIII века и Украина // Ученые записки Института Славяноведения. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.- Т.1. – С. 76-118.
9. Наливайко Д.Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. - К.: Основи, 1998. – 578 с.
10. Центральний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК).-Ф.51(Генеральна Військова Канцелярія).
11. ЦДІАК.- Ф. 64. (Сотенні канцелярії).

ПАПЕРОРОБНА МАНУФАКТУРА В УКРАЇНІ (друга половина XVII - початок XIX ст.)

Друга половина XVII ст. характеризувалася інтенсивним розвитком господарських відносин. У містах концентрувалася значна кількість ремісничого населення, що сприяло розвитку торгівлі. В цьому аспекті є цілком логічним розвиток паперового виробництва, яке мало чисто товарний характер.

Однією з перших у другій половині XVII ст. засновується Зборівська папірня (Закарпаття). Вона була обладнана ступами, кадубом, пресом та іншими знаряддями. Вода на колесо подавалася каналним способом. Зборівська папірня проіснувала до другої половини XIX ст. Проте на ній ніколи не використовувались машини. Тоді ж на Закарпатті засновується Мукачівська папірня на р. Латориці (1683 р.) Про діяльність Мукачівської папірні збереглося мало відомостей. Зокрема, в першій чверті XIX ст. її продукція широко реалізовувалася в Галичині. Найпізніший документ, що написаний на мукачівському папері, датується 1822 р. [1, с. 64-65].

Особливе місце серед папероробних виробництв, що починають свою діяльність у останній чверті XVII ст., належить папірні в с. Білиця неподалік Ямполь. У чернігівському виданні «Зерцала» є інформація, що по «панському благоволенію» Івана Мазепи засновано папірню, яка виробляє папір з гербом гетьмана [1, с. 65]. Про існування випуску паперу з гербом І. Мазепи говориться і в більш пізніх історичних дослідженнях. [2, с. 87]. Але докладні відомості про цю папірню є з середини XVIII ст. Саме в описі Новгород-Сіверського намісництва, що датується 1748 р., є відомості про її місцезнаходження: «1. Від Ямполь верстах в 4 в ліву сторону від дороги – хутір ... який прозивається Булатівщина, в праву сторону від р. Білиці, на якій гребля і млин на два колеса; в ньому дворів – 3, хат – 9. За рікою бездвірна хата – 1, обивателів – 10. Винокурень – 3 на 8 котлів. 2. Від цього хутора за чверть версти ... двір – 1, хата – 1, обиватель – 1. 3. Там же гребля монастиря катедри Чернігівської на р. Білиці, при ній фабрика паперова (млин на 2 кола); служилих хат – 2 та за греблею цього ж володіння дворів – 2, хат – 3, обивателів – 3. Папір, що вироблявся на фабриці, продається в Глухові, Новгородку і Середені-Буді» [3, с. 25].

В кінці XVII – на початку XVIII ст. відомо про існування ще ряду папероробних виробництв. Зокрема, О.Я. Мацюк називає папірні в селах Подолинцях, Замості, Сасові, Янові, Совках, Стягайлівці, Жукотці та інших місцях [1, с. 154].

З 20-х років XVIII ст. на території України розширюється число діючих папірень. Одна з них засновується в с. Совки, що неподалік Києва, для потреб Києво-Печерського монастиря.

На загальному фоні діяльності папероробних підприємств цього періоду можна виділити так звану Пакульську папірню. Саме в 1720 р. царською грамотою було підтверджено володіння Києво-Печерською Лаврою землями навколо с. Пакуля. В документі згадується і папірня, яка розташовувалася на р. Пакуль, за 2 км від села. У 1731 р. папірня перебувала в оренді. В липні 1749 року на ній було вироблено 30 стіп паперу, а ще сотня стіп перебувала в процесі обробки. Пакульська папірня задовольняла лише потреби Лаврської друкарні. У Генеральному описі Лівобережної України (1765-1769 рр.) зазначалося: «Фабрика поблизу одного села Пакулі паперова одна і на ній виробляється папір простий, котрий віддається одного монастиря в друкарню, а в продаж не відпускається». У 1770 р. виробництво паперу тут зросло до 70 стіп високоякісного паперу, 65 стіп бібули (бібула – грубий обгортковий папір. – В.С.) та 350 рулонів картону. Наступного року вироблено 147 стіп різносортового паперу, з яких 61 доставлена в друкарню Лаври, 2 стопи використано в папірні. Інші ж, очевидно, вже йшли на реалізацію. Відомо також, що папірня в 1774 р. зазнала значних руйнувань в результаті пожежі, але вже через два роки вона знову діяла. В 1782 р. тут працювали 63 робітники, з яких 31 жінка та 32 чоловіки.

Якщо ж виходити з обсягів випуску продукції та кількості зайнятих працівників, дана папірня була чи не найбільшим подібним підприємством на той час в Україні. Участь у

процесі виробництва понад шести десятків чоловік свідчить, що на папірні застосовувались певні механічні пристрої та існував поділ праці, що було головними ознаками мануфактури. В самому технологічному процесі виробництва паперу принципи залишались ті, що існували раніше. Але з'являються нові засоби, які дозволяють якісно готувати паперову масу. В даному випадку мова йде про рол (машина для розмелювання волокнистих матеріалів у виробництві паперу та картону. – В.С.), який вперше було застосовано на папероробних виробництвах у Голландії. Початковою стадією виробництва паперу у XVIII ст. були операції, пов'язані з підготовкою сировини – ганчір'я. Доставлене на підприємство ганчір'я сортувалось та промивалось. Очищене від бруду ганчір'я різали, а потім завантажували в рол, де воно розмелювалось. Рол являв собою в цей період закритий ящик, в середині якого на горизонтальний барабан з насадженими на нього ножами, частина ножів закріплювалась в барабані нерухомо на планці внизу. В рол, крім ганчір'я, подавалась вода. В роботі були об'єднані два відомих принципи змелювання – ударне дрібнення в штовхачах та розтирання чи роздирання в жорнах. Неодноразово проходячи між ножами, ганчір'я перетворювалось в рідку масу, яка зливалась в чани.

Але перед тим, як розпочинався безпосередньо процес відливу паперу, паперова маса проходила відбілювання або фарбування. Високоякісний папір, як правило, був синього кольору. Крім ролів, на першому етапі виробництва паперу використовувались прості ручні пристосування: ножі, решета, на яких «трясли» ганчір'я та ін.

На другому етапі виробництва черпальники паперу зачерпували із чанів паперову масу формами у вигляді ящиків з решітчатим дном. Вода крізь решето стікала назад у чан, а волокна паперової маси осідали на дні форми, перетворюючись в крихкий пористий лист. Від черпальника вимагалось уміння розлити масу по дну форми, щоб лист паперу вийшов однакової товщини. Черпальник в процесі виробництва паперу був ключовою фігурою. Тому представники цієї професії були на особливому рахунку у власників папірень. Часто черпальників конкуренти просто перекупували, пропонуючи їм вигідніші умови праці та вищу платню. Саме в XVII-XVIII ст. в українському папірництві широко застосовують філіграні. Водяні знаки на папері служили свого роду візитною карткою тієї чи іншої папірні.

Наступним етапом у процесі виробництва паперу було формування паперу-сирцю. Форму із сирим листом перекидали на шматок сукна і стопку листів разом із сукном клали під гвинтовий чи важільний прес, за допомогою якого робітники відтискали із паперу воду. Віджаті, але ще сирі листи паперу знімали з сукном і розвішували для просушування в спеціально обладнаних сушильнях. Отриманий папір-сирець являв собою пористий лист. Для надання паперу щільності його проклеювали, опускаючи пачки з листами в розчин тваринного клею, що готувався із обрізків шкіри чи кісток. Папір, який просочувався даним клеєм, ставав більш щільним і гладким. Проклеєні листи піддавались знову процесу сушіння, після чого їх клали під прес чи били спеціальними молотками.

Завершувався процес оздоблення паперу в пакувальному відділі (або «паккамері»), де його сортували, перегинали листи, обрізали, складали в стопи. Готові стопи завертали в «сорочки» – великі листи обгорткового паперу з відтиснутим на них товарним клеймом мануфактури.

Весь процес виробництва паперу був суворо централізованим. За межами мануфактури не здійснювався жоден процес (за винятком етапу збору ганчір'я), що зумовлювалось особливостями технології виробництва [4, с. 210-211].

Отже, папірня була централізованою мануфактурою, де існував чіткий поділ праці і застосовувалися як механічні пристрої (водяний млин, рол, прес), так і ручна праця.

Як відомо в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. на території України, що входила до складу Російської імперії, переважала кріпосна мануфактура. Робітники такої мануфактури були безпосередньо кріпаками поміщика, тобто перебували у його цілковитій власності і самі належали до засобів виробництва. Праця для кріпака була примусовою, в результаті чого він не був зацікавленим у кінцевому результаті. Звідси й низький рівень продуктивності праці та якості продукції [5, с. 80].

Власники паперових виробництв належали до різних соціальних верств населення. Папірнями володіли як фізичні особи (купці, поміщики), так і казенні установи, монастирі.

Часто власники віддавали папероробні виробництва в оренду, що пов'язувалось із складністю виробничого процесу. Щоб вміти приготувати паперову масу, необхідно було вчитись 4-5 років. Тому орендарями виступали переважно майстри паперової справи - організатори і керівники виробничого процесу. Саме майстри підбирали штат працівників. В їх складі могли бути й кріпаки, які працювали на допоміжних роботах. Так, у 40-х рр. ХІХ ст. на папероробних виробництвах в Україні було зайнято 200 кріпаків та 150 найманих працівників. Проте головними фігурами папероробного виробництва були майстрові люди, що мали певну технічну підготовку та досвід роботи [6, с.32]. Таким чином, папірня швидше всього мала змішаний тип мануфактури, де були залучені кріпаки, але переважала праця вільнонайманих працівників, які отримували відповідну платню. Саме це дає всі підстави робити висновок, що елементи капіталістичного способу виробництва починають розвиватись у папероробній галузі [7, с. 145-146].

Умови ж оренди записувались у договорах (контрактах), які укладались між власниками папероробних виробництв та орендарями. В них визначались: орендна плата, термін оренди, асортимент і обсяг випуску продукції та інші умови. Угода укладалася переважно на два роки, після чого поновлювалася [8, с. 69-70]. Оренда давала можливість власникам при найменших затратах та незначному ризику отримувати більш-менш стабільні прибутки.

Розвитку папірництва на межі ХVІІІ – ХІХ ст. сприяли принаймні два фактори. Перший – застосування механізмів, зокрема папероробної машини – самочерпки. Другий – розвиток науки, культури, писемності – вимагали більшої кількості паперу для випуску книг. Це, в свою чергу, вело до того, що розширювалася і сировинна база паперової промисловості. До якості паперу, що вироблявся, ставились більш серйозні вимоги [9, с. 235], адже розширення напрямку застосування паперу вимагало наявності різноманітних якостей і властивостей.

В цей період розширюється мережа папероробних виробництв в усіх регіонах України. Помітне місце в другій половині ХVІІІ ст. займає папірня в Кобиловолоках, що на Тернопільщині. Засновано тут виробництво було в 1765 р. Дана папірня знаходилась в оренді. Відомо також, що Кобиловоцьке паперове виробництво було рентабельним і в 1778 р. дало прибутку 450 злотих. Остання згадка про папірню відноситься до 1791 р.

Найбільшою папірнею в Галичині в 60-х роках ХVІІІ ст. була мануфактура в с. Шкло, що вперше згадується в 1765 р. Вона розташовувалась в будинку з кількох кімнат, кожна з яких призначалась для окремих процесів паперового виробництва: верстат для виготовлення паперу, варіння клею, дроблення ганчірок в ступах. Верхня частина будинку використовувалась як сушильний підрозділ. Існувала також комора. Папірню здавали в 1765 р. в оренду згідно з контрактом, вона давала прибуток 1 000 злотих. 1798 р. тут було вироблено 1 800 стіп обгорткового паперу. У 1807 р. на виробництві працював 21 робітник. Наприкінці 50-х років ХІХ ст. папірня мала такі технічні засоби: 3 водяні кола, 3 роли, 3 кадуби, 1 різальну машину для ганчір'я, 2 водяні преси та 2 сушильні преси. Тривалість робочого дня сягала 12 годин. Папір тут виготовлявся в цей період в результаті переробки 920 центнерів ганчір'я щорічно, яке заготовляли у Львові, Яворові, Янові та навколишніх селах. Остання згадка про цю папірню належить до 1859 р. [10, ф. 19, оп. 17, спр. 205; ф. 149, оп. 3, спр. 5176, 1794].

Загалом же мануфактурний період в Галичині, на Буковині та Закарпатті у ХVІІІ ст. є маловивченими. Тому сьогодні неможливо представити повну картину розвитку папірництва в регіоні протягом цього періоду. Однак з 1772 р., коли Галичина опинилася під владою Австрії, тут з'являється чимала кількість папероробних виробництв. Це пов'язувалось із тим, що численні новоутворені галицькі провінційні, міські та окружні органи управління потребували значну кількість паперу для діловодства. Також в регіоні швидко прогресує друкарство, що, в свою чергу, також вимагало збільшення випуску паперу.

Ціна на папір зростала, але на ринку все одно відчувався паперовий дефіцит. Тому 1 листопада 1774 р. австрійський уряд дозволив закордонним купцям та підприємцям засновувати різні промисли, в т.ч. й папероробні.

Цікаво, що деякі папірні на межі XVIII – XIX ст. виникали там, де вони розвивались сто або двісті років тому. Наприклад, це було в Буську, Новоставі, Брюховичах, Раві, Сасові та інших населених пунктах. Виникає папероробне виробництво у с. Леляхівці Городецької домонії. Вже в 1798 р. тут вироблялось 900 стіп паперу різного асортименту та сорту. 1807 р. в Леляхівській папірні працювало сім робітників, обсяги випуску продукції становили вже 1380 стіп. Папірня в цей час була обладнана ролом та деякими іншими механізмами. Остання згадка про неї припадає на 1826 р. [11, с. 155].

На Закарпатті однією з найбільших була мануфактур в с. Лисичеве, що знаходилась на р Боржава. Вона мала 2 водяні кола і виготовляла різноманітні сорти паперу. Працювало на цьому виробництві дев'ять чоловік – 1 майстер та 8 робітників.

До найбільших українських папероробних мануфактур кінця XVIII – початку XIX ст. можна віднести папірню в с. Наварія, що в Галичині (сучасна територія Львівської обл.). Перша писемна згадка про дане виробництво відноситься до 1787 р. В 1792 р. прибуток Наварійської папірні становив 4300 злотих. Через шість років вже вироблялось 2500 стіп пакувального паперу. 1807 р. тут було зайнято вісім чоловік. У 1849 р. папірня в Наварії була реконструйована і мала довжину 10 1/3 сажня та ширину 4 2/3 сажня віденського (1 сажень віденський = 1,9 м). Річний дохід становив 400 злотих ренських. Спеціалізувалось виробництво, як і раніше, на пакувальному папері. Виробництво було досить добре забезпечене обладнанням. (див. таблицю 1), вартість якого становили 77 золотих ренських і 12 крейцерів [3, с. 55-57].

Таблиця 1.

Перелік інструменту Наварійської папірні в 1850 р. та його вартість

Назва та кількість інструменту	Загальна вартість	
	золоті ренські	крейцери
Залізний кілок	2	-
9 тесаків для ганчір'я	2	15
4 пари дротяних форм	-	20
Молот для гладження паперу	3	-
Розсипаний кадібок і точило	1	36
20 легпретів	-	40
11 каспрятів	-	22
2 столи для гладження паперу	-	12
316 шматків сукна	5	16
Вага з важками на 75 віденських фунтів	10	-
8 вільних ножів від голендрів	2	40
Дерев'яний прес із лавою	3	-
Шворінь для пускання води	-	25
Залізний ключ для гвинтів	-	20
Стінний годинник	3	-
Звичайна столярська пила	1	122
2 латунні шайби з дроту	-	42
Мірний котел у сухновалці вагою 0,5 ц	33	-

Припинила свою діяльність папірня у Наварії 1863 р.

У 1787 р. засновано невеличку папірню у с. Понінка (нині Понінка – смт Полонського р-ну Хмельницької обл. Діє Понінківська картонно-паперова ф-ка). Судячи з даних, це була типова кріпосна мануфактура, де через десять років працювало лише четверо кріпаків. Але в 1809 р. продуктивність значно виросла і вже вироблялось 537 стіп паперу [12, с. 145].

Бурхливо триває процес створення папероробних виробництв у 70-90 роках XVIII ст. За ці десятиліття в українських землях почало працювати 44 папірні. Для порівняння: за попередні три десятиліття таких виробництв виникло лише 14.

На початку 80-х років XVIII ст. з'являється папероробне виробництво у с. Куткір, що в Галичині. Тут вироблявся високоякісний папір, серед якого великим попитом

користувався папір для малювання. У 1798 р. його виробляли тисячу стіп, а пакувального – 2 тис. стіп. В період 1807-1809 рр. в папірні працювало вісім робітників, з яких один був майстром. Остання згадка про Куткірську папірню відноситься до жовтня 1838 р. Зокрема, в інвентарному описі зазначається, що виробництво хоч і потребує ремонту, але знаходиться у практично робочому стані. Його оцінка становила 250 золотих ренських [3, с. 46-47].

Говорячи про Галичину, зазначимо, що тут в період 1772-1850 рр. виникло близько 40 папірень, на межі XVIII – XIX ст. ряд виробництв були досить продуктивними. Завадівська папірня виробляла щорічно 2 тис. стіп паперу, Моранська – 1 400 стіп, Папірнянська – 2 300 стіп [11, с. 155-156]. Розвиток папероробних виробництв у цьому краї чинив конкуренцію подібному процесу в сусідніх землях. Зокрема, у власне польських землях в період 1822-1852 рр. кількість папірень скоротилась з 18 до 7 [7, с. 356], тобто у 2,6 рази. Та з настанням машинного папероробного виробництва значна кількість папірень припиняє свою діяльність в Галичині, 50-60-і роки XIX ст. тут згорнули своє виробництво 14 папірень.

Що стосується Буковини й Закарпаття, то розвиток папірництва у цих регіонах проходив досить помірними темпами. З другої половини XVII по 1840 р. тут організувались виробництва у м. Вашківці (1829-1861), с. Сисичеве (1780-1840), м. Мукачеве (1683-1822), м. Хуст (1793), с. Нижня Грабівниця (1793-1856) та м. Садгора (1833-1876).

Так, Вашковецька папірня містилась у переобладнаному млині, де раніше розмелювали фарбу. Папір тут вироблявся ручним способом, що зумовило власне зупинку цього виробництва в час масового застосування папероробних машин.

Папероробне виробництво у с. Нижня Грабівниця містилось в кількоповерховому будинку з двоярусним сушильним горищем і була обладнана 3 колами, 25 ступами, ролом та кадубом. Тут вироблявся писальний та промокальний папір. Папірні на Буковині та Закарпатті мали чітко виражений мануфактурний характер. Проте самі виробництва належали до розряду дрібних, де було задіяно 6-9 робітників.

Папероробним краєм в цей період, безперечно, можна назвати Поділля та Волинь. В 1780-1850 рр. тут з'явилося і діяло близько тридцяти папірень. Папірні, що почали діяти на межі XVIII – XIX століть, в основному були невеликими мануфактурами (див. таблицю 2), що знаходились у власності монастирів, поміщиків та підприємливих осіб [13, с. 9-11].

Таблиця 2.

Характеристика окремих папірень Волині й Поділля в першій чверті XIX ст.

Місцезнаходження	Власник	Зайнято робітників		Вироблено паперу (стіп)	
		(чол.)		1812	1814
Волинь					
м. Бережці, Кременецький повіт	Гр. В. Тарнавський	7	7	860	970
с. Новоспасово, Луцький повіт	Настоятель монастиря А. Мальчинський	4	-	330	-
Поділля					
м. Снитівка, Летичівський повіт	Пом. Й. Калабовський	4	4	80	86
с. Мартинівка, Летичівський повіт	К. Орловський	Не від.	Не від.	-	50
м. Минківці, Ушицький повіт	ін. А. Лаутерборн	16	6	50	50

Сировинним матеріалом для виробництва паперу на волинських папірнях становило ганчір'я. В зв'язку з цим цікаві підрахунки, здійснені М.О. Резцовим. Він пише, що на кожну тисячу стіп паперу необхідно було близько 750 пудів ганчір'я. Враховуючи, що вихід паперу із ганчір'я становив 60 %, вага стопи складала 18-20 фунтів [13, с. 19] (або понад

0,5 пуда – трохи більше 8 кг.). Це досить важливі підрахунки, бо до 40-х рр. ХІХ ст. продукція папероробних виробництв вимірювалась стопами, а пізніше пудами та фунтами.

Розмір стопи для різного паперу був неоднаковий. Стопа обгорткового паперу становила 460 аркушів, а письмового – 480, друкарського – 500. Для порівняння зазначимо, що в польських дослідженнях вага стопи вказується у крайніх межах 3,98 – 6, 21 кг, а в литовських – середня вага стопи – 5, 29 кг [14, с. 71]. Такі розбіжності цілком природні, бо в ХVІІ – ХІХ ст. не було одних стандартів на папір, тому вага, щільність, вологість та інші показники були різні, і ніхто їх не піддавав контролю та визначенню.

Значному зростанню папероробних виробництв в українських землях, що входили до Російської імперії, сприяли окремі законодавчі акти, які приймалися царями. Так, указом 1728 р. «купецьким людям» надавалось право купувати до фабрик і заводів населення сіл, щоб «та деревня должна быть при фабрике уже неотлучно». Цим документом створювався новий тип виробництва, який був характерний для Російської імперії, - посесійна мануфактура [16, с. 78]. Але в Україні даний тип не набув великого поширення, очевидно, тому, що повне закріпачення тут здійснилось лише в 1783 р. [17, с. 58].

Маніфест 1775 р. підписаний Катериною ІІ, проголошував кінцеву відмову від системи монополій та привілеїв. Надавалась свобода влаштовувати промислові заклади. Таким чином, у другій половині ХVІІІ ст. промисловість дещо звільнилась від надмірної опіки уряду. Це послужило поштовхом для створення нових промислових підприємств. Якщо в Російській імперії у 1762 р. налічувалось 984 промислові підприємства (не рахуючи гірничих), то в 1796 р. цей показник зріс до 3 161 [18, с. 25].

Як зазначалось вище, на прикладі окремих підприємств у папероробній галузі в 30-50-х роках ХІХ ст. відбувались значні зміни в технічному та технологічному відношенні. Використання досягнень передових країн в основному відбувалось у двох формах – ввезення обладнання, в тому числі папероробних машин, та залучення до роботи на папероробних підприємствах іноземних спеціалістів. У цей період папероробні машини встановлювались на виробництвах у Славуті, Понінках та Ретках. Застосування машин дало поштовх для різкого збільшення виробництва готової продукції, поліпшення її якості та зменшення виробничих затрат, що, в свою чергу, сприяло збільшенню прибутковості підприємств. Поступово ставало зрозумілим, що підприємства з ручним відливом паперу не зможуть на рівних конкурувати із фабричним виробництвом. А це вело до скорочення виробництва на цих папірнях, а згодом і до їх закриття. Як видно із таблиці 3, спад виробництва на папірнях Радомишльського та Уманського повітів Київської губ. в 1842-1847 рр. складав 49,9 %. Причому, якщо до 1844 р. зберігалась тенденція росту, то з 1845 р. обсяги виробництва значно скоротилися [19, с. 4-5].

Виробництва, де застосовувались папероробні машини, отримували значний прибуток від того, що на ринок поставляли високоякісний папір. Як свідчить статистика, у 1850 р. 38 % валової продукції паперової промисловості Російської імперії та 62 % її вартості припадало на підприємства, де діяли машини [4, с. 218-219].

Таблиця 3.

Обсяги виробництва на папероробних підприємствах Радомишльського та Уманського повітів Київської губ.

Роки	Сума виробленої продукції (руб.)		Разом (руб.)
	Радомишльський повіт	Уманський повіт	
1842	45 400	35 000	80 400
1843	49 880	38 000	87 880
1844	57 300	35 000	92 300
1845	45 900	25 000	70 900
1846	39 300	7 000	46 300
1847	33 400	7 300	40 700

Із застосуванням нових технологій виробництва паперу змінювалась і професійна структура на самих підприємствах. На мануфактурах з ручним відливом паперу працювали: управляючий, майстер, сортувальники ганчір'я, черпальники, валяльники, відмітники, формувальники, рольники, різноробочі. На підприємствах, де застосовувались машини, працювали вже представники дещо інших професій: управляючий, що мав інженерно-технічну освіту, майстер по паперовій частині, машиніст, робітники на машинах, рольники, білильники, сортувальники ганчір'я та паперу, кочегари, слюсарі, токарі, ковалі та різноробочі. До цього додамо, що замінювалось як кількісне, так і якісне представництво професій.

Отже, впродовж другої половини XVII – першої половини XIX ст. папероробне виробництво набуло значного поширення практично на всіх українських землях, особливо на Київщині, Поділлі, Волині, Галичині. Спочатку воно розвивалося як кріпосна мануфактура з порівняно невеликим обсягом виробництва. Із застосуванням машин і більш передової технології, із зростанням числа спеціалістів і найманих робітників мануфактурне папероробне виробництво поступово переростало у фабричне. Там же, де залишалось відстале виробництво і феодальні суспільні порядки, воно припинилося з часом назавжди.

Джерела та література

1. Мацюк О. Історія українського паперу. - К., 1994.
2. Лихачев Н.П. Бумага и древние бумажные мельницы в Московском государстве. Историко-археографический очерк. - Спб, 1891.
3. Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI - початок XX ст.). - К.: Наукова думка, 1974.
4. Яцунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII -XIX вв. - М.: Наука, 1973.
5. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. - К.: Наукова думка, 1975.
6. Пономарьов О.М. Про початок мануфактурного періоду на Україні // Український історичний журнал. - 1970. - №3.
7. Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r/) - Warszawa: Książka i wiedza, 1953.
8. Стрішенець М.М. З історії паперового виробництва на Україні у XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - Вип.14 - К.: Наукова думка, 1980.
9. Encyklopedia powszechna. - Warszawa, 1932. - Т. - VIII - S.235.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Львів
11. Einder G. The Ancient Paper mills of the Former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks. - Hilversum, 1960. - P.155.
12. Uchastkina Z.V. History of Russian Hand Paper. - Mills and their Watermarks. - Hilversum, 1962.
13. Резцов Н.А. Бумага в России сто лет назад // Писчебумажное дело. - 1912. - №1.
14. Budka W. Papernia w Balicach // Archeion. - 1935. - №13. - S.30; Winczakiewicz A. Badania papierow polskich z XVI - XVIII w. // Przegląd Papiernicy. - 1950. - №3.
15. Laucevicius E. Papierius Zietuwoje (XVI - XVIII). - Vilnius: Mintis, 1967. - S.19.
16. Залкинд. История русской фабрики. - Спб, 1906.
17. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. - Львів: НТШ, 1991.
18. Ченцов М.В. История русской промышленности. - М.: Новая Москва, 1925.
19. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. - Спб, 1852. - Ч.III.

РОСІЙСЬКЕ БІБЛІЙНЕ ТОВАРИСТВО ТА ЙОГО ОСЕРЕДОК НА ПОДІЛЛІ

На початку ХІХ ст. в Європі значного поширення набув потяг до перекладу християнської релігійної літератури та духовних догм на національні мови. Для цього було створено Британське Біблійне товариство, яке невдовзі заснувало свої осередки у Франції, Естляндії, Фінляндії (дві останні території підвладні Росії) та інших країнах Європи. Представник товариства в Англії пастор Патерсон, прибувши до Санкт-Петербурга для переговорів про дозвіл його діяльності в Російській імперії, зустрів підтримку з боку керуючого духовними справами іноземних віросповідань князя О.М.Голіцина. Наслідком зустрічі стало відкриття відділку Біблійного товариства у Петербурзі. 6 грудня 1812 р. цар Олександр І затвердив доповідь Голіцина і доданий статут даного товариства. 11 січня 1813 р. відбулось перше генеральне зібрання, де обрано головний комітет і затверджено засади та напрямки роботи. Президентом обрано князя О.М.Голіцина. Посади віце-президентів та директорів розподілено поміж державних вельмож. Товариство почало займатись розповсюдженням Біблії та Нового Заповіту, видрукованих слов'янською мовою, у найвіддаленіших куточках Російської імперії. При цьому особливу увагу звернуто на поширення релігійних книг серед селянської та міської бідноти. Для досягнення мети комітет був зобов'язаний здійснювати видання Біблії різними мовами за рахунок товариства, купувати друковані слов'янські варіанти релігійної літератури у Священного Синоду, організовувати продаж літератури за дешевими і доступними цінами.

Упродовж 1813 р. комітет ужив організаційних заходів для створення своїх осередків в імперії, по залучення до них відомих політичних і громадських діячів. Одночасно прийнято пожертви для розгортання діяльності від Олександра І в сумі 25000 руб. та по одній тисячі рублів від багатьох заможних членів товариства. Наступний рік приніс значну перебудову в складі комітету: в його засіданнях почали брати участь православні та римо-католицькі ієрархи. До нього як віце-президентів обрано митрополитів київського Серафіона, петербурзького Амвросія, архієпископів: чернігівського Михайла, тверського Серафима, скатеринбурзького Йова, грузино-кавказького Досифея. Окрім того, до його складу введено митрополита римо-католицьких церков Сестриневича, архієпископа руських вірмен Іонеса, лютеранського пастора Рейнборга, уніатського митрополита Йосафата Булчака, католицького пастора Госнера. Таким чином, комітет набув нових рис. Поряд з цивільними у ньому стали плідно працювати представники різних релігійних конфесій. Проте головною подією стало перетворення філії Британського товариства у Санкт-Петербурзі на Російське Біблійне товариство. З моменту заснування і до 4 вересня 1814 р. товариством видруковано 17878 примірників Біблії та Нового Заповіту різними мовами [1, с. 696-708].

Незважаючи на певні успіхи, протидія і ворожнеча проти Біблійного товариства простежувалась з різних боків. Так, верхівку римо-католицької церкви не влаштував той факт, що релігійна література видавалась національними мовами. Офіційна думка Ватикану базувалась на принципах заборони віруючим тлумачення Біблії та відходу в її виданні від латинської мови. Зокрема, в 1816 р. папа Пій VII своєю буллою заборонив польський переклад Біблії, видрукований Російським товариством. Такі ж санкції вживались і його наступниками папами Львом XII та Пієм IX [2, с. 32]. Однак Російське Біблійне товариство знайшло прихильників як серед вищого римо-католицького кліру Російської імперії, так і серед парафіяльного духовенства. На відміну від Ватикану, вони не заперечували проти видання і поширення Біблії національними мовами.

Підтвердженням вищесказаного був лист Кам'янецького біскупа Ф.Мацкевича до митрополита Сестриневича, в якому він писав: "...Створення даних осередків є справою важливою. Розповсюдження Нового Заповіту, Катехізису та Біблії рідною мовою серед

населення є кроком, що наближає церковні установи до парафіян, зробить релігійні догми більш поширеними і зрозумілими” [3, спр. 1, арк.6].

Завдяки такій позиції єпископа у 1814 р. було дозволено відкрити у Кам'янці відділення Біблійного товариства, а Ф.Мацкевича призначено на посаду віце-президента. Влітку 1815 р. відбулися перші генеральні збори Подільського осередку, в яких взяли участь представники римо-католицького духовенства і вища губернська влада в особі цивільного губернатора С.І.Павловського. Також при парафіяльних костьолах створено співтовариства у Балтському та Вінницькому повітах [3, спр. 5, арк. 58]. Основне своє заняття Подільський осередок вбачав у постачанні книгами Святого Писання населення усіх мов та віросповідань губернії та Бессарабії. За 1816-17 р. у акціях Подільського товариства залучалось все більше і більше людей, розповсюджено 800 примірників Нового Заповіту польською мовою, 20 французькою, 5 вірменською, 5 єврейською та 100 старослов'янською. Пожертв отримано 1591 руб. За дії, спрямовані на поширення ідей товариства, віце-президентам біскупу Ф.Мацкевичу і цивільному губернатору С.І.Павловському президент Російського Біблійного товариства Голіцин висловив подяку і висловив сподівання на подальше подвижництво у справі поширення книг Святого Письма [3, спр. 1, арк.13].

У червні 1818 р. сталися кардинальні зміни у складі Подільського відділку. Як зазначалось у звіті за поточний рік :“...на загальну радість всіх членів Подільського відділення Російського Біблійного товариства, Преосвященний Антоній архієпископ Подільський і Брацлавський з підвідомчим йому духовенством греко-російського сповідання вступив у співробітництво у благословенній справі поширення читання Слова Божого” [4. – 1878. - № 1. – С.37]. Таким чином, разом з римо-католицьким єпископом Ф.Мацкевичем православний архієпископ Антоній зайняв почесну посаду віце-президента, і з цього часу розпочалась спільна робота двох християнських конфесій у плані поширення серед населення Поділля духовних книг рідною мовою. Так, наприкінці 1818 р. видрукувано і розповсюджено російською мовою Євангеліє, у 1820 р. – Новий Заповіт, а у 1822 р. – Псалтир.

Подільський відділок з кожним наступним роком своєї діяльності знаходив все більше прихильників як серед духовних осіб, так і серед громадян губернії. З'явилися співтовариства майже у всіх містах та містечках. Православне та латинське духовенство у найвіддаленіших куточках Поділля ставало респондентами товариства, розповсюджувало літературу та пропагувало Святе Письмо через читання Слова Божого рідною мовою, закликало до жертв та співпраці. Зокрема, ксьондз Базилицький з міста Сальниця писав до Подільського комітету: “На старості літ я почуваю себе помолоділим і зміцнілим у силах. Для сприяння цілям біблійного союзу прошу покійно прислати Біблії в такій кількості: 5 польською, 1 слов'янською, 1 єврейською мовами і 2 Нових Завіти з російським перекладом” [3, спр. 5, арк.46].

Як бачимо, на початку ХІХ ст. на теренах Російської імперії, у тому числі й Поділля, завдяки діяльності Біблійного товариства склався прецедент, коли представники різних християнських конфесій, сідаючи за один стіл, забували ворожнечу і розпочинали спільну працю в напрямку поширення релігійних книг рідною мовою та роз'яснення постулатів Святого Письма.

На зборах 1822 р. віце-президент Подільського відділку архієпископ Подільський і Брацлавський Ксенофонт у своєму виступі зазначав: “...Дана робота є дуже корисна, закликаю зібрання продовжувати ще з більшим запалом друкування церковних джерел етнічними мовами”. Католицький єпископ Ф.Мацкевич, в свою чергу, підтримав пропозиції православного владика, звернувся до присутніх з проханням пожертвувати гроші на Богоугодну справу. Далі він відзначив той факт, що із залученням до праці православного духовенства кошторис товариства виріс майже у два рази, а розповсюдження Святого Письма зросло приблизно на 25-30% [3, спр. 4 арк.4; спр. 5, арк. 40]. Подальші роки роботи Подільського відділку Біблійного товариства відзначались помітним зростанням обсягів біблійної літератури різними мовами. Так, у 1822 р. комітетом замовлено 150 примірників текстів [старо] слов'янською і 100 польською мовами, а у 1825 р. ці числа

склали відповідно 700 та 250 примірників. Відчутно зросла і кількість співтовариств (з 3 до 16 осередків) і респондентів (з 3000 до 10000 осіб).

Тим часом митрополит Серафим у Санкт-Петербурзі робив усе можливе для припинення існування Російського Біблійного товариства та передання усіх його коштів і засобів друку Священному Синоду. У 1824 р. він домігся відставки президента товариства Голіцина, яка призвела згодом до суто номінальної діяльності Російського Біблійного товариства. Внаслідок його домагань імператор Микола I своїм указом від 12 квітня 1826 р. заборонив "...всі дії товариства без винятку, як також дії всіх Біблійних комітетів, відділень і співтовариств числом 289". Наступним розпорядженням від 15 червня Микола I підпорядкував "...все наявне майно Російського Біблійного товариства, що складалося з грошових капіталів, домів, книг, друкарських приналежностей та інше загальною сумою 2000000 рублів передати у відання Священного Синоду" [1, с. 696-708].

Петербурзькі події знайшли свій відгук й на Поділлі. Зокрема, 8 лютого 1826 р. біскуп В.Мацкевич надіслав листа до архієпископа Ксенофонта, в якому писав, що римокатолицьке духовенство не буде брати участі в генеральних зборах товариства з причини проведення релігійних свят. Окрім латинського духовенства, свої відмови прислала значна кількість цивільних сановників. Даний факт можна вважати за формальні відставки [3, спр. 5, арк. 138]. На момент закриття Подільське Біблійне товариство налічувало 10727 членів, мало сукупного доходу 9093 руб. За 1825 р. розповсюджено 723 Біблії [старо] слов'янською, 75 вірменською, 57 французькою, 50 молдавською, 4 німецькою, 104 єврейською, 635 польською та 10 грецькою мовами, загалом знайшло своїх власників 3270 книг Святого Письма [3, спр. 5, арк. 107].

Таким чином, розвиток співпраці між християнськими церквами та виникнення єдиної духовної спільноти на ґрунті поширення Біблійних книг, ідей та постулатів національними мовами, на думку дослідника історії Російського Біблійного товариства А.М.Піпіна, мало всі умови для тривалого успіху в Росії. Проте, незважаючи на позитивні риси та сприятливий час царювання Олександра I, російська дійсність, поліцейсько-бюрократичний апарат стали на заваді розбудови Біблійного товариства, довели розпочату справу до повного занепаду. Відділення товариств майже у всіх містах склалися з одних осіб: вища губернська влада, місцевий архієрей, цивільний губернатор, ректор семінарії, голова дворянського зібрання, соборний протоієрей, губернський прокурор – неодмінно обирали один одного до комітету і кожен по-своєму відомству робив відповідні розпорядження, де наказував підлеглим займатись розповсюдженням ідей товариства. Внаслідок такого примусового ставлення, справа особистого переконання і добровільного вибору у духовному житті людини ставала виконанням офіційного примусового заходу. Наступним чинником розладу і розпаду товариства була розпочата боротьба римокатолицького і особливо православного духовенства проти сектантського та містичного напрямків у його діяльності. Тут починає гостро проявлятися тенденція, яка окреслюється у бажанні православної церкви домінувати у питаннях духовного життя та справах розповсюдження релігійної літератури і впливу на формування громадської думки. На завершення зазначимо, що Російська імперія першої третини ХІХ ст. не була готова до таких кардинальних змін у церковно-духовному житті, а православне духовенство, в свою чергу, не хотіло йти на компроміси з іншими віросповіданнями.

Джерела та література

1. Библейские общества в России // Энциклопедический словарь: В 82 т., издатели Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – Сиб., б/г. – Т.6.
2. Пылин А.Н. Религиозные движения при Александре I. – Спб., 2000.
3. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.741.
4. О значении царствования императора Александра I в истории отечественной православной церкви // Подольские Епархиальные ведомости. – 1878. – № 1.

СКРОМНИЙ СЛУГА НАУКИ: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТА М.МАКСИМОВИЧА (1841-1850)

Написанням життєвої і творчої біографії М.Максимовича – видатного вченого-енциклопедиста, який стояв біля витоків українознавства і чия наукова діяльність була спрямована на створення концепції української історії, займалося чимало дослідників протягом більш як столітнього періоду. В результаті систематизації й узагальнення автором висновків вивчення життя і творчості українського мислителя вибудовується біографічно-хронологічна схема, яка складає окремі, найбільш важливі віхи життєдіяльності вченого:

I. Ранній період (3 вересня 1804 – літо 1819 рр.):

1. 1804-1811 рр. – згарське і прохорівське дитинство.
2. 1811-1812 рр. – вихованець Золотоніського Благовіщенського монастиря.
3. 1812-1819 рр. – гімназист Новгород-Сіверської гімназії.

II. Московський період (вересень 1819 – травень 1834 рр.):

1. Студентські роки у Московському університеті:
1819-1821 рр. – студент словесного відділення;
1821-червень 1823 рр. – студент фізико-математичного відділення.
2. Викладання і студіювання:
липень 1827 р. – магістр природознавства;
жовтень 1828 р. – ад'юнкт на кафедрі ботаніки;
серпень 1833 р. – ординарний професор кафедри ботаніки.

III. Київський період (липень 1834 – липень 1845 рр.):

1. липень 1834-грудень 1835 рр. – ректор університету св. Володимира;
2. вересень 1834-липень 1845 рр. – ординарний професор словесності.

IV. Михайлогірський період (1837 – 9 листопада 1873 рр.):

1. 1837 р. – заснування садиби Михайлова Гора;
2. 1837-1845 рр. – тимчасове проживання на хуторі;
3. 1845-1873 рр. – наукова творчість, пошуки постійного заробітку:
1849-1850 рр. -
1857-1858 рр. -
1872 р. -

} періодичне перебування в Москві.

Дослідження історичної спадщини М.Максимовича в науковій літературі, що вийшла в період з 70-х років ХІХ ст. і до наших днів, показують неабиякий інтерес її авторів до біографії відповідних віх життя й творчості вченого. Відтак можемо констатувати, що стан вивчення життєвого і наукового шляху М.Максимовича засвідчують декілька монографій, значна кількість статей, виступів на науково-практичних конференціях з нагоди знаменних дат в житті й творчості вченого. Власне, пересвідчуємося, що вже сучасники [8;12] М.Максимовича вважали за потрібне і своєчасне написання життєвого нариса про вченого. Цінність ранніх праць про М.Максимовича полягає в тому, що їх автори безпосередньо були знайомі з вченим, а, отже, мали виняткову можливість використати наявні в оригіналі джерела при аналізі його творчої біографії, оприлюднити невідому або маловідому епістолярію, яка в цілому складає вагомий інтегральну частину життя вченого і може слугувати доповненням до його автобіографічного матеріалу.

Систематичний аналіз життєвого і творчого шляху М.Максимовича із залученням широкої джерельної бази подає П.Марков [4 – 6]. Інший радянський дослідник Д.Острянин [9], досліджуючи шляхи формування світоглядних орієнтирів вченого як історика, філолога й природознавця, акцентує увагу на окремих, порівняно коротких біографічних відомостях. Певний інтерес для біографів М.Максимовича має матеріал біографічного характеру М.Марченка [7]. Проте їхні праці – це вже історична традиція і фіксують обмеженість

поглядів представників радянської історичної науки, а тому, потребують сучасної критичної оцінки в підходах до висвітлення багатьох моментів життя й творчості М.Максимовича.

Сучасні українські вчені: В.Короткий та С.Біленький [3], М.Пономаренко та Г.Сергієнко [11], В.Замлинський [2] та інші, усвідомлюючи значення наукової творчості М.Максимовича для становлення вітчизняної історичної науки, намагаються здійснити глибший і неупереджений аналіз його життя й творчості із врахуванням нових засад методології дослідження. Примітно, що сучасні дослідники внаслідок реконструювання біографічного матеріалу приходять до висновку: біографія М.Максимовича в основних моментах є загадковою й вимагає детального аналізу.

На нашу думку, маловідомим, найменш дослідженим, а головне – непроаналізованим в сучасній історіографії залишається перше десятиріччя проживання вченого в усамітненні на Михайловій Горі. Центральним було й залишається наступне явище: М.Максимович, який в 1841 р. одержав відставку, з його репутацією вченого, з його цілком чистим (з адміністративної точки зору) минулим, не може добитися не лише вищого становища, яке мали всі його друзі й знайомі, але навіть не в змозі відновити себе в колишній ролі професора університету. Більше того, на людину живої душі, цікаву, виховану, обдаровану майстерною мовою, естетичним смаком, врешті, інтелігента, чіпляють тавро “набридливої, нудної і дріб’язкової людини”.

Аналіз документів свідчить про те, що в цілому період життя М.Максимовича між 1841 і 1850 роками характеризується поряд з науковою творчістю постійними пошуками хоч будь-якого заробітку: десятки листів і прохань вченого були звернені до високопоставлених осіб. Це давало привід думати про М.Максимовича як про людину, яка прагне лише земних благ і сенс свого життя бачить в матеріальному благополуччі. З метою зняття підозри на цей рахунок необхідний досить ретельний, неупереджений аналіз, в першу чергу, приватного листування вченого з максимальним врахуванням обставин, які змушували його діяти таким чином. Звернувшись прямо до джерел, вважаємо за необхідне повернутися в біографічну студію.

Зауважимо, що після відставки М.Максимовича в університеті залишалася вакантною кафедра російської словесності, зайняти яку було запрошено вченого. Спершу відмовившись в цьому ж 1843 р., на наступне прохання М.Максимович дав згоду. В листі від 11 червня 1843 р. вчений пише: “... Керуючись ... моєю любов’ю до Університету св. Володимира, я з щирою завзятістю готовий працювати на службу цьому святилищу наук. Дворічне перебування в усамітненні ... відновило в деякій мірі мої сили, але їх недостатньо для ... постійного виконання професорської діяльності... я готовий прийняти на себе викладання Російської словесності...” [10, с.72].

В.Науменко назвав цей крок фатальною помилкою М.Максимовича, оскільки він не погодився зайняти посаду штатного професора, а уклав договір за наймом. Дослідник дану ситуацію виправдовує таким чином, що М.Максимович в цей час почувався не зовсім здоровим, а з іншого боку, він, мабуть, не ризикував залишитися без пенсії, якою дорожив як постійним, хоч і незначним забезпеченням себе за службу в двох університетах. Можливо, більше всього це пояснюється втомуою на професорській посаді і мрією відкрити нову дорогу для діяльності, в тому числі й адміністративну [8, с.75]. Зробити такий висновок В.Науменка наштовхнув лист М.Максимовича, який той на початку 1844 р. написав попечителю Одеського округу такого змісту: “... Я викладаю російську словесність поурочно, як артиста... Зрозуміло, що на таких основах мені довго бути при Університеті не доводиться; стати, як колись, професором, також не доводиться через низку причин, із яких складається підсумок: не хочу і не можу... За майже 20 років викладання різних наук, я втратив бажання до цієї справи. Інша причина та, що професорство затягло б знову в колишнє коло постійних теоретично-навчальних занять... і, як колись, неодмінно звалило б мене з ніг; ... така плата за працю, звичайно, не може бути скарбом; проте вона може бути третьою причиною, через яку мені хотілося б уникнути майбутніх спокус археографічних і професорських. ... Із них видно, що мені досить приємно опинитися в іншій сфері і перебування, і дії – не теоретичного, ученого сидячого, для якого не постарів

і не виснажився ще...” [10, с.78]. Очевидно, що професорство і безпосередня участь у роботі Тимчасової комісії для розбору давніх актів уже не влаштувала М.Максимовича і він мріяв поринути в інший вид діяльності.

Аналіз епістолярної спадщини вченого дає підстави стверджувати, що план пересилитися в Одесу не залишав М.Максимовича. Прагнення зайнятися адміністративною діяльністю підкріплювалося необхідністю зміцнити своє здоров'я, а, з іншого боку, що досить важливо, така робота дозволяла йому виконувати обов'язки (це було властиво М.Максимовичу) відповідально і на належному рівні: “Для мене найбільш бажаною була б посада помічника Попечителя, для якого ... була вакансія в Одеському окрузі, який сприятливіший для мене своїм кліматом. Для занять, пов'язаних з цією посадою, я мав уже випадок перевірити себе і набути деякого досвіду будучи Ректором...” [10, с.80].

У процитованому вище листі від 4 квітня 1844 року до міністра освіти С.Уварова, реально зважаючи на ситуацію, М.Максимович пояснює, що йому “... зручно було б зайняти колишню кафедру, але я відчуваю, що для професорства мені необхідно спершу відвідати на деякий час Москву і Петербург, щоб відновити і поповнити знання свої знайомством з багатьма тепер доступними пам'ятками нашої словесності, відсвіжити і перевірити свої думки бесідою з різними вченими...” [10, с.79]. Досить важливим аргументом, який визначає М.Максимовича як висококваліфікованого спеціаліста, є те, що слуга науки вважав за обов'язок викладацьку діяльність вести у відповідності й на рівні досягнень наукової думки.

Судячи із листа М.Максимовича до директора департаменту Міністерства народної освіти П.Гаєвського, слід вважати, що С.Уваров запропонував вченому залишитися в ролі професора, тому “... я не посмію турбувати начальство, - пише М.Максимович, - призначенням мене в професори на короткий час, за необхідності залишаюся з попереднім бажанням одержати адміністративну посаду...” [10, с.81].

Однак інтелігентність М.Максимовича не вписувалася в межі існуючого консерватизму і користолюбства високопоставлених осіб, проте сприйняття ним загальнолюдських істин посадові особи розцінювали як набридливість і дріб'язковість вченого.

У 1845 р. М.Максимович назавжди змушений був залишити педагогічну службу і вже не через хворобу, а тому, що на вакантну кафедру російської словесності був призначений А.Селін. Михайлова Гора тепер, на думку П.Маркова, стає для вченого місцем “примусового вигнання”, і його офіційно викинуто за борт суспільної діяльності. Він пише численні листи і прохання, які нагадують голос волаючого в пустелі [4, с.175].

З чуттям майстерності психолога оцінює душевний стан “ученого старця” його молодий сучасник В.Науменко. Тонкий, позбавлений суб'єктивності аналіз дає підстави думати, що, проводячи час у наукових заняттях на Михайловій Горі (за перше десятиріччя проживання на хуторі на основі віднайдених матеріалів вчений публікує близько тридцяти наукових, в тому числі й історичних, розвідок), М.Максимович все більше відчуває і матеріальні нестатки, і неможливість у своєму становищі займатися постійною працею, між тим як фізичні сили дозволяли вченому вважати себе зовсім ще не інвалідом. На думку В.Науменка, усвідомлення такого свого становища й примусило ніби розкаятися в своїй допущеній помилці: починаючи з 1846 р., він знову клопоче про прийняття його в університет на посаду професора словесності [8, с.58].

Автора листа від серпня 1846 р. попечителю Київського округу слід вважати не “набридливою людиною”, а патхненником високих ідеалів служіння науці, який, реально враховуючи стан свого здоров'я і оцінюючи рівень своїх знань, щиро бажає попрацювати на загальну користь в університеті: “... Я більше року знову провів ... в усамітненні, все більше працюючи над філологією і закінчуючи мої дослідження про російську мову... Разом з тим я почав друкувати мої філологічні дослідження, в яких прагнув ... розв'язати ряд питань, які цікавлять сучасну слов'янську філологію” [10, с.82]. Зауважимо, якщо врахувати те, що протягом 1841-1843 років через хворобу вчений не написав жодної праці, жодної статті, то зараз М.Максимович був переконаний, що він, збагативши свій науковий рівень, готовий займатися викладацькою діяльністю в межах вимог тодішніх наукових знань з російської словесності.

Проте аналіз епістолярії цього періоду дає підстави стверджувати, що сподівання вченого на професорство в Києві виявилися марними. Цю ж думку проводить В.Науменко. Вказуючи на пошуки М.Максимовичем іншого джерела заробітку, дослідник посилається на лист, написаний керівнику канцелярії Тимчасової комісії для розгляду давніх актів Н.Писареву: "... Я вільний від усіх занять в університеті, – повідомляє М.Максимович, – з особливим задоволенням присвятив би їх у видавництві комісії як редактор..." [10, с.83].

Ретельно аналізуючи приватне листування М.Максимовича в період з 1846 по 1850 роки, вважаємо цілком слушним наголосити, що до поїздки в 1849 році і під час перебування в Москві вчений перебував у активному пошуку постійного заробітку. Він схопився за думку одержати роботу етнографічного і топографічного характеру при Імператорському Географічному товаристві: "... Як людина вільна зараз від всіх занять службових, я істинно готовий присвятити себе ... постійній, більш обширній праці для Товариства; і більш охоче здійснив би мандрівку різними областями Росії для топографічних і етнографічних спостережень, якби для мене відкрилися для цього будь-які засоби" [10, с.85].

Така мрія М.Максимовича доповнюється його бажанням поступити на державну службу. "На прикметі у мене ректорство в Києві чи Харкові, тим більше, що воно вирішилося б в грудні, - пише вчений Високопреосвященному Інокентію. - В будь-якому випадку, при призначенні мене на службу особливо в університет, я бажав би, щоб залишена була мені [річна] пенсія (762 крб.) ... як реальна допомога на випадок нової катастрофи в здоров'ї чи іншого негаразду" [10, с.87]. Викликає неабияке здивування та обставина, що коли на прохання, адресоване М.Максимовичем міністру освіти графу С.Уварову, а саме: "... Удостоєний увагою Вашою, як викладач і трудівник, я маю щастя удостоїтися Вашої згоди і в званні Ректора: ... Університету в Києві чи в Харкові", вченому знову відмовляють [10, с.88].

Посилаючись на прохання М.Максимовича до генерал-губернатора Бібікова призначити його на службу, "де для цього трапиться сприятливий випадок, або ж надати йому грошову допомогу, необхідну для проведення наукових занять", а також на листи до С.Шеврьова і Й.Бодяньського з готовністю піти навіть приватним вчителем, Д.Острянин дає цілком вірне пояснення: це було викликане тільки пошуками виходу з постійної матеріальної скрути, оскільки невелика пенсія не забезпечувала необхідних умов для наукової роботи, а також для скромного утримання сім'ї [9, с.13]. Безумовно, бездушне ставлення до М.Максимовича з боку царської влади, постійне ігнорування вченого було викликане антиукраїнськими настроями високопоставлених осіб, які не могли простити щирому українцю такого "криміналу" як: знайомство вченого з декабристами, дружні зв'язки з О.Пушкіним і його середовищем, прогресивні думки з багатьох питань науки, а більше всього - дослідження по суті заборонених проблем з історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст., відмова від рапорту цареві під час його приїзду в Київ і, нарешті, дружба з українським поетом Т.Шевченком та зв'язки з Кирило-Мефодіївським товариством.

Таким чином, проблеми як життєвої, так і творчої біографії М.Максимовича повинні вирішуватися на підставі введення в науковий обіг його історико-філологічних розвідок, епістолярії (особливо останніх років життя) та їх неупередженого дослідження на новій методологічній основі. Нові віднайдені матеріали сприятимуть з'ясуванню долі рідних вченого, уточненню важливих моментів його біографії на основі подальшого розширення джерельної бази.

Джерела та література

1. Автобіографія // Максимович М.О. Києвъ явился градомъ великимъ... - К.: Молодь, 1994. - С.338-404.
2. Замлинський В. Патріарх української науки // М.О.Максимович. Києвъ явился градомъ великимъ... - С.8-23.
3. Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. - К.: ВЦ "Київський університет", 1999. - 387 с.
4. Марков П. Подвижничество // Вітчизна.-1972. - № 9. - С.169-176.

5. Марков П. М.О.Максимович – видатний історик ХІХ ст. – К., 1973. – 235 с.
6. Марков П. Общественно–политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. – К.: Вища школа, 1986. – 246 с.
7. Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). – К.: В-во Кнів. у-ту, 1959. – 258 с.
8. Науменко В. Скорбная страничка из жизни М.А.Максимовича // Памяти М.А. Максимовича (по случаю 25-летия со дня смерти). – К.: Университетская типография, 1898. – С.56-90.
9. Острянин Д. Світогляд М.О.Максимовича. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 162 с.
10. Памяти М.А.Максимовича... - К.: Университ. типография, 1898. – 102 с.
11. Пономаренко Н., Сергієнко Г. Михайло Максимович //Історія України в особах ХІХ-ХХ ст. – К.: Україна, 1995. – С.43-49.
12. Пономарев С. Михаил Александрович Максимович: (Биографический и историко-литературный очерк) // Из журнала Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1872. – 75 с.

Баженова С.Е., Баженов Л.В.
(Кам'янець-Подільський)

ОЛЕКСАНДР ПШЕЗДЗЕЦЬКИЙ – ІСТОРИК І АРХЕОГРАФ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ ХІХ ст.

З-поміж плеяди відомих польських учених ХІХ ст., уродженців Київщини, Волині й Поділля, що присвятили себе історичному та краєзнавчому вивченню цих українських земель таких, як Я. Потоцький, В. Марчинський, Ю. Ролле, Ю. Стецький, З. Люба-Радзимінський, Е. Руліковський, М. Дубецький та інших, найменш з'ясованою в українській історіографії залишається талановита постать історика, археографа, письменника, драматурга, мецената-видавця на тлі науки і культури Олександра Нарциза Кароля Пшездзецького (літературний псевдонім – Alexander de Unionville) [1, с. 324-325; 4, с. 45-51; 5].

Він народився 29 липня 1814 року в Чорному Острові Проскурівського пов. Подільської губ. (нині поблизу м. Хмельницького) в сім'ї власника містечка графа Костянтина Пшездзецького, яка належала до давніх і знатних польських магнатських родів, що з ХV ст. володіли обширними маєтками в Правобережній Україні й знаходилися тут у центрі громадсько-політичного життя. Мати Аделаїда походила з такого ж впливого роду графів Олізарів на Волині [3, с. 780-787; 7, с. 241-261; 2, спр. 254, арк. 3-12].

Дитячі роки Олександр провів у Чорному Острові. Спочатку його виховували виписаний з Швейцарії наставник (навчав французької мови і європейському етикету), придворні художник Матеуш Бачеллі та диригент оркестру Луїджі Тоніні (обидва італійці). Початкову освіту здобув у Чорноострівському дворянському повітовому училищі [3, с. 782-783; 4, с. 45]. Коли ж Олександру виповнилося шість років, то мати взяла його з собою у поїздку до Венеції, і з цього часу подорожі й мандрівки по світу стали для нього сутністю життя, а пригоди й все нові враження – невичерпним джерелом його творчості.

1828 р. разом з молодшим братом Мечиславом вступив до Кременецького ліцею – тоді відомого осередку польської освіти, науки і культури на Волині. Тут він заприятелював з гуртом поетів, художників, учених, що значною мірою позначилося на формуванні його наукових і літературних інтересів. Причому останні спочатку превалювали над іншими [5, с. 242-243]. Однак закінчити ліцей Олександру не судилося. В 1830-1831 рр. у Королівстві Польському й на Правобережжі спалахнуло польське національно-визвольне повстання, в якому ліцеїсти взяли діяльну участь. За велінням батька, який у той час слугував російському трону, Олександр відсиджувався у Чорному Острові. Щоб завершити вищу освіту, молодий Пшездзецький з 1832 по 1834 р. студіював у Берлінському університеті на факультеті історії, філології та права. Увійшов у коло відомих європейських учених, літераторів, підтримував зв'язки з польською політичною еміграцією [4, с. 45-46; 5, с. 243-244]. Тут він заговорив з відомим шведським філософом і поетом Г. Стеффенсоном, який тоді викладав в університеті. На його запрошення О. Пшездзецький літні вакації 1833 р. провів у Швеції та Норвегії. Враження

від Скандинавії він яскраво передав у своїй першій книзі “Швеція. Спогади з 1833 року”, що вийшла друком у Вільно цього ж року і неодноразово перевидавалася автором до 1851 р. [23].

У 1834 році випускника Берлінського університету О. Пшездзецького було запрошено на державну службу до Санкт-Петербурга, де він став працювати в Секретаріаті у справах Королівства Польського. Ця служба дала йому змогу увійти в аристократичні кола та в літературний бомонд російської столиці. Тут він познайомився з О. Пушкіним, бував у його домі, де знайомив уславленого поета і його друзів з своїми рукописами [4, с. 46], зокрема, з п'єсою – історичною драмою “Дон Себастьян де Португал” [9], яку французька трупа поставила у театрі Петербурга в 1836 р. Цей твір приніс Пшездзецькому літературну славу. В 1841 р. він опублікував збірку своїх драматичних творів [20], котра була поширена по театрах Європи.

1836 р. О. Пшездзецький домагався увійти до складу російської наукової експедиції на Кавказі. Однак цар Микола I не міг пробачити його зв'язки з прогресивною російською інтелігенцією. Олександра було призначено на службу до канцелярії Вологодського губернатора, а фактично відправлено на заслання. З цього приводу імператор з іронією зауважив: “Пшездзецький буде мати кращі умови для вивчення російської мови” [4, с. 46]. Через три роки його перевели на службу в розпорядження Київського генерал-губернатора Д. Бібікова, який доручив Олександрові зібрати статистичні відомості в Подільській і Волинській губ-х. Дякуючи цій обставині, О.Пшездзецький здійснив подорож у 1839 р. по Київщині, Волині й Поділля, об'їхав чимало містечок й сіл і повсюдно записував історичні відомості, звичаї, традиції, фольклор поляків і українців, опрацьовував матеріали державних і переважно приватних архівів відомих у Правобережній Україні магнатських родин Потоцьких, Любомирських, Радзивілів, Сангушків, Олізарів й інших, повсюдно збирав стародруки [5, с. 247]. На Волині він зустрівся і затоваришував з відомим польським письменником Ю.Крашевським і під його впливом зібрані матеріали систематизував у виданому 1841 р. у Вільно польською мовою двотомнику “Поділля, Волинь і Україна. Образи місць і часу” [19]. Підготовлений до видання рукопис третього тому із нез'ясованих причин так і не вийшов у світ [4, с. 46]. Проте значну кількість зібраних на Волині й Поділлі матеріалів О. Пшездзецький вмістив в опублікованому в Познані двотомнику „Спогади Великопольські” (1843-1843) [8], які підсумували його подорожі по Україні й Польщі. Обидва названі видання до сьогодні є важливим джерелом з історії та культури Правобережної України, а з іншого боку - стали яскравим свідченням появи нового непересічного історика і археографа України і Польщі.

24 листопада 1842 р. О. Пшездзецький взяв шлюб у Варшаві з Марією Тизенгаузовою, від якого мав двох синів – Костянтина, Густава і дочку Хелену (померла в дитинстві). Одруження дало йому змогу назавжди залишити російську чиновницьку службу і переселитися до польської столиці. Тут він перетворив свій будинок у клуб для науковців і літераторів, де вони могли користуватися однією з найбільших приватних бібліотек (значну частину зібрання якої складали стародруки і книги, вивезені з Чорного Острова), сам він опинився у вирі громадсько-політичного, наукового і культурного життя Варшави. Зокрема, з 1843 р. О.Пшездзецький виступив співзасновником і співредактором одного з популярних і довготривалих періодичних видань у Польщі “Бібліотеки Варшавської” („Biblioteka Warszawska”), навколо якого незабаром згуртувалось Варшавське наукове товариство. У 1853 р. він придбав у свою власність „Щоденну газету” („Gazeta Codzienna”) і до 1856 р. сам очолював редколегію видання. Водночас О. Пшездзецький був фундатором власної друкарні для видавництва наукових і літературних праць, взявся за складання нового словника польської мови та нової польської граматики, створив редакційний комітет для художніх і публіцистичних творів, став завсідником відомого літературного салону Вінцентія Красінського [4, с. 46-47].

З метою опрацювання німецьких, французьких та італійських архівів щодо пошуків матеріалів з історії Польщі у 1845-1849 рр. О.Пшездзецький перебуває в країнах Західної Європи. Його у 1845 р. прийняли римський папа Пій IX, а в січні наступного – папа Григорій XVI, які допустили його до роботи в бібліотеці та архіві Ватикану. Результатом

пошуків раритетних джерел стала поява після повернення до Варшави низки археографічних збірок: “Відомості бібліографічні про рукописи, які містять в собі справи польські, розшукані в деяких бібліотеках і архівах закордонних у 1846-1849 pp.” (1850) [25], “Сліди Болеславів польських у різних країнах” (1853) [24], стаття “Про поляків у Болонії і Падуї” (1853)[17], „Листи Ганнібала з Капуї, архієпископа Неапольського, нунція в Польщі” [13] та інші, в яких представлені цінні матеріали з історії середньовічної Польщі, окремі з яких стосувалися також України.

У 50-ті роки О. Пшездзецький продовжує бути в центрі громадсько-політичного, наукового і культурного життя Варшави. Свій новий будинок на вулиці Мазовецькій він перетворив на одну з великих у місті приватних бібліотек та зібрань стародруків й історичних документів з історії Польщі та України. Водночас він захопився господарською діяльністю. У 1853 р. О.Пшездзецький придбав готель у Варшаві, який переобладнав до вимог тодішніх стандартів і назвав його “Європейським”. Після смерті батька 1856 р. він став власником маєтків на Поділлі і Волині, з яких тільки чорноострівський оцінювався в чверть мільйона рублів. Це дало йому змогу в 1859 р. за значні гроші придбати неподалік від Кракова, у Долині Ойців, замок і маєток, провести тут належну реставрацію і облаштувати під'їзди (брами, дороги) [4, с. 47], а наступного року видати “Путівник по Долині Ойців” [21].

Крім того, О. Пшездзецький був діяльним співробітником Геральдичної комісії Королівства Польського. Це не завадило йому звернутись з відповідними клопотаннями до російського уряду і до імператора особисто про збереження його в складі дворян Подільської губ. Урядова комісія кілька років вивчала дворянський родовід Пшездзецьких і, зрештою, визнала як графський титул Олександра Пшездзецького, так і право мати подвійне дворянське право в Польщі й на Поділлі [2, спр. 254].

О. Пшездзецький прагнув перетворити свій новий маєток на один з центрів польської науки і культури, в літературний і мистецький салон. Та реалізувати ці плани йому не судилося. 27 лютого 1861 р. він поставив свій підпис під адресою-зверненням від польської громадськості до Олександра II з вимогою надати свободу Польщі. Це призвело до того, що О.Пшездзецький змушений був залишити роботу в Герольдії Королівства Польського і, рятуючись від репресій, виїхати на кілька років за кордон. У липні 1862 р. в Карлсбаді він подав великій князні Ельжбеті Меморандум про становище у Польщі, який був опублікований у пресі і став доступним для політиків і громадськості західноєвропейських країн [4, с. 49]. Проте в цьому документі О. Пшездзецький у політичних вимогах не вийшов за межі того, щоб зобов'язати російське самодержавство не порушувати Конституцію Королівства Польського, записані в ній права і свободи для польського народу. Січневе повстання 1863 р. в Польщі, яке він радо вітав, значно погіршило його матеріальне становище. Російська влада відібрала у О.Пшездзецького готель “Європейський” у Варшаві, арештувала маєтки в Правобережній Україні. До того ж, у 1863 р. в пожежі загинув маєток у Долині Ойців.

1850-60-ті роки були апогеєм громадської та наукової діяльності О.Пшездзецького. Зокрема, у літературному салоні Анни Накваської у Варшаві він зблизився з письменником, публіцистом і вченим Едвардом Раствацьким. Вони організували авторський колектив, до складу якого, крім них, ввійшов Мечислав Фаянс. Вони спільно підготувували і опублікували переважно на кошти Пшездзецького унікальну багатотомну працю з історії культури колишньої Речі Посполитої, гарно ілюстроване видання польською і французькою мовами, здійснене у Парижі під назвою “Зразки середньовічного мистецтва з епохи Відродження до кінця XVII ст. у давній Польщі” (1853-55, т. 1, зош. 1-24; 1855-58, т. 2, зош. 1-24; 1860-69, т. 3, зош. 1-12) [28]. Разом було видруковано 62 зошити видання, в тому числі 63-й завдяки зусиллям упорядника Станіслава Скібинського побачив світ тільки в 1923 р. Важливість цього видання полягала в тому, що в ньому вперше були систематизовані описи давніх пам'яток архітектури і мистецтва не тільки на теренах колишньої Польщі, в тому числі й України, але й розкиданих по всіх країнах Європи. З іншого боку, дане видання, що потрапило з ініціативи О.Пшездзецького до всіх головних бібліотек Європи, зіграло помітну роль у популяризації польської культури у світі.

Як археограф, О. Пшездзецький захопився змолоду діяльністю відомих польських археографів Міхала Балінського і Тимотеуша Ліпінського, які на початку 1840-х років зібрали, упорядкували і видали велику колекцію середньовічних документів (люстрації, акти, грамоти тощо), подали географічний, статистичний та історичний опис Польщі й Правобережної України XVI-XVIII ст. у тритомнику "Старожитна Польша". Під їх впливом О. Пшездзецький утворив свою археографічну комісію в складі М. Грабовського і М. Малиновського, яка в 1843 р. видрукувала двотомник "Джерела з польської історії" [29]. Унікальність цього видання полягала в тому, що сюди потрапили раритетні середньовічні документи як з європейських архівів і бібліотек, так й із приватних колекцій Польщі, Поділля й Волині. Водночас О. Пшездзецький упорядкував, прокоментував і видав у Варшаві 1852 р. рукописи, взяті ним з Неапольської бібліотеки (Італія), під назвами „Листи Ганнібала з Капуї єпископа Неаполітанського, нунція в Польщі, про безкоролів'я після Стефана Баторія і перші роки панування Зигмунта III" [13], „Про королівну Єлизавету, дружину Казимежа Ягеллончика і рукописи, написані під її ім'ям" [16], „Молитва святого Казимежа Ягеллончика до найсвятішої Панни" [15] та ін. Тому дані археографічні видання є цінним надбанням для історичної науки.

Проте справою свого життя в галузі археографії О. Пшездзецького були збір документів, їх упорядкування і видання про діяльність польського громадсько-політичного діяча і літописця Яна Длугоша. Над цим проектом він став працювати з середини 1850-х років. З початку 1860-х років він залучив до підготовки цього видання Кароля Мехежинського, Жегота Паулі і Юзефа Лепковського. Було складено проспект на друкування 18 томів. Перший том видання "Діяння Яна Длугоша", що містив хроніки, твори та листи цього діяча, побачив світ у 1862, а п'ятий – у 1870-у роках [10; 22]. Проте останні томи цієї серії були завершені уже після смерті О. Пшездзецького його сином Костянтином. Одночасно О. Пшездзецький підготував і опублікував 1862 р. праці ще одного літописця "Хроніки Вінцента Кадблубка" [12]. Отже, далеко неповний перелік видань збірок документів, літописів і хронік, раритетних рукописів з епохи середньовіччя Речі Посполитої, які за своєю історичною цінністю не втратили своєї джерелознавчої актуальності з історії Польщі, в тому числі України, й на початку XXI ст., вивели О. Пшездзецького в лави відомих учених-археографів.

Як історика, О. Пшездзецького вабили часи становлення і розквіту колишньої Речі Посполитої, особливо XIII-XVI ст., династії королів П'ястів і Ягеллонів, які він у своїй творчості возвеличував, ідеалізував і мріяв про відродження „могутніх династій" в сучасній йому Польщі. Зокрема, він обрав манеру відтворення подій того періоду у Польщі та в її складі українських земель через призму біографістики й на цій стежі відзначився як серйозний дослідник, який створював праці-есе на раритетній джерельній базі. До таких творів варто віднести його дослідження: „Мечислав – перший діяч Польщі" [14], „Павло з Пшеманкова. Історичний опис з другої половини XIII ст." (1851) [18] та ін. Навіть у заголовку останньої праці зазначено, що вона написана на маловідомих джерелах, що значно підсилює її наукове значення.

О. Пшездзецький належить до перших польських авторів, які почали розробляти образ жінки та її історичної ролі в суспільстві на прикладі жінок польського королівського двору. В першу чергу, його зацікавила доля жінок родини короля Казимежа Ягеллона. Починаючи з середини 1840-х років і до кінця своїх днів він збирав матеріали про двір Казимежа Ягеллона по архівах всієї Європи й накопичені стародруки, відомості систематизовував у ряді опублікованих праць. Першою з них став твір, оприлюднений у часописі „Бібліотека Варшавська" 1852 р., під назвою „Про королівну Ельжбету, дружину Казимежа Ягеллончика" [16]. Другою стала праця „Життя домашнє Ядвіги... з років 1388-1417" (1854) [26]. В результаті багаторічних розшуків матеріалів він створив головну наукову працю свого життя – п'ятитомну монографію про польок з династії Ягеллонів – „Ягеллонки польські в XVI столітті" (1868-78) [11]. Зокрема, останній том цієї ґрунтовної праці видав Шуйський зі спогадами про автора О. Пшездзецького. П'ятитомник відтворив драматичну долю жінок королівського двору, на їх фоні інтригуючі сторінки історії середньовічної Польщі, якоюсь мірою зробив цю історію популярною для масового читача, пропагував „золотий вік" для дворянства (шляхти) давньої Речі Посполитої.

Біографістика О.Пшездзецького, доля жінок польської аристократії в його творах стали в другій половині ХІХ ст. справжньою сенсацією в історіографії, прикладом наслідування для інших дослідників. Зокрема, праці-есе О.Пшездзецького знайшли пряме продовження й подальший розвиток у творчості польського історика і літератора-україніста Юзефа Ролле (доктора Антонія Ю.) (1830-1894). Він у своїй відомій серії книг „Оповідання історичні” (1876-93), в окремому виданні „Наречені кресів” (1883) створив галерею портретів жінок магнатських родин Правобережної України й на цьому фоні показав своє бачення історії цієї української землі в період володарювання на ній Польщі [30]. Проте Ю.Ролле у своїй творчості пішов далі від О.Пшездзецького, відмовившись поступово від ідеалізації шляхетства, більш реалістично змальовуючи становище жінки в польському суспільстві. Якщо для О.Пшездзецького епоха ХVІ ст. та місце в ній жінки бачилася крізь призму європейського рицарського романтизму, то для Ю.Ролле, який більше цікавився періодом кризи і занепаду Речі Посполитої, доля жінок зображувалася в умовах краху рицарства і його романтизму. Все ж, обох авторів об’днувала ґрунтовна джерельна база створення біографістики.

О. Пшездзецький від початку і до кінця своєї наукової і літературної творчості був представником офіційної польської історіографії в поглядах на історію та культуру Польщі, в тому числі України, належав за своїми переконаннями до Краківської історичної школи другої половини ХІХ ст., яка возвеличувала колишню Річ Посполиту, її володарювання на українських землях, обстоювала ідеї її „цивілізаторської місії” в Східній Європі, жила своїми дослідженнями в часі середньовічної Польщі, підігрівала ностальгічні настрої в польському суспільстві до тієї епохи. Тому О.Пшездзецький не шкодував зусиль, щоб писати про минулу велич своєї держави й не помічав „осоружні” для нього часи її занепаду та втрачання незалежності з кінця ХVІІІ ст.

Уродженець Поділля О.Пшездзецький у своїх працях так чи інакше звертався до опису минулого України. Проте в творах він описував не стільки історію України, існування якої він не визнавав, скільки на її тлі історію місцевої полонії, всіляко ідеалізував і виправдовував тут панування, в першу чергу, верхів польської аристократії й шляхти. В такому плані він належав до консервативного крила польської україністики і за своїми концептуальними позиціями його твори не були прийнятні для українського суспільства і його історичної науки ні в часи життя цього діяча, ні на порозі ХХІ ст. Тим не менше, відкидаючи в працях О. Пшездзецького ідеологічну упередженість, варто визнати наукове і пізнавальне їх значення з огляду важливості зібраного в них фактичного матеріалу, який має значну джерелознавчу цінність для сучасних дослідників історії Польщі й України доби пізнього середньовіччя.

Наукова діяльність О. Пшездзецького на тлі історії та культури середньовічної Польщі, його активне меценатство по виданню численних стародруків, праць учених здобули визнання у наукових колах Європи. Він був обраний у 1861 р. почесним доктором Вроцлавського університету, згодом - членом Краківського і Варшавського наукових товариств, членом Археологічного товариства в Санкт-Петербурзі, членом Московського, Французького, Бельгійського, Датського та інших історичних товариств. З 1865 р. О.Пшездзецький був почесним членом Познанського товариства друзів наук. за дорученням якого брав участь у роботі й засідав у президіях міжнародних археологічних конгресів в Антверпені (1867), Бонні (1868), Копенгагені (1869) і Болоньї (1871) [6].

Останні два роки свого життя О. Пшездзецький подорожував по Європі. Знову відвідав Швецію, де гостював у короля і вивчав його архіви, Ватикан, де був на аудієнції понтифіка і збирав матеріали з історії римо-католицької церкви, які поклалися ним в основу його останньої прижиттєвої праці про дискусійні питання навколо латинського костюлу [4, с. 50; 27].

Розпрощався Олександр Пшездзецький із земними справами 26 грудня 1871 р. в Кракові. Похований в родинній каплиці Домініканського костелу цього міста. Згодом виготовлений з італійського білого мармуру бюст О. Пшездзецького роботи відомого скульптора Віктора Бродського було встановлено ще в одній родинній каплиці – в рідному

містечку Чорному Острові. У 1956 році його бюст і скульптурні надгробки інших членів родини були перевезені і встановлені в Кам'янець-Подільському кафедральному костелі св. Петра і Павла й зберігаються досі, слугують місцем паломництва для гостей і туристів міста.

Джерела та література

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців.- Кам'янець-Подільський, 1993.
2. Кам'янець-Подільський міський державний архів.- Фонд дворянських депутатських зборів 230. оп.. 2.
3. Орловский М. Историко-статистическое описание м. Черного Острова Проскуровского уезда // Подольские епархиальные ведомости (г. Каменец-Подольск).- 1863. - № 20.
4. Biernacki A. Przeddziecki Aleksander Narcyz Karol //Polski Słownik Biograficzny. T. XXXIX.- Zesz. 120.- Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. 1986.
5. Biernacki A. Aleksander Przeddziecki (1814-1871). Zyciorys uczonego mecenata //Kwartalnik Nauki i Techniki.- Warszawa, 1972.- № 2.
6. Gassowski J. Z dziejów polskiej archeologii.- Warszawa, 1970.
7. Kossakowski S.K. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich.- Warszawa, 1860.
8. Lepkowski K. Aleksander Przeddziecki.- Warszawa, 1887.
9. Przeddziecki A. Don Sebastien de Portugale. Drame historique. - Saint-Petersbourg, 1836.
10. Przeddziecki A. Dzieła J. Długosza. – Warszawa, 1862-1870/
11. Przeddziecki A. Jagellonki polskie w XVI wieku. – Warszawa, 1868-1878.– T.1-5
12. Przeddziecki A. Kronika W. Kadłubka w przekładzie polskim. - Warszawa, 1862.
13. Przeddziecki A. Listy Annibala z Kapui arcy biskupa Nieapolitanskiego, nuncjusza w Polsce o bezkrolewciu po Stefanie Batorym I pierwszych latach panowania Zygmunta III. – Warszawa, 1852.
14. Przeddziecki A. Mieczysław, pierwszy z dziejów polskich //Biblioteka Warszawska. – 1844. – T. 4.
15. Przeddziecki A. Młodotwa świętego Kazimierza Jagellonczyka do Najświętszej Panny/ - Kraków, 1867.
16. Przeddziecki A. O królowej Elżbiecie, żonie Kazimierza Jagellonczyka I rekopisem pod jej imieniem: O wychowaniu królewskiego dziecka //Biblioteka Warszawska. – 1851. – T. 1.
17. Przeddziecki A. O Polakach w Bolonii i Padwie //Gazeta Codzienna. – 1853.
18. Przeddziecki A. Paweł z Przemakowa. Rys historyczny z drugiej połowy XIII wieku w Polsce z nieznanymi lub mało znanymi źródeł. – Warszawa, 1851.
19. Przeddziecki A. Piąte sprawozdanie z działalności wydawnictwa "Dział Długosza" //Biblioteka Warszawska, 1870.- T. 2.
20. Przeddziecki A. Podole. Wołyn. Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. T. 1-2. – Wilno, 1841.
21. Przeddziecki A. Próby dramatyczne polskie.- Warszawa, 1841.
22. Przeddziecki A. Przewodnik po Ojcowskiej dolinie.- Warszawa, 1860.
23. Przeddziecki A. Szwecja. Wspomnienia... z roku 1833. Wyd 2. – Wilno, 1845.
24. Przeddziecki A. Ślady Bolesławów polskich po obcych krajach. – Warszawa, 1853.
25. Przeddziecki A. Wiadomości bibliograficzne o rękopismach zawierających w sobie rzeczy przejranych po niektórych bibliotekach i archiwach zagranicznych w latach 1846-1849.- Warszawa, 1850.
26. Przeddziecki A. Życie domowe Jadwigi i Jagelli z rejestrow skarbowych z lat 1318-1447. – Warszawa, 1854.
27. Walewski S. Spis bibliograficzny wszystkich pism Al. Przeddzieckiego //Lepkowski K. Aleksander. Przeddziecki.- Warszawa, 1887.- S. 69-70.
28. Wzory sztuki średniowiecznej i z epoki Odrodzenia po koniec wieku XVII w dawnej Polsce. Wyd. przez A. Przeddzieckiego i E. Rastawieckiego. Seria I (zesz. 1-24).- Warszawa, 1853-1855; Seria 2 (zesz. 1-24).- Warszawa, 1855-1858; Seria 3 (zesz. 1-12).- Warszawa, 1860.
29. Źródła do dziejów Polski. Wyd. przez A. Przeddzieckiego, M. Grabowskiego.- Wilno, 1853.
30. Dr. Antoni J. Niewiasty kresowe.- Warszawa, 1883.

ВКЛАД АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА У РОЗВИТОК СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (80-ті рр. ХІХ - початок ХХ ст.)

Наукова діяльність Антона Петрушевича (1821-1913) була досить різноманітною. Будучи галицьким істориком і проживаючи більшу частину свого життя у Львові, він об'їздив у наукових цілях Буковину, Закарпаття і Румунію, відвідав Прагу й інші слов'янські міста. Академік Іван Крип'якевич вважав його одним з найкращих знавців історії Галичини, який увів в історіографію краю велику кількість невідомих до того часу джерел. А.Петрушевич поряд з М. Гарасевичем, Д.Зубрицьким, І.Шараневичем та іншими істориками, що гуртувалися навколо них, фактично репрезентував українську школу в історіографії Галичини у 80-х роках ХІХ ст. [4, с. 7-8].

У своїх студіях він намагався подати більш повне висвітлення історії, побудоване на міждисциплінарних зв'язках. А це спонукало його звертатись до вивчення певних проблем із царини спеціальних історичних дисциплін. Оскільки А. Петрушевич зібрав маловивчений історичний матеріал, то звернення до допоміжних галузей історичного знання було актуальним. Це важливо також для перевірки дослідником достовірності джерел, які він мав у своєму розпорядженні.

Чимало уваги А. Петрушевич приділяв вивченню питань історичної географії. Його цікавила проблема розселення слов'ян на території Галичини і Волині. А. Петрушевич дійшов висновку, що Карпати були першим гніздом слов'янського народонаселення у Європі. З цієї причини в теперішній Галичині, Волині та Поділлі усе просякнуте слов'янізмами – хорографія і топографія, природні урочища і людські сліди життєдіяльності, річки і струмки, міста і села. Таким чином, ця територія знаходиться не на краю, але усередині великого слов'янського світу, який поширюється звідси у всі сторони, як на захід і схід, так і на далекий закарпатський південь [8, с. 1].

У князівські часи (ІХ – ХІV ст.) на просторах Галичини помітний вплив мало румунське населення. Румуни не раніше як у ХІV ст., тобто у часи найбільшого занепаду Галицько-Волинського князівства, вийшли зі своїм начальником Богданом за мармароські і семиградські гори та поселились в межах давнього Галицького князівства на гірській частині річок Молдави і Серета. Стали осідати на нижніх частинах Дністра на давніх землях наших предків – тиверців і уличів [9, с. 8].

Незважаючи на це, не тільки теперішня Буковина, але й вся південноруська смуга землі між Карпатами, Чорним морем і Дунаєм до середини ХІІ ст. належала Галицькому князівству [10, с. 180]. На доказ цього у І половині ХІІ ст. теперішня Молдавія, тоді під іменем Берладського князівства, була підпорядкована, бо у 1134 році князь Іванко Ростиславович титулувався "від стола Галицького князь Берладський" [11].

Цікаве дослідження А.Петрушевич присвятив болохівським князям та їхньому місцезнаходженню [12]. На його думку, болохівські князі не були руського походження, вважав, що вони були румунами і жили у південній частині Поділля. Проте сучасні дослідження з цього питання вказують на сумнівність походження болохівців від румунів [5, с. 290, 293].

Багато зусиль А. Петрушевич доклав до локалізації княжих міст Галича, Львова, Звенигорода. Будучи археологом-любителем, він у 50-х роках ХІХ ст. провів поверхневі обстеження залишків руїн церков давнього Галича. Дослідник княжим містом вважав сучасний Галич над Дністром разом із Замковою горою і Старостинським замком, де, на його думку, раніше стояв княжий двір. Цю концепцію відкинув А. Чоловський [13, с. 1-12].

Історик займався вивченням давньої топографії міста Львова, зокрема його доісторичним становищем і становищем за княжих часів. Висунув перед собою запитання, на яке мав відповісти, а саме: чи існувало якесь поселення перед тим, як мав побудувати

місто Данило Галицький. Для вирішення цієї проблеми використав конкретну нагоду. Після закінчення будівництва залізничної лінії Відень-Краків-Львів-Станіслав-Снятин-Чернівці у 1866 р. прийшла черга на продовження цієї лінії до східного кордону австрійської держави, тобто до Бродів. Будівництво даного залізничного шляху здійснювалось поблизу замкової гори (Підзамча). Розкопками цієї місцевості зацікавився А. Петрушевич. І дійсно, тут було викопано велику кількість кістяків, що стояли у двох нашаруваннях землі. А це свідчило про існування двох цвинтарів – давнього і новішого. Потім розкопки тут проводив граф Володимир Дідушицький, який знайшов ще ряд інших цінних археологічних знахідок. На основі цих знайдених предметів А.Петрушевич висунув припущення, що до часу історичного Львова на цьому місці здавна знаходився передісторичний Львів, який, однак, міг інакше називатися [14, с. 1-24; 6, с. 120-121].

Географічне розташування літописного Звенигорода дослідник визначив у 1849 р. Звенигород колись знаходився поблизу Голих гір та р. Білки (тепер р. Кобилянка), на північ від якої отримали назву два поселення – Білка Шляхетська і Білка Королівська. Звенигород лежав неподалік від Перемишля і Галича. Село Романів, поблизу Звенигорода, раніше мало бути містом, про що свідчать земельні укріплення, які є тут [15].

А.Петрушевич досліджував місцезнаходження давнього українського містечка Тустань, що поблизу Галича. Згідно з письмовими даними, Тустань існував з XIV ст., але у XVII ст. він був спустошений татарами. Тому місцеві жителі переселились на протилежний бік сусідньої гори і як вихідці з Тустаня стали називати своє поселення Тустановичами, яке і дотепер існує. В околицях сучасного с. Підгороддя, яке поблизу Тустановичів, треба шукати давнє місто Тустань, де знаходилась фортеця. На думку історика, подібне переміщення і зміна назв давніх руських поселень Галичини після жаклих спустошень татарами і турками було частим явищем. Наприклад, поблизу Галича до XVII ст. існувало село Чесибіси, яке було перейменоване на Єзупіль, а у золочівському окрузі на місці літописного міста Плесницьк сьогодні знаходиться село Підгірці. А.Петрушевич вважав, що назва містечка Тустань походить від слів “тут стань”, тобто означало, що ці землі треба було у будь-якому випадку заселити [16, с. 10-12].

А.Петрушевич присвятив одну цікаву розвідку з історії картографії. Він детально переглядав “Мапу царств Галицького і Володимирського”, яка була складена у 70-х роках XVIII ст. Вперше у поле зору ця карта потрапила Я.Головацькому, який опублікував про неї невеличку статтю. Професор руської словесності вважав автора карти невідомим, але, на думку А.Петрушевича, ним був його батько Степан. Історик вважав “Мапу царств Галицького і Володимирського” найбільш давньою, де географічні назви вказані на руській (українській) мові. На відміну від польських і німецьких карт тут правильно написані назви українських населених пунктів, зокрема таких, як Перемишль, Ряшів, Пшеворськ, Жовква, Золочів, Бережани, Чудець, Рум'янів, Дубовець, Печеніжин, Князин та інші. Історик зауважив, що північний кордон згаданої карти не відповідає кордонам теперішньої Галичини. Це пояснюється тим, що Галичина після захоплення Австрійською імперією була поділена на західну і східну. внаслідок чого перша її частина – Замойський округ – була віддана Росії [17].

Значні результати А. Петрушевич надіявся отримати від дослідження топоніміки. Топонімічна номенклатура, за словами дослідника, свідчить про те, що Галичину, Волинь, Закарпаття і Буковину заселяли різноманітні племена і народи. Зокрема, він вважав, що назва “гуцул” є румунського походження – це рештки готів, які після навали гуннів розбійничали на схилах Карпат. Близькою за значенням є назва “бойко”, яка походить від дієслова “бути” і означає “бойкий”, “бойко”, “бойковатий”. У гуцулів є багато румунських слів, а в бойків – угорських. Вважав, що топонім “Молдавія” готського походження, походить від етноніма р. Молдава, що протікала на цій території.

Дослідник стверджував, що на наших землях довгий час проживали печеніги – середньоазіатське туркменське плем'я. Про це свідчать назви містечка Печеніжин, “ліс печенігів”. Тут були і половці, на що вказують мікротопоніми Половці, Велдиж, Селук-село, Буньовичі. Назви сіл Торки, Торське, Берендеевичі, Берендище сягають своїм корінням у часи проживання в Галичині торків і берендеїв.

Із княжої доби багата топонімічна номенклатура румунського походження. Це зумовлено тим, що на наших землях відбувалися міграції румунського населення. Яскравий цьому приклад - топоніми Петрос, Горган, Акришори, Проскурів, Рунгури, Нягрин. Велика кількість слів румунського походження, що використовувались в господарському інвентарі селян Галичини, Закарпаття та Буковини – полонина, цап, каплун, скоп, кобилиця, осел, бринза, кошара, комора, коромисло, макітра.

Майже усі гідроніми України кельтського походження. Це річки Вісла, Дністер, Дніпро, Стир, Прут, а також місто Белз. А. Петрушевич відзначав, що східні слов'яни обожнювали воду. Був навіть бог води – Словута. Звідси річку Дніпро інакше називали Славутич. Не плутати походження цього топоніма з словом “слов'янин”. Топонім “тиверці” отримав свою назву від племені туритів (турагетів), про яких згадує Страбон і Птолемей, і є теж кельтського походження. Цікаве припущення висловлював дослідник щодо топоніма козак: від назви кавказького кочового народу косогів, які разом з хазарами нападали на Русь [18, № 25-30, 34].

Важливе місце А. Петрушевич приділяв вивченню етимології топоніма Галич. Спочатку він був прихильником версії, що Галич отримав свою назву від Галичиної могили [2, с. 190]. Правда, через 10 років він змінив думку з цього приводу. Історик вважав, що назва міста походить від слова “галка” або “галиця”, звідки за українським говором утворилось слово “гавка”. Галиця, що дала назву місту Галич, служить для того і знаменням, гербом для галицької землі, подібно, як лев для львівської [19, с. 45]. Назва сусіднього села Крилос походить від слова “клір”, що було нижчим духовенством у Галичині. А присілок Сокол походить від гострої скелі, яка тут знаходилась. Звідси – колоти, клати, скол.

Багато топонімів дослідник виводив від язичницького бога Велеса. Ці назви населених пунктів існували не тільки в Київській Русі, але й в Болгарії, Хорватії, Боснії. Серед них – Волослав'я (поблизу Галича), Волосів, Волунів, Волосьянка, Велеслів, Велесниця, м. Велес на берегах річки Вардар у Болгарії, гора Велес у Боснії [20].

Полемізуючи з чеським істориком А.Шемберою, А.Петрушевич подав оригінальну версію походження назви міста Відня. Столиця Австро-Угорської імперії походить від назви річки Відень, яке оточене Видними горами. З цих гір поблизу столиці можна побачити інші австрійські міста: Каленберг і Леопольдеберг. Однак дана версія походження Відня не узгоджується з походженням від латинської Vindobona. А.Петрушевич висловлював припущення, що Vindobona виводиться з назви Vinido bona, що означає житло племені виндів, які жили на річці Лабі (Ельбі) [21, с. 1-3].

Належне місце у своїй науковій діяльності А. Петрушевич відводив вивченню літописів та їх хронології. Дослідник був першим у Галичині серед тих, хто почав публікувати літописи. Це було йому важко здійснювати, оскільки всі найдавніші оригінальні списки літописів знаходились у Росії. Однак через знайомих йому вдавалось отримати їх. А.Петрушевич старався при виданні літописів дотримуватися хронологічного методу фіксації події, а самі літописи ділити на менші окремі частини для кращого розуміння читачами. Він пояснював незрозумілі місця у літописах.

Основну увагу А. Петрушевич зосередив на дослідженні літописних пам'яток князівського періоду. Особливо незаперечні заслуги його як видавця Галицько-Волинського Літопису [22]. Передрукував його з “Полного собрания русских летописей”. На думку дослідника, Галицько-Волинський літопис був складений у кінці XII ст. на Волині. Він не погоджувався з думкою М.Костомарова, що перша частина літопису до 1220 року була написана в Галичі, а друга – на Волині.

Хронологія літопису є недостатньо зрозуміла. Літочислення було додано до Київського літопису. Видавець наголосив на безладності цієї документальної пам'ятки і засумнівався в тому, що вона дійшла до нашого часу у повному списку.

А. Петрушевич порушив надзвичайно важливе питання про авторство Галицько-Волинського літопису. На його думку, автором був, ймовірно, мирянин, учений чоловік, державний муж при князівському оточенні. При складанні власної історичної праці він міг користуватися оповіданнями сучасників і доступними йому офіційними актами. Любив народну поезію, бо згадував про співця Митусу, про славу пісню, яку співали князю Данилу Романовичу і його воїнам після перемоги їх над ятвягами.

Дослідник провів джерелознавчий аналіз літопису. Джерелами, які знайомі літописцю, є візантійського і грецького походження. Це книги Євсевія Памфіла і Гомера, хронограф Іоанна Малали, а також священні писання. Галицько-Волинський літопис, як і Київський, Новгородський і Псковський, є місцевим. Тут розповідається тільки про політичні події у південно-західних князівствах [22, с. 3-20].

А. Петрушевичу належить також оприлюднення літературної та історичної пам'ятки Київської Русі періоду феодальної роздробленості "Слово о полку Ігоревім". Він, зокрема, відзначив, що першу звітку про цей твір опублікував у 1795 році російський історик Н.М.Карамзін, а оригінал списку відкрив у 1797 р. граф О.Мусін-Пушкін. На основі палеографічного аналізу дослідник висловлював припущення, що пушкінський рукопис написаний у кінці XVI ст. А.Петрушевич знайомив читачів про перше видання цієї пам'ятки у Москві 1800 р. та про інші рукописні списки, які знаходились в руках дослідників у XIX ст.

При опублікуванні тексту "Слова..." А. Петрушевич поділив його на вірші, щоб по можливості відновити початковий віршовий склад, який саме автор давньоруської пам'ятки називає "Піснею". Ці вірші у той час співались у супроводі музичного звуку гуслів. Автор "Слова..." писав як довгим, так і коротким віршованим складом. На думку дослідника, це свідчить про те, що він повинен був добре знати церковні книги, які в той час писались так само віршами.

Щодо авторства "Слова...", то дослідник відзначав, що автором міг бути виходець з Галицької Русі, який відправився, очевидно, разом з дочкою галицького князя Ярослава Осмомисла Євфросинею. Ця княжна була жінкою сіверського князя Ігоря Святославовича. А отже, і автор "Слова..." став близьким до князівського оточення, яке готувалось до походу на половців. Він був добре знайомий з централістичною політикою галицького князя Ярослава Осмомисла із сусідніми державами, а також знав галицьке місто Плесніськ [23, с. 1-15]. У іншій розвідці авторство "Слова о полку Ігоревім" дослідник приписував Урану, дружиннику і співцю Ігоря Святославовича [24, с. 24]. Проте сучасні наукові дослідження по-новому розглядають авторство "Слова..." і переконують нас, що автор міг бути киянин, який дивився на події очима не як придворний князя Ігоря Святославовича, а представник Києва, що цікавився загальноруською стороною подій [39, с. 402].

Цікавився А. Петрушевич і особою віщого Бояна, який часто згадується у тексті. На його думку, віщий Боян походив з "коліна Святослава", народжений від позашлюбних сина чи дочки князя Святослава. Ймовірно, він народився у 1000 році. Слово "віщий", яке додане до імені Бояна, використовувалось у значенні мудрий, "провісник майбутнього" [25, с. 1-5].

Видання А.Петрушевичем "Слова..." неоднозначно було сприйнято знавцями давньоруської літератури народовського напрямку. У своїй праці О.Партицький звинувачував історика у непрофесійності видання "Слова..." і назвав пояснення і коментарі до нього "плагіатом" [7]. У відповідь А.Петрушевич стверджував, що О.Партицький хотів по-новому переглянути давньоруський епічний твір, але це йому не вдалося зробити. Зокрема, історик виступав проти твердження О.Партицького, який вважав автора "Слова..." вихідцем з Лемківщини. Він не погоджувався і з тим, що галицький знавець літератури вважав головою руського князівського роду Володимира, а не Траяна, звідки походить рід Рюриковичів. На думку А.Петрушевича, беззаперечним є і той факт, що Рюрик був київським князем і засновником династії Рюриковичів, а не простим варягом і морським розбійником [26].

Багато уваги А.Петрушевич присвятив вивченню літописних пам'яток періоду Речі Посполитої. Він опублікував Львівський літопис за рукописним списком, який йому люб'язно подарував Я. Головацький. Хронологічні рамки цього літопису – 1498 – 1649 рр. У ньому описані події, що відбувалися переважно в Україні. Про автора літопису А. Петрушевичу нічого невідомо, крім коротенької звітки від 1628 р., де зазначено, що він почав вчитися у Меджибожі на Поділлі у дяка Дмитра Щирецького. На думку історика, ця особа була міщанином або ж перебувала при дворі польського вельможі, бо у тексті зустрічається багато полонізмів. Він деякий час проживав у Львові, а у 1630 р. знаходився

у Межигірському монастирі, що поблизу Києва [27, с. 1-2]. Цінним є спостереження А. Петрушевича і про історичний розвиток південноруських літописів XVII – XVIII ст.

Помітний внесок зробив А. Петрушевич у розвиток палеографії. Цьому сприяла всеслов'янська полеміка, що розгорілася навколо питання про фальсифікація давньочеських письмових пам'яток – “Суда Любуші”, Короледвірського і Зеленогірського рукописів. У той час чеські вчені й патріоти вважали її найбільш цінним здобутком давньочеської літератури. Однак на основі власних палеографічних досліджень А. Петрушевич довів їх недостовірність та неавтентичність.

Дослідник провів не тільки детальний палеографічний аналіз чеських слів, а й букв. Він стверджував, що чорнило, яким було написано Зеленогірський рукопис, зовсім не поблякло від старовини. Хоча мало так статись, адже пройшло сім століть. Навпаки, чорнило у цьому рукописі є досить чорним і виразним. Зеленогірський і Короледвірський рукопис насичений різноманітними помилками і прогалинами [29, с. 1-43].

На думку А. Петрушевича, фальсифікатори цих рукописів намагались знищити раннє письмо пергаментного уривка, що використовувалось для написання фальшивого “Суда Любуші”. Їм це частково вдалось. Складання цих підробок проводила так звана палеографічна школа, яка знаходилась у Празі. А головним натхненником її був чеський дослідник В. Ганка [30].

У царині епіграфіки А. Петрушевич особливих успіхів досяг, досліджуючи рунічні написи дохристиянського періоду у західних слов'ян. Це фрагменти мармурових плит, які були знайдені у селі Микорин, що у Польщі. Він вважав, що ці плити є поховальними пам'ятниками ранніх слов'ян. Дослідник переглядав два рунічні написи, які були присвячені язичницькому богу Прове. Розшифровуючи перший рунічний напис на поховальній плиті, історик стверджував, що його зміст має подвійне значення. Він присвячений Прове, який був богом права, і тій людині, що під мармуровою плитою похована. На іншому рунічному написі поміщене зображення коня, що, на думку історика, означало поховання під плитою воїна. А. Петрушевич висловлював припущення, що перед прийняттям християнства західні слов'яни використовували у письмі скандинавські руни [31, с. 57-66].

У Тербовльському повіті, що на Тернопільщині, дослідник вивчав написи і малюнки на мармурових плитах, присвячені язичницькому богу східних слов'ян Велесу [32]. Три малюнки були зроблені з кременю і тому, на думку А. Петрушевича, належать до дівонської формації, що датується VIII ст. н.е. Дані зображення є символічними ознаками частини тварин (Велес був язичницьким богом худоби) [33, с. 7].

Перебуваючи у 1861 р. у Молдавії, А. Петрушевич на основі палеографічного аналізу дослідив зміст грецького напису на мармуровій плиті у монастирі в Драгомирні. Він вказав, що спочатку дана мармурова плита з написом була поміщена в язичницькому храмі бога сонця Аполлона, що знаходився на південно-західному березі Чорного моря біля гирла р. Дністер в околицях Білгорода (Акермана) і походила вона з IV або III ст. до н.е. Пізніше, на початку XVIII ст., ця плита була перевезена у престольне місто Молдавії – Сучаву, звідки вона й дісталась монастирю у Драгомирні. Саме тут ця плита стала поховальним пам'ятником для померлого архітектора цього храму. У кінці замітки А. Петрушевич просив буковинське товариство, щоб цю пам'ятку взяли на зберігання у чернівецький музей. А факсимільний грецький напис цієї плити, яку дослідник розшифрував у 1861 р., вже відправив у Центральну комісію для збереження пам'яток мистецтв і зодчества у Відні [34].

А. Петрушевич досліджував проблеми генеалогії родів Ледуховських, Собеських і Сапегів. На основі опрацювання громадських і земських актів він вважав, що український рід Ледуховських бере початок з XIII ст. У різний час члени цього роду прославились у боротьбі з хрестоносцями, у будівництві монастирів, у діяльності при польському сенаті [35]. А. Петрушевич перевіряв біографічні факти роду Собеських після смерті польського короля Яна III Собеського і дослідив, що цей рід не мав продовження. Останні дві жінки з цього родоводу не могли мати дітей [36]. Дослідник знайшов деякі неточності у дослідженні роду Сапегів. Визначив три лінії цього родоводу в XIX ст., які проживали у Литві та Галичині [37, с. 139-140].

Значні здобутки були у А. Петрушевича на пиві музеєзнавства. Він приділяв велику увагу переведенню приватного колекціонування на засади наукового опрацювання і систематизації зібраних пам'яток матеріальної й духовної культури. Створив власну бібліотеку, де зібрав величезну колекцію стародруків і книг церковного призначення.

Дослідник був відомим жертводавцем у Галичині. У 1905 р. він подарував у музей "Народного Дому" солідну колекцію у кількості 1059 різноманітних музейних експонатів, а саме: 46 римських і візантійських монет, 14 археологічних експонатів, 24 медалі, 2 різьби з кості VII та IX ст., 1 емальований романський хрест, 18 речей з княжої доби, 55 мідяних хрестів, 11 ікон з XVIII й початку XIX ст., 3 портрети, 151 репродукцію, 10 рукописів з XVI, XVIII – першої половини XIX ст., 24 стародруки XVI – XVIII ст., 38 видань з історії староруського мистецтва й письменства та 662 листи з архіву листування за 1805 – 1870 р. [3, с. 33-34]. У 1902 р. А. Петрушевич подарував велику збірку монет з домашнього архіву Науковому Товариству ім. Т. Шевченка, за що останнє винесло йому велику подяку [оп. 2, спр. 37, арк. 5].

А.Петрушевич, як і І.Шараневич, були першими істориками у Галичині, які організували археологічні виставки Львові у 1861, 1885, 1889 рр., Коломиї 1880 й Тернополі 1884 р. З їх ініціативи зорганізовані перші українські музеї з археологічними відділами ("Народного Дому" 1873 р., Ставропігії 1875 р.). Вони скликали перший археологічний з'їзд у Львові у 1885 р. [6, с. 122].

Будучи організатором археологічно-бібліографічної виставки у Ставропігійському інституті 1888 р., А.Петрушевич склав каталог церковно-слов'янських рукописів і стародруків XI-XVII ст., загальна кількість яких становила 185 книг. Більшість цих рідкісних видань знаходилась у особистій колекції А.Петрушевича. Серед них особливу увагу привертають церковно-слов'янські рукописи і стародруки XI-XIII ст.: Остромирове євангеліє 1056-1057 рр., "Ізборник" Святослава 1073 р., Турівське євангеліє, Галицьке четвероєвангеліє 1413 рр, Крестинопольський Апостол, Бучацьке євангеліє, "Трефологійон" 1252 р. [38].

А. Петрушевич досяг значних успіхів у галузі спеціальних історичних дисциплін. Вивчені дослідником найрізноманітніші питання історичної географії, топоніміки, літописознавства, хронології, генеалогії, палеографії, епіграфіки й інших наук дали йому змогу глибше простежити історичний процес у Галичині, Волині та Буковині. Одночасно отримані ним результати, незважаючи на суперечливість окремих тверджень, сприяли неодноразово уточненню пануючих раніше поглядів в історичній науці щодо розв'язання певних проблем. Дослідження А. Петрушевича значною мірою не втратили своєї наукової вартості і в наші дні, тому його здобутки використовують сучасні історики.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів міста Львова, ф. 309, оп. 2, спр. 37.
2. Галицький исторический сборник издаваемый обществом Галицко-Русской Матицы. – Вып. II. – Львов, 1854. – 192 с.
3. 25-ліття Національного Музею у Львові. – Львів, 1931. – С. 30-39
4. Крип'якевич І. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій. – К., 1962. – 82 с.
5. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – 410 с.
6. Максимчук І. О. Нарис історії роду Петрушевичів. – Чикаго, 1967. – 280 с.
7. Партицький О. Темни местця в "Слове о полку Игореве". – Львів, 1883. – 110 с.
8. Петрушевич А. Словене. их древнія жилища и образование между ними первых словенских государств // Семейная библиотека – 1855. – Кн. 1. – С. 1-11.
9. Петрушевич А. Польша, Русь и Ромыны. Очерк исторический // Пчола. – 1849. – Ч. 1 – 2.
10. Петрушевич А. Бывшая раловецкая епископія на Буковине // Литературный сборник. – Львов, 1885. – Вып IV. – С. 175-187.
11. Петрушевич А. Уставная таможенная Грамота Берладского князя Ивана Ростиславича с 1134 года // Слово. – 1862. – Ч. 86.
12. Петрушевич А. Кто были Болоховские князья? – Львов, 1877. – 16 с.
13. Петрушевич А. О Соборной Богородичной церкви в городе Галиче происходящей с первой половины XII столетія .С приложением планом и видов ея. – Львов, 1898. – 224 с.

14. Петрушевич А. Лингвистическо-историческія изслѣдованія о начаткахъ города Львова и окрестностей его. съ возрѣніемъ на предисторическія времена переселенія словенскихъ и румынскихъ племенъ изъ придунайскихъ странъ въ предкарпатскія области. – Львовъ, 1893. – 276 с.
15. Петрушевич А. Звенигород // Слово. – 1885. – Ч. 134 – 135.
16. Петрушевич А. Каменные развалины близ села Уречья Стрыйскаго округа суть остатки древняго русскаго города Тустанъ // Зоря Галицка. – 1854. – № 10.
17. Петрушевич А. О мнимой старинной карте “Царствъ Галицкаго и Владимірскаго” // Вестникъ “Народнаго Дома”. – 1887. – № 53. – С. 472-474; № 54. – С. 479-481; № 55. – С. 487-491.
18. Петрушевич А. О городе Галиче за Луквою // Вестникъ “Народнаго Дома”. – Львов, 1884 – 1887. – № 18-59. – С. 172-521.
19. Петрушевич А. Было-ли два Галичи, княжескіи города, один в Угорско-словацкой области, а другій по сю сторону Карпат над Днестром, или нет? // Науковій сборник. – Львов, 1865. – С. 24-50.
20. Петрушевич А. О новооткрытом древнейшем каменном памятнике словено-русскаго божества Велеса или Волоса // Галичанин. – 1912. – Ч. 287.
21. Петрушевич А. О происхожденіи и значеніи города Vindobona, нынешняго Вѣдья, престольнаго города Австріи. – Львов, 1904. – 3 с.
22. Петрушевич А. Волинско-Галицкая Летопись с концем XIII века. 1205 – 1292. – Львов, 1871. – 148 с.
23. Петрушевич А. Слово о полку Игореве, древне-русское эпическое стихотвореніе изъ конца XII столетія. Изданіе текста исправленнаго и разделеннаго по стихамъ вместе і поясненіями // Литературный сборникъ. – Львовъ, 1886. – Вып. 1. – С. 1-32; Вып. 2 – С. 129-167.
24. Петрушевич А. О названіи и происхожденіи пѣвца “Слово о полку Игореве” // Приложеніе к Вестнику “Народнаго Дома”. – Львов. 1897 – С. 5-24.
25. Петрушевич А. Кто был “вещій Боян”, упоминаемый в “Слове о полку Игореве”? // Приложеніе к Вестнику “Народнаго Дома”. – Львов, 1887 – С. 1-5.
26. Петрушевич А. Мое изданіе “Слова о Полку Игореве”, плагиат и моя оборона // Слово. – 1886. – Ч. 98-105.
27. Петрушевич А. Львовская летопись с 1498 по 1649 год. – Львов, 1868. – 40 с.
28. Петрушевич А. Кроника русская Межигорская // Временник Института Ставропигійскаго. – Львов. 1892. – С. 178-184.
29. Петрушевич А. О подложныхъ старочешскихъ письменныхъ памятникахъ. Суде Любуши, Евангельскомъ отрывке св. Іоанна, Краледворской рукописи и подложныхъ чешскихъ глоссахъ въ пражской рукописи Mater Verborum. – Львовъ: Типографія Ставропигійскаго Института, 1878. – 208 с.
30. Петрушевич А. Любушин суд и Краледворская рукопись – и оспорщики подлинности их // Слово. – 1879. – Ч. 131.
31. Петрушевич А. О Микоринскихъ надгробныхъ камняхъ с руническо-словенскими надписями // Науковій сборник. – Львов, 1866. – С. 57 – 65; 155-156.
32. Петрушевич А. О новооткрытом древнейшем каменном памятнике словено-русскаго божестве Велеса или Волоса // Галичанин. – 1912. – Ч. 275 – 278.
33. Петрушевич А. О новооткрытом древнейшем каменном памятнике словено-русскаго божестве Велеса или Волоса. С изображеніемъ того же. Мелкія замечанія (к объясненію некоторых нарицательныхъ и собственныхъ имен. – Львов, 1913 [Оттиск изъ “Галичанина”].
34. Петрушевич А. Известіе о древнейшемъ греческомъ письменномъ памятнике изъ IV или III столетія предъ рождествомъ Христовымъ, находящимся в монастырской церкви в Драгомирне // Вестникъ “Народнаго Дома”. – 1886. – Ч. 38 – 39
35. Петрушевич А. О русскомъ родѣ Ледоховскихъ или Ледуховскихъ, дворянъ в Волынской землѣ // Вестникъ “Народнаго Дома”. – 1892. – Ч. 115.
36. Петрушевич А. Последніи две живущіи женщины изъ рода Собескихъ // Слово. – 1883. – Ч. 99.
37. Петрушевич А. Грамоты, що відносяться до Львівського Ставропигійського братства // Временник... – Львов, 1871. – С. 129-152.
38. Петрушевич А. Каталог церковно-словенскихъ рукописей и старопечатанныхъ книгъ кирилловскаго письма, находящихся на археологическо-библіографической выставкѣ в Ставропигійскомъ Заведеніи. – Львов: Типографія Ставропигійскаго Института, 1888. – 45 с.
39. Рыбаковъ Б. А. Русскіе летописцы и автор “Слова о полку Игореве”. – М.: Наука, 1972. – 520 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Питання про діяльність подільських кооперативів в кінці ХІХ - на початку ХХ століття не випадково викликає інтерес в епоху економічних реформ в Україні. Його науковий аналіз допоміг би висвітлити роль кооперативів як нової прогресивної організації господарства, яка, виникнувши у ХVІІІ - ХІХ ст., стала могутнім економічним рушієм у майбутньому. Крім того, це допомогло би показати роль кооперативів у створенні та становленні ринкових засад, простежити шлях суспільної трансформації від натуральних, архаїчних виробничих стосунків до демократичних - ринкових, а також етапи створення ринкової економіки в Україні, орієнтованої на масове виробництво дешевих товарів, доступних усім верствам населення.

Як відомо, у 70-х роках ХІХ ст. перші подільські кооперативні об'єднання були представлені здебільшого у вигляді різного роду кредитних об'єднань: ощадно-позичкових кас, споживчих товариств, товариських банків [1. - 1906. - № 8. - С. 6]. Кредитні каси та споживчі товариства водночас із функціями кредитування виконували роль комерційних і споживчих об'єднань. У 1873-1885 рр. у різних регіонах Поділля з'явилися і були затверджені офіційно сім ощадно-позичкових кас і товариств [2]. Тоді, у період їх виникнення і перших кроків діяльності організаторам довелося подолати чимало перепон і у виробленні та затвердженні перших статутів, і у згуртуванні учасників, зборі пайових внесків, у проходженні пильного поліцейського контролю щодо особового складу товариств та кас за віковим, становим, національним статусом кожного члена. Під наглядом поліції був кожен крок діяльності цих перших об'єднань. У разі найменшої підозри у нелояльності щодо влади вони закривались.

Ощадно-позичкові каси, споживчі товариства у різних повітах Подільської губ. не були зв'язані організаційно, майже не спілкувались. Сферою їх діяльності були в основному позичкові операції, посередницька діяльність, а також перепродаж дрібних партій товарів та ділянок землі. Це викликало часом гучні скандали між окремими угрупованнями їх членів, які згодом із значними труднощами вгамовувалися місцевою адміністрацією. Часом для погашення таких ексцесів вимагалась участь урядових осіб Російської імперії [3, спр. 1678, арк. 4].

На щастя, таких випадків було мало, ідеї кооперування фінансової, господарської та споживчої діяльності вони не скомпрометувати. Подільські кредитні кооперативи продовжували свою діяльність у наступні роки із зростаючим розмахом. Зокрема, діяльність Кам'янець-Подільської ощадно-позичкової каси з самого початку її роботи у 1885 р. була успішною. Кількість членів каси і пайових внесків постійно зростала. Із 211 членів у 1885 році вона збільшилась до 256 у 1909 р. В окремі роки (з 1904 по 1905-й) завдяки вмілому управлінню грошовими потоками, вдалому розміщенню коштів у процентні папери та інвестуванню місцевих переробних підприємств прибуток каси порівняно із прибутком у рік заснування подвоювався [4, с. 305-306].

У березні 1910 р. відбувся вступ всіх членів цієї каси до складу Кам'янець-Подільського споживчого товариства (яке, до речі, розпочало свою діяльність значно пізніше). Ця акція у наступному сприяла підвищенню авторитету Кам'янець-Подільського споживчого товариства. За даними ревізорського звіту за 1911-1912 рр. діяльність цього споживчого товариства значно розширилась. Кількість членів зросла з 642 до 830, а торговий обіг - з 237 019 крб. 67 коп., до 295 632 крб. 01 коп. Крім того, був створений, філіал, у якому продано додатково товарів на суму 30958 крб. 36,5 коп., зміцнено фінансове становище. Кошти Кам'янець-Подільського товариства зросли з 109 848 крб. до 144 647 крб. 67,5 коп., а пайовий капітал - з 24 061 крб. 03 коп. - до 53 177 крб. 35,5 коп. Зменшилась заборгованість товариства з 56 284 крб. 44 коп. до 49 819 крб. 28 коп. Валовий прибуток склав - 40 874 крб. 175 коп., а чистий прибуток - 14 613 крб. Це становило 49 відсотків

загального грошового обігу товариства та приріст до 275 відсотків пайового капіталу – один серед кращих показників діяльності у губернії. У цьому товаристві спостерігалась тенденція до зменшення загальних витрат. Якщо у 1910 році витрати склали 10% на обіг, то у 1911-1912 рр. – лише 8,9%. Показники інших витрат (усушка товарів) знизились з 1,5% до 1,33% [5. – 1913. – № 5. – 1 квіт. – С. 49-50.]. Таким чином, трансформація ощадно-позичкової каси, вступ 256 її членів до складу споживчого товариства сприяв зміцненню останнього, різкому покращенню його організаційних та фінансових показників.

Проте так було не всюди. Суперечливо розвивалась діяльність протягом 1908-1911 рр. Серб'янського ощадно-позичкового товариства. У 1908-1910 рр. після періоду організаційного піднесення серед його членів почалось поширення чуток про зловживання керівництва товариства і про можливу втрату членами своїх пайових внесків. Ці чутки завдали чималої шкоди. У 1910 р. четверта частина складу (112 чол.) вийшла з товариства, у наступному 1911 р. вибуло ще 87 чол. Це негативно відбилося на фінансовому становищі, кредитоспроможності товариства. Але поширювані чутки були спростовані енергійною діяльністю членів правління. Товариство не розвалилось, а продовжило комерційну кредитну, споживчу та орендну діяльність. У місцевого поміщика воно орендувало землю для потреб членів товариства, вони ж користувались за пониженою плату зерноочисними машинами, а також придбали з допомогою товариства сільськогосподарський реманент (на 460 крб. 50 коп.).

Внаслідок цього вся сільська громада переконалась у тому, що їх пайові внески можуть бути повернені будь-коли за першою вимогою, але це невигідно пайовику, який втрачає значний щорічний прибуток на вкладені у кооператив кошти. Справи товариства були більш красномовні за плітки недоброзичливців, тому довіра людей була повернута, криза подолана, ті, хто полишив товариство, почали повертатись. У 1912 р. загальна сума вкладів зросла з 8157 крб. до 18481 крб., тобто у 2, 3 рази. Загальна кількість коштів за рахунок вкладів збільшилась з 26 359 крб. 50 коп. до 40 912 крб. 71 коп. тобто – на 55%. Приток оборотних коштів дав змогу розширити позичкові операції до 770 позичок на рік, на загальну суму 35 506 крб.

Реєстр виданих позик свідчив про продуктивний в основному характер діяльності членів Серб'янського ощадно-позичкового товариства і в меншій мірі – про споживчий, зокрема:

- найбільша кількість позик - 304, на суму 18 909 крб. отримана на придбання худоби;
- 239 позик - на особисті витрати;
- 63 позики - на оренду землі;
- 39 позик - на сплату боргів на суму 2 425 крб.;
- 34 позики - на придбання, побудову та ремонт житлових приміщень на загальну суму 2 369 крб.;
- 29 позик - на придбання землі у приватну власність на суму 2 435 карбованців [5. – 1913. – № 5. – 1 квіт. – С. 3].

Як відомо, великим соціальним злом, яке згубило чимало перших кредитних і споживчих товариств у ХІХ та на початку ХХ ст., було пияцтво. Цікаві свідчення боротьби із цим спільним злом знаходимо у постанові загальних зборів Серб'янського-ощадно-позичкового товариства від 26 лютого 1913 р. На доповідь голови правління Корнилецького збори з метою боротьби з розпиттям «могоричів», визнали необхідним таке: «Членам, поміченим у цьому, а також тим, що з'являються у правління на підпитку і тим, хто займається таємно продажем горілки, позичок не давати, зменшувати кредити, а при повторенні з їх боку таких дій – виключати із членів товариства» [5. – 1913. – № 5. – 5 квіт. – С. 4]. Можна припустити, що саме ця принципова настійна вимога боротьби із «зеленим змієм» з боку голови правління Серб'янського позичково-ощадного товариства Корнилецького у попередні роки (1910-1911) призвела до опозиції малосвідомих громадян - прихильників алкогольного бізнесу. Можливо, саме вони розпускали чутки, прагнучи підірвати позиції товариства і у такий спосіб усунути з посади ненависного їм керівника.

Успішно працювало у 1908 р. в Могилеві-Подільському ощадно-позичкове товариство [1. – 1906. – № 8. – С. 6], відкрито низку нових ощадно-позичкових товариств,

кас і товариських банків у Подільській губ. Все це свідчило про розширення кредитної кооперації на Поділлі, започаткованої ще у 70-х роках XIX ст. Провідну роль відігравали ощадно-позичкові товариства, каси, товариські банки. Розвивалися споживчі та виробничі кооперативні об'єднання.

Джерела та література

1. Світова Зірниця (м. Могилів-Подільський), 1906.
2. Становлення і розвиток підприємництва в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Хмельницький, 1999. – 333 с.
3. Листування Подільського губернатора із міністерством фінансів // Кам'янець-Подільський міський державний архів ,ф.238, оп.1.
4. Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. м. Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 305-306 с.
5. Экономическая жизнь Подолии (Кам'янець-Подільський).

Михайлик А.О.
(Кам'янець-Подільський).

РОЗВИТОК РЕМІСНИЧОГО ТА КУСТАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Зміни, які відбувались у соціально-економічній сфері під впливом становлення капіталістичного способу виробництва та розвитку ринкових відносин, зачепили всі верстви населення, що проживали на території імперії Романових. Особливо гостро питання пристосування до нових економічних реалій стояло перед ремісниками та кустарями. Представники цієї категорії населення часто поєднували в собі виробника і торговця. Через це питання реалізації виробленої продукції було не менш важливим, ніж якісного її виготовлення, що за ринкових умов вимагало чималої господарської ініціативи і підприємницької спритності.

На території Правобережної України, крім доволі жорстокої конкуренції між собою, представникам індивідуальних форм виробництва доводилось конкурувати з великими виробниками, що було особливо характерним для початку XX ст. Розуміючи таку ситуацію, уряд сприяв розвитку кустарного та ремісничого виробництва як одного з фінансових джерел існування значної категорії селян та міщан. Так, у циркулярі Міністерства фінансів, що адресувався департаменту торгівлі і мануфактур, прямо вказувалось, що “кустарні виробництва, як допоміжні заняття до селянського побуту, заслуговують найповнішої уваги з боку держави, особливо у нас (в Російській імперії. – А.М.), де через порівняно поганий розвиток фабрично-заводської промисловості десятки мільйонів рук значну частину року не можуть знайти застосування своїй праці”. Через це на названий департамент покладалось завдання “вжити дійових заходів для підтримки і розвитку нашого кустарного виробництва і розвитку різних його галузей в нових місцевостях” [5. спр. 210, арк.1-2].

Сприятлива позиція уряду щодо індивідуального виробництва проявлялась у різних формах, однією з яких було створення навчальним відділом Міністерства торгівлі й промисловості спеціальних навчальних закладів. Так, на території Волинської губ. до 1913 р. планувалось відкрити 13 таких шкіл: в Лубенському, Житомирському, Ізяслівському, Луцькому, Новоград-Волинському, Острозькому і Старокостянтинівському повітах - по одній сільськогосподарській школі, в Ковельському – школу обробки деревини, в Овруцькому – з обробки шкіри і рогу, в Кременецькому – з обробки волокнистих речовин [2. – 1913. - №17. - С.68].

Урядова політика щодо кустарного виробництва і народних ремесел знайшла своє продовження і в організаційній діяльності земських органів. Прикладом може слугувати створена клопотанням Подільського губерньського земства механічна майстерня взуття у

містечку Хмільник. Ця майстерня була створена з метою організації посередництва зі збуту в інтендантство чобіт кустарного виробництва, бо саме в цьому подільському містечку шевське ремесло було найрозвинутішим. У 1914 р. в ньому діяло майже 1800 верстатів [2. – 1914. - № 6. - С.46].

На території Київської губ. місцеве земство було ініціатором видання і розповсюдження серед кустарів альбомів із вміщеними там старовинними стильовими малюнками з ткацького, вишивального, килимарського, гончарного та інших промислів. [2. – 1914. - № 6. - С. 55]. До такої діяльності земські органи спонукав той факт, що під впливом фабричних зразків самобутня народна творчість, котра проявлялась у виробках місцевих кустарів, “поступово вироджується у найбільш заяложені, примітивні і позбавлені смаку форми” [2. – 1914. - № 6. – С. 55].

Подібні приклади мали місце і на території Поділля. Так, у містечку Адамівка, передмісті Зінькова гончарством займалось майже все населення - 340 дворів. Місцеві майстри продавали свої вироби не тільки в Подільській губ. та сусідній Бессарабії, але й збували їх за кордон - через Сатанів, Гусятин і Новоселицю. Один з кустарів навіть реалізував власну продукцію в Петербурзі та Львові [2. – 1913. - № 7. - С. 43]. У зв'язку з цим Подільське земство вирішило організувати виставку, яка б змогла популяризувати місцеву гончарну продукцію і створити умови для подальшого розвитку цього виду промислів у регіоні. Певною мірою це було свідченням підвищення ролі й значення реклами як одного з важливих інститутів ринкової економіки.

Для початку ХХ ст. було притаманним утворення дрібними виробниками численних об'єднань на кшталт кооперативних, бо саме таким чином можна витримати конкуренцію з великим виробництвом. Так, у м.Проскурів, що на Поділлі, 7 липня 1913 р. відбулось перше установче зібрання членів новоствореної столярної артілі, в яку входило 20 майстрів з пайовим внеском у 100 крб. з кожного. При артілі пайовиками було відкрито магазин. Після передачі виробленої речі до магазину майстер отримував з артільної каси 75 відсотків її вартості. Решта – після реалізації [2. – 1913. - № 7. - С. 62]. Така прихована форма кредиту стимулювала виробництво продукції й влаштовувала як виробників, так і покупців завдяки можливості придбання товарів без участі посередників.

Найрозповсюдженішим ремеслом на Поділлі було ткацтво, яким заробляло на хліб 50 відсотків всіх ремісників. 14 відсотків були шевцями, 13,5 - займалися обробкою деревини, 10 відсотків – ковальством [2. – 1913. - № 8. - С. 50]. Зрозуміло, слід відокремлювати “професійних” ремісників від селян-кустарів, що займалися промислами, однак було б помилкою вважати, що селяни займалися промислами лише для того, щоб заробити зайву копійку, користуючись часом, вільним від роботи на полі. Ці прибутки не були додатковими - це необхідна ланка у єдиній низці селянської праці.

Відомості про стан кустарних промислів в Подільській губ. вперше були зібрані губернським статистичним комітетом в 1886 р. На той час цифра річного заробітку кустарів краю досягла 500000 крб., а чисельність таких осіб – майже 7000 чол. [2. – 1913. - № 8. - С. 50]. У 1912 р. загальне число осіб, що займалися ремеслом і проживали у містах, і осіб, що займалися сільськими кустарними промислами, досягло 88542 чол., що становило 247,4 особи на 10000 сільських мешканців. На території Волинської губ. у 1905 р. ремісництвом займалось приблизно 74 тис. душ, що дозволило Волинському губернатору охарактеризувати у звіті розвиток місцевих промислів як дуже слабкий [6, спр. 391, арк.14]. Для Волині на початку ХХ ст. була притаманною певна спеціалізація різних міст, містечок та сіл на окремих видах ремесел. Так, у містечках Котельня, Горошки, Чуднів Житомирського, Романів, Любар, Новоград-Волинського, Шепетівка Ізяславського повітів були розвинуті ремесла, пов'язані з переробкою шкіри і виготовленням шкіряних виробів. У місті Троянів Житомирського пов. найбільше було столярних та теслярних майстерень, у селі Крошня вироблявся кахель та теракотові горщики

Свідченням активної позиції земських органів Волині щодо розвитку ремесла була організація в містечку Левково Житомирського пов. при місцевому 2-класному училищі курсів з метою навчання дітей плетінню корзин. Саме навчання тривало приблизно два

місяці [2. – 1914. - №3. - С.31]. Загальна кількість осіб, що займались індивідуальними формами виробництва в губернії у 1913 р., становила 71 196 чол. (188,6 осіб на 10 000 сільських мешканців) [4, с.120].

На території Київської губ., за свідченням тогочасних дослідників, місцеві кустарні промисли також не відзначались особливим розмахом. Селяни займались ними у вільний від основної роботи час, а загальна кількість ремісників та кустарів була невеликою [7, спр. 496, арк.33]. Відповідно незначним був і їхній річний виробіток, за винятком кушнірів м. Звенигородка, обсяги виробництва яких досягали 45 тис. крб. на рік. Кустарі Старих і Нових Петрівців Київського пов. були відомі своїми гончарними виробами далеко за межами Київщини, а найкраще кустарне виробництво було розвинуте в Звенигородському пов. [5, спр. 210, арк.32].

Частину питань, пов'язаних з розвитком кустарного виробництва на території Київщини, повинен був вирішити губернський з'їзд і губернська нарада з кустарної промисловості, яку було проведено в серпні 1914 р. Завдання, які покладались на ці заходи, були досить різноманітними, однак можна виділити декілька основних моментів, які свідчили про вплив ринкових відносин та зміни в кустарному виробництві, що були наслідком цього впливу. Насамперед це:

- забезпечення кустарів дешевими кредитами і сировиною;
- підвищення технічного рівня виробництва і художньої якості кустарних виробів;
- організація збуту продукції на місцевих і закордонних ринках;
- створення кооперативних об'єднань і проведення спеціалістами інструктажів з питань кустарного виробництва

На з'їзд, проведений у Києві, було запрошено ряд компетентних спеціалістів із різних питань, пов'язаних з розвитком кустарної і ремісничої справи, які, зокрема, вирішили створити цілу мережу необхідних для повітів Київщини ремісничих учбових закладів [1, спр. 84, арк.4].

Рівень кустарного виробництва був обернено пропорційний рівню промислового розвитку регіону. На території Київської губ. – регіоні найкраще розвинутому у цьому відношенні – у 1912 р. загальна кількість ремісників і кустарів становила 30460 осіб (78 чоловік на 10000 сільських мешканців) [4, с.120], що набагато менше, ніж на Поділлі та Волині.

Таким чином, на початку ХХ ст. в Правобережній Україні значення міського ремесла і сільських кустарних промислів, незважаючи на подальший розвиток монополістичного капіталізму, не зменшилось. Індивідуальні форми виробництва забезпечували значну кількість селян та міщан роботою і були одним із факторів, що впливали на розвиток внутрішньої і, певною мірою, зовнішньої торгівлі краю.

Джерела та література

1. Державний архів Київської області. – Ф.1239. – Оп.34.
2. Экономическая жизнь Подолии. – Каменец-Подольск, 1913. – №17.
3. Іваненко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – Житомир, 1998.
4. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце ХІХ – начале ХХ в. На материалах Украины. – Самара, 1992.
5. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф. 574. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 1.
6. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп. 636.
7. ЦДІА України. – Ф.633. – Оп. 636.

УТВОРЕННЯ СРСР: РАДЯНСЬКИЙ СТЕРЕОТИП ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВА ДІЙСНІСТЬ

Проблема утворення СРСР у вітчизняній історіографії вважається давно вирішеною і не потребує додаткового висвітлення. Ще за радянських часів як незаперечна істина сприймався наступний факт: “30 грудня 1922 р. у Москві відкрився перший з’їзд Рад Союзу РСР, який розглянув і затвердив (виділення наше. – П.Б., Є.Ю.) Договір про утворення СРСР і Декларацію про утворення СРСР” [23, с. 410]. Він став аксіомою і ніколи не піддавався сумніву та перегляду. На превеликий жаль, це стереотипне твердження дублюється і в історіографії незалежної України (навіть в академічних виданнях), за винятком окремих авторів, які розглядають це питання з позицій об’єктивного висвітлення дійсності [14]. Але їх публікації в умовах розвалу централізованого розповсюдження друкованої наукової продукції не дійшли до широкого кола читачів, а відомі лише вузькому колу фахівців. Проте щоразу напередодні нових виборів до представницьких органів України чи Росії окремі політики закликають до повернення в СРСР, апелюючи до “добровільності” його утворення, і розглядають його як імовірний спосіб розв’язання економічних та соціальних проблем. Напередодні 80-ї річниці створення Радянського Союзу ці заклики частішають.

Усе сказане вище свідчить про те, що давно назріла потреба в об’єктивному висвітленні процесу утворення СРСР та його легітимації, аналізі реального правового становища республік у СРСР.

Союз Радянських республік утворювався випробуваним методом встановлення радянської влади в цих республіках – з ініціативи і під керівництвом більшовицької партії Росії. В Україні, зокрема, радянська влада встановлювалась тричі – в грудні 1917 р., в грудні 1918-січні 1919 рр. і в грудні 1919-січні 1920 рр. і всі три рази збройною силою радянської Росії. Фактично вже тоді радянська Росія взяла під свій контроль політичний та економічний розвиток колишніх складових частин Російської імперії, хоча формально вони вважалися незалежними. Постановами політбюро ЦК РКП(б) у республіках створювалися партійні та радянські органи й установи аналогічні тим, що були в РСФРР. Керівництво більшовицької партії на чолі з В.Леніним пояснювало це необхідністю створення “воєнно-політичного союзу” для спільної боротьби проти “іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції”.

Після третьої окупації України більшовицьке керівництво зрозуміло, що без серйозних поступок українському національному рухові всі його намагання приборкати Україну не будуть мати надійної основи. Саме з цих міркувань воно змушене було змінювати тактику. Але, як показала реальна дійсність, це був виключно політичний маневр. Справжню мету московського центру розпізнав ще в 1919 р. один із активних громадських і політичних діячів України того часу О.Саліковський. Він відзначав, що “ідея федерації України з Великоросією вбита – принаймні тимчасово – і вбита зусиллями руської демократії як буржуазної, так і соціалістичної, або яка лічить себе такою. Не до федерації тягне сучасна Великоросія, не до тих ідеалів, які словесно прикрашають програми її партій, а до нового “собирання Росии”, себто до того, щоб захопити все і проковтнути” [19, с. 69].

На початку 1920 р. радянську владу в Україні було відновлено. Одночасно було відновлено й політику “воєнного комунізму” з наркомпродом, ревкомаами, надзвичайками, які в Україні зберігалися довше, ніж у будь-якій іншій частині новоствореної “єдиної, неподільної Росії”.

Найяскравіше розкрив політику більшовиків у період третього походу на Україну голова Революційної військової ради РСФРР Л.Троцький у напутньому слові агітаторам-комуністам, яких відправляли в Україну. В своїй промові він підкреслив, що без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, солі, хліба, Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а разом з нею радянська влада [3, с. 113-115].

Українські продовольство, метал, вугілля потрібні були радянській Росії для перемоги соціалістичної революції і боротьби зі “світовим імперіалізмом”. Упродовж громадянської війни і після її закінчення центральний московський уряд розпоряджався цими ресурсами на свій розсуд.

Хоча в офіційних документах продовжували декларувати право на “самовизначення націй”, “вільний розвиток української мови та літератури”, зобов’язували державних службовців “уміти об’яснитися українською мовою” і т.ін., як це вимагалось в резолюції VIII Всеукраїнської конференції РКП(б), але на практиці і в цей період проводилася та сама політика. Найменша підозра щодо “сепаратизму” приводила до “перетрушування” партійних та радянських керівних органів. Так, після гомельської наради членів КП(б)У був ліквідований ЦК КП(б)У, а натомість утворено Тимчасове бюро ЦК. Обраний на IV партконференції всупереч рекомендаціям московського центру ЦК КП(б)У був розпущений, а натомість призначено за рішенням ЦК РКП(б) інший склад.

Те ж проробляли й з урядом. За рішенням ЦК РКП(б) у вересні 1919 р. “ліквідується урядовий апарат” і призначається Всеукраїнський революційний комітет, “угодний” для Москви, з правами вищої влади в Україні.

Отже, Україна фактично не мала суверенітету. Її доля, доля її владних структур вирішувалася у Москві, часто без участі представників українського народу. Конституційне право замінювалося директивами, декретами, постановами, резолюціями, а то й просто “телефонними” розпорядженнями.

Розглядаючи питання відносин ЦК РКП(б) і Раднаркому РСФРР з Україною, можна простежити, що правове оформлення процесу підпорядкування України РСФРР починається ще до окремих об’єднавчих постанов (18 травня 1919 р. – ВУЦВК і 1 червня 1919 р. – ВЦВК РСФРР), наприклад, постанови комісаріату фінансів про поширення обігу валюти РСФРР на територію України, видану ще до початку квітня 1919 р. У квітні ж було винесено спільну постанову Вищих рад народного господарства РСФРР і УСРР про проведення єдиної економічної політики. Були окремі постанови щодо об’єднання військових сил, з питань керівництва ділянками залізничного транспорту, зв’язку, зовнішньої торгівлі та ін. Але до повного об’єднання справа ще не дійшла. Цей процес інтенсивно почався у 1921 р. і завершився в 1922 р.

У радянській історичній літературі численна кількість праць була присвячена “об’єднавчому руху українського народу за утворення СРСР”. Насправді ініціатива виходила не від українського народу. Весь процес ініціювався московським ЦК РКП(б) та державними органами РСФРР, а втілювався їх ставлениками на керівних посадах в Україні, які працювали там за призначенням РКП(б).

28 січня 1919 р. у “Зверненні Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України до всіх народів і урядів”, який був утворений за рішенням ЦК РКП(б) на вокзалі у Курську, запрошувались “народи і уряди всіх країн встановити правильні дипломатичні стосунки з Українською Соціалістичною Радянською Республікою”; соціалістичним урядам Росії, Латвії, Білорусії, Естляндії та Литви пропонувалось „заклучити тісний оборонний союз проти всіляких спроб повалити встановлену ціною тяжких жертв владу робітників і селян” [4, т. 2, с. 376].

Через деякий час Президія Вищої ради народного господарства РСФРР на своєму засіданні 3 березня 1919 р. розробила проект положення про економічні взаємовідносини між РСФРР та іншими радянськими республіками, утвореними на території колишньої Російської імперії. Проект був внесений на розгляд ЦК РКП(б). У ньому містилася пропозиція про централізацію управління народним господарством радянських республік [26]. Уже 7 березня 1919 р. Раднарком УСРР на “пропозицію Вищої ради народного господарства Російської республіки про об’єднання ВРНГ РСФРР із Раднаргоспом України” приймає постанову про згоду з цією пропозицією. Водночас погоджується на об’єднання банківської справи і надає російському банку право поширити свої дії на територію України [24, ф. 1, оп. 1, спр. 18, арк. 47]. 13 березня 1919 р. Раднарком УСРР видає декрет про об’єднання статистичного апарату УСРР і РСФРР; а 8 квітня 1919 р. В.Ленін підписав проект постанови ЦК РКП(б) про необхідність термінового втілення в життя єдності радянської Росії і України в питаннях командування, постачання Червоної

армії і управління залізничним транспортом. Він запропонував затвердити цю постанову як директиву Центральному комітету КП(б) України [6, 1989. – № 12. – С. 41]. Цього ж дня приймається директива ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій радянської України і радянської Росії. У ній йдеться про необхідність єдиного командування, постачання Червоної армії, про Український раднаргосп, про розповсюдження функцій Наркомату народного контролю РСФРР і Наркомату шляхів сполучення РСФРР на всі установи України і т. ін. Було тут застереження і такого змісту: “Якщо у вигляді поступки самостійницьким тенденціям є політично неминучим залишити на найближчий час у дружніх радянських республіках самостійні комісаріати військових і морських справ та шляхів сполучення, то необхідна найсуворіша директива відповідним органам про те, що ці самостійні комісаріати повинні працювати винятково і з найбільшою згодою з директивами, які даються з відповідних комісаріатів РСФРР...” [24, ф.1, оп. 141а, спр.1, арк. 4-5]. Цей документ є яскравим свідченням того, що ініціатива “об’єднавчого руху” йшла не знизу, а зверху, до того ж з боку керівників РСФРР.

Темпи зближення Росії й України наростали. 11 квітня 1919 р. представник Наркомату торгівлі та промисловості РСФРР пропонує голові Раднаркому УСРР Х.Раковському організувати спільну торгівлю. Особливо його цікавлять порти Чорного моря, зокрема Одеса.

12 квітня 1919 р. ВРНГ РСФРР приймає хитромудру постанову “на розвиток постанови Раднаркому УСРР” про єдину економічну політику, в якій в односторонньому порядку об’єднуються товарні фонди та встановлюються правила і норми їх розподілу, виробничий план, ціни на сировину та ін. Російська ВРНГ посилалась на постанову Раднаркому України від 7 березня, який нібито був ініціатором цієї політики, але в згаданій постанові Раднарком України навпаки посилається на пропозицію ВРНГ РСФРР.

4 травня 1919 р. пленум ЦК РКП(б) за поданням Л.Троцького приймає директиву про єдине командування Росії та інших радянських республік [6. – 1989. – № 12. – С. 156]. Хоча воно і до цього було єдиним, тобто російським. Але цією директивою об’єднання було оформлено офіційно. За підписом В.Леніна і Й.Сталіна директива була направлена в республіки. Саме на основі директиви ЦК РКП(б) 18 травня 1919 р. приймається постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад “Про об’єднання військових сил радянських республік” (які фактично і до цього були об’єднані. – П.Б., Є.Б.). У постанові проголошувалося:

“1. Уся збройна боротьба з ворогами радянських республік повинна бути об’єднана в усіх існуючих радянських республіках. Усі матеріальні засоби, необхідні для ведення цієї боротьби, повинні бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру” [10, с. 119].

У кінці цього документа доручалося президії ЦВК звернутися до ЦВК усіх радянських республік з пропозицією виробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби. У майбутньому на цю постанову ВУЦВК буде дуже багато посилянь у російських джерелах як на таку, що започаткувала об’єднання України з Росією в радянський період. Фактично ж у ній йдеться про об’єднання військових сил республік. А Всеросійський Центральний виконавчий комітет рад, посилаючись на неї, “виходячи з резолюції Українського ЦВК, прийнятої на засіданні 18 травня 1919 р.”, в односторонньому порядку 1 червня 1919 р. приймає “Декрет ... про об’єднання радянських республік – Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії – для боротьби зі світовим імперіалізмом” [10, с. 122-123].

Пізніше Раднарком РСФРР та його комісаріати на основі договору від 28 грудня 1920 р. поступово підпорядковували собі державні установи та органи управління УСРР. Це було здійснено через інститут уповноважених народних комісаріатів РСФРР при Раді народних комісарів УСРР, які мали права народних комісарів.

На кінець травня 1919 р. потік директив, розпоряджень та інших документів, які надходили з Москви від ЦК РКП(б) і вищих урядових установ безпосередньо в губкоми та господарські установи, викликав справедливі нарікання з боку окремих керівників республіки. Тому питання про взаємини РСФРР і УСРР 27 травня розглядалося на пленумі ЦК КП(б)У. У прийнятій резолюції чітко проглядалися настрої вищих посадових осіб. Зокрема, там містилися пункти:

“ – Формальна самостійність УСРР повинна ще залишитися... Дії деяких не в міру заповзятливих агентів РСФРР (особливо військових і продовольчих), які не рахуються з національними особливостями України... повинні бути зупинені рішучим чином. Необхідна централізація, прийнята постановою Політбюро ЦК КП(б)У на пропозицію ЦК РКП(б), повинна проводитись відкрито, шляхом формальних постанов повноважних органів РСФРР та УСРР...

– Безпосередні розпорядження на місця, що обминають центральні установи Української республіки, безумовно недопустимі...

– ...Запропонувати ЦК РКП(б) суворо підтвердити всім економічним організаціям УСРР, що вони є органами УСРР і що вони зобов'язані підпорядковуватись центральним і місцевим органам УСРР” [24, ф. 1, оп. 1, спр. 22, арк. 4].

Зміст постанови свідчить, що в ній не заперечується сам принцип об'єднання, а йдеться про форми, способи, терміни об'єднання, засуджуються нетактовні дії московських чиновників. Бо заперечувати було вже пізно: факт об'єднання став дійсністю. Треба визнати, що керівництво республіки само не передбачало наслідків своїх попередніх заяв. Так, ще 4 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду воно проголосило Конституцію РСФРР вважати конституцією УСРР [24, ф. 1, оп. 20, спр. 107, арк. 3]. А декларацією уряду від 26 січня 1919 р. проголосило на перспективу об'єднання Української радянської республіки з радянською Росією на засадах соціалістичної федерації, форми якої будуть встановлені повноважним третім Всеукраїнським з'їздом рад” [24, ф. 1, оп. 20, спр. 107, арк. 7]. Згідно з Конституцією УСРР, прийнятою цим з'їздом 10 березня 1919 р., “Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою повну солідарність з нині сущими вже радянськими республіками і про своє рішення розпочати найтісніше політичне об'єднання з ними” [13, с. 227]. Не можна не помітити, що об'єднання з іншими радянськими республіками лише декларувалося і ніяких конкретних кроків до державних зв'язків не робилося. В Конституції не було жодної згадки про встановлення хоч якихось зв'язків із РСФРР.

Яскравим свідченням зневажливого ігнорування “самостійності” УСРР є телеграма голови Раднаркому РСФРР В.Леніна голові Раднаркому УСРР Х.Раковському від 22 травня 1919 р. наступного змісту: “Цека РКП пропонує Цека КПУ не ставити на обговорення Українського раднаргоспу відповідальних фінансових рішень, як-от: випуск нових знаків або обмін карбованців, попередньо не запитавши Цека РКП, бо до таких заходів можна вдаватись тільки у всеросійському масштабі” [15. – Т. 50. – С. 322].

Але цього правлячим колам Росії здалося замало. 28 травня 1919 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б) розглядається питання “Про військово-економічний союз з Україною” і виноситься постанова: “1. Провести через ЦВК постанову про об'єднання а) військового комісаріату і командування, б) ВРНГ, в) Наркомшляхів, г) Наркомзему і Наркомпраці. Затвердити як директиву для ЦК КП(б)У, що наркоми РСФРР стають союзними наркомами, а Наркоми України їх обласними уповноваженими” [6. – 1989. – № 12. – С. 155-159, 163]. Отже, односторонньою ухвалою підпорядковано державні органи України наркоматам РСФРР.

1 червня 1919 р. ЦВК РСФРР, посилаючись не на рішення політбюро ЦК РКП(б), а на постанову ВУЦВК від 18 травня 1919 р., видає декрет про об'єднання радянських соціалістичних республік, у якому “визнає необхідним провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування; 2) рад народного господарства; 3) залізничного управління і господарства; 4) фінансової справи; 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік” [21. – 1919. – № 21. – С. 264]. Очевидно, що у цьому односторонньо прийнятому декреті підлягали об'єднанню вже не дві, а п'ять сфер державного управління. Як бачимо, це було здійснено не міждержавною угодою суверенних, як проголошувалося, республік, а одностороннім декретом ЦВК Російської Федерації. РСФРР ігнорувала декларовану незалежність існуючих тоді радянських республік і розпоряджалася їх територіями і ресурсами на свій розсуд.

Після цього декрету Л.Троцький, посилаючись на “угоду українського ЦВК і всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р. (а угоди як такої не було. – доповнення наше)

стосовно повного об'єднання військової організації і військових сил самостійної України і всієї Росії", підписує "Директиву уряду з питання про військову політику на Україні", в якій наказом визначається спосіб організації військових сил в Україні [24. – Ф.1, оп. 20, спр. 107, арк. 48-50].

Постфактум 15 червня голова Раднаркому України Х.Раковський телеграфує М.Калініну та В.Леніну про те, що напередодні ВУЦВК приєднався до прийнятої російським ЦВК резолюції від 1 червня про об'єднання. Але формальному об'єднанню України з Росією став на перешкоді наступ денікінських військ. 13 серпня В.Ленін телеграмою рекомендує Х.Раковському злити в одну установу Раднарком, Раду оборони, ЦВК і ЦК КП(б)У [15. – Т. 51. – С. 331]. Згідно з цією вказівкою 2 грудня 1919 р. на засіданні ЦК КП(б)У приймається рішення про створення Всеукраїнського ревкому з п'яти осіб і оформляється це актом за підписами голови ВУЦВК Г.Петровського і Х.Раковського, тим самим порушується встановлений порядок прийняття рішень ВУЦВК Рад [24, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 14]. Отже, все було зроблено окремими особами, не наділеними для таких дій відповідними повноваженнями представницьких органів України, за розпорядженням московського центру.

11 грудня 1919 р. у Москві відбулося об'єднане засідання президії ЦВК і Раднаркому УСРР, на якому було обрано Всеукраїнський революційний комітет.

Наступний крок до необхідності "якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їхній боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму" знову ж здійснюється з боку московського центру – РКП(б). Восьма Всеросійська конференція РКП(б) (2-4 грудня 1919 р.) приймає резолюцію "Про радянську владу на Україні", у першому пункті якої цинічно проголошується: "...неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР". Але третій пункт цієї постанови стверджує: "...в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ від 18 травня 1919 р." [12, с. 120], тобто заперечує вище визнану "самостійність" України. Некомпетентних осіб цей факт може ввести в оману, бо у постанові ВУЦВК від 18 травня 1919 р. зовсім відсутній будь-який натяк на федеративний зв'язок. У ній йшлося про інше – про об'єднання військових і матеріальних сил радянських республік.

Характерним також є те, що Всеукраїнський ревком після резолюції VIII Всеросійської конференції приймає 27 січня 1920 р. постанову "Про розповсюдження дії на Україні декретів РСФРР" і теж пояснює, що підставою для цього є "угода Всеукраїнського ЦВК і Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р. про об'єднання діяльності обох республік". Але це безперечна фальсифікація подій, бо такої "угоди" в природі не існувало. Цього дня було односторонньо видано ЦВК РСФРР лише декрет про об'єднання радянських соціалістичних республік. Але ж декрет однієї із сторін і угода між всіма сторонами не одне і те саме. Отже, правова форма державного зв'язку між РСФРР і УСРР у цей період не мала легітимного характеру.

Навіть у рішеннях IV конференції КП(б)У, яка відбувалася в період нового (третього) відновлення радянської влади на Україні весною 1920 р., не міститься чіткого визначення форми встановлення міждержавних зв'язків УСРР і РСФРР. У них лише проголошується "тісний союз Української Соціалістичної Радянської Республіки з Радянською Росією" та різні форми стосунків і об'єднань окремих комісаріатів та державних установ.

Не внесла ясності в складне питання союзних взаємовідносин України і Росії і резолюція IV Всеукраїнського з'їзду рад "Про державні відносини між УСРР і РСФРР". У ній проголошувалося, що "УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки".

Проте ця резолюція не могла мати правового статусу, бо з'їзд проголошував УСРР членом неіснуючої держави: "Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки" (була Російська), тобто в односторонньому порядку, без участі другого суб'єкта, проголошувалось утворення нового державного федеративного організму [16, с. 150]. Саме тому ця резолюція не призвела до об'єднання обох республік в одну державу.

Формально до кінця 1920 р. УСРР вважалася суверенною державою. РСФРР, враховуючи внутрішні та зовнішні обставини, не поспішала з офіційним приєднанням України до Російської федерації. Незалежність України декларувалася урядом радянської Росії навіть на міжнародному рівні. Так, у ст.1 “Договору про перемир’я і прелімінарні умови миру між РСФРР і УСРР з одного боку і Польщею – з другого”, підписаного 12 жовтня в Ризі, підкреслювалося, що “обидві договірні сторони визнають незалежність України і Білорусії” [7, т. 1, с. 122-123]. Проте у річному звіті Народного комісаріату іноземних справ РСФРР до IX з’їзду рад за 1920-1921 рр. про це не сказано жодного слова [4, т. 3, с. 434].

Першим і єдиним двостороннім правовим актом на шляху до утворення союзу обох республік був “Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР”, укладений 28 грудня 1920 р. і підписаний з боку Росії головою Раднаркому В.Леніним і наркомом закордонних справ Г.Чичеріним, а з боку УСРР – головою Раднаркому Х.Раковським. Визначаючи мету і завдання договору, уряди обох держав підкреслювали: “...виходячи з проголошеного великою пролетарською революцією права народів на самовизначення, визнаючи незалежність і суверенність кожної з договірних сторін і усвідомлюючи необхідність згуртувати свої сили з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва, вирішили укласти цей Союзний робітничо-селянський договір”. У ст. 1 договору визначалася його природа: сторони вступали “між собою у військовий та господарський союз”, тобто про політичне об’єднання двох сторін в ньому не йшлося. Водночас обидві держави проголошували, що “з самого факту колишньої приналежності території Української Соціалістичної Радянської Республіки до колишньої Російської імперії для Української Соціалістичної Радянської Республіки не впливає ніяких зобов’язань у стосунку до кого б то не було” [4, т. 3, с. 434].

В окремій ст. 3 зазначалося, які комісаріати оголошувалися об’єднаними (фактично їх об’єднали постановою Всеукраїнського ревкому від 27 січня 1920 р.), а саме: військових і морських справ, Вищі ради народного господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфу. Отже, цим договором було закріплено існуючий організаційний стан об’єднаних комісаріатів, що було зроблено ще 27 січня 1920 р. постановою Всеукраїнського ревкому [10, с. 140]. У договорі зазначалося, що порядок і форма внутрішнього управління об’єднаними комісаріатами встановлюється окремими угодами між обома урядами. Сьома стаття договору передбачала його ратифікацію відповідними вищими законодавчими установами обох республік, що незабаром було виконано у Росії – VIII Всеросійським з’їздом рад, а в Україні – V Всеукраїнським з’їздом рад.

Цей договір мав важливе політичне та юридичне значення. У ньому зафіксовано вирішення принципових питань про державний статус УСРР на двосторонній основі. Якщо I Всеукраїнський з’їзд рад робітничих і солдатських депутатів визнавав “Українську республіку як федеративну частину Російської республіки” [10, с. 26], то IV Всеукраїнський з’їзд рад засвідчив, що “УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом Всеросійської (?) Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки” [10, с. 171-172].

Особливе значення цього договору для України полягало в тому, що в ньому стверджувалася “незалежність і суверенність кожної з договірних сторін”, а також фіксувалася відсутність будь-яких зобов’язань України, що впливали б з факту колишньої приналежності її території до колишньої Російської імперії. У договорі кожна із сторін виступала як рівноправна незалежна держава, що укладає угоду на паритетних засадах. Цим самим на міжнародному рівні було зафіксовано визнання за Україною статусу самостійної держави.

Із змісту договору стає зрозумілим, що він не передбачав створення єдиної держави, а лише союз в інтересах “оборони і господарського будівництва”, тобто договір формально не призвів до повного об’єднання обох республік. Фактично ж політичне, військове й економічне підпорядкування УСРР з кінця 1918 р. і до грудня 1920 р. (до підписання вищезазнаного договору) оформлялося шляхом різноманітних документів (директив, телеграм, листів, постанов, резолюцій, декретів і т.ін.) вищих партійних і державних органів РСФРР, які регулювали вирішення тих чи інших питань у певних сферах державного життя.

Це вносило розбіжність у дії окремих установ тощо. На V Всеукраїнському з'їзді рад група делегатів виступила з критикою такої політики. Тому з'їзд 2 березня 1921 р. прийняв резолюцію "Про Союзний договір між УСРР і РСФРР", в якій підкреслювалося, що V Всеукраїнський з'їзд рад "пропонує Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові приступити негайно, в узгодженні із Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом до розвитку і конкретизації тих пунктів договору, які стосуються відносин між Українським і Російським ЦВК, зокрема пункту про внутрішній розпорядок об'єднаних комісаріатів і їх ставлення до обох урядів, на передбаченій договором основі повної рівності між обома республіками" [10, с. 198].

Водночас не треба випускати з поля зору те, що окремі з названих у договорі комісаріатів ніколи самостійними не були, зокрема комісаріат військових і морських справ. Створення самостійної Червоної армії в Україні далі декларативних заяв і проголошуваних постанов не йшло. Формування військ і військового апарату проводилося співробітниками Всеросійського головного штабу; війська, утворені в Україні, підлягали єдиному головному командуванню РСФРР і діяли за його наказами. Коли ж у грудні 1919 р. постало питання про утворення регулярної Української армії, то голова Реввійськради РСФРР Л.Троцький рішуче заперечив проти цього. 2 грудня 1919 р. у листі до секретаря ЦК РКП(б) М.Крестінського він писав: "Перетворити повстанців у регулярну армію значить перейменувати розгнуждані банди в полки. Тоді не потрібно вводити в Україну червоноармійські частини, тому що регулярні частини поряд з українськими бандами жити не можуть" [25, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 54]. І далі: "Українською" армією буде та армія, яка вступає в Україну. Всякі формування на українському ґрунті можуть вестися лише у зв'язку з потребами тих регулярних частин, котрі вступають на Україну. Ніяких самочинних українських формувань, як із повстанських загонів, так і свіжовідмобілізованих допущено бути не може... Навчання українців проводити у Великій Росії" [25, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 55]. З цього листа випливає, що командування військ РСФРР не припускало й думки про існування самостійної армії в Україні, навіть радянської.

Підпорядкування урядові РСФРР галузей господарського життя України спочатку проводилося під приводом необхідності спільної оборони, що диктувалося воєнними обставинами. Процес економічного підпорядкування України РСФРР почався ще до оформлення його правовими актами у 1918 р. А з 1919 р. цей процес починається з постанов, які спочатку стосувалися окремих галузей.

Так, 6 квітня 1919 р. народний комісаріат фінансів України приймає постанову про запровадження в обіг на території України грошових знаків РСФРР. 12 квітня 1919 р. була винесена спільна постанова Вищих рад народного господарства РСФРР та УСРР "Про необхідність встановлення єдиної економічної політики", згідно з якою а) об'єднувалися товарні фонди обох республік і встановлювався розподіл їх з участю представника від УСРР; б) встановлювалися спільні виробничі плани; в) встановлювалися єдині граничні ціни на сировину; г) допускалося безпосереднє фінансування промисловості УСРР Вищою радою народного господарства Росії. На Україну поширювалися також ухвалені РСФРР закони про націоналізацію виробництв [10, с. 109-110].

Ознайомившись із цим документом, можна було б зробити висновок про те, що ініціатива виходила з боку керівництва ВРНГ України. Але інший документ спростовує це. Так, 8 квітня 1919 р. ЦК РКП(б) надіслав директиву ЦК КП(б)У "Про необхідність єдності дій Радянської України і Радянської Росії", у якій підкреслювалося, що "ведення війни як необхідної умови успіху передбачає безумовну єдність дій" і вимагає "єдності командування Червоної Армії ... єдності постачання ... і єдності управління транспортом". Окрім того, вимагалось, щоб була дана "якнайсуворіща директива відповідним органам управління в тому розумінні, щоб ... самостійні комісаріати працювали виключно і в найсуворішій погодженості з директивами, які даються з відповідних комісаріатів РСФРР" [10, с. 108]. І далі: "Найбільш настійним завданням на Україні є максимальне використання палива, металу, наявних заводів і майстерень, а також запасів продовольства" [10, с. 108]. У директиві вказувалося також, що Народний

комісаріат державного контролю РСФРР повинен поширити свою діяльність на всі установи Української Радянської Республіки.

Отже, цей документ свідчить: ще до юридичного оформлення тих чи інших угод, чи то на рівні наркоматів, чи на рівні вищих органів влади ВУЦВК і ВЦВК або Раднаркомів РСФРР і УСРР партійні директиви РКП(б) поступово підпорядковували державні органи управління України державним установам Росії.

Це підтверджує й постанова ЦК РКП(б) “Про економічне становище на Україні” від 16 квітня 1919 р. У ній зазначалося: “...враховуючи надзвичайну бідність паливних і сировинних ресурсів РСФРР та необхідність максимального розвитку видобутку їх на Україні”, ЦК ухвалив запропонувати Вищій раді народного господарства і Робітничо-селянському уряду України створити раднаргоспи, а Оргбюро ЦК РКП(б) розглянути перерозподіл відповідальних працівників [10, с. 110-111].

Усе сказане вище свідчить про те, що верхівка Російської комуністичної партії (більшовиків) та Раднаркому РСФРР на чолі з В.І.Леніним здійснювала послідовне й прискорене “поглинання” України Російською Федерацією ще задовго до юридичного оформлення союзу радянських республік. Здійснювалось це випробуванням шляхом – за допомогою такого інструменту політичної влади, як ЦК РКП(б). У резолюції VIII з’їзду РКП(б) (березень 1919 р.) стверджувалось: “В даний час Україна, Латвія, Литва і Білорусія існують як особливі Радянські республіки... але це зовсім не означає, що РКП повинна, в свою чергу, організуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій”. Далі з’їзд РКП(б) ухвалює рішення про доцільність “існування єдиної централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, що керуватиме всією роботою партії в усіх частинах РСФРР”. Усі розпорядження ЦК РКП(б) і її керівних органів вважалися обов’язковими для всіх ЦК компартій республік, які могли користуватися лише правами обласних комітетів і цілком підпорядковувалися ЦК РКП(б) [10, с. 443]. Таким чином, політбюро або ЦК РКП(б) ухвалювали відповідні рішення, а вже республіканські ЦК зобов’язані були проводити їх через радянські установи своєї республіки. Це створювало видимість ініціювання тих чи інших постанов з боку рад республік. Але безцеремонне втручання ЦК РКП(б) і Раднаркому РСФРР у внутрішні справи республіки і керування губернськими установами через голову ЦК КП(б)У і Раднаркому України викликало нарікання з боку керівників республіки.

Таке самочинство ЦК РКП(б) проявляв не тільки щодо України, а й по відношенню до Білорусії. Так, 16 січня 1919 р. ЦК РКП(б) вирішує направити в Білорусію для загального політичного керівництва А.Йоффе. Йому було доручено провести через з’їзд рад Білорусії виділення із Білоруської республіки трьох губерній: Вітебської, Смоленської і Гомельської, залишивши у її складі лише дві губернії: Мінську і Гродненську.

Окрім того, йому доручалось на з’їзді рад Білорусії 2 лютого провести пропозицію про початок переговорів про об’єднання з радянською Російською республікою. З’їзд також повинен був взяти на себе ініціативу про початок таких переговорів із радянською Росією. Третє завдання полягало в тому, щоб на з’їзді Рад Білорусії прийняти рішення про об’єднання Білорусії з Литвою. Одночасно передбачалось запропонувати литовським комуністам якомога швидше скликати свій з’їзд і провести там теж таке рішення.

У відповідності до цієї директиви 27 лютого 1919 р. у Вільнюсі відбулося об’єднане засідання Центральних виконавчих комітетів Рад Литви і Білорусії, на якому була створена Литбіл (так у документі. – П.Б., Є.Ю.) – Литовсько-Білоруська Радянська Республіка і обрано об’єднаний уряд – Раднарком Литбіл.

Цей документ яскраво свідчить, яким чином народи республік, утворених на території Російської імперії, “брали на себе ініціативу об’єднавчого руху” за утворення СРСР, тоді як справжні ініціатори були з Москви [76. – 1989. – № 6. – С. 174].

Більше того, на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 25 травня 1920 р. слухають питання про прохання ЦК КП Литбіл призначити новий ЦК. Іншими словами, сам Литовсько-Білоруський ЦК просить усунути його і призначити новий ЦК. ЦК РКП(б) задовольняє прохання і виносить ухвалу: “...після зайняття Мінська створити губернський ревком у складі голови Червякова, члена Кноріна, другого члена, бажано єврея-комуніста” (так у постанові. – П.Б., Є.Ю.) [6. – 1991. – № 1. – С. 115-116].

Отже, партійні керівники Російської федерації маніпулювали не лише складом ЦК КП(б)У і Раднаркому України, але й інших радянських республік.

Для вирішення принципових питань взаємовідносин між РСФРР і УСРР та розмежування повноважень між їх державами 11 березня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про “необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР і УСРР щодо визначення і уточнення прав і обов’язків УСРР, для чого вважає за необхідне створити спеціальну комісію з членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У для остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР і УСРР” [11, с. 226].

11 травня політбюро ЦК РКП(б) утворило таку комісію у складі представників цих республік для вироблення положень, які б регулювали відносини між ними. Але в процесі своєї роботи комісія переконалася, що не можна обмежитися обговоренням питання про зв’язки лише цих двох республік і запропонувала всім іншим союзним республікам обговорити питання про їх взаємовідносини і прийняти відповідні рішення.

10 серпня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) запропонувало оргбюро ЦК партії утворити комісію і доручити їй “до наступного пленуму ЦК підготувати питання про взаємовідносини РСФРР і незалежних республік” [18, ф. 17, оп. 3, спр. 306, арк. 1]. Наступного дня така комісія була створена із представників усіх радянських республік у складі: В.Куйбишева (голова), Й.Сталіна, Х.Раковського, Г.Сокольникова, Г.Орджонікідзе, а також по одному представнику від національних республік. Представником від України був голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) Григорій Петровський. Ініціативу в підготовці проекту резолюції про взаємовідносини з незалежними республіками взяв на себе Й.Сталін, який вважав себе знавцем національного питання. Його погляди на вирішення цієї складної проблеми склалися ще на початку 20-х років. Так, у доповіді на X з’їзді РКП(б) з національного питання Й.Сталін заявив, що РСФРР є “живим втіленням” відшукуваної форми державного союзу республік. Цю тезу він підтвердив і в серпні 1922 р. у розробленому ним проекті резолюції про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками, в якому, зокрема, були такі пункти:

“1. Визнати доцільним формальний вступ незалежних Радянських республік: України, Білорусії, Азербайджану, Грузії і Вірменії до складу РСФРР. Залишивши питання про Бухару, Хорезм і Далекосхідну Республіку відкритим...

2. Визнати доцільним формальне розповсюдження компетенції Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету, Раднаркому і Ради Праці та Оборони РСФРР на відповідні центральні радянські установи, перелічені в пункті 1-му республік” [6. – 1989. – № 9. – С. 192].

У третьому, четвертому, п’ятому пунктах йшлося про реструктуризацію наркоматів вищевказаних республік. Пропонувалося наркомати закордонних справ, зовнішньої торгівлі, військових справ, залізничного транспорту, фінансів, пошти і телеграфу “об’єднати з такими ж наркоматами РСФРР”; наркомати: продовольства, праці і Вищої Ради народного господарства “формально підпорядкувати директивам відповідних наркоматів РСФРР”; решту наркоматів цих республік, а саме: юстиції, освіти, внутрішніх справ, землеробства, робітничо-селянської інспекції, охорони здоров’я і соціального забезпечення вважати автономними (самостійними).

Найбільше уваги заслуговує наступний пункт проекту резолюції, бо у ньому розкривається механізм сталінського втілення його в життя, а саме:

“6. Дане рішення, якщо воно буде схвалене ЦК Російської Комуністичної партії, не друкується, а передається національним цека як циркулярна директива для його втілення в радянському порядку через Центральні Виконавчі Комітети або з’їзди Рад згаданих вище республік до скликання Всеросійського З’їзду Рад, на якому воно декларуватиметься, як побажання цих республік” (виділення наше. – П.Б., Є.Ю.) [6. – 1989. – № 9. – С. 192].

У другій половині серпня 1922 р. сталінський проект був розісланий в ЦК компартії республік, але, як бачимо, не для широкого обговорення, а як циркулярна директива. Від республіканських ЦК чекали не на їх думки щодо проекту, а його схвалення.

Щодо “побажання” самих республік, то є підстави стверджувати, що це питання було узгоджено Й.Сталіним із тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У Д.Мануїльським.

Зокрема, в листі до Й.Сталіна 4 вересня 1922 р., викладаючи свої міркування про становище на окраїнах, він наполягає, що воно “повинно бути радикально переглянуте... в напрямку ліквідації самостійних республік і заміни їх широкою реальною автономією”. Далі Д.Мануїльський намагається обґрунтувати свої думки теоретично: “Утворення на окраїнах самостійних республік зі своїми Центральними Виконавчими Комітетами і Раднаркомом відповідали певному етапу нашої революції, який було б неточно називати “національним” етапом... Це була неминуча уступка національній стихії...”. Наприкінці листа він радить Й.Сталіну ввести автономію таким чином, щоб “ініціатива виходила від національних з’їздів Рад, отримавши своє законодавче завершення на Всеросійському з’їзді в грудні” [6. – 1989. – № 9. – С. 195].

Зазначимо, що В.Ленін тоді не брав участі в обговоренні цього питання через хворобу. Проте, ймовірно, що з кінця серпня він був ознайомлений зі станом справ процесу об’єднання республік. Підставою для такого припущення є зустрічі В.Леніна з противником сталінської “автономізації” Х.Раковським 25 серпня та з її прихильником, першим секретарем ЦК КП(б)У Д.Мануїльським 1 вересня 1922 р. Тобто, думка секретаря ЦК КП(б)У розходилася із позицією голови Раднаркому України. Варто звернути увагу на те, що сталінський принцип автономізації радянських республік не дістав цілковитого схвалення на так званих окраїнах. Зокрема, при розгляді цього питання на засіданні ЦК Компартії Грузії 15 вересня 1922 р. було ухвалено: “Пропоноване на основі тез тов.Сталіна об’єднання в формі автономізації незалежних Республік вважати передчасним” [6. – 1989. – № 9. – С. 196].

Чутки про суперечливі підходи до об’єднання незалежних республік доходили до хворого Леніна. Так, 17 вересня його секретарі занотували: лист-відповідь на лист Сталіна було надіслано того ж таки дня [6. – 1989. – № 9. – С. 205]. У листі від 22 вересня Й.Сталін намагається переконати В.Леніна в необхідності автономізації радянських республік і прагне обґрунтувати свою позицію, вказуючи на небезпеку їх самостійності. Проте зміст листа свідчить, що ніякої незалежності уже не було, а саме:

“3. За чотири роки громадянської війни, коли ми, зважаючи на інтервенцію, змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своїй волі, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх відношеннях і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірство з боку Москви;

4. Ми переживали таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету, а також вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік;

5. Якщо ми тепер же не постараємося пристосувати форму взаємовідносин між центром і окраїнами до фактичних взаємовідносин (виділено Сталіним. – П.Б., Є.Ю.), внаслідок чого окраїни у всьому основному, безумовно, повинні підкоритися центру, тобто якщо ми тепер же не замінимо формальну (читай фіктивну. – П.Б., Є.Ю.) незалежність формальною ж (і разом із тим реальною) автономією, то через рік буде незрівнянно важче відстояти фактичну єдність радянських республік”. Далі Й.Сталін викладає свій план об’єднання:

“Стосовно...п’яти незалежних республік (Україна, Білорусія, Грузія, Азербайджан і Вірменія) визнати доцільним автономізацію з тим, щоб до Всеросійського З’їзду рад ЦВК цих республік вони виявили своє бажання вступити в більш тісні господарські стосунки з Москвою на засадах автономії...” [6. – 1989. – № 9. – С. 199]. Для більшої переконливості в кінці листа він стверджує, що “більшість членів комісії за автономізацію, в їх числі й т.Сокольников” (нарком фінансів – П.Б., Є.Ю.). У приписці Й.Сталін посилається на “лист “липового” націонала т.Мануїльського”, який, як відомо, підтримував сталінський проект, а також повідомляє В.Леніну про те, що “аж ніяк не “липовий” українець т.Раковський, як кажуть, висловлюється проти автономізації” [6. – 1989. – № 9. – С. 200].

Не маючи одностайної підтримки свого проекту з боку представників республік, Й.Сталін прагнув затвердити його на засіданні комісії оргбюро ЦК РКП(б) у вересні 1922 р. до повернення Леніна в робочий кабінет. Прохання членів комісії, представників України, Х.Раковського і Г.Петровського відкласти засідання комісії на 15 жовтня було проігнороване. 23 вересня 1922 р. під головуванням В.Молотова (голова комісії Куйбишев був у відпустці. – П.Б., Є.Ю.) при 4-х відсутніх (у тому числі основних опонентів проекту автономізації Х.Раковського і Б.Мдівані) відбулося перше засідання комісії оргбюро ЦК РКП(б). На ній був прийнятий за основу проект резолюції, запропонований Й.Сталіним.

На наступному засіданні комісії 24 вересня обговорювалися окремі пункти сталінського проекту. Представник України Г.Петровський вніс 5 поправок і пропозицій, спрямованих на розширення прав союзних республік, але всі вони були відхилені. Навіть пропозиція Г.Петровського про дозвіл обговорення ухвалених комісією рішень на бюро губкомів республік була відхилена п'ятьма голосами проти чотирьох (один утримався) – представників України, Білорусії, Грузії та Азербайджану. З цього випливає, що Й.Сталін не мав надії на підтримку його проекту в губкомах республік. Після цього Г.Петровський виступив із заявою про внесення до протоколу комісії запису про те, що ЦК КП(б)У взагалі ще не обговорював питання про взаємовідносини з РСФРР. На цьому ж засіданні була прийнята запропонована Й.Сталіним із незначними змінами резолюція про взаємовідносини РСФРР із незалежними республіками.

Зазначимо, що член комісії, голова Раднаркому України Х.Раковський, який був у відпустці на Кавказі, ознайомившись із сталінським планом утворення СРСР шляхом автономізації, знову рішуче виступив проти нього. Він надіслав листи Й.Сталіну та Д.Мануїльському із своїми зауваженнями та міркуваннями. На адресу першого він пише: “Замість того, щоб довести розпочате будівництво до кінця, поставивши чітко та ясно питання про форми нашого державного життя та про побудову наших центральних органів, замість того, щоб виробити справжню федерацію, яка забезпечувала б для всіх однакові умови революційного будівництва, об'єднала б робітничий клас усіх національностей Росії на засадах рівноправності, даний проект обминає це завдання (виділення наше. – П.Б., Є.Ю.)” [6. – 1989. – № 9. – С. 211]. У листі ж до Д.Мануїльського ця думка викладена ще різкіше: “Я вважаю за свій обов'язок висловитися проти резолюції про взаємовідносини РСФРР із незалежними республіками, розцінюючи її як шкідливу для зміцнення позицій радянської влади на окраїнах” [6. – 1989. – № 9. – С. 213].

25 вересня матеріали комісії: проект Й.Сталіна, резолюція і протоколи засідань комісії, а також протоколи ЦК компартій закавказьких республік були надіслані Леніну в Горки. У цей же день він мав зустріч із Г.Сокольниковим з питання об'єднання радянських республік. Наступного дня, 26 вересня 1922 р., відбулася довготривала розмова В.Леніна і Й.Сталіна.

Ознайомившись із матеріалами комісії і станом справ в особистих розмовах із вищевказаними членами комісії, цього ж дня В.Ленін пише лист Л.Каменєву для членів ЦК РКП(б). У ньому він відхиляє сталінський проект входження радянських республік до складу РСФРР, натомість пропонує об'єднання республік на дещо новій основі. “Ми, – писав В.Ленін, – визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. І разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію, “Союз Радянських Республік Європи й Азії” ... Важливо, щоб ми не давали поживи “незалежникам”, не знищували їх незалежності, а створювали новий поверх, федерацію рівноправних республік” (виділення Леніна) [15, с. 201-202]. Тобто не йдеться про збереження суверенітету республік як окремих держав, а про фактичну, можливо лише тимчасову рівноправність із російською республікою.

Й.Сталін розцінив позицію В.Леніна як “національний лібералізм”, проте, розуміючи, що ЦК партії його не підтримає, не відважився наполягати на своїй точці зору і змушений був переробити проект резолюції комісії оргбюро ЦК відповідно до пропозицій Леніна. Новий проект за підписами Й.Сталіна, С.Орджонікідзе, О.М'яникова та В.Молотова 27 вересня був розісланий усім членам і кандидатам у члени ЦК. Але, не бажаючи відкрито визнати свою поразку, Сталін у вступній частині замовчав факт, що всі зміни були зроблені за вказівкою та пропозиціями Леніна, а повернув справу так, що

вони лише нібито уточнені на основі “бесід із деякими членами Цека та націоналами з місць”. У новому проекті зазначалося: “1. Визнати необхідним укладення договору між Україною, Білорусією, Федерацією Закавказьких республік і РСФРР про об’єднання їх в Союз Соціалістичних Радянських Республік із залишенням за кожною з них права вільного виходу зі складу “Союзу” [6. – 1989. – № 9. – С. 206].

У другому пункті проекту вносились пропозиція, що вищим органом “Союзу” мав бути “Союзний ЦВК”, який створювався із представників ЦВК РСФРР, Закавказької Федерації, України і Білорусії пропорційно до кількості населення, тобто так, як пропонував Ленін. Сталін категорично виступав проти цього, вважаючи що ЦВК РСФРР повинен перетворитися у Загальнофедеральний ЦВК, рішення якого обов’язкові для центральних установ республік, які ввійдуть до складу “Союзу”. Свої міркування щодо поправок Леніна він висловив у листах як до Леніна, так і до членів політбюро ЦК РКП(б).

6 жовтня 1922 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), який розглянув проект комісії оргбюро ЦК, цілком перероблений відповідно до настанов Леніна, й прийняв його. Сам В. Ленін через хворобу не був присутній на цьому засіданні, але вплинув на його хід опосередковано. У записці до Л. Каменєва він вказав на необхідність боротьби з великоруським шовінізмом та рекомендував йому “абсолютно наполягати” на тому, щоб у союзному ЦВК по черзі головували росіянин, українець, грузин і т.д. [15, с. 214, 559].

Для розробки законопроекту на основі прийнятої резолюції була створена комісія у складі Й. Сталіна (голова), Л. Каменєва, Л. П’ятакова, Рикова, Г. Чичеріна, М. Калініна та представників України, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Білорусії.

Згідно з резолюцією пленуму ЦК передбачалося утворення наркоматів трьох типів – злитих, директивних і автономних. До злитих відносили наркомати закордонних справ, зовнішньої торгівлі, військових справ, шляхів сполучення, пошти і телеграфу. Вони мали бути “винятково у віданні союзного уряду”. У союзних республіках повинні були б бути наступні наркомати: фінансів, продовольства, народного господарства, праці, але із зобов’язанням виконувати директиви центру (союзних наркоматів). Решта наркоматів – земельних справ, соціального забезпечення, освіти, охорони здоров’я вважалися самостійними і перебували у віданні урядів республік.

21 листопада 1922 р. відбулося засідання обраної на жовтневому пленумі комісії ЦК РКП(б) з питання про порядок проведення об’єднання радянських республік “в єдину союзну державу – Союз РСР”. На засіданні ухвалили: а) розробити основи Конституції Радянських Соціалістичних республік; б) текст Конституції про Союз Республік. Водночас передбачалося намітити директиви ЦК компартій республік. Також була створена підкомісія для розробки проекту “тексту договору про об’єднання республік (конституції) у двотижневий термін” (виділення наше. – П.Б., С.Ю.) [26, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 985, арк. 19].

28 листопада відбулося друге засідання комісії ЦК РКП(б), на якому розглядали проект основних пунктів Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, представлений підкомісією. Було ухвалено в остаточній редакції “Основні пункти Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік” із 16-ти пунктів. Особливо важливим є десятий пункт, що складався із 18-ти підпунктів і в якому зазначалося, що ЦВК Союзу підлягають: зовнішнє представництво, укладення угод, торгівля, бюджет, планування, збройні сили, землевпорядкування і землекористування, суд, законодавство і т.ін. [25, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 985, арк. 31]. Останній пункт містив припис відповідно до договору про Союз, всім союзним республікам провести зміни у своїх конституціях. Такий розподіл повноважень між центром та республіками свідчив про досить своєрідну форму нового державного утворення. Це навіть не федерація, а унітарна держава, у якій республіки мали б статус автономних областей.

Не встигло висохнути чорнило на цій резолюції, як 1 грудня 1922 р. Сталін надсилає секретареві ЦК КП(б)У Лебедю фельд’єгером ДПУ директиву ЦК РКП(б) про те, що “ЦК КП(б)У повинен провести її через з’їзд Рад України, як обов’язкову для делегатів українського з’їзду в Москву”, котрі мають бути забезпечені мандатами на підпис договору про Союз Соціалістичних Радянських Республік. “У постанові з’їзду Рад України необхідно спеціально застерегти, що укладений у Москві договір підлягає ратифікації Українського

ЦВК на першій же сесії після з'їзду Рад (виділення наше. – П.Б., Є.Ю.)” [25, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 985, арк. 18]. У додатку були викладені основні пункти конституції СРСР.

Як видно із реєстрації, ЦК КП(б)У отримав цей документ лише 14 грудня, тобто для виконання директиви залишалось дуже мало часу. Але Й.Сталін прагнув прискорити процес і вже 5 грудня знову скликав засідання комісії. Представників України та Білорусії на ньому не було, зате були присутні не члени комісії – представники Всеросійського ЦВК, наркоматів внутрішніх і закордонних справ РСФРР. На засіданні ухвалили рішення: “...визнати необхідним приурочити перший з'їзд Рад Союзу республік до моменту закінчення роботи X з'їзду Рад РСФРР... Через це: а) скасувати раніше надіслану директиву про ратифікацію ЦВК республік договору про Союз Республік”. Рекомендували також вибирати делегатів на з'їзд рад від республік за нормами, передбаченими Конституцією РСФРР. Але таких норм у Конституції ще не було, тому у наступному пункті цього рішення міститься доручення підкомісії у складі трьох чоловік “розробити у тижневий (виділення – П.Б., Є.Ю.) термін виборчу норму для з'їзду республік” [25, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 985, арк. 19].

Викликає подив нагальна потреба форсування термінів утворення Союзу. Окрім цього у постанові є ще декілька вражаючих положень, зокрема, щодо порядку оскарження союзних рішень. Так, відзначаючи право ЦВК республік оскаржувати рішення Раднаркому Союзу в Президію ЦВК Союзу, комісія ухвалила: а) ЦВК республік мають право оскаржувати рішення Раднаркому СРСР в Президію ЦВК СРСР без права призупинення їх дії; б) розпорядження окремих Наркоматів СРСР можуть бути скасовані лише ЦВК СРСР, його Президією і Раднаркомом СРСР. Таким чином, правовий статус республіканських ЦВК і Раднаркомів мав жалюгідний перелік повноважень і фактично зводився до виконання союзних рішень.

Найприголомшливішим є останній, шостий, пункт постанови, в якому зафіксовано: “Доручити підкомісії у складі т.т. Каменєва, Сталіна, Курського, Владимирського, Єнукідзе, Сапронова розробити в десятиденний термін текст Конституції Союзу Республік з декларацією (виділення наше. – П.Б., Є.Ю.)” [26, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 985, арк. 43-44]. Усі вказані члени підкомісії хоч і були різних національностей, але на той час були представниками РСФРР. До речі, серед них тільки один був за фахом юрист – нарком юстиції Курський.

Отже, вочевидь, вищенаведені документи ініціювалися і розроблялися оргбюро ЦК РКП(б) з безпосередньою участю генерального секретаря Й.Сталіна у створеній ним комісії. Ухвалювалися документи таємно, без гласного обговорення і надсилались у вигляді директив до республіканських ЦК Компартій для проведення їх через з'їзди рад республік. Потім як документи, ініційовані та ухвалені республіканськими з'їздами рад, публікувались у центральній пресі в Москві. Тому ні в кого не виникало жодних сумнівів щодо „республіканських ініціатив”.

Яскравим підтвердженням цього є зміст постанови VII з'їзду Рад України “Про основи Конституції Союзу Соціалістичних радянських республік”. У радянській історіографії та працях деяких вітчизняних істориків часів існування незалежної української держави це питання висвітлюється таким чином: делегати VII з'їзду Рад України схвалили декларацію про утворення Союзу і основи Конституції СРСР і звернулися із закликом до інших республік скликати загальносоюзний з'їзд, на якому передбачалось утворити союзну державу.

Насправді текст “Основ Конституції Союзу СРСР” розроблявся у Москві комісією оргбюро ЦК РКП(б) під керівництвом Сталіна. Він же особисто надіслав його секретареві ЦК КП(б)У Лебедю. Текст, ухвалений VII Всеукраїнським з'їздом рад, співпадає із запропонованим стовідсотково [25, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 985, арк. 31-32].

Таке адміністративно-командне керівництво формально незалежними республіками (а за визначенням Й.Сталіна, фіктивно незалежними) з боку центральної влади Російської республіки ще до об'єднання їх у Союз стало можливим тому, що на той час керівництво державами здійснювали партійні органи РКП(б), яка була єдиною партією. ЦК компартій республік були на становищі обласних ланок і зобов'язані були виконувати всі постанови, рішення та директиви з Москви. Тим паче, що керівники України водночас

були членами ЦК РКП(б) (Х.Раковський, Г.Петровський, М.Фрунзе) або кандидатами в члени ЦК (Д.Мануїльський). За статутними вимогами дотримання принципу демократичного централізму вони були зобов'язані дотримуватися дисципліни і виконувати ці рішення.

Однак керівники України не завжди беззастережно сприймали всі директиви, що надходили з Москви. Вони вносили до них свої поправки та пропозиції. Так, М.Фрунзе, виступаючи на VII з'їзді Рад України, підкреслював, що при взаємовідносинах між республіками "...повинні виходити з моменту повної рівності всіх республік... У цьому відношенні не повинно бути навіть найменшої різниці між нашою старшою сестрою, найсильнішою з радянських республік – Російською Радянською Республікою, між Українською республікою і такою республікою, як Білорусія, як Закавказькі країни... Принципи рівності повинні панувати у всій сфері наших державних правових відносин і повинні бути покладені в основу майбутнього союзного договору... Кожний народ і національність, навіть найменша, повинні мати конституційні гарантії прав (підкреслення наше. – П.Б., Є.Ю.) у цьому напрямі" [21, с. 63-64].

Особливо рішучим і послідовним опонентом Сталіна у відстоюванні прав республік був голова Раднаркому України Християн Георгійович Раковський. Ще на стадії підготовки документів про об'єднання республік він брав активну участь в їх розробці і вносив суттєві поправки й пропозиції. Але абсолютна більшість їх не була врахована. Так, він не мав можливості бути присутнім на засіданні комісії Оргбюро ЦК РКП(б), присвяченому розробці проекту союзної конституції, бо перебував у цей час у складі делегації РСФРР на конференції в Генуї, але із Берліна надіслав свої зауваження щодо проекту до ЦК КП(б)У. Зокрема, він категорично заперечував права голів ЦВК і Раднаркомів республік, осіб, які очолювали Раднарком, ЦВК і союзні комісаріати, на сумісництво, пропонував проводити вибори депутатів до Союзного ЦВК на пропорційній основі з гарантією для республік. На його думку, до колегії союзних наркоматів повинні були входити представники всіх союзних республік, а не лише декількох, як передбачалось. Х.Раковський виступав також проти всевладдя злитих союзних комісаріатів, відстоював права національностей на власну державну мову в республіках тощо. Проте його міркування не брались до уваги, бо більшість членів комісії представляли РСФРР.

18 грудня 1922 р. пленум ЦК РКП(б) заслухав доповідь про проект договору про утворення СРСР і прийняв пропозицію В.Леніна про вибори чотирьох голів ЦВК Союзу РСР за кількістю союзних республік: РСФРР, УСРР, БСРР і ЗСФРР.

29 грудня у Кремлі відбулася конференція повноважних делегацій від цих республік, яка розглянула Декларацію та Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Було схвалено їх зміст та ухвалено скликати I з'їзд Рад Союзу 30 грудня.

У радянській та вітчизняній історіографії панує думка, що саме 30 грудня 1922 р. на I з'їзді Рад Союзу було розглянуто та ухвалено Договір про утворення СРСР. Насправді це твердження не відповідає історичній дійсності. Стенографічний звіт I з'їзду Рад СРСР підтверджує, що події цього дня мали дещо інший зміст.

Після відкриття з'їзду генеральний секретар ЦК РКП(б) Й.Сталін виступив із доповіддю двох документів: Декларації про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (на двох сторінках) та Договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (на чотирьох сторінках). Після зачитування згаданих документів, Сталін звернувся до делегатів із пропозицією затвердити їх і запропонував "прийняти їх із властивою комуністам одностайністю, і вписати тим нову главу в історію людства" [17, с. 11]. Але на початку 20-х років, коли ще не утвердилась диктатура Сталіна, коли ще був живий В.Ленін, Л.Троцький, Г.Зінов'єв, Л.Каменєв, М.Бухарін та інші опоненти Сталіна, коли ще допускались партійні дискусії з принципових питань державно-партійного керівництва, "одностайного голосування" не сталося.

Зразу ж після Й.Сталіна "слово для пропозиції" було надано М.Фрунзе – делегату від Української республіки, який на той час був командувачем військами України та Криму, заступником голови Раднаркому України, членом ЦК РКП(б) і політбюро ЦК КП(б)У.

М.Фрунзе дав позитивну оцінку роботі над текстом Союзного договору та заявив, що “делегатії знайшли необхідним запровадити ще нові, додаткові гарантії для того, щоб акт, який приймається нами, був дійсно актом, що встановлює безпомилкові основи нових міцних взаємовідносин... Зважаючи на це, делегатії вважають необхідним не обмежуватись простим прийняттям цього, прочитаного зараз т.Сталіним, тексту, а продовжити над ним подальшу роботу”. Потім, він вніс пропозицію затвердити текст декларації та текст Союзного договору “тільки в основному” (виділення наше. – П.Б., Є.Ю.) і працювати над його подальшою розробкою. Доручалося ЦВК Союзу, який буде обрано, розіслати текст національним ЦВК для розгляду, внесення поправок та доповнень. На основі їх пропозицій ЦВК Союзу на своїй сесії мав доопрацювати текст і ввести його в дію тимчасово. Остаточне затвердження цього договору передбачалось відкласти до наступного II з’їзду рад СРСР [17, с. 12]. Ця пропозиція була прийнята одностайно.

Після цього обговорення текстів Декларації та Договору вже не проводилось, а була ухвалена постанова I з’їзду Рад, на основі пропозицій М.Фрунзе: 1. Декларацію і Союзний договір в основному затвердити... 4. Доручити ЦВК Союзу підготувати до другого з’їзду Рад остаточний текст Декларації і союзного договору і подати його на остаточне затвердження II з’їзду Рад [17, с. 13].

До речі, саме так пропонував вчинити В.Ленін у статті “До питання про національність або про “автономізацію”, яка була продиктована ним, уже важко хворим у день роботи з’їзду. У ній він шкодує, що “не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називається, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік...”, вважав, “що тут відіграли фатальну роль поспішність та адміністраторське захоплення Сталіна, а також його озлоблення проти сумнозвісного “соціал-націоналізму”. Наступного дня він продовжив: “Необхідно відрізнити націоналізм нації гноблячої і націоналізм нації пригнобленої, націоналізм великої нації і націоналізм нації маленької.

У відношенні до “другого” націоналізму майже завжди в історичній практиці ми, націонали великої нації, виявляємось винуватими в безлічі насильства, і навіть більше того – непомітно для себе робимо безліч насильств і образ... Тому інтернаціоналізм з боку гноблячої або так званої “великої” нації (хоч великої тільки своїми насильствами, великої тільки так як великий держиморда) повинен полягати не тільки в додержанні формальної рівності націй, але і в такій нерівності, яка надолужувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається фактично” [15. – Т. 45. – С. 358-359]. Щоб виправити становище, яке склалося, В.Ленін пропонує: “...повернутися на наступному з’їзді Рад назад (підкреслення наше. – П.Б., Є.Ю.), тобто залишити союз радянських соціалістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів”. На його думку, “вся ця затія “автономізації” в корені була неправильна і несвоечасна” [15. – Т. 45. – С. 361].

Проте ні на II з’їзд Рад СРСР, ні на наступному жодні остаточні тексти не були представлені, не розглядалися і не схвалювались. Звідси випливає, що Декларація про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік не могли набрати чинності, бо не була дотримана процедура їх прийняття, вони не мали юридичної сили, були недійсними, а тому й легітимність утворення Союзу РСР має сумнівний характер.

Тим часом Й.Сталін, зазнавши невдачі на I з’їзді Рад СРСР, відкладає подальшу роботу над доопрацюванням Декларації і Договору про утворення СРСР. Він вирішує для досягнення своєї мети діяти іншим методом – шляхом прийняття Конституції СРСР. Під його тиском у січні 1923 р. ЦВК СРСР створює комісію для розробки конституції СРСР на чолі із М.Калініним. Паралельно працює конституційна комісія ЦК РКП(б). Уже 2 лютого 1923 р. член комісії ЦК Т.Сапронов розсилає “Усім членам і кандидатам президії ЦВК СРСР і ЦК РКП(б)” проект Конституції СРСР. У таємному листі до них він пише: “Пропонований проект Конституції СРСР складений на основі цілком взятого (без усяких змін) (підкреслення наше. – П.Б., Є.Ю.) договору, який був прийнятий на I з’їзді Рад Союзу, використані також представлені проекти про РНК і окремі наркомати та ін. матеріали;

причому деякі місця за браком часу недостатньо розроблені, наприклад: необхідно уточнити розмежування функцій законодавства центральних і союзних державних органів влади... Необхідні спеціальні глави в конституції про верховний суд, ДПУ, бюджетне право...

Даний проект є попереднім... У договорі абсолютно відсутні посилення на активне і пасивне виборче право..." [25, ф. 1, оп. 20, спр. 1639, арк. 9].

Аналізуючи цей документ, доходимо висновку, що вироблення конституційно-правових основ утворення та функціонування СРСР провадилося нашвидкоруч, поверхово. Комісія ЦК фактично прагнула внести до майбутньої конституції нароби попередніх комісій оргбюро ЦК та конституційної комісії, створеної жовтневим пленумом ЦК РКП(б).

А в республіках упродовж багатьох місяців наївно продовжували обговорювати та доопрацьовувати тексти Декларації та Договору про утворення СРСР. Свідченням цього є документи партконференцій КП(б)У та сесій Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Так, в резолюції VII конференції КП(б)У (4-10 квітня 1923 р.) відзначалося, що "шкідлива бюрократична-централізаторська тенденція повинна бути знешкоджена точним розмежуванням функцій органів управління Союзу і окремих республік із забезпеченням за останніми прав, які гарантують їх повну самостійність у справі національно-культурного розвитку і достатню самодіяльність у галузі господарського будівництва" [9, с. 237].

Особливо різко на конференції виступив голова Раднаркому України Х.Раковський. Проаналізувавши стан партійно-державного будівництва, він звернув увагу делегатів на негативні явища, які відбувалися в суспільстві у зв'язку з адміністративно-бюрократичним керівництвом московського центру.

"Що представляє наш союз? – ставить питання Х.Раковський і так на нього відповідає. – Упродовж 1922 р. ... десятки разів змінювався курс. Одного дня приймаються рішення, а на другий день з'являється нова постанова, що все скасовується у зв'язку із тим, що в жовтні питання буде розглядатись цілком... Я не вважаю, що воно розглянуте назавжди. Ні! І до цього питання нам доведеться ще сто разів повернутися..."

До російського руху закордонні товариші ставляться з великою симпатією, але в російському русі вони не бачать того диктатора, того керівника, того вождя, яким він став тепер. І це не записано в жодному статуті... Помилки, які примусили наше обличчя горіти від сорому... це все приніс нам російський рух". Тут же він стверджує, що зневажливе ставлення до України інколи доходило до абсурду. Х.Раковський вважає, що "ЦК РКП(б) ще не доріс до союзних договірних республік. Він видає циркуляри, шле папери членам ЦК, в обласні бюро, ЦК автономних республік". Те ж – від Вищої Ради Народного Господарства: "т.Раковському, президенту України", М.Скрипнику "Прокурору української губернії", звернення до голови української держави: "Начальнику української губернії" [25, ф. 1, оп. 1, спр. 100, арк. 146: спр. 101, арк. 210]. Такі звернення до республіканських установ і керівних діячів свідчать про те, що правлячі кола радянської Росії розглядають Україну як частину Росії, її південь".

Далі у виступі Х.Раковський переконував, що необхідно "в наші союзні відносини внести визначеність, і ця визначеність повинна йти по лінії: більше прав, більше засобів, більше ініціативи в усіх галузях окремим радянським республікам". Наступного дня, 11 квітня 1923 р., відбулася 2-а сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету присвячена союзному будівництву. Виступаючи на ній, заступник голови Раднаркому М.Фрунзе заявив, що уряд не може подати на розгляд сесії проект Союзного договору" [10, с. 331]. Пояснив це тим, що за рішенням I з'їзду Рад він повинен бути підданий "старанній переробці в центрі і на місцях". Сесія приймає резолюцію: "Доручити президії ВУЦВК і Раднаркому закінчити розгляд проекту Союзного договору і проектів положення про союзні наркомати і наркомати України не пізніше, ніж у півторамісячний термін" [11, с. 334]. Тобто, на четвертому місяці після I з'їзду Рад йдеться виключно про проекти названих документів, а не їх остаточні, затверджені тексти.

17-25 квітня 1923 р. відбувся XII з'їзд РКП(б), останній з'їзд, на якому обговорювалось питання про союзне будівництво. Й.Сталін виступив з доповіддю "Національні моменти в партійному та державному будівництві", яка викликала гостру

дискусію. Особливо прямолінійними та різкими були виступи представників від України. Так, нарком освіти Григорій Гринько вказав на наявність у радянському апараті та всередині партії негативних явищ. Він підкреслив: “І ця глибока централізаторська тенденція утискує, гне, часто дуже, відповідальних керівників наших і є однією з великих перепон для налагоджування державних взаємовідносин всередині Союзу” [2, с. 502].

Нарком юстиції України Микола Скрипник підкреслив наявність “протириччя між теорією і практикою з національного питання”. Багато комуністів, за його висловом, були шоковані, коли Союз прийняв назву не РСФРР, а СРСР [2, с. 571].

Переконливим та аргументованим був виступ на з’їзді Х.Раковського, який піддав критиці Й.Сталіна за російський шовінізм і централізм. Його промова розкривала суть проблеми утворення Союзу, тому заслуговує більш детального аналізу. Зупинившись на національному питанні, Х.Раковський сказав, що йому довелося чути від комуністів про те, ніби українська мова є видумкою галичан, то “чи не проскакує тут, – запитував він, – великодержавницьке почуття російської людини, котра ніколи не знала національного гніту, а, навпаки, пригнічувала сотні років?” Далі він звернув увагу делегатів на те, що республікам фактично доводиться вести боротьбу з центром за існування, що наркоми Росії підписують міжнародні договори від імені усіх республік, хоча ніхто їх на це не уповноважував. Наприкінці промови Х.Раковський підкреслив: “Союзний з’їзд Рад постановив, щоб функції союзного будівництва тимчасово були надані російському ЦВК, в якому немає жодного націонала, ні одна республіка не представлена, і котрий вирішує тепер питання про те, яким чином необхідно розпоряджатися багатствами окремих республік... Я заявляю, що союзне будівництво пішло неправильним шляхом” (підкреслення наше. – П.Б., Є.Ю.) [2, с.580-582].

Як показало життя, це був апогей боротьби Х.Раковського за справжній Союз незалежних радянських республік. Сталін звинуватив його в конфедералізмі і т.ін.. Широкої підтримки делегатів на з’їзді Х.Раковський не отримав. Фактично це означало його поразку. Після виступу Х.Раковського на XII з’їзді партії та виступу Сталіна на комісії з національного питання, де він сказав, що Х.Раковський не належить до “старих лєнінців”, ставлення до нього змінилося, в тому числі й в Україні. Секретар ЦК КП(б)У Д.Мануїльський порадив йому “виїхати з України”. 12 липня 1923 р. його звільнили з посади голови Раднаркому України і відправили на дипломатичну роботу до Великої Британії. Водночас в Україні стали змінювати й інші кадри.

Незважаючи на згадані вище обставини, в резолюції XII з’їзду РКП(б) було ухвалено наступне: “Союз Республік розцінюється значною частиною радянських чиновників у центрі і на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік, як початок утворення так званого “єдиного-неделимого” [2, с. 715]. Тому-то і було рекомендовано членам партії домогтися того, щоб при створенні “центрального органу Союзу була забезпечена рівність прав і обов’язків окремих республік...; виконавчі органи Союзу були сконструйовані на засадах, які б забезпечували реальну участь в них представників республік...; були надані республікам досить широкі фінансові і, зокрема, бюджетні права...; були видані спеціальні закони, які б забезпечували вживання рідної мови в усіх державних органах та установах, що обслуговують місцеве іонаціональне населення...” та ін. [2, с. 716].

Проте ці рекомендації ніхто не збирався втілювати в життя. У червні 1923 р. в прискореному темпі паралельно працюють дві комісії: комісія ЦК РКП(б) – над питанням по створенню другої палати ЦВК Союзу та організацією наркоматів Союзу; комісія ЦВК СРСР (якого ще в дійсності не існувало – П.Б., Є.Ю.) – над проектом Конституції СРСР. Обидві провели по кілька засідань, під час яких представники від України Х.Раковський, М.Скрипник, М.Фрунзе вносили поправки і пропозиції до цих документів, прийняття яких забезпечувало б більш відповідні союзні зв’язки, але всі пропозиції були відхилені, бо більшість у цих комісіях була за представниками від РСФРР.

Х.Раковський, зокрема, пропонував на засіданні розширеної комісії ЦВК СРСР по виробленню Конституції СРСР “приступити до обговорення Декларації та союзного

Договору і внести туди всі зміни і доповнення, які відбулися з часу I з'їзду Рад СРСР". Незважаючи на те, що ця вимога відповідала резолюції I з'їзду Рад, її було відкинуто. Іншою була його пропозиція розглядати та приймати Договір і Основний закон (Конституцію СРСР) як два окремі документи. Натомість прислухались до думки А.Єнукідзе (член і секретар президії ЦВК РСФРР) включити Декларацію і Договір до тексту Конституції СРСР, що й було зроблено. Але викликає запитання: звідки взялась розбіжність між кількістю статей пропонувананих і остаточно прийнятих у цих документах?. Так, у Договорі про утворення СРСР, який обговорювали, було 26 статей, а в другому розділі Конституції, куди його було включено і де йшлося про утворення СРСР, стало вже 72 статті, тобто більшість з них ніхто не обговорював і не пропонував.

Відхилили й інші пропозиції Х.Раковського. Одна з них була особливо принципова, бо корінним чином змінювала засади організації Союзу. Ще 6 жовтня 1922 р. на пропозицію В.Леніна пленум ЦК РКП(б) прийняв резолюцію, у першому пункті якої зазначалось: "Визнати необхідним укладення договору між Україною, Білорусією, Федерацією Закавказьких Республік і РСФРР про об'єднання їх у "Союз Соціалістичних Радянських республік" із залишенням за кожною з них вільного виходу зі складу Союзу. Сталін же на I з'їзд Рад СРСР представив проект договору, в якому названі вище республіки об'єднуються в "одну союзну державу" (підкреслення наше. – П.Б., Є.Ю.). "Такої формули, – писав у листі до Сталіна, членів ЦК і Центральної Контрольної Комісії РКП(б) і КП(б)У Х.Раковський, – центральний комітет ніколи не затверджував" [25, ф. 1, оп. 1, спр. 12, арк. 112, 113].

Тим часом незадоволення союзних республік викликає занепокоєння центру. Комісії оргбюро ЦК РКП(б) і ЦВК РСФРР форсують прийняття союзних документів. 6 липня 1923 р. друга сесія Центрального Виконавчого Комітету СРСР ухвалює постанову про "ратифікацію Конституції СРСР" такого змісту: 1. Основний Закон (Конституцію) Союзу Радянських Соціалістичних Республік затвердити і негайно ввести в дію. 2. Прийнятий цією сесією ЦВК Союзу РСР текст Основного закону (Конституції Союзу РСР внести на остаточне затвердження II з'їзду Рад Союзу РСР [1, с. 16].

Окрім цього, ЦВК Союзу РСР 13 липня 1923 р. ухвалює: "Всі декрети і постанови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і його Президії... зберігають свою силу як обов'язкові до дії на всій території Союзу РСР" [25, ф. 2, оп. 2, спр. 868, арк. 3].

VIII Всеукраїнський з'їзд рад (1923 р.) ратифікував Конституцію СРСР. Текст постанови наступний: "Схвалений першим з'їздом Рад Союзу РСР Договір про заснування Союзу Радянських Соціалістичних Республік і затверджену II-ю сесією Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР Конституцію Союзу Радянських Соціалістичних Республік ратифікувати (виділення наше. – П.Б., Є.Ю.), доручивши підписати цю ратифікацію Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету" [10, с. 372].

Цей досить цікавий, хоча й короткий документ, є прикладом нехтування будь-яких норм внутрішнього та міжнародного права, містить у собі багато суперечностей і є прикладом дотримання законності "по-радянськи". По-перше, Договір про заснування Союзу Радянських Соціалістичних Республік був схвалений I з'їздом Рад тільки "в основному" і не був чинним, такої держави фактично ще не існувало; по-друге, ратифікується Конституція СРСР, яка ще не була прийнята II з'їздом Рад СРСР, тобто її теж фактично не існувало; по-третє, з'їзд ратифікував і "Договір про заснування Союзу Радянських Соціалістичних Республік" і "Конституцію СРСР", тексти яких суперечать один одному. Вище було сказано, що на стадії підготовки Конституції СРСР пропонувалося припинити доопрацювання текстів Декларації та Договору про утворення СРСР, а включити їх до тексту Конституції СРСР як окремі розділи. Але, як було зазначено вище, Договір про утворення СРСР, представлений з'їзду Рад 30 грудня 1922 р., складався із 26 статей, а Договір, вміщений у Конституцію СРСР, містив 72 статті. Без згоди республік були включені додаткові статті, які позбавляли союзні республіки будь-якої суверенності. Зокрема, вони не мали права здійснювати дипломатичні зносини, укладати політичні та інші договори з іншими державами, урегульовувати питання про зміну кордонів між собою, не мали права на зовнішні та внутрішні позики, на затвердження бюджету, на додаткові податки тощо [10, с. 372, 375, 376]. За формою політико-територіального устрою

новоутворене об'єднання являло собою не федеративну, а унітарну державу із наявністю республік на правах автономних областей.

Суцільною фікцією є постанови II з'їзду Рад СРСР (31 січня 1924 р.). Зокрема, в його ухвалах читаємо: “Конституцію (Основний Закон) – Союзу Радянських Соціалістичних Республік, подану на виконання резолюції I з'їзду Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік на остаточне затвердження II з'їзду Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік, затвердити” [10, с. 372]. Але не було в постанові I Всесоюзного з'їзду Рад жодної згадки про Конституцію. Дослівно у постанові від 30 грудня 1922 р. було зазначено:

“4. Доручити ЦВК Союзу РСР підготувати до II з'їзду рад Союзу остаточний текст Декларації та Союзного Договору і подати його на остаточне (підкреслення наше. – П.Б., С.Ю.) затвердження II з'їзду” [17, с. 15-16]. Як бачимо, про Конституцію тут не йдеться, а Договір між республіками, які на той час все ще були формально незалежними, і Конституція Союзної єдиної держави – різні речі.

Таким чином, факти свідчать, що республіки фактично були відсторонені від обговорення, внесення поправок до документів про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Не обговорювались навіть результати “додаткових розглядів ЦВК союзних республік” Декларації і Договору, до чого зобов'язував I з'їзд Рад. Замість цих документів спеціально кадрово підібрані в Москві комісії оргбюро ЦК РКП(б) і ЦВК СРСР розробляли Конституцію СРСР. Відбувався цей процес під пильним контролем Й.Сталіна, який боявся, щоб формальна незалежність республік не стала фактичною, реальною, тому він поспішав замінити цю “формальну (фіктивну) незалежність формальною (і разом з тим реальною) автономією”. Тобто, свідомо проводилась політика підпорядкування республік єдиному центру, відродження єдиної держави у межах колишньої Російської імперії. Здійснювалась вона без дотримання елементарних процедур і з порушенням юридичних норм, тому створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік є всі підстави вважати нелегітимним.

70-річна історія існування СРСР завершилась крахом, його розпадом. “Парад суверенітетів”, створення на теренах СРСР незалежних держав переконує нас, що не може бути стійким утворення, засноване на примусі, без поваги до елементарних прав націй і народностей. Життя підтвердило висновок Х.Раковського, що “союзне будівництво пішло неправильним шляхом” [2, с. 580-582].

Джерела та література

1. Вторая сессия Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических республик. – М., 1923.
2. Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1968. – 903 с.
3. Десять заповідей: Інструкція агітаторам-комуністам на Україні // Київ. – 1996. – № 12. – С. 112-119.
4. Документы внешней политики СССР. В 19-ти т. – Т. 2 (1 января 1919 – 30 июня 1920 гг.). – М.: Госполитиздат, 1958. – 803 с.; т. 3 (1 июля 1920 – 18 марта 1921 гг.). – М.: Госполитиздат, 1959. – 723 с.
5. Журавлев В.В., Ненароков А.П. Новые факты и документы из истории образования СССР // Историки спорят. – М.: Политиздат, 1988. – 510 с.
6. Из архивов партии // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 6; № 9; № 12; 1991. – № 1.
7. История внешней политики СССР. 1917-1980. В 2-х т. – Т. 1. – М.: , 1980.
8. Коммунист (К). – 1919. – 20 мая.
9. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918-1956. – К.: Держполітвидав України, 1959. – 752 с.
10. Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР. Зб. Документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав України, 1963. – 656 с.
11. КПСС в резолюціях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть I. 1898-1924. – М.: Госполитиздат, 1954.
12. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1970 / Пер. з 8-го рос. вид. – Т. 2. 1917-1924. – К.: Політвидав України, 1979. – 521 с.

13. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі Конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
14. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996; Дашкевич Ярослав. Україна вчора і нині. – К.: Ін-т укр. археогр. АН України, 1993; Буткевич В. Связана ли Украина союзным договором 1922? // Правда Украины. – 1991. – 9.10 декабря.
15. Ленін В.І. Повне зібрання творів.
16. Образование СССР. Сборник документов. 1917-1924. Под ред. Э.Б.Генкиной. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 472 с.
17. I-й съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик. Стенографический отчет. 30 декабря 1922 г. – Москва-Кремль: Изд-во ВЦИК, 1923. – 35 с.
18. Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії.
19. Саліковський О.Д. Нова Україна (шлях нашої державності). – К.: Криниця, 1919. – 100 с.
20. VII Всукраїнський съезд Советов. Стенографический отчет. – Харьков: Изд. Упр. Дел. ВУЦИК, 1922. – 95 с.
21. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1919. – № 21.
22. Съезды Советов в документах. – Т. III. – М., 1960. – 460 с.
23. Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1963. – 372 с.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
26. Центральный государственный архив Российской Федерации. – Ф. 30, оп. 3, д. 175 (1), л. 21.

Лашкевич Л.М.
(Одеса)

НАСТРОЇ СЕЛЯН УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

В історичній літературі 20 роки ХХ ст. традиційно характеризуються як “золотий вік” для селянства України у порівнянні з попереднім періодом “воєнного комунізму” та наступним страхіттям суцільної колективізації 30-х років, підтвердженням чого є наукові праці багатьох відомих істориків. Впровадження продподатку, товарно-грошових відносин, розвиток кооперації – все це сприяло розвитку сільського господарства і в цілому відповідало інтересам селян.

Разом з тим у 20-ті роки радянська влада, що набувала тоталітарного характеру, проводила політику утиску селянства, прикладом чого можуть слугувати так звані “ножиці цін”, хлібозаготівельні кризи. З початком індустріалізації саме селянство мало бути донором для фінансування економіки. Тому, як свідчать документи, настрої селянства щодо політики радянської влади вже в середині 20-х років були досить неоднозначними, а з кінця 1927 р. – переважно негативними.

В даний період простежується тенденція повної втрати селянами самоврядних функцій, одержавлення, підпорядкування їхньої роботи вказівкам з центру. Неп, не сформувавшись в єдину систему, замінювався сталінською адміністративно-командною системою, почалося відродження воєнно-комуністичних методів управління та господарювання.

В процесі подолання хлібозаготівельної кризи 1927 р., на відміну від попередніх років за ініціативою Сталіна влада вдалася до застосування надзвичайних методів заготівлі хліба за допомогою обшуків, величезних штрафів, продажу майна, висилки селян. Таким чином, метод запровадження колективізації з перших сходів характеризувався тим, що замість організованої чіткої роботи серед селян проводився грубий натиск, були наявними факти бюрократичного тиску “згори”, безпідставні обіцянки, що ніби зі вступом до колгоспу селяни одразу ж почнуть жити заможнo. В свою чергу, зміни в аграрній політиці зумовили коригування особистого ставлення селян до практичних кроків влади в галузі сільського господарства. Саме на даному етапі починає різко проявлятися протидія селянських мас політиці правлячого режиму. Низка архівних матеріалів: звіти ДПУ, листи, скарги, листівки – відображають реальні тогочасні настрої селянства України. Селяни не бажали продавати хліб, не отримуючи взамін необхідні товари. В деяких селах такі незадоволення виливались в розмови про необхідність організованої відмови від продажу

хліба місту і тим самим - змушувати його підвищити ціни на сільськогосподарські продукти. В багатьох випадках, будучи незадоволеними політикою радянської влади, селяни зайняли позицію вичікування щодо вивозу хліба на ринок. І справді, в деяких районах простежувалося значне скорочення вивозу хліба на ринок та здачі його на хлібозаготівельні пункти, а звідси – невиконання багатьма районами хлібозаготівельних планів.

Аналіз листів, надісланих селянами до газет “Радянське село”, “Комуніст”, “Комсомолец України”, “Пролетарська правда”, “Вісті”, в яких даються численні повідомлення про контрреволюційні прояви, з одного боку показують загострення взаємовідносин між заможними та незаможними селянами, а з іншого – відображають факти незадоволення політикою влади, як незаможних так і заможних верств селянства. Помітно розповсюджуються “куркульські” настрої в середняцьких колах і серед певної частини незаможників. Дехто з середняків та незаможників почав говорити, що така влада в хайзайновитого селянина відбирає ініціативу й охоту розвивати своє господарство. Все більш поширювалися думки про незаможника як про ледачого “безбатченка”. Середняцтво було незадоволене тим, що держава потурає “ледачим” і дає їм пільги. З іншого боку, в своїх листах незаможники лають владу за “куркульську політику”. Пишуть багато анонімних листів та погроз на адресу радянської влади.

Так, в листі до газети “Радянське село” анонімний дописувач писав: “... я читав в московській газеті “Известия”, що нібито селяни Одещини вітали ВУЦВК про самообкладання. Мені дивно, що в ЦК так наївно вірять якому-небудь одному дурневі, котрий може за це й одержує що-небудь. Бо тепер все так, хто більше бреше, той більш і одержує, того і партія” [2. ф. 1, оп. 20, спр. 2700, арк. 3].

Поширення в 1928 р. понять “шкідник”, “куркуль” було відповідним маневром партійно-державного керівництва на реакцію сприйняття селянськими масами політики радянської влади. Селяни певною мірою розуміли, що відбувається штучне розпалювання ворожнечі і створення соціальної напруги, тому серед них поширювалися і такі думки: “Селянство – бідняк, середняк, заможник, трудове – такий розподіл зайвий, він вносить тільки ворожнечу” [3, ф.1, оп.5, спр. 385, арк. 35]. Характерно, що таке групування загострювало не тільки соціальні відносини, а й деформувало морально-етичні норми, розповсюдилася і стала масовою підозра, заздрість, доноси, наклепи, помста та інші негативні явища.

Хоча офіційне повернення до продрозкладки та принципів воєнного комунізму відбулося в 1929 р. та, за словами селян, підтверджується факт застосування розкладки ще у 1928 р. Селяни свідчили: “Ось п’ять років пожили начебто нічого. А тепер знову починається по-старому, забирають хліб як при розкладці” [3, ф.1, оп. 5, спр. 385, арк. 15]. Дуже багато листів «сміливіше» оцінювало політику: «Власть совецька, а править як кадетська» [2. ф.1, оп. 20, спр.2700, арк. 7].

Зміст селянських листів про політику радянської влади в загальних рисах наступний: 1) радянська влада не знає, що село бідне; 2) праця в сільському господарстві не ціниться, як треба і тому не вигідна; 3) селянинові життя не покращало за радянської влади.

У жовтні 1927 р. сесія ВУЦВК обговорила стан торгівлі в Україні. Стенограма сесії свідчила про різке незадоволення селян низькими цінами на хліб. Селянин Цимбалюк з Шепетівської округи відкрито ставив питання про ставлення радянської влади до селянства, він заявив, що “селянин продає хліб за безцінок” [4, с. 219]. Селяни прагнули продавати хліб лише в силу крайньої необхідності, а частіше вони звертались до реалізації інших продуктів сільського господарства. “Хоч вези, хоч не вези хліб, однаково за нього нічого не купиш. За віз хліба тільки й можна купити лише одну пару взуття. Краще ми будемо ходити в полотняному, але хоч їсти будемо, а то й хліба не буде, й нічого не будемо мати.” “Якщо б ми були розумніші і не вивозили хліб на ринок, ціна на нього зразу ж піднялась би” [2. ф.1, оп. 20, спр. 2524, арк. 21-22].

Помітна зневіра до влади партії серед усіх селян. Так, середняк І. Литвин з Полтавської округи говорив: “На словах обіцяли золоті гори, а селянство вірило і пішло за партією, а насправді, що ми маємо, нічого, нас заставляють продавати хліб по низьких цінах” [2. ф.1, оп. 20, спр. 25-24, арк. 25].

Швидкі темпи і переважно жорсткі методи здійснення колективізації, що набули повсюдного характеру, з усією силою вдарили по середнякові – провідній фігурі тогочасного села й залякали по суті все сільське населення.

Правляча партія досить часто не хотіла розбиратися в складних соціальних явищах та шукати більш вірної лінії поведінки. Взамін цього застосовувались спрощені методи: хто з селян не задоволений нашою політикою – той куркуль. В результаті такої політики майже все селянство було зараховано до куркулів, досить часто навіть безземельне. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В.Косіор на XI з'їзді КП(б)У в червні 1930 р. мусив визнати, що в республіці не було ні одного округу й району, де під час розкуркулення не зачепили б в тій чи іншій мірі середняка [5, с. 265].

В ході проведення „соціальних перетворень” механізм перерозподілу внутрішніх ресурсів сільського господарства в країні, де переважало сільське населення, в більшій мірі проводився на користь форсування індустріалізації. На такому ґрунті посилювалося незадоволення політикою радянської влади, що, в свою чергу, призводило до посилення ворожнечі між селянами та робітниками. Селяни були незадоволені тим, що робітники і службовці, працюючи по 8 годин в день, мали „велику” зарплату, користувалися різноманітними пільгами, „не платили податків”. У своїх розмірковуваннях вони доходили до висновку, що влада в більшій мірі звертала увагу на робітників, ніж на селян. Зокрема, характерними, за даними ДПУ, були такі висловлювання: «... дивишся, міста процвітають, а села бідують. Мужик будував державу 300 років Романовим, а тепер буде 300 років Радянській владі» [2. ф.1, оп. 20, спр. 25-24, арк. 23].

Незадоволення відмічалось в зв'язку з тим, що міліція забороняла селянам продавати зерно на базарі, а примушувала його возити на збірпункти. Частішають думки поміж селян про те, що потрібно утворювати селянський союз, щоб таким чином з'єднатися та захищати свої інтереси, тому що робітники начебто живуть за рахунок селянина та прагнуть зробити дешевшим селянський хліб, не зважаючи на те, що селянин ходить голий та босий. Отже, високі ціни на хліб, загроза голоду, звинувачення радянської влади – ці проблеми були лейтмотивом селянських настроїв 1927-1928 рр.

Із звітів ДПУ видно, що селяни розуміли реальну причину своєї неволі. Вони в різній формі висловлювали свій протест, звинувачуючи більшовиків у своїх бідах. Селяни розуміли, що розкладка давить і на колгоспника, і на одноосібника, і вони безпомилково визначали головного винуватця – радянську владу: «Ви настроюєте нас, щоб ми йшли штиками на куркуля, - досить часто висловлювались селяни, - в той час як держава, забираючи хліб, залишає його ні з чим» [3. ф.5, оп. 5, спр. 385, арк. 15].

Все частіше з'являються промови типу: «Ми не раби, доки ми все це будемо терпіти». Траплялись листівки із закликком повалення радянської влади «Геть радянську владу, геть експлуататорів» [6, с. 61].

Заклики влади до громадянського обов'язку населення здавати хліб не давали бажаних наслідків. Частішали терористичні акти, які влада замовчувала, щоб зменшити панічні настрої, що поширювались серед селян.

Не дивно, що агітація за створення колгоспів не мала підтримки у селян. Характерними були такі висловлювання, зафіксовані сексотами ДПУ: «Мені вигідніше бути індивідуальником, бо я маю своїми кінсьми постійний заробіток...», «на ярмарок треба поїхати, чи куди ще, а в колгоспі не завжди зручно просити коней, а ще чи дадуть...»; «колгосп мені нічого не дає, а я голий і голодний...»; «коні мої, а хтось ними буде командувати...» [3, ф. 27, оп. 11, спр. 104, арк. 16-20]. Щоб прискорити процес колективізації та розкуркулення, радянська влада вдавалася до примусовості та репресивності. Оцінка селянами такої ситуації була досить влучною: «Все це робиться, мабуть, для того, щоб створити контрреволюцію» [3. ф. 388, оп. 2. спр. 653, арк. 144].

Документальні матеріали ще раз переконують в тому, що селянин не був пасивним свідком того, що в нього забирають силою господарство і його самого женуть в колгосп. Якщо спочатку опір селян здійснювався пасивно: через скорочення виробництва, засів малоцінних культур, приховування збіжжя, то коли сталінське керівництво вдалося до безкомпромісних надзвичайних заходів, селяни перейшли до активніших форм опору. По

Україні створювались організовані групи з селян, які вночі намагались нищити колгоспне господарство, підпалювати контори, про що є свідчення в багатьох політзведеннях, котрі надходили до ЦК партії з кожного села. Так, в селі Березівка – «настрій селянства поганий, завдяки розлагаючій роботі куркулів та підкуркульників, а саме, коли члени Виборчої ради та СОЗу почали усуспільнювати коней, в цей час прибула велика валка жінок з дрючками, палицями і почали вимагати щоб ті, хто звів коней, забрали їх назад»; «...в селі Романково є окремі виступи селян, які вимагають землю залишити так, як була раніш» [7, с. 80].

Отже, ідея комуністичного колективізму була чужа для українського селянства, тим більше її тогочасна спримітизована насильницька форма. І хоча опір селянства фізично було зламано, дух протесту жив у ньому завжди.

Джерела та література

1. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С., Сталінізм на Україні (20-30-ті роки). – К.: Едмонтон, 1991; Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993 та ін.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
4. II сесія ВУЦВК X скликання 8-12 жовтня 1927 р. Стенографічний звіт. – Х., 1927.
5. XI з'їзд КП(б)У (15 червня 1930 р.). Стенографічний звіт. – Х., 1930.
6. Колективізація і голод на Україні. 1929-33. Збірник документів і матеріалів. – К., 1992.
7. Калиник О. Що несе з собою комунізм. Документи про російський комуністичний терор в Україні. – СБУ. Мюнхен, 1954.

Нестеренко В.А.
(Кам'янець-Подільський)

ЄВРЕЙСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ НА ПОДІЛЛІ В 20-30-ті РОКИ ХХ ст.

Наприкінці 1920 р. на Поділлі утвердились більшовики, які вороже ставились до всіх релігійних конфесій. Вже в 1921 р. місцеві органи влади наказали всім єврейським навчальним закладам обов'язково зареєструватись в секції народосвіти. Незареєстровані школи підлягали негайному закриттю. На базі шкіл, що виникли ще в роки Директорії УНР, працівники народосвіти почали створювати радянські трудшколи, з яких було виключено викладання релігійних предметів. Ці заходи викликали опір частини єврейських вчителів, які намагались зберегти попередню систему освіти. Влада застосувала проти них репресії. У червні 1921 р. в Кам'янці-Подільському революційний трибунал організував судовий процес над групою єврейських вчителів, які порушували декрет про відокремлення церкви від держави. За словами тодішнього голови Кам'янецького повітового парткому, відомого поета І.Кулика про цей процес стало відомо і в Харкові – столиці тодішньої Радянської України [1. – 1922. - 27 черв.]. В населених пунктах Поділля радянські службовці почали закривати початкові (хедери) і вищі (ешиботи) єврейські релігійні школи. З цього приводу батьки учнів почали надсилати скарги до Народного комісаріату освіти (НКО) України. Так, 20 липня 1921 р. до НКО надіслали скаргу 50 жителів Жмеринки, які протестували проти закриття хедеру. Вони прирівнювали радянські єврейські секції до колишнього царського рабинату, що був далеким від народу і не враховував його інтересів, звичаїв та традицій [9, оп.20, спр.797, арк.50].

Незважаючи на переслідування, єврейське духовенство на початку 1920-х років продовжувало зберігати великий вплив серед євреїв. Так, у звіті єврейського відділу Подільського губкому партії від 16 грудня 1922 р. читаємо: „В деяких повітах (Гайсині, Бершаді) всі єврейські робітники, за невеликим винятком, знаходяться під впливом клерикалів” [9, оп. 20, спр.1535, арк.32]. Навіть комсомольці часом відвідували єврейські релігійні зібрання. Великий авторитет серед євреїв мали не лише рабини, а й проповідники

хасидизму – цадики, діяльність яких в УСРР була заборонена. Так, у Гайсинському повіті були затримані 2 цадики, які лікували хворих у населених пунктах прикордонної смуги, переїжджаючи з місця на місце. Це, мабуть, викликало великі підозри влади. Цадиків було заарештовано і віддано під революційний трибунал. У Вінниці планувалось провести агітаційно-пропагандистський суд над ними [9, оп.20, спр. 1535, арк.32].

У 1922 р. в Подільській губ., як і повсюди в Україні, проходила кампанія збору коштів на користь голодуючих Поволжя. Спеціальні комісії вилучали з релігійних храмів, молитовних будинків срібні та золоті речі. Не минули вони стороною і єврейські релігійні громади. Наприклад, у травні 1922 р. лише з Великої синагоги Кам'янця-Подільського було забрано 8 коштовних предметів та лом срібла загальною вагою близько 45 фунтів (понад 18 кг) [1. – 1922. - 28 трав.].

З самого початку радянська влада взяла курс на обмеження впливу вчення іудаїзму на дітей, в зв'язку з чим і була заборонена релігійна освіта. Проте численні інструкції виконувались доволі повільно, тому 7 грудня 1922 р. Кам'янецький повітвиконком видав черговий наказ, у якому категорично вимагалось негайно закрити всі місцеві хедери, ешиботи та інші єврейські навчальні заклади релігійного змісту [5, оп.1, спр.1038, арк.3]. Виконання цього наказу покладалось на органи народної освіти. Винні у його невиконанні (вчителі, які й далі викладали б релігійні предмети, правління синагог) підлягали суворій кримінальній відповідальності. Подібні циркуляри були надіслані у всі повітвиконкоми Поділля, але виконувались вони не скрізь. В деяких містечках єврейські релігійні школи були закриті, проте через кілька тижнів відновлювали свою діяльність і продовжували функціонувати у нелегальних умовах. У хедерах діти вивчали давньоєврейську мову, історію єврейського народу, читали книги релігійного змісту, що було заборонено у радянських школах. В архівних документах є чимало судових справ, порушених проти вчителів підпільних хедерів.

У період відносної лібералізації суспільно-політичного життя в роки непу кількість хедерів на Поділлі знову почала збільшуватись. Цьому сприяла і відсутність широкої мережі єврейських радянських освітніх закладів. Так, за даними 1923 р. у Вінницькому окрузі хедери функціонували передусім у тих невеликих містечках, де зовсім не було єврейських радянських шкіл. Меламеди таємно приходили до приватних помешкань, де займались з дітьми невеликими групами. Радянські органи влади у боротьбі проти хедерів застосовували як репресії, так і агітаційні методи впливу. Проте на перших порах радянські трудшколи значно поступались хедерам як за якістю навчання, так і за впливом на населення. До того ж частина працівників місцевого апарату не бачила ніякої різниці між хедерами та радянськими єврейськими школами. Створювалась атмосфера недовіри до вчителів-євреїв [3, оп.1, спр.58, арк.2].

У середині 1920-х років релігійне життя євреїв УСРР пожвавилось. Зросла кількість іудейських громад. За даними на 1 січня 1925 р., їх в республіці налічувалось 1242. Вони охоплювали 443335 чол. 362 єврейські релігійні громади припадало на Подільську губ. У Кам'янецькому окрузі 81 із 422 зареєстрованих релігійних організацій була єврейською [4, оп.1, спр.156, арк.53].

У роки „коренізації” радянська влада використовувала у своїй боротьбі проти релігійних конфесій передусім агітаційні методи, відкидаючи силові засоби. Зокрема, 1924 р. напередодні єврейських свят (Рош Гашона, Сукот та ін.) всім райпарткомам і осередкам КП(б)У було надіслано спеціальну інструкцію. В ній пропонувалось агітаційну антирелігійну роботу проводити виключно у клубах, сельбуддах, де передбачалось в день іудейських свят влаштувати наукові лекції, спектаклі, театральні вистави, щоб відвернути увагу віруючих. Радянським службовцям рекомендувалось у жодному разі не вступати в суперечки з членами релігійних громад, вриватися в синагоги, ображати віруючих, що, на думку членів евсекції, „лише сприяло б посиленню релігійного фанатизму”, а також порушувати питання про „вилучення синагог” [4, оп.1, спр. 116, арк.10].

Проте у досліджуваний період на Поділлі часом зустрічались випадки грабунків єврейських релігійних будинків. Так, 26 травня 1924 р. в містечку Миколаїв Проскурівського округу група невідомих осіб увірвалась у синагогу, а 1 червня підпалила

амвон. При цьому згоріло кілька сувоїв Тори. Місцевий райвиконком поставився до цієї справи дуже неухважно, образив представників громади, які вимагали розслідувати даний злочин. У зв'язку з цим у містечку євреї оголосили траур, а всі базари і магазини були закриті [4, оп.1, спр.130, арк.25].

У 1928 р. розпочався процес поступового згортання непу. Він супроводжувався розоренням багатьох єврейських торговців, ремісників, кустарів. У зв'язку з цим на Поділлі знову значно активізувався релігійний рух, який об'єднував навколо себе всіх євреїв, незадоволених радянською владою. Як відзначалось на засіданні Вінницького окружного партійного комітету (ОПК), „проповіді рабинів на релігійні теми збирали велику аудиторію, значно більшу, ніж антирелігійні бесіди; синагоги масово почали відвідуватись молоддю”. Євреї (особливо заможні кустарі) охоче давали гроші рабинам на створення нових хедерів, ешиботів [3, оп.1, спр.446, арк. 31, 64].

У рік „великого перелому” уряд УСРР взяв курс на поступове закриття єврейських релігійних організацій. 17 березня 1929 р. у центральному часописі УСРР „Вісті ВУЦВК” опубліковано статтю „Замість молитовних будинків – культурно-освітні заклади”, у якій секретаріат ВУЦВК погодився на пропозиції окружних органів влади закрити синагоги у Вапнярці, Комаргороді (Тульчинський округ), Кузьмині (Проскурівський), у Вінниці і т.д. Їх передбачалось віддати під школи, хати-читальні, сільбудинки [2. – 1929. - 17 берез.]. У цих умовах синагоги ставали нерідко центрами опору радянській владі. Так, у 1930 р. в Ярмолинцях, Купелі, Деражні у них проводили свої збори люди, опозиційно налаштовані до радянського режиму [6, оп.1, спр.122, арк.51-53]. Намагаючись остаточно розгромити єврейський опозиційний рух, влада видала низку нових розпоряджень та постанов про закриття єврейських молитовень. Так, Кам'янецький ОПК у своєму плані на січень-червень 1930 р. поставив собі за завдання відібрати у віруючих синагоги у Чемерівцях, Оринині, Фрамполі, провівши перед цим „роз'яснювальну” роботу. В їх приміщеннях планувалось відкрити клуби [5, оп.1, спр.1062, арк.28-29].

Часто під тиском влади громадяни порушували питання про відмову і закриття синагог з метою організації у них майстерень (Городок, Проскурів, Летичів тощо). Інколи люди чинили опір. Так, під час вилучення для історичного музею культових речей (срібних підсвічників вагою близько 19 пудів) група євреїв Проскурівщини намагалась перешкодити цьому, але після втручання комсомольців цю акцію таки проведено. Тоді ж місцевою владою в Старій Синяві влаштовано показову демонстрацію з метою закриття синагоги, а в Купелі організовано збір підписів для закриття єврейського будинку [5, оп.1, спр.1062, арк.28-29].

У 1936 р. на Поділлі розгорнулася широкомасштабна кампанія по остаточній ліквідації всіх єврейських релігійних громад. Серед багатьох архівних справ про закриття синагог нашу увагу привернула справа про Кам'янецьку синагогу – “Старая Большая”, що була побудована ще наприкінці XVIII ст. У липні 1936 р. кам'янецький відділ „Держсортфонду” не мав приміщення для засипки зерна і через місцеву владу добився згоди єврейської громади надати йому для цієї мети великий зал синагоги. Був підписаний договір, в якому говорилось, що до 15 вересня 1936 р. фонд повинен був звільнити приміщення, але він своєї обіцянки не виконав. Самостійно зерно віруючі забрати не могли. Скориставшись тим, що громадяни не користувались довгий час будинком, міська рада збрала підписи 3 тис. людей єврейської національності під „клопотанням” про закриття синагоги. Причому підписи ставили громадяни, які не мали ніякого відношення до синагоги: одні під тиском, інші через байдужість. Жодний віруючий під цією петицією не підписався. Представники громади благали залишити їм синагогу. Проте 19 грудня 1936 р. міська рада постановила: „Зважаючи на те, що із загальної кількості єврейського населення м.Кам'янця 70,5% до всієї кількості підписались та клопочуть про закриття молитовні „Старая большая”, а також в зв'язку з тим, що зараз виникла гостра потреба в будинках для важливих державних потреб; що головна частина цієї молитовні довгий час не функціонує (засипана зерном) президія міської ради постановляє клопотання віруючих задовольнити”. А 22 грудня 1936 р. цю постанову схвалив голова ВУЦВК - Г.Петровський [8, оп.1, спр. 564, арк.73].

Та на цьому справа не закінчилася. На початку 1937 р. представники громади звернулись з листом до М.Калініна – голови ВЦВК СРСР. У листі вони просили повернути синагогу віруючим, послали на радянську конституцію 1936 р., пропонували М.Калініну особисто втрутитись у справу. Проте скоріше всього це прохання навіть не надійшло до “всесоюзного старости”, а у лютому 1937 р. інспектор культів ВУЦВК УРСР Чернов надіслав його назад до Кам’янця-Подільського з метою додаткового розслідування [9, оп.1, спр. 679, арк.18-20]. Неважко здогадатись, що справа переглянута не була. Аналогічно фабрикувалися справи на закриття й інших синагог. Збори віруючих не проводилися зовсім, а підписи збиралися примусово, під тиском.

Наведемо деякі статистичні дані. Станом на 1 січня 1935 р. в Кам’янець-Подільському районі налічувалось 20 єврейських молитовних будинків (у тому числі 7 нелегальних). Проте за рік закрито 14 синагог (в тому числі всі нелегальні). Кілька єврейських молитовень залишилися у районному центрі, одна – у Жванці [8, оп.1, спр.677, арк.10]. Закриті релігійні будинки використовувались частіше всього як зерносховища, культурно-освітні установи (сільбуди, хати-читальні), а інколи для обслуговування робітників. Деякі синагоги Кам’янця-Подільського передано під майстерні НКВС, гуртожитки працівників військобуду тощо. Великого опору цим заходам не було. Щоправда, частина євреїв після закриття синагог почала здійснювати релігійні служби у приватних будинках. Це жорстко переслідувалось владою. Протягом 1936 р. кілька новоутворених нелегальних синагог було закрито [8, оп.1, спр. 677, арк.11].

Закриття єврейських молитовних будинків продовжувалось і у наступні роки. Так, у 1938 р. закрито синагогу у Волочиську, у 1940 р. – 2 проскурівські синагоги, по одній в Меджибожі, Купелі, Кам’янці-Подільському [7, оп.1, спр.23, арк.2; спр. 2, арк.38]. Напередодні 1941 р. на Поділлі не залишилось жодного діючого єврейського релігійного будинку.

Отже, наступ тоталітаристської системи на релігію і церкву, на віруючих і їхні духовні святині здійснювався у 20 - 30-ті рр. ХХ ст. в Україні як і в інших республіках СРСР, по всіх напрямках, проти всіх конфесій у т.ч. й проти іудейської насамперед шляхом закриття єврейських шкіл і синагог, переконливим доказом чого були описувані тогочасні події на Поділлі.

Джерела та література

1. Вісті Кам’янецького військово-революційного комітету.
2. Вісті ВУЦВК.
3. Державний архів Вінницької області. – Ф.29 (Вінницький окружний комітет КП(б)У).
4. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО). – Ф.3(Кам’янець-Подільський окружний комітет КП(б)У).
5. ДАХО.- Ф. 5 (Кам’янець-Подільська окружна інспектура народної освіти).
6. ДАХО. - Ф.301 (Проскурівський окружний комітет КП(б)У).
7. ДАХО. - Ф. 338 (Виконком Кам’янець-Подільської обласної ради трудящих).
8. Кам’янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 335 (Кам’янець-Подільська міська рада).
9. Центральний Державний архів громадських об’єднань і організацій України. – Ф. 1 (Центральний комітет комуністичної партії України).

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КАДРІВ УСРР В РОКИ ЗАВЕРШЕННЯ МАСОВОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Форсована система підготовки масових кадрів у роки завершення насильницької колективізації суттєво впливала на формування їх соціально-професійного обличчя.

Важливим явищем в роки другої п'ятирічки (1933-1937), яке відчутно вплинуло на становище кадрів масових професій у колгоспах України було те, що механізаторами ставала молодь села і жінки. Так, в 1936 р. молодь віком 16-25 років складала серед комбайнерів 46,5%, серед трактористів – 55,9%, серед шоферів – 30,9%, серед ланкових 30,7% [8, ф. 1, оп. 2704, спр. 749, арк. 8]. Активна участь жінок у підготовці кадрів масових професій була на той час важливим явищем. Справа в тому, що в роки другої п'ятирічки механізаторські кадри України були дуже ослаблені масовими репресіями.

Щоправда, у ті важкі та трагічні часи значна частина жінок-механізаторів не закріпилася на селі. В середині 1938 р. питома вага їх серед трактористів, комбайнерів не перевищувала 8%, помічників комбайнерів – 17%, механіків – 2% [7, ф. 166, оп. 1, спр. 143, арк. 78]. У записці НКЗС СРСР в Комісію партійного контролю при ЦК ВКП(б) (жовтень 1938 р.) велика плінність серед жінок-механізаторів пояснювалась наступними причинами: слабка робота МТС щодо організації жіночих тракторних бригад, частина жінок, які навчалися в механізаторських школах, не мали ніякого відношення до колгоспів. Вони працювали в селах вчителями, бібліотекарями, рахівниками і, повернувшись назад у колгосп, віддавали перевагу своїй роботі з причин стабільності заробітку, кращих умов праці тощо.

У цілому в 1937 р. в Україні було створено 130 жіночих тракторних бригад [8, ф. 1, оп. 2704, спр. 4522, арк. 20]. У сільському господарстві працювало 5481 трактористка, 563 комбайнерок, 554 жінок-водіїв [8, ф. 1, оп. 1034, спр. 8342, арк. 39].

Розпочалась підготовка масових колгоспних кадрів на промислових підприємствах, підприємствах торгівлі, у військових частинах. Наприклад, на Миколаївському металургійному заводі отримали кваліфікацію 400 колгоспників, на кіровоградському заводі “Червона зірка” – 33 особи [7, ф. 5, оп. 1, спр. 860, арк. 10] тощо. Всього тільки за один 1934 р. на підприємствах УРСР із числа колгоспників було підготовлено 15 тисяч слюсарів, ковалів, теслярів, рахівників, у військових частинах Української військової округи – 20 тисяч механізаторів для сільського господарства [7, ф. 2, оп. 1, спр. 220, арк. 13].

На допомогу селу включаються комсомольські організації України. Ще в квітні 1930 р. ЦК ЛКСМУ оголосив Всеукраїнський похід молоді за технізацію і механізацію сільського господарства і добився певних результатів. На 1932 р. серед трактористів комсомольці склали 24%. Всього серед механізаторів молодь становила 73%. Комсомол України підготував з числа молоді понад 60 тис. трактористів [4, с. 28]. Навесні 1933 р. Київська міська партійна і комсомольська організації відібрали понад 1000 осіб з активу робітників, студентів, учнів ФЗН для роботи на тракторах, а також оволодіння спеціальністю токаря, техника, слюсаря. Після навчання їх направляли в колгоспи і радгоспи Київської області. Чимала частина їх залишилася працювати на селі [9, ф. 144, оп. 1, спр. 721, арк. 13].

Однак здебільшого молоді механізатори в колгоспному виробництві не затримувалися, плінність їх була надзвичайною. У 1931 р. на кожен новий трактор було підготовлено більше 4 трактористів. Цього було достатньо для забезпечення потреб в механізаторах не тільки в 1931, а й в 1932 р. (бо в 1932 р. тракторний парк МТС не дуже зріс). Але в 1932 р. трактористів знову довелося готувати в повному обсязі для всього тракторного парку і знову із запасом (по три особи на трактор) [7, ф. 2, оп. 1, спр. 9, арк. 214]. У зв'язку з цим, з одного боку, пропадали великі суми грошей, витрачених на підготовку спеціалістів; з другого – МТС кожен рік комплектувались новими кадрами, які не встигали освоїти досвід роботи. Тодішня обстановка характеризувалася такими показниками. У 1930 р. плінність серед трактористів досягла 44,4% [3]. Кадри

зернорадгоспів цього року довелося поновлювати на 75% [6, с. 268]. У цілому по радгоспах в 1934 р. було прийнято постійними робітниками 91,3% (до середньоспискового складу), а звільнено – 84,7% працюючих [7, ф. 2, оп. 1, спр. 664, арк. 33] тощо.

Особливо великою була плінність серед трактористів. Наприклад, в Скадовській МТС на 1 січня 1932 р. працювало 84 трактористи. За 1932 р. було підготовлено ще 135 трактористів, але на кінець року в МТС працювали не 221 тракторист, як повинно було бути, а 182 трактористи. Із них з 2 річним стажем – всього 35 осіб, а решта працювала в МТС 1 рік. З початком сівби залишили роботу ще 49 осіб [7, ф. 2605, оп. 1, спр. 104, арк. 28-31]. У радгоспах Свинотресту плінність складала на початок 30-х років від 62 до 84%. По Молокотресту з березня по жовтень 1931 р. поступили на роботу 52317 осіб, а вибули за цей час 44703 особи (85,4%).

Всього на 1 липня 1931 р. у сільському господарстві УРСР працювало 60030 трактористів, а через два місяці – лише 34630 (трохи більше половини). За 1931-1933 рр. в Україні було підготовлено 174 тис. трактористів, а працювали з них 1933 р. тільки 91,79 тис., тобто майже половина [7, ф. 2, оп. 1, спр. 108, арк. 8].

Ці показники не змінювалися і в наступні роки. Тому на початок 1939 р. трактористи МТС розподілялися за стажем роботи таким чином (в %): до одного року – 30,2; 1-3 роки – 44,4; 3 – 5 років – 19,8; 5 і більше років – 5,6%. Тобто основна маса (76%) трактористів працювала до трьох років, була малодосвідчена. Це вело до зривів плану посіву зернових, низької якості обробітку землі, частих поломок і простоїв техніки. На 1 червня 1933 р. було перевірено стан підготовки трактористів в Укрзернотрактороцентрі - всього 21446 осіб. Із них звільнили у зв'язку з технічною неграмотністю 1521 особу; в Укрбурякотрактороцентрі із 16049 перевірених не допустили до роботи з цієї причини 1057 осіб.

А всього по Україні перевірили 55644 трактористів, серед яких з причини технічної неграмотності не допустили до роботи 3100 осіб [8, ф. 8479, арк. 84]. Головною причиною плінності кадрів механізаторів на селі були важкі умови праці, шкідливі для молодого незміцнілого ще організму юнаків і особливо для дівчат (майбутніх матерів), низька оплата праці, побоювання виробничих травм, звинувачення у „шкідництві”, направлення на роботу не в свої рідні села, а в інші тощо. Частина тих, що навчалися, були вихідцями з міст і взагалі не мали наміру працювати на селі. Низька кваліфікація механізаторів, їх плінність негативно відбивалися на розвитку культури колгоспного села. За задумами влади саме механізатори мали складати найбільш передову частину сільських жителів, „вести за собою село”. Низький рівень підготовки значної частини механізаторів, не прив'язаність їх до землі, до села та його проблем, не могли бути каталізатором для розвитку культури села.

Враховуючи ці аспекти, уряд здійснив деякі заходи щодо підвищення кваліфікації механізаторів, закріплення їх в сільському господарстві республіки.

Найбільш масовою формою підвищення кваліфікації колгоспних кадрів стали короткотермінові курси. Вони діяли головним чином у періоди завершення посіву або косовиці та в зимовий час. На деяких з них навчалися з відривом від виробництва (переважно при перепідготовці механізаторів), на інших – без відриву, для освоєння передових методів праці доярок, колгоспних конюхів, пташниць тощо.

Курси з відривом від виробництва створювалися, як правило, при МТС, курси без відриву від виробництва – безпосередньо в колгоспах. Строки підготовки слухачів тривали від 5 – 10 днів до 2 – 3 місяців. Було дещо збільшено фінансування на перекваліфікацію. Так, в 1932 р. докваліфікація з низових кадрів на середній рівень обходилася державі в 275 крб. на одну особу, навчання в школі бригадирів (без відриву від виробництва) – в 70 крб., в школі механізаторів – 60 крб. [8, ф. 1, оп. 2706, спр. 4569, арк. 308].

У Радомишльській МТС Київської області в 1936 р. організовано кушові учбові пункти по селах, де навчанням керували бригадири тракторних бригад. Більш успішно здійснювалося навчання в селах Заболоття, Пилиповичі, Борщівка. В с.Заболоття, наприклад, заняття проводилися 2 рази в тиждень, що дозволяло трактористам за місяць роботи гуртка вивчити будову трактора, причини перебоїв у роботі двигуна, методику їх усунення [1. – 1936. – 12 берез.].

Враховуючи значення кваліфікації механізатора для підвищення сільськогосподарського виробництва, владні структури, розпочинають перевірку і присвоєння механізаторам кваліфікаційного класу, категорії чи розряду. Таку перевірку, як уже згадувалося, провели в усіх областях республіки в 1933 р. Так, в Дніпропетровській області із 12034 трактористів, перевірених кваліфікаційною комісією, 2914 отримали 1-у категорію, 5382 – 2-у, 3318 були направлені на перепідготовку, 238 механізаторів виявилися зовсім неготовими для роботи на тракторах. В Одеській області було перевірено 8318 трактористів, із них 5,2% відсторонили від роботи через технічну невідповідність [10, ф. 2552, оп. 1, спр. 1154, арк. 31]. У цілому по Україні із 74 тис. трактористів, які пройшли перевірку, 400 осіб звільнили з роботи; із 5820 перевірених шоферів з роботи звільнили 765 осіб [7, ф. 2, оп. 1, спр. 7139, арк. 14].

Враховуючи набутий досвід роботи кваліфікаційних комісій, ЦК ВКП(б) 1 квітня 1934 р. прийняв постанови “Про підготовку механізаторів, трактористів до весняної сівби 1934 р.” та “Про підготовку комбайнерів до збиральної кампанії 1934 р.”, де була передбачена перевірка кваліфікаційними комісіями трактористів та комбайнерів, категорично заборонено допускати до роботи механізаторів, які не пройшли перевірку і не отримали посвідчення на право керувати трактором [5, с. 73].

Це мало певні наслідки. Дещо зросла майстерність механізаторів, покращився обробіток полів, продуктивність праці. Так, якщо протягом 10 місяців 1932 р. виробіток на один трактор склав 1601 год., то в 1933 р. за цей же час він зріс до 1744 год. [2, с. 13].

Таким чином, в роки завершення масової насильницької колективізації в УСРР партійні та радянські органи намагалися забезпечити новостворювані колгоспи кадрами масових виробничих професій, зокрема механізаторів. Однак в силу зазначених обставин ці зусилля тоталітарної системи здебільшого були малоефективними. Проблема залишалась нерозв’язаною.

Джерела та література

1. Вчаться механізатори // Сталінец.
2. Запорожець А. Большевизм. – Буенос-Айрес, 1947.
3. История колхозного права. 1917-1957гг.Т. 1. – М., 1959.
4. Культурная революция в СССР. – М., 1967.
5. Производительность и использование труда в колхозах во второй пятилетке. – М. – Л., 1939.
6. Труд в СССР. Стат. справочник. – М., 1937.
7. Центральний державний архів органів державної влади і органів державного управління України.
8. Центральний державний архів громадських об’єднань України.
9. Державний архів Київської області.
10. Державний архів Донецької області.

Коцур А.П., Білецький Б.Ф.
(Чернівці)

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ 20-х РОКІВ ХХ ст.

Слово націоналізм застосовується у широкому розумінні для значення почуттів, ідей, ідеологій, що наголошують на цінності нації, національної культури, національних інтересів; у вузькому – як назва особливої політичної ідеології, поряд з такими, як лібералізм, консерватизм та ін.

В українській політичній термінології під кінець ХІХ ст. поняття націоналізм пов’язувалося з активною національною свідомістю та патріотизмом, але згодом воно зазнало звуження. Перед Першою світовою війною та під час визвольних змагань під націоналізмом стали здебільшого розуміти самостійництво. У 1920-х роках у середовищі

молодих українців, як і в інших європейських народів, зародилася крайня форма націоналізму, яку називали інтегральним націоналізмом.

Зародження українського націоналізму пов'язують з іменем Миколи Міхновського (1873-1924). Саме він у 1891 р. з групою своїх однодумців заснував таємне політичне "Братство тарасівців". На могилі Т. Шевченка вони склали присягу: жити для України заповітами Кобзаря й вибороти для неї волю.

М. Міхновський усвідомлював, що визволення соціальне неможливе без визволення політичного. Він писав: "Україна під гнітом. Тому ми, як діти України, як сини свого народу, передусім дбаємо, щоб дати своєму народові волю, яку можна мати тільки в самостійній Україні" [17, с. 51]. Здобути самостійність для України можна лише збройним шляхом: "За свободу народів має пролитися море крові... Але краще смерть, ніж рабство! Ми випишемо на своєму прапорі: Одна, єдина, вільна самостійна Україна" [16, с. 84]. М. Міхновський у своєму вченні відкидав будь-які компроміси: "Не конституції всеросійської треба для української нації, а повної свободи в розпорядженні своєю долею, своїм добром, тієї повної свободи, якої нації ніщо не може дати, як тільки державно-самостійна Україна!" [17, с. 19].

У 1902 р. Українська Народна Партія (УНП) своїм гаслом проголошує: "Україна для українців". Детальний його виклад був зроблений М. Міхновським у програмі партії – "Самостійна Україна" [16, с. 78-85].

З часом М. Міхновський спрямовує свою діяльність на робітничі маси, розчарувавшись в інтелігенції, яка не сприйняла націоналізму. Він висунув гасло, що "робітнича справа на Україні мусить бути в руках робітників-українців", веде агітацію за вихід українських робітників з організацій, до яких входять робітники-росіяни, і створення власних національних організацій [15, с. 140-141]. У Харкові вдається створити досить міцну й активну спілку націоналістичної орієнтації. В 1904 р. під крилом УНП виникає революційно-терористична організація "Оборона України", яка ставила своєю метою збройну боротьбу проти російського царизму.

У ході першої буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. у Росії УНП прагнула надати виступам в Україні чисто національного характеру, пропагуючи у своїх відозвах ідею самостійності України. В час революції у цій партії стався розкол, наслідком якого був вихід із неї "автономістів", а "самостійники" залишилися при своїх вузьких інтересах, так і не знаходячи широкої підтримки в масах.

Слід мати на увазі, що націоналізм як ідеологія зародився не з видумки М. Міхновського, а як реакція на великодержавну шовіністичну політику царського уряду щодо "іногородців". Націоналізм М. Міхновського був протестом пригнобленого українського народу і в тих умовах мав оборонний характер. Його суть М. Міхновський пояснював так: "Націоналізм – це велетенська і непоборна сила. Під її могутнім натиском ламаються, здається, непереможні кайдани, розпадаються великі імперії і з'являються до історичного життя нові народи, що до того часу покійно несли свої рабські обов'язки проти чужинців-переможців. Націоналізм єднав, координував сили, гнав до боротьби, запалював фанатизмом приневолені нації в їх боротьбі за свободу. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні, і кожен, в кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого воно спідлене, до того ми самі озвемось" [18, с. 33].

Націоналізм як ідеологія проявляється в трьох своїх рисах: а) націоналізм – як світогляд; б) націоналізм – як етика; в) націоналізм – як політична дія. Саме ці три компоненти і закладені в ідеях М. Міхновського, на їх перемогу він сподівався все життя, особливо в 1917-1920 рр. Але задуму не було суджено здійснитися. "І не вина М. Міхновського, що на той відповідальний час у душах українських людей, вихованих у неволі, ще не перегоріло їхнє духовне рабство, чого так жахався М. Міхновський. Його великих задумів тогочасні провідники української нації – соціалісти не розуміли й перелицьовували їх обіцянками. Україну піднімали обіцяною десятиною, перемогли соціалістичною брехнею та крутіством. І в цьому нещастя української нації, що в свій час не визнала Міхновського своїм вождем, але пішла за сліпими проводирями..." [1] – так писали його однодумці в 30-і роки ХХ ст, аналізуючи пройдений шлях.

Відомий український громадсько-політичний і державний діяч С.Петлюра зробив спробу втілити мрію М. Міхновського в життя. Він вирішив добитися самостійності України при допомозі Антанти. Не знайшовши підтримки в неї, заручився підтримкою Пілсудського, але за це платив Польщі Східною Галичиною, будучи готовим, “коли треба буде, навіть дати польській шляхті економічні й соціальні компенсації” [8, с. 124].

Причини поразки національно-визвольної боротьби та ідей побудови Української держави у 1917-1920 рр. полягають перш за все в тому, що народні маси і українська армія були політично неосвічені, з “односторонньою ідеєю у голові – Самостійна Україна” [2]. А шляхів, крім тих, які вказували “вожді”, і як цього досягти, не усвідомлювали. “Народ плавав по морю, а не керував державним кораблем, народ разом виступав і за У.Н.Р. і проти, і проти ворогів і заодно з ворогами”, – писав Д.Дорошенко [12, с. 186]. Інша причина та, що у “народних вождів” було “отечество на язиці, а в серці облуда”. Як зазначав В. Винниченко, “українцем, членом нації визнавав себе кожний, національне поневолення та гноблення кожний почував на самому собі. І тому інтереси національного визволення зливалися в них з їхніми особистими інтересами. Але робітником, пролетарем, селянином, соціально поневоленими та упослідженими вони в переважній більшості не були і такими себе особисто не відчували. А тому зрозуміло, що в національній галузі в них була і така щирість, і такий захват, і така романтика... Але коли виникало питання сучасності (землі для селян, фабрики для робітництва, влади для працюючих), тут ентузіазму вже не було, тут було вагання, дебатування, відкладання, уникання, а навіть ворожість” [8, с. 497-498].

Ідеолог українського націоналізму Д. Донцов став відомим як носій націоналістично-самостійницької ідеології своєю доповіддю на Студентському з'їзді у Львові 1913 р. про “Сучасне політичне положення нації і наші завдання” [13, с. 47]. Особливої популярності Д.Донцов здобув своїми брошурами “Модерне москвофільство” і “З приводу одної ересі”, де доводив шкідливість для українського народу всіх проявів москвофільства і пропагував, як єдиноправильний шлях, повне відокремлення України від Росії та відновлення національно-державної самостійності України. У 1921 р. він видав у Відні працю “Підстави нашої політики”, в якій рішуче відкидав усяку орієнтацію на Москву, закликав українців орієнтуватися тільки на Західну Європу [13, с. 47].

Головний ідеолог українського інтегрального націоналізму Д. Донцов у праці “Націоналізм” (1925) стверджував, що нація – це абсолютна цінність, і немає вищої мети, ніж здобуття нею незалежної держави. Націю він ділить на пасивну, безвольну масу, яка становить більшість, і творчу меншість, активну і вольову. Д.Донцов наголошував, що “активна, здібна до рішень меншість є активним фактором, який породжує ідею і іншим її нав'язує” [11, с. 6-7].

Хоча інтегральний націоналізм сповідував колективізм, який ставив націю над індивідом, Д.Донцов закликав своїх прибічників бути “сильними особистостями”, які ні перед чим не зупинилися б для досягнення своїх цілей. Одна з цих цілей зводилась до того, щоб змусити народ діяти як одне ціле, а не як різні партії, класи чи регіональні групи. Звідси і всеохоплююча природа цього руху, який особливого значення надавав соборності (національній єдності), відкидав регіоналізм і прагнув контролювати всі прояви діяльності суспільства.

Ідеологи націоналізму не мали чіткого уявлення про тип суспільства, яке вони повинні були б мати після здобуття незалежності. В соціально-економічному аспекті – це аграрне суспільство, що спирається на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом. Політична система – влада однієї націоналістичної партії, серцевину якої повинні складати випробувані “борці” й “кращі люди”, що головну перевагу надають “орієнтації на власні сили” [10, с. 53].

В Галичині та в еміграції виникають розрізнені групи майбутнього націоналістичного руху. Для продовження визвольної боротьби Україна потребувала насамперед військових сил. Тому розформовані січові стрільці прагнуть зберегти організовані форми, щоб мати змогу у відповідний момент відновити існування військової організації. У липні 1920 р. в Празі відбулося останнє засідання Стрільцької Ради під проводом Є. Коновальця, на якому ухвалено розпочати її діяльність у нових організаційних

формах, а не на базі організаційних структур з часу існування корпусу січових стрільців [13, с. 15]. Наряду Стрілецької Ради у Празі в липні 1920 р. вважають датою виникнення Української Військової Організації (УВО) [13, с. 15].

На першому З'їзді відпоручників українських військових організацій, що відбувся в Празі 31 серпня 1920 р., були прийняті важливі постанови про соборність та самостійність України, з'єднання українських земель і підготовку сил до боротьби з більшовицьким наступом [4, с. 39]. В цей час УВО як підпільно-революційна організація, висуває нове завдання: очолити революційно-політичну боротьбу українського народу проти окупантів. Такий характер УВО закріпився остаточно в 1923 р., коли 14 березня Рада амбасадорів визнала західноукраїнські землі за Польщею [5, с. 17].

Весною 1921 р. відбулося остаточне організаційне оформлення УВО на західноукраїнських землях, особливо після приїзду туди Є. Коновальця, який почав особисто керувати організаційною роботою УВО. Були визначені найближчі завдання діяльності: боротися з усякими проявами русофільства й полонофільства, готуватися до зтяжнього періоду польської окупації, готувати до протидії населення в усіх ділянках його життя, енергійно протиставитися ворожим всеукраїнській національній ідеї гаслам, пропагувати ідеї соборності, віри у власні сили [13, с. 21] та ін. З ініціативи УВО були проведені такі масові акції: бойкот присягання на вірність польській державі; бойкот загального перепису населення Західної України як частини польської держави в листопаді 1921 р.; бойкот виборів до польського сейму в листопаді 1922 р.; бойкот набору до польського війська, що почався в грудні 1922 р. [3]. Були й активні дії: індивідуальний терор проти представників окупаційної влади; саботажі – нищення ворожого майна й дезорганізація комунікацій; “екси” – експропріаційні напади на державні установи та ін.

УВО, за окремими даними, налічувала близько 2 тис. членів, мала зв'язки з еміграційними українськими урядами, діставала таємну фінансову підтримку. Вона мала розгалужену і добре діючу мережу військової розвідки на території всієї Польщі. Тодішня розвідча мережа УВО була найбільшою і найкраще зорганізованою в Європі. Як стверджують деякі члени УВО, в 1925 р. початкова команда УВО мала найточніші і найшвидші відомості про розташування польських військ на всьому кордоні аж до Варшави, включно до руху кожного батальйону [7, с. 102].

УВО за 8 років діяльності здобула собі величезний авторитет серед населення, розголос і добру славу за кордоном. Але від самого початку свого існування вона мала одну основну хибу, що поступово все більше проявлялася і гальмувала її діяльність. УВО постала як рух проти ворожої окупації, не маючи, однак, єдиної ідеологічно-політичної основи. В рядах УВО були люди різних політичних поглядів, що бажали брати активну участь у боротьбі за визволення України. Але вони мали велику різницю в поглядах щодо програми й тактики діяльності.

Певні надії на об'єднання різних націоналістичних сил покладались на Конференцію українських націоналістів, що відбулась 3-7 листопада 1927 р. у Берліні. Але на самому початку конференції проявилися дві різні концепції щодо способу організаційного оформлення українського націоналістичного руху. Перша концепція була така: всі вже існуючі організації мають самоликвідуватися через влиття в нову і єдину Організацію Українських Націоналістів (ОУН), що її необхідно створити. Друга концепція зводилася до пропозиції об'єднати всі вже існуючі, як і можливі в майбутньому українські націоналістичні організації в одному координаційному центрі, залишившись і надалі з їхньою самостійністю [20, с. 72].

Конференція висловила за підтримку першої концепції. В Берліні було сформовано Провід Українських Націоналістів (ПУН), який до часу створення ОУН мав діяти як координаційний центр усіх українських націоналістичних організацій та ще незорганізованих окремих націоналістів. Головою ПУНу обрано полковника Є. Коновальця. ПУН почав видавати з січня 1928 р. свій власний щомісячник “Розбудова Нації” [9, с. 215]. В цьому журналі найбільше місця й уваги приділялось головному питанню ідеології українського націоналізму та організаційним справам майбутньої єдиної організації українських націоналістів.

Друга Конференція ПУНу, що проходила 8-9 квітня 1928 р. в Празі, прийняла остаточне рішення щодо ставлення до політичних партій. ПУН і всі націоналістичні організації, що визнали його своїм керівником, рішуче відмежувались від легальних політичних партій і заборонили своїм членам до них належати. Члени націоналістичних організацій, в тому числі й члени УВО, які вже стали членами українських легальних партій, мусили тепер вирішити: або вийти з партії, або перестати бути членами даної націоналістичної організації. Конференція своїми постановами мала найсильніший вплив на крайову УВО. Постанови внесли зміни щодо ідеологічно-політичних позицій УВО, внаслідок чого з її рядів мусили "вийти ті члени, які еволюціонували в бік опортунізму". Напередодні створення єдиної ОУН, в рядах УВО мали залишитись тільки справжні прибічники української націоналістичної ідеології.

Отже, інтегральний націоналізм зароджувався в Україні, яка була поділена між чотирма державами, яка зазнала поразки в державницьких змаганнях, і була піддана геноциду. Після Першої світової війни в складному загальноєвропейському процесі тоталітизації поміщався також український націоналістичний рух, який в тому контексті є історичним явищем, аналогічним до інших рухів поневолених народів. Творці націоналістичного руху вважали, що виходом з трагічного становища нації буде лише суцільне охоплення її ідеалами державності, побудови незалежного життя і самопожертви задля цієї мети.

Джерела та література

1. Андрухів І. Не було волі без згоди і правди: до історії ОУН-УПА // Прикарпатська правда. – 1990. – 17 серп.
2. Андрухів І. Не було волі без згоди і правди: до історії ОУН-УПА // Прикарпатська правда. – 1990. – 23 серп.
3. Андрухів І. Не було волі без згоди і правди: до історії ОУН-УПА // Прикарпатська правда. – 1990. – 28 серп.
4. Бедрій А. ОУН і УПА. – Нью-Йорк – Лондон – Мюнхен – Торонто, 1983. – 64 с.
5. Бедрій А. Могутня армія – запорука української незалежної держави: Визвольна боротьба УССД // Державність. – 1992. – № 3. – С. 16-28.
6. Білинський А. ОУН: З минулого в майбутнє // Віче. – 1993. – № 5. – С. 99-108.
7. Білинський А. Світ і ми. – Мюнхен – Чикаго, 1963. – 268 с.
8. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. – Київ – Відень, 1920. – Ч. 3. – 542 с.
9. Гуначак Т. Україна. Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь. 1993. – 288 с.
10. Донцов Д. За яку революцію. – Торонто, 1957. – 79 с.
11. Донцов Д. Націоналізм // Старожитності. – 1991. – № 12. – С. 6-8.
12. Доценко Д. Літопис української революції. – Львів, 1920. – Т. 2. – Кн. 4. – 572 с.
13. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів: У 2-х т. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. 1920-1939. – 640 с.
14. Міхновський М. Націоналізм – всесвітня сила // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 159-161.
15. Міхновський М. Робітнича справа в програмі Української Народної Партії // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 138-141.
16. Міхновський М. Самостійна Україна // Вивід прав України. Вид. 2-е. – Львів: Слово, 1991. – С. 78-85.
17. Міхновський М. Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії. – Чернівці: Видання УНП, б.р. – 82 с.
18. Мороз В. Україна в ХХ столітті // Україна. – 1991. – № 34. – С. 32-36.
19. Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
20. Статут "Союзу Організацій Українських Націоналістів" // Причинки до суспільного мислення: 36. док. – Торонто, 1991. – С. 68-81.

ГАЛИЧАНИ – БУДІВНИЧІ ЗАКАРПАТСЬКОГО ПЛАСТУ (1921 – 1939 рр.)

Горе-теоретики і практики силкуються довести несумісність суспільного і економічного розвитку регіонів України, розбіжність їх інтересів, відсутність національної ідеї та історичну невідповідність з метою пересварити українців. Адже в інтересах українського національного розвитку, як писав М. Грушевський ще на початку нашого століття, «лежить власне концентрація всіх національних сил, а для того – всіх частей української території», тому «треба розвивати в них почуття єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати різниці» [1, с. 493].

Аналогічні думки з цього приводу висловлював також Іван Франко, боронячи єдність української нації та державної соборності, розуміючи, що українці Галичини увійдуть в новітні часи історії України як людність національно, державно та політично свідома. «Ми мусимо навчитися чути себе українцями, – звертається І. Франко не тільки до своїх сучасників, – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції (послідовності. – Б.Т.). Ми повинні – всі без виїмки – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах в її теперішнім культурнім стані, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його» [8, с. 405].

Отже, «навчитися чути себе українцями» з єдиними політичними і духовними змаганнями: солідаризуватися в різних частинах держави, концентрувати всі українські території на засадах спільності, єдності, соборності та державності – є сьогодні визначальним завданням майбутнього розвитку українства. Викристалізувати ці віхи, особливо необхідні в сьогочасний момент, допоможуть наукові пошуки щодо ролі пластового руху не лише як чинника утвердження національної ідеї на західних землях України, а вагомої, потужної сили національного відродження у колишній підмосковній, а особливо у колишній підмадярській Україні – «Срібній Землі».

Впродовж століття масовий гімнастично-спортивний рух поневоленої нації Західної України як рушійна національна сила галичанства був об'єктом духовного і політичного тиску з боку репресивних систем імперських режимів. З цього приводу Дмитро Донцов застерігав і навчав: «Хочу лиш звернути увагу вашу на те, що ви мусите ще більше усвідомити собі той глибокий зміст, що криється в ідеї Пласту. В ідеї Пласту, мов в зерні ростина криється той острий і свіжий, новий для нас світогляд сильних, могутніх, здорових рас, який, лише він, може відродити скалічену довгими роками ганьби моральність нації. З старого покоління лиш одиниці стрясуть з себе спадщину духового рабства. Але ви – що весна ваша припала на найбільш бурхливий період нашої новітньої історії – не тільки можете, а й повинні – зробити се» [2, с. 14]. Внаслідок систематичного терору, тотальної ідеологічної обробки молоді з метою її денационалізації, західноукраїнський тіловиховний рух стає як рух опору незамінною зброєю у змагу народу за національний духовний розвиток, виховання свідомих, загартованих душею і тілом борців прийдешніх визвольних змагань як на Сході, так і на Заході України.

Тому жертвна праця нової генерації інтелігенції в добу окупаційних режимів Східної Галичини в пластовому гімнастичному та спортивному русі суттєво спричинилася до формування національної свідомості, християнського світогляду, ідеології Українського Січового Стрілецтва, УГА, руху Опору УВО-ОУН- УПА в 1920–1954 роках. Батько української фізичної культури, сокільського, спортивного руху, відомий військовий і державний діяч проф. Іван Боберський з цього приводу наголошував: «Руханка не є сама для себе ціллю. Руханка є лише засобом для виховання якнайліпших громадян, що в праці і забаві, в час миру й на війні завше можуть гідно заступити свій нарід. Розвивай свої сили, бо як ти слабкий, то світ скрутить тобі карк» [9, с. 113].

Невипадково різні імперські поневолювачі України вбачали в Галичині вогнище українського життя. Зокрема, царський режим вбачав там вогнище «мазепинства», іскри якого полетять на російську Україну і спалять трухлявий будинок царизму. Підтвердженням цьому були дії в даному регіоні царської Росії в 1914–1915 роках. З метою знищення українського національного життя, «для великого собирання земель русских» та «освобождения словян Карпатской Руси с чужоплеменной неволи» штаб Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту видав у липні 1914 р. документ для офіцерів діючої армії, в якому сокільсько-січовий, пластовий рух оцінювався як «целое мазепинское движение». Ідейним провідникам, організаторам гімнастичних товариств давалася політична характеристика та вказувалися їхні домашні адреси.

На основі недоступних раніше архівних джерел, штучно замовчуваних історичних документів, історично справедливих свідчень ми можемо сьогодні стверджувати, що гімнастично-спортивний рух, як історичний феномен, вийшов за межі Галичини, сягнув далеко на підмосковську, а особливо підмалярську та чехословацьку Україну і в добу поневолення набув всеукраїнського значення. Він стає життєдайним джерелом для соборницьких самостійницьких ідей М. Міхновського на Сході України, основою збройних формувань УГА, Київських Січових Стрільців, під орудою вихованців галицьких сокільсько-січових товариств Є. Коновальця, Р. Дашкевича, Г. Коссака, С. Горука та інших. Провідники та звичайні члени галицького гімнастичного руху із зброєю в руках стають на захист уряду прем'єр-міністра, пластового провідника Юліана Ревая, президента Карпатської України о. А. Волошина в 1938–1939 роках.

Галичанство, що віддзеркалювалось і в пластовому русі, проявило готовність до незалежної державності, довело, що український народ – одне єдине ціле із свідомістю і почуттям своєї національно-політичної та культурно-духовної єдності, здобуло собі пошану і визнання всієї України. В часи національної революції галичанство змінилося – воно вийшло зі своїх обмежень до свободи, дихнуло повітрям українських просторів та духовності, попрямувало в широкий український світ від «гір Карпатських аж до Кавказьких».

Після розпаду Австро-Угорської імперії, створення низки незалежних держав, українсько-польської війни 1918–1919 років, Карпатська Україна згідно з міжнародним договором 1918 р. опинилася в рамках Чехословацької Республіки як автономна держава. Близько мільйона карпатських українців впродовж 20 років вели боротьбу за реалізацію постанови про автономію Карпатської України за Конституцією ЧСР від 1920 року. Уряд президента проф. Т. Масарика під час відновлення Польської держави в 1919 р. не підтримав її загарбницької політики щодо претензій на українські землі – включення Східної Галичини до складу Польщі. Разом з тим Польща протестувала проти надання притулку учасникам українських визвольних змагань, які після московсько-польської перемоги знайшли його в Чехословаччині.

Лише в новоствореному Українському Вільному Університеті в Празі та Технічно-Господарському інституті в Подебрадах число українських студентів доходило до 2200 [10, с. 66]. Всі вони, колишні старшини і рядовики УСС, УГА, емігранти із Західної України влилися в народний рух, керований о. А. Волошиним, передали набутий в Галичині досвід, створили і очолили спортивні клуби, пластові товариства, хори, театральні гуртки. Але, як виявилось пізніше, обіцянки проф. Томаша Масарика та його однодумця Едварда Бенеша залишилися, на жаль, лише обіцянками на папері. Чехи стали грати роль «старшого» й «культурнішого словацького брата», стали на згубний шлях імперіалізму. В політичній адміністрації на 2262 державні службовці в Закарпатті був всього 301 українець. В крайових, волосних та окружних урядах – 151 українець, 239 чехів, 5 словаків та 84 особи інших національностей. Здійснювалася політика розбрату між населенням Карпатської України за мовними, релігійними, ідеологічними та класовими ознаками. Чехізація стала з часом пріоритетною, хоч не бракувало і корінних сил [7, с. 35].

Тому в міжвоєнний період майже 20-літньої боротьби за незалежність молодь Карпатської України стала вливатися переважно в ряди пластових товариств, провідники

яких в основному вихідці з Галичини, вклали багато праці щодо національного перевиховання, морального, релігійного та фізичного виховання молодого покоління. Організатори пластового руху на Закарпатті, усвідомлюючи, що вони, в першу чергу, повинні формувати духовно-культурне, національно-політичне обличчя молоді, створили видавництва пластової літератури, матеріально-технічну базу для проведення пластових таборів, організовували пластові свята, походи, з'їзди, зустрічі з галицькими пластунами, обмін літературою.

Гідне місце в історії українського пласту на Закарпатті займають імена галичан, відданих провідників молоді, що спричинилися до організації і розквіту пласту. Це колишні старшини Українського Січового Стрілецтва, переслідувані польською владою, що стали вчителями гімназій на Закарпатті: Андрій Дідик, Остап Вахнянин, Володимир Бірчак, Андрій Аліськевич, його син Богдан Аліськевич-Канюк та інші. Ось лише окремі штрихи до портретів цих діячів.

Андрій Дідик – «Соколине Око» (1890–1931) – професор гімназії в Берегово і скаутмайстер, вважається основоположником Українського Пласту на Закарпатті, оскільки 17 травня 1921 року разом з Корнилом Заклинським заснував перший пластовий відділ при гімназії, звідки пластова ідея поширилась на всю Підкарпатську Русь. Виходець із села Перерова, по закінченні Коломийської гімназії студіює на філософському факультеті Чернівецького університету, який успішно закінчує і призначається на посаду професора гімназії, але зайняти її не дозволяє світова війна.

А. Дідик вступає до УСС і як молодий січовик мало воює крісом, а переважно організовує на Волині народні школи. Був професором гімназії в Дрогобичі, а з осені 1920 р. його призначають професором новоствореної української гімназії в Берегово, в якій разом з тодішнім директором гімназії Андрієм Аліськевичем, К. Заклинським та іншими професорами їздять по селах і збирає учнів до гімназії. Літом 1922 р., в час канікул, А. Дідик засновує перший український пластовий табір у Рахові, а працюючи 1925/1926 н. р. в гімназії Ужгорода, стає провідником 1-го пластового куреня ім. Т. Корятовича. Не поривав з Пластом, працюючи з 1927 р. в гімназії Хуста. Будучи хворим, А. Дідик з 1923 по 1930 рік відвідував літні пластові табори, щоб пересвідчитись, що пластова ідея і пластова життя, започатковані ним, розвиваються. Хустські пластуни віддали йому останню шану на похороні 5 квітня 1931 року [4, с. 135, 136].

Професор-галичанин, філолог Остап Вахнянин (1890–1924) вписав помітну сторінку в історію пластового руху Закарпаття. Він заслужив симпатії гро-мадянства, в першу чергу, як ідейний провідник пластової молоді, видавець і автор пластової літератури, журналів, перекладач, організатор пластових вистав, хорів, театральних гуртків, концертів. Він плідно працював з відомим пластовим драматургом і композитором з Ужгорода Спиридоном Черкасенком та першим дав у руки ужгородської молоді Шевченкового Кобзаря.

Народився О. Вахнянин 25 березня 1890 р. у Стрию. По закінченні Львівського університету 1914 р. призначається професором гімназії у Львові, а як український січовий стрілець проводить освітню роботу на Волині. З 1919 р. як член Української Республіканської Капели, об'їхав всю Європу, а з 1 вересня 1921 р. стає актором і співаком «Руського театру Тов. Просвіта» в Ужгороді під керівництвом М. К. Садовського. Від 1 вересня 1922 р. О. Вахнянин стає професором української і німецької мови в державній гімназії Ужгорода, при якій в лютому організовує 1-й пластовий курінь ім. Т. Корятовича.

Проф. О. Вахнянин був співредактором української частини пластового журналу «Пластун-Юнак-Черкейс», опублікував в 1923 р. брошуру «Пласт-історія і пластова виховання», підготував до друку пластовий підручник «Пластовим шляхом за красою життя», виданий вже після його смерті, в 1924 р.

Помер О. Вахнянин трагічно, упавши з велосипеда на вул. Підгородній в Ужгороді 1 вересня 1924 р. «Ужгород ще не бачив такого похорону, – писав про його смерть журнал «Пчілка», – ще не бачив, щоб молодь могла так дуже любити свого професора і провідника. Він же був нашим ідеалом і вщепив у наші серця любов до пластової ідеї, яка глибоко запала у наші юнацькі душі». Часопис «Пластун» в першому числі за 1926 рік помістив

Жалібний Марш пластунів на слова С. Черкасенка, музика Я. Ярославенка, присвячений славній пам'яті проф. О. Вахнянина:

*Його нема та з вами дух Його,
Його до сонця буйні поривання,
Прапора з ним не зрадите свого,
Понесете Його святі змагання.*

Через десять років по його смерті крайовий пластовий секретар Юрій Шерегій-Грім згадував: «...щиро згадую Тебе, мій бувший Провідниче, якому я завдячую, що я пластун. Не багато нас лишилося. Але кілька нас, яким Ти вказав «соняшний – пластовий шлях за красою життя» – виконали все, що могли. Нас наповнює миле почуття, що Тобою засіяне зерно не пропало! Пласт живе, він росте і у 10-річчя Твого відходу від нас мило згадує тебе 3000 пластова родина. Ми підіймемо пластовий стяг ще вище і понесемо його у найменше село нашої Срібної Землі. Брате Остапе, Твої заслуги для української молоді Закарпаття забезпечили Тобі нашу вічну вдячність» [6. – 1926. – Ч. 1; 1934. – Ч. 6].

Весною 1925 р. земляки перевезли його тіло з Кальварії в Ужгороді, де залишився кам'яний пам'ятник – свідок його короткого відпочинку, на Личаківський цвинтар у Львові.

Скаутмайстер-галичанин д-р Володимир Бірчак (1881–1945) після закінчення університету у Львові як професор-філолог і офіцер УСС воює від Львова до Києва. Від 1920 р., рятуючись від більшовиків, опиняється на Закарпатті як професор гімназії в Ужгороді, бере активну участь у формуванні там середніх шкіл. Особливо спричинився до поширення пластового таборування, був комендантом пластових таборів, членом редколегії журналу «Пластун». За його старанням Пласт придбав прекрасну таборову площу на чарівній околиці Солочина недалеко Сваляви. З 1934 р. В. Бірчак стає головою Крайової Пластової Старшини, а з 1938 р. – Українського Пластового Уладу Карпатської України.

Як відданий таборовик, В. Бірчак в книжечці «Наші пластові табори», що вийшла в Ужгороді 1929 р., писав: «До наймиліших хвиль мого життя зачисляю відвідини пластового табору, в якому бачу добровільний послух, взірцеву карність (дисциплінарність – Б.Т.), плекання практичного життя і сильного духа. Такі відвідини наповнюють мою думку гордістю і непохитною вірою в будучність нашого народу».

Після окупації Карпатської України 1939 р. Угорщиною, В. Бірчак виїхав до Чехії, де працював як педагог і письменник. Більшовики, зайнявши Прагу в 1945 р., викликали його до Ужгорода, де за ним і слід пропав [4, с. 144, 145].

Постійна жертвна праця на ниві пластового життя в 30-ті роки давала свої плоди сильної активізації національного відродження не лише на землях Галичини, Волині під Польщею, Буковини під Румунією, але й на Закарпатті. Це підтверджували перший з'їзд народної молоді в Ужгороді 1929 р. та особливо другий з'їзд 1934 р. в Мукачево, на якому головував С. Россоха. На з'їзді був національний прапор, його учасники присягнули боротися за повну державну незалежність тієї частини Української землі, яку ще дехто донедавна називав «землею без імені» [7, с. 38, 40, 41].

Пластова молодь Закарпаття, вихована на національній українській ідеї, взяла активну участь у політичних подіях 1938–1939 років, а пластові курені стали основою для формування відділів «Народної Оборони» у боротьбі з мадярськими окупантами, та засланими сюди польськими терористами. Зокрема, курінь старших пластунів ім. Теодора Корятовича «Самітні Риси» з Хуста, заснований тут ще в 1927 р. у народній школі, творить штаб «Народної Оборони» в листопаді 1938 р., організований у столиці Карпатської України Хусті колишнім полковником армії УНР Миколою Аркасом, сином автора «Історії України-Русі» Миколи Аркаса, який був з 1929 р. директором театру в Ужгороді [3, с. 107, 108]. Два інших курені старших пластунів у Хусті, організовані з селянської й ремісничої молоді, стають першими відділами «Народної Оборони», ядром «Карпатської Січі», до штабу якої входив визначний пластун-галичанин Роман Шухевич. У березневі дні 1939 р. українські пластуни перші стали до оборони кордонів Карпатської України. У бою за Торунь і Прислоп, на які напали польські терористи, 10 листопада 1938 р. поліг старший

пластун-скоб Іван Кость, “Самітній Рись” – перший пластун, що віддав своє життя за волю Карпатської України. Загинули в боях з мадярськими окупантами вихованці галицького “Пласту” – полковник Михайло Колодзінський (“Гузар”), начальник Генерального штабу Карпатської Січі, його ад’ютант поручник Зенон Коссака (“Тарнавський”) та багато інших. Окупація Карпатської України мадярами у березні 1939 р. припинила існування і працю українського Пласту, курені якого існували вже по всіх містах Закарпаття [4, с. 129, 130; 5, с. 572–582].

Таким чином, в довоєнних пластових організаціях Закарпаття українська молодь з Галичини загартовується духовно і тілесно, започатковує процес формування національно здорової, свідомої української еліти, так необхідної для державотворення.

Вихованці пластових відділів, з перших днів війни, завойовують пошану і любов серед широкої маси стрільцтва, займають чільні місця серед Старшин Українських Січових Стрільців, УГА виявляють героїські вчинки у роки австро-російської та українсько-польської воєн, очолюють відповідні ланки ЗУНР, відстоюють незалежність Карпатської України.

У статті вперше в історичній українській науці розкривається 20-річна діяльність у міжвоєнний період галичан, колишніх старшин УСС (Українських Січових Стрільців), УГА (Української Галицької Армії) як засновників Пласту на Закарпатті, вагомого чинника національного, морального, фізичного виховання молоді, майбутніх борців за незалежність України.

Джерела і література

1. Грушевський М. Галичина і Україна // Літературно-Науковий Вісник. – Львів, 1906. – Т. 36. – Кн. XII.
2. Донцов Д. Юнацтво і Пласт. – Львів, 1928.
3. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995.
4. Пал-Пугач С. Пластовий Альманах. – Рим, 1976.
5. Трофим’як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст). – Тернопіль: Економічна думка, 2001.
6. Пластун.
7. Стерчо П. Карпато-Українська держава // За вільну Україну. – Львів, 1994.
8. Франко І. Одвертий лист до галицької української молоді. – Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1984. – Т. 45. – Київ, 1984.
9. Календар «Вісти з Запорожжя» на 1914 р. – Львів, 1913.
10. Шлемкевич М. Галичанство. – Львів, 1997.

Качараба С.П.
(Львів)

ІМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КАНАДИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКУ ЕМІГРАЦІЮ З ПОЛЬЩІ (1919-1939 рр.)

Серед напрямків української еміграції з Польщі у міжвоєнний період пріоритетне місце посідала Канада. В силу чисто об’єктивних факторів Канада мала значні імміграційні можливості. Займаючи площу 9962 тис. кв. км [6, с. 392], ця країна станом на 1921 р. мала всього 8788483 чол. населення, тобто на 1 кв. км припадало 0,9 жителя [21, с. 89]. Така ситуація змушувала уряди домініону проводити активну імміграційну політику, що знайшло свій вияв у ряді нормативних актів. Серед них головним залишався закон (An Act Respecting Immigration), прийнятий парламентом ще у травні 1910 р. [23, с. 161], який з незначними доповненнями діяв понад 40 років. Згідно з ним, іммігрантом вважалася кожна особа, що прибула в країну з метою постійного проживання. Не допускався в’їзд в країну осіб хворих на туберкульоз, розумово відсталих, німих, сліпих, злочинців, повій і сутенерів,

жебраків і волоцюг, алкоголіків, анархістів і членів анархістських організацій, анальфabetів (неписьменних) [20, с. 416-417]. Цей документ узаконив також вимогу наявності в іммігранта залізничного квитка для проїзду до місця призначення і коштів на його витрати до часу отримання першої роботи [7, с. 65]. Що стосується так званих “показових” грошей, які іммігрант був зобов'язаний пред'явити після прибуття в Канаду, то їхню суму визначали виконавчі органи влади. Вона залежала від кон'юнктури на ринку праці, національності, роду заняття і планованого місця поселення іммігранта [23, с. 162]. Загалом розглядуваний імміграційний закон не створював значних перешкод для переселення в Канаду. Якщо у 1899-1900 фінансовому році сюди іммігрувало 41681 чол., то у 1913-1914 рр. кількість переселенців досягнула 384878 чол. [8, с. 65]. Разом з тим у цьому законі з'явилися перші ознаки рестрикції (обмеження). Його окремі положення надзвичайно розширювали повноваження Генерального губернатора та Ради Міністрів, які могли видавати розпорядження, спрямовані на обмеження імміграції окремих народностей та соціальних груп в залежності від економічних, кліматичних та суспільних умов Канади. Такі прерогативи виконавчих органів влади досить часто використовувались у міжвоєнне двадцятиліття. В практичну площину вони були переведені одразу після закінчення Першої світової війни і відображали позицію канадських властей щодо змін у світовому міграційному процесі.

Літом 1919 р. уряд домініону з огляду на зростаюче безробіття, “червону загрозу” і небезпеку напливу злочинних елементів з Європи повністю зупинив імміграцію до весни 1920 р. [16, с. 137]. Крім цього, у 1919 р. видано спеціальний указ, яким заборонявся вступ на канадську землю громадян із держав, що брали участь у війні проти Канади і Великобританії, а саме: Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини. Його положення не поширювалася на країни, що стали незалежними після Першої світової війни, в тому числі Польщу [22, с. 85]. У 1921 р. підвищено суму “показових” грошей до 250 дол. для дорослих і 125 дол. для дітей [12, спр. 188, арк. 2].

Такі заходи канадських властей могли вкрай негативно вплинути на еміграцію з Польщі, звідки українці традиційно емігрували в розглядуваному напрямку. Крім того, вони входили у суперечність з еміграційною політикою польського уряду, який заохочував еміграцію українців і намагався не допустити їхньої рееміграції [5, спр. 753, арк. 4]. У зв'язку з цим польські консульства в Канаді докладали значних зусиль для зміни ситуації на користь переселенців з Польщі. Однак подібні кроки не принесли бажаних результатів. Більше того, у травні 1922 р. уряд Канади уклав угоду з урядом Великобританії, згідно з якою 3000 британських родин отримали право на переселення. При цьому англійська сторона брала на себе всі фінансові витрати, а уряд домініону надавав землі для поселення [21, с. 65]. У 1923 р. з огляду на запровадження системи імміграційних квот в США, а в їх результаті - збільшення напливу іммігрантів до Канади були вжиті нові обмеження щодо іммігруючих. 31 січня 1923 р. видано розпорядження, яке забороняло вступ в Канаду нових іммігрантів. Забороні не підлягали наступні категорії переселенців: а) сільськогосподарські працівники, що мали достатні засоби для заснування власного господарства і при наявності квоти “показових” грошей у сумі 250 канадських дол.; б) сільськогосподарські працівники, яким гарантовано працевлаштування; в) жіноча домашня прислуга [20, с. 418-419].

Наступним практичним кроком, вжитим Департаментом імміграції і колонізації Канади, став поділ іммігрантів на три категорії. Пріоритетну групу становили громадяни Великобританії і США. Решту європейських іммігрантів поділено на дві частини. Першу з них склали іммігранти з так званих “привілейованих” (preferred) країн. До них зараховано вихідців із Скандинавії, Німеччини, Бельгії, Голландії, Франції і Швейцарії. До другої групи – з країн “непривілейованих” (non preferred) - належали австрійці, угорці, румуни, поляки, росіяни, литовці, латиші, естонці, чехи і словаки, югослави [22, с. 85]. Цей поділ ніколи не набув правового статусу, але на практиці використовувався досить часто.

Загалом імміграційна політика канадських властей впродовж 1919-1923 рр. не принесла для країни бажаних результатів. Більшість іммігрантів із “привілейованих” країн неохоче розселялися на сільськогосподарських фермах і згодом покидали їх, решта розглядала Канаду як можливість через певний час переселитися в США. Що стосується

української еміграції, то на цьому етапі вона досягла досить значних показників. За підрахунками польського дослідника Мечислава Шавлеського у 1919-1925 рр. до Канади переселилося приблизно 11 тис. українців, що складало 50 відсотків усіх емігрантів з Польщі в цю країну [26, с. 111].

За таких обставин уряд домініону став на шлях заохочення імміграції з країн Східної та Центральної Європи. Цьому сприяла також позиція керівництва залізничних компаній "Canadian National Railways" (CNR) і "Canadian Pacific Railways" (CPR), які володіли величезними неосвоєними просторами Канадського Заходу, що потребували робочих рук [27, с. 161].

З метою реалізації намічених планів Департамент імміграції та колонізації Канади у 1924 р. відрядив до Європи своїх емісарів для вивчення еміграційних можливостей окремих країн. Особлива увага при цьому була звернута на Польщу "як на резервуар сільськогосподарських робітників" [21, с. 45]. Розрахунок канадської сторони був доволі простим. Оскільки Польща є переважно аграрна країна з величезним надлишком сільськогосподарського населення, то її уряд сприятиме еміграції. Крім того, в Польщі проживало майже 7 млн. українців, які, за влучним виразом вінніпезького адвоката Альфреда Дубука, творять "велику Ірландію" і для яких Канада є традиційною країною переселення [29, с. 286].

Виходячи з таких засад, канадський уряд у 1924 р. відрядив до Львова українця за походженням, адвоката Осипа Дика, який провів переговори з членами ініціативного комітету Товариства опіки над українськими емігрантами (ТОУЕ). В ході перемовин було з'ясовано, що уряд домініону надзвичайно зацікавлений в поновленні української імміграції в Канаду [8, с. 22]. У відповідь на цей візит у квітні 1925 р. на запрошення єпископа греко-католицької церкви в Канаді Микити Будки в Оттаву прибув відомий галицький політик, секретар ТОУЕ Володимир Бачинський [8, с. 25]. Він зустрівся з цілим рядом канадських урядовців, в тому числі із заступником директора Департаменту імміграції та колонізації Вільямом Еганом. Результатом цих зустрічей стало підписання у липні вказаного року листа-угоди щодо української еміграції з Польщі. Згідно з цим документом Канада зобов'язувалася прийняти впродовж 1925-1929 рр. 10 тис. українських переселенців [11, с. 203]. Характерно, що до його появи спричинився польський консул в Оттаві, який переконував В.Егана, що "українці є переважно селянами, які мають відповідні навички і сили для піонерської праці і є досконалим елементом для розвитку канадського сільського господарства" [29, с. 287].

В кінцевому рахунку імміграційні наміри канадських властей вилилися у підписання 15 жовтня 1925 р. двохрічної угоди між урядом і залізничними компаніями CNR і CPR, яка надавала останнім право рекрутувати, транспортувати і розміщувати іммігрантів із Східної Європи. Щорічний контингент переселенців становив 50 тис. сільськогосподарських робітників і домашньої прислуги та 2 тис. селянських родин, які мали прибути в Канаду в період між 1 березня і 15 серпня [13, спр. 654, арк. 1; 3. - 1926. - 21 лют]. З метою реалізації "залізничної угоди" CNR і CPR відкрили свої представництва у цілому ряді міст Європи, в тому числі у Гданську і Варшаві [22, с. 90]. Результати їхньої діяльності виявилися досить швидко. У 1926 р. з Польщі до Канади емігрувало 15810 чол., з яких 5858 українців, що складало 37 відсотків усіх переселенців [24. - 1927. - с. 97].

У 1927 р. українська еміграція в Канаду стала набирати характеру лихоманки, особливо у західноукраїнських воєводствах Польщі. За інформацією газети "Громадський голос", "з початком цього року розгорнулася безсоромна рекрутація українського селянства до Канади. Багато наших молодих людей продали свій останній шматок батьківщини, щоб заплатити за дорогу корабельній лінії" [4. - 1927. - 2 лип.]. Однак ситуація в домініоні з огляду на погодні умови і зменшення попиту фермерів на сільськогосподарських робітників виявилася некорисною для імміграції. За таких обставин канадський уряд з 1 червня 1927 р. призупинив дію "залізничної угоди". Це мало вкрай негативні наслідки для емігруючих, оскільки більшість з них попередньо оплатили проїзд до місця призначення. З огляду на це Експозитура Еміграційного управління у Львові від 1 червня до кінця серпня 1927 р. видала 3500 розпоряджень мореплавним компаніям на повернення коштів за корабельні квитки [19, с. 85].

Призупинивши дію угоди із залізничними компаніями, уряд домініону видав нове розпорядження щодо імміграції. Згідно з ним родини, які хотіли емігрувати в Канаду до 15 серпня, повинні були мати 500 дол. на показ, а від 15 серпня і до кінця вересня – 1000 дол. [13, спр. 655, арк. 25]. Зрозуміло, що таких коштів більшість бажаючих емігрувати не мали. Тим не менше, у 1927 р. до Канади переселилося 8113 українців [24.- 1928. - С. 71].

Наприкінці 1927 р. уряд Канади продовжив термін дії “залізничної угоди” на наступних три роки. Окрім цього, видано нові приписи щодо окремих категорій іммігрантів, а саме: а) вік глави родини не повинен перевищувати 50 років; б) члени родини віком понад 18 років мусили бути сільськогосподарськими працівниками; в) чоловіки віком понад 15 років повинні були уміти читати; г) родини, що мають після оплати корабельних квитків понад 400 дол., можуть іммігрувати без будь-яких обмежень щодо віку і кількості членів [13, спр. 655, арк. 27]. У 1929 р. віковий ценз для чоловіків встановлено у межах від 18 до 45 років [13, спр. 677, арк. 2]. Вказані вимоги із певними застереженнями діяли до кінця 1930 р. Їхній поміркований характер сприяв інтенсифікації еміграційного руху з Польщі. У 1928 р. звідси переселилося в Канаду 27037 чол. (рекордний показник для всього міжвоєнного періоду), серед яких майже 50 відсотків становили українці. В наступному році відсоток українців серед емігруючих з Польщі зберігався на такому ж рівні [23, с. 72].

Світова економічна криза, що спричинилася до появи величезної армії безробітних в Канаді (у 1931 р. – 426 тис. чол.), суттєво вплинула на масштаби переселення [18, с. 368]. Більше того, частина іммігрантів, що прибули в країну у 1929-1930 рр., одразу була приречена на поневір'яння і голод. Про це красномовно свідчить лист галицького селянина до редакції газети “Український емігрант”. В ньому, зокрема, вказувалося: “По цілій Канаді, усюди, куди не поїдь, повно наших братів-емігрантів, що прибули сюди в погоні за кращою долею. Та багатько з них завелось; в не одного можна побачити сльози в очах. коли він згадує полишену дома жінку та дрібних діток, що дожидають тата. А тато? Він блукає по Канаді, переїжджаючи з міста до міста; шукаючи за працею. Він ходить чужий і між чужими, не розуміючи чужої для нього мови. Ніхто його не питає, чи ти їв що, чи ні? Місто кипить життям. Воно байдуже, що ти емігрант, що ти на чужині, що не маєш праці, ні шматка хліба на завтра” [9, с. 63].

У зв'язку із загостренням кризових явищ в економіці уряд Канади не продовжив “залізничної угоди”, термін дії якої закінчився 31 серпня 1930 р. У 1931 р. в країні запроваджено нові імміграційні обмеження. Згідно з ними дозволено в'їзд в Канаду наступним категоріям іммігрантів: а) громадянам США і Великобританії з відповідними фінансовими засоби; б) найближчим родичам (жінка, діти до 18 років, наречені) громадян Канади; в) сільськогосподарським працівникам, що мають достатні засоби для заснування власного господарства [14, спр. 7, арк. 25]. Крім того, заборонено рееміграцію особам, що проживали в Канаді менше, ніж п'ять років, і на певний час виїхали на батьківщину [14, спр. 7, арк. 35]. Для самотніх жінок-іммігранток і дівчат віком понад 12 років обов'язковою умовою вступу на територію домініону стало пред'явлення свідомості моральності [1, спр. 10, арк. 190].

Рестрикційні (обмежувальні) заходи канадських властей щодо іммігрантів доповнювалися довготривалим польсько-канадським “судноплавним конфліктом”, початок якого припадає на 1930 р. В його основі лежало намагання уряду Польщі взяти еміграцію під свій повний контроль і здійснювати перевезення емігрантів в Канаду виключно кораблями польської компанії “Gdynia - Ameryka” (заснована у 1930 р.) [15, спр. 1, арк. 1]. З цим категорично не погоджувалося керівництво CPR [17, с. 57-58]. В кінцевому рахунку у 1931 р. Департамент імміграції і колонізації Канади відкликав свої місії з Гдині і Гданська і став проводити селекцію емігрантів в інших європейських портах. Певного порозуміння сторони протистояння досягли тільки у 1935 р.

Усі вище викладені фактори вкрай негативно вплинули на еміграцію з Польщі взагалі і українську зокрема. У 1933 р. в Канаду емігрувало 311 українців [25. - 1934. - ч. 1. - С. 38]. У 1934 р. кількість українських переселенців становила всього 423 чол. [25. - 1935. - ч. 1. - С. 62].

Певне пожвавлення в еміграційному русі до Канади припадає на другу половину 30-х рр. У 1935 р. канадський уряд дозволив переселення сільськогосподарських родин з Польщі, що мали капітал в сумі 500, 750, 1000 канадських доларів на показ. Родини з капіталом 1000 дол. отримали право оселятися в провінціях Квебек і Онтаріо, інші – тільки в Манітобі, Альберті, Саскачевані, Британській Колумбії [1, спр. 10, арк. 198]. Кількість переселенців на кожний рік визначав Департамент імміграції та колонізації. З свого боку, польський уряд встановлював міста, в яких мала відбуватися рекрутація емігрантів [1, спр. 5, арк. 252]. Сама процедура її проведення іноді набирали виразних ознаки торгівлі невільниками [28, с. 103]. Про це красномовно свідчить доповідна записка директора Державного управління посередництва праці в Тернополі. У ній, зокрема, вказувалося: “Корабельні бюро вибирають собі таких претендентів, котрі їм до вподоби і масово відхиляють кандидатури емігрантів через лікарські оглядини. Були випадки, коли переселенцям рекомендовано лікуватися в Тернополі у різних спеціалістів, що пов’язане із значними витратами не тільки за лікарські послуги, але й за проживання в місті” [13, спр. 678, арк. 1]. Крім того, окремі лікарі компанії CPR подавали неправдиві інформації про стан здоров’я емігрантів, а потім вимагали від них грошей. Як свідчать документи, такі випадки були масовими у Поліському воєводстві [2, спр. 5, арк. 192]. Принагідно слід додати, що на подібного роду зловживання польська влада реагувала лиш “про око” [13, спр. 656, арк. 1].

Вищевказані імміграційні приписи канадських властей викликали серйозне занепокоєння в польських урядових колах, оскільки могли привести до відпливу з країни значної кількості валютних засобів. У зв’язку з цим, починаючи з 1935 р. Валютний комітет Міністерства фінансів Польщі визначав сумарну кількість валюти, яку могли вивезти емігруючи в Канаду [2, спр. 10, арк. 198]. Це положення, як і розпорядження канадських властей, було явно не на користь бажаючих емігрувати. За таких обставин кількість українських переселенців у розглядуваному напрямку з Польщі у 1935-1939 рр. була незначною. У 1935 р. туди переселилося всього 489 українців, в 1936 р. – 766 чол. Максимального показника еміграція досягла у 1938 р., коли становила 1638 чол. (64 відсотки усієї польської еміграції) [25. - 1939. - ч. 1. - С. 35]. Хоча, як свідчать документи, бажаючих переселитися в Канаду завжди була в п’ять разів більше від встановленої квоти [1, спр. 10, арк. 199].

Загалом імміграційна політика канадського уряду справляла визначальний вплив на інтенсивність та масштаби української еміграції з Польщі. Її втілення в життя значною мірою спричинилося до переселення в Канаду впродовж міжвоєнного двадцятиліття майже 70 тис. українців. В абсолютній більшості вони розселилися у степових провінціях домініону – Альберті, Манітобі, Саскачевані. Незначні їх скупчення були також у провінціях Онтаріо, Британська Колумбія, Квебек [10, с. 15-17].

Джерела та література

1. Брестский областной государственный архив. Республика Беларусь, ф. 2082 (Пинский отдел Эмиграционного синдиката), оп. 1.
2. Брестский областной государственный архив. Республика Беларусь, ф. 377. (Эмиграционный синдикат. г. Брест), оп. 1.
3. Вільна думка. (Луцьк).
4. Громадський голос. (Львів).
5. Державний архів Львівської області, ф. 108 (Львівське повітове управління державної поліції), оп. 1.
6. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. - Львів, 1994. - Т. 4.
7. Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890-1914 рр. - Львів, 1995.
8. Марунчак М. Історія українців Канади. - Вінніпег, 1991. - Т. 1.
9. Сич О. З “Нового краю”. Листи українських емігрантів з Канади. - Чернівці, 1991.
10. Тесля І., Юзик П. Українці в Канаді – їх розвиток і досягнення. - Мюнхен, 1968.
11. Українці у вільному світі. Ювілейна книга Українського народного союзу (1894-1954). - Нью-Йорк, 1954.

12. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА у м. Львові), ф. 802 (Державне управління посередництва праці у Львові), оп. 1.
13. ЦДІА у Львові, ф. 422 (Експозитура Еміграційного управління у Львові), оп. 1.
14. ЦДІА у Львові, ф. 799 (Окружний відділ Варшавського еміграційного синдикату у Львові), оп. 1.
15. ЦДІА у Львові, ф. 504 (Лінія Гдня-Америка у Львові), оп. 1.
16. Brożek A. Polityka imigracyjna w państwach docelowych emigracji polskiej (1850-1939) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX w.). - Warszawa, 1984.
17. Czerwińska W. Polska żegluga morska w latach II Rzeczypospolitej. - Gdańsk, 1971.
18. Derengowski J. Przegląd międzynarodowy bezrobocia w latach 1921-1931 // Statystyka Pracy. - 1932. - Z. IV.
19. I-ko [Iwaszko W]. Sprawa emigracji do Kanady // Kwartalnik Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji. - Warszawa, 1927. - T. III.
20. Iwanowski S., Mamrot K. Prawo o emigracji w Polsce. - Warszawa, 1929.
21. Kutylowski R. Polityka imigracyjna Kanady // Kwartalnik Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji. - Warszawa, 1926. - T. I.
22. Osborn B. "Non Preferred" People: Inter-war Ukrainian Immigration to Canada // Canada's Ukrainians Negotiating an Identity. - Toronto, 1991.
23. Reczyńska A. Emigracja z Polski do Kanady w okresie międzywojennym. - Warszawa, 1986.
24. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. - Warszawa.
25. Statystyka Pracy. - Warszawa.
26. Szawleski M. Kwestja emigracji w Polsce. - Warszawa, 1927.
27. The encyclopedia Britannica eleventh edition. - Cambridge, 1910. V. 5.
28. Zawistowicz - Adamska K. Społeczność wiejska. - Łódź, 1948.
29. Zięba A. Ukraińcy w Kanadzie wobec Polaków i Polski (1914-1939). - Kraków, 1998.

Струк 3.

УКРАЇНСЬКА МІСЬКА ВИРОБНИЧА КООПЕРАЦІЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1920-1939 рр.)

У Східній Галичині наприкінці ХІХ - на поч. ХХ ст. розвивалася українська сільськогосподарська кооперація, яка досягла значних успіхів. Її розвиток значно зміцнив українське село. Однак яким би економічно міцним воно не було, справжній поступ нації неможливий без розвитку промисловості, транспорту, торгівлі. Тобто, економічна міць нації забезпечувалася єдністю селянина і робітника, села і міста. Однак у краї напередодні Першої світової війни та в перші роки після її закінчення у політичному, господарському й культурному житті міст домінували представники інших національностей – передусім поляки та євреї [1]. Окрім того, поляки розглядали Галичину як свою територію і частину “коронного краю польського” й постійно докладали значних зусиль для організації польського господарського життя в краї й колонізації Східної Галичини. Цій меті, зокрема, покликані були слугувати польські кооперативи, які вони почали закладати на теренах Галичини, здебільшого у Львові, ще з 60-х років ХІХ ст. [2, с. 59]. Уже через десять років міста Галичини, перетворившись у центр польського кооперативного руху, залишалися для української кооперації “неосвоєною землею”.

Лише на початку 90-х років ХІХ ст. із поживавленням українського національного руху в Галичині і втягненням в політичну діяльність молоді з'являється можливість для заснування справді національних за своєю сутністю українських інституцій. Так, 1892 р. з ініціативи лідерів української громади В.Нагірного, С.Федака, Д.Савченка було створено страхове товариство (товариство взаємних обезпечень) “Дністер”. При ньому з 1895 р. функціонував кооперативний банк (ощадно-позичкове товариство “Дністер”).

У 1898 р. з ініціативи товариства “Дністер” при безпосередній участі К.Левицького був заснований крайовий союз кредитовий, до складу якого увійшли 26 кооперативів та фізичні особи (всього 113 членів) [3, с. 229]. Створювався він з метою організації серед українців різних кооперативів, забезпечення їх дешевим кредитом, надання консультацій, ревізії фінансової діяльності тощо [4, спр. 1389, арк. 14].

Особливо активна роль в організації української міської кооперації належала С.Федаку, який був безпосередньо причетний до заснування таких українських фінансово-економічних установ, як Центробанк, Ревізійний союз “Український кооператив”, “Народна торгівля”, “Товариство взаємних забезпечень “Дністер” (був автором першого статуту 1892 р., у 1909 – 1920 рр. очолював товариство), протягом 1913 – 1918 рр. обіймав посаду віце-президента Крайового банку у Львові [5, спр. 1, арк. 10].

Українські політичні діячі розуміли, що “без міст не будемо сильною нацією. Без міст будемо завсіди народом мужиків та зникаючої малої горстки інтелігенції, – а не буде у нас поважних купців і промисловців, що нині становлять найсильнішу верству кожної могутньої європейської нації. Купці і промисловці – це власне ті круги суспільності, що розпоряджають великим капіталом, який у нинішніх відносинах грає найважливішу роль у цілому суспільному житті” [6 - 1913.- 27 черв.].

У Львові на початку ХХ ст. почали працювати лідери українського кооперативного руху К.Левицький, К.Паньківський, В.Нагірний, С.Федак, І.Петрушевич, Я.Кулачковський та ін. Згодом сюди на постійну роботу переїхали Є.Олесницький зі Стрия, Д.Коренець – з Перемишля, А.Жук – з Полтави.

Завдяки ініціативі та зусиллям цих людей 1 – 2 лютого 1909 р. у Львові відбувся перший просвітньо-економічний конгрес, який приділив значну увагу проблемам української кооперації. Делегати конгресу – лідери української громади на східно- та західноукраїнських землях - підтримали основоположні ідеї національної кооперативної ідеології, які містилися доповіді К.Левицького, А.Жука та інших керівників галицької кооперації. Вони визнали, що в основу “нашої (української. – З.С.) самодіяльності в області економічній треба покласти ідею демократичної кооперації” й домагатися розвитку не лише сільських, але й промислових, міських кооперативів [7, с. 553].

У результаті титанічних зусиль українських патріотів-кооператорів у Львові до першої світової війни почали працювати не лише спілки українських кооперативів, а й товариства міщан. Зокрема, товариство “Достава” було засноване греко-католицьким духовенством з метою забезпечення церков необхідним церковним атрибутом. Крамниця “Достава” розміщала у будинку товариства “Дністер”. Жінок-кравчинь гуртувало товариство “Труд”. Найпопулярніший і найтиражніший український часопис того часу – “Діло” – випускала видавнича спілка під такою ж назвою.

Перша світова війна зруйнувала фундамент для подальшого розвитку української міської кооперації, а революційні події 1918 р. відвернули увагу української громади від кооперації: на часі були державне будівництво та українсько-польська війна, оборона краю.

Після завершення воєнних дій міським кооператорам довелося розпочинати все заново. Це видно на прикладі Львова. Роман Раковський, активний учасник відбудови кооперації міста, згадував, що на початку 20-х років, коли він приступав до праці в Крайовому союзі ревізійному, “загалом наша кооперація .. дуже різнилася від стану її напередодні другої світової війни. Тоді, у 1925 році, якщо хтось хотів оглянути наші кооперативні установи у Львові, то йому зайво було їздити трамваем чи так званим львівським “фіякром” по цілому місті, а вистачало перейти пішки довкола Ринку...” [8, с. 170].

З 20-х років ХХ ст. українська міська кооперація ніби набуває другого дихання, значно розширюється і активізує свою діяльність. Кооперативні міські організації краю відродили і розбудували автономну систему під єдиним ідейним керівництвом, розраховуючи “під прапором самопомочі” прийти до “добра нації”, скріпити її “як самостійну етнічну цілість серед народів” [9, с. 12].

Саме в міжвоєнний період у містах Галичини започаткувалося масове українське кооперативне виробництво, визначилася чітка промислова спеціалізація виробничих кооперативів. Особливо активізується цей рух з 1928 р. коли українська інтелігенція висунула гасло: “Новий рік праці зачинаємо творенням основ українського кооперативного промислу” [10.- 1928. – № 1. – С. 1]. Навіть найменші кооперативні підприємства сприяли розвиткові рідного промислу. Наприклад, з ініціативи українських інженерів братів Ониська й Ореста Клюфасів за фінансової підтримки Центросоюзу у Львові засновано фабрику для виробництва шевських кілків “Дендра”. Усю продукцію

фабрика реалізувала через Центросоюз, який і надалі постійно турбувався про розширення виробництва, сприяв у придбанні для фабрики нової техніки. В результаті підприємство швидко нарощувало обсяги виробництва і до 1932 р. стало монополістом у цій галузі, витіснивши з української території аналогічні вироби чужих фабрик [11. – 1932. – 18 трав.].

Водночас в Галичині тривалий час відчувався брак ниток. Їх завозили з власне Польщі та Німеччини, а з 30-х років – з Радянського Союзу. Однак високі ціни і порівняно низька якість змушували ринок шукати інших джерел надходження до краю цього товару. Працівники Центросоюзу Володимир Кливак та Олекса Вербінець запропонували організувати власне кооперативне виробництво ниток у Львові. У невеликому приміщенні, що раніше слугувало за житло, вони впорядкували навивальну ниток, де водночас й фарбувалася пряжа для її виготовлення. Сировину ж закупували з Центральної Польщі, з міста Лодзь. Нитки, які виробляли українські кооператори, коштували дешевше, мали ліпшу якість і до того ж продавалися на акуратних котушках із написом “ЦС” (Центросоюз. – З.С.). Підприємство поступово ставало рентабельним і не лише повністю окупувало себе, а й давало досить вагомий прибуток Центросоюзові [12. – 1937. - № 7. – С. 8].

На солідну промислову основу було організовано в Галичині виробництво мила, яке віддавна виготовляла приватна польська фабрика “Мута”. Однак продукція фабрики обмежувалася виробництвом лише одного сорту мила, до того ж невеликої кількості і не найкращої якості. Центросоюз викупив у банкрутуючих власників фабрику, підприємство, запросив на роботу фахівця з виробництва мила, модернізував хімічну лабораторію й організував випуск мила високої якості під кооперативним знаком “ЦС” [13. – 1973. – № 27. – С. 18] Його виробництво постійно збільшувалося. Якщо у 1927 р. було вироблено 189247 кг мила, то вже у 1930 р. – один мільйон кілограмів мила високої якості [14, с. 37]. Надалі випуск мила, його асортимент постійно нарощувався.

Економічно вигідним у Галичині було виробництво свічок, які використовувалися в основному для освітлення приміщень у невеликих містах та селах. Десятки тисяч свічок щорічно потребувалося й для відправлення церковних обрядів. Монополію на їх виробництво тримала польська влада. Зрештою, було налагоджено у Львові українське кооперативне виробництво свічок, яке очолювали інженер П.Копач й технолог І.Гавелка. Налагодив Центросоюз в 30-х роках і виробництво оцту [15. – 1934. - № 12. – С. 4].

Центросоюз постійно дбав, аби міська, виробнича кооперація сприяла розвитку усіх сфер українського господарства. Наприклад, деякі повітові союзи (в Долині, Калуші) приймали від кооперативів прядиво, але не мали можливості його переробляти. У цей час село дуже потребувало різних шпагатів, мотузок тощо. Центросоюз придбав поворозничий верстат, що виробляв мотузку, потрібне у сільському господарстві, і цим майже повністю забезпечив цією продукцією західноукраїнський ринок [16.- 1937. - № 5. – С.6].

Подібне було і з виробництвом кіс, які, незважаючи на досить швидку механізацію сільського господарства, і надалі залишалися одним з найважливіших сільськогосподарських інструментів. Центросоюз уклав з одним з австрійських торговельних дворів, який опікувався виробництвом кіс, угоду, згідно з якою той доставляв українським ковалям спеціальну сталь, а від них закупував готовий виріб. Причому обумовлювалося, що виріб реалізовуватиметься лише з маркою “ЦС”. Незабаром виробництво кіс із маркою “ЦС”, які відзначалися високою якістю і надійністю, настільки зросло, що не лише заповонило західноукраїнський ринок, але й почало освоювати навіть заокеанські ринки. Зокрема, коси українських кооператорів експортувалися до Канади, де їх охоче купували українські емігранти. Пересічно за рік реалізовувалося сотні тисяч штук кіс [17, с. 37].

Постійно нарощував темпи виробництва Тернопільський кооператив “Будучність”, який виготовляв спеціальний цигарковий папір під назвою “Калина”. Був це масовий продукт, бо готових сигарет майже не було, і курці “крутили” цигарки самі. Центросоюз витіснив з свого торгового ринку всі папірці чужого виробу і доставляв на ринок виключно “Калину”, яка мала високу якість, помірковану ціну і незабаром здобула цілий західноукраїнський ринок, а згодом мала великий збут по цій Польщі, навіть у

Варшаві. Фабрика розбудовувалася, купувала нові машини і стала незабаром одним з найбільших підприємств регіону. В 1930 р. на ній працювало 30 робітників і лише два фахівці-керівники [18. – 1930. – № 1. – С.15]. Продукція кооперативу користувалася такою популярністю, що навіть польські кооперативи пробували збувати свій товар під маркою кооперативу “Будучність”. Це набуло такого поширення, що управа кооперативу видала масову листівку, яка вийшла як додаток до № 33 “Господарсько-кооперативного часопису” за 1929 р. У листівці, зокрема, зазначалося: “На запит деяких кооператив подаємо до відома усіх громадян, що одинокою українською кооперативною фабрикою папірців по цей бік Збруча є фабрика папірців “Калина” кооперативи “Будучність” в Тернополі. Всякі інші вироби, які час від часу появляються в українських етикетках, як в останнє “Гуцулка” в Борщівщині, Скалатщині і Коломийщині, є товаром конкурентним чужих фабрик, які, не перебираючи в средствах, стараються внести замішання в наші ряди та в цей спосіб підірвати наш рідний кооперативний промисл. В інтересах розвою нашого промислу та добуття варстату праці для наших безробітних є держати високо клич “Свій до свого” і закуповувати свої, а в першу чергу кооперативні фабрикати. Курім, отже, і домагаймося всюди тільки папірців “Калина” виробу “Будучність” в Тернополі”.

З кінця 20-х років розвиваються українські промислові кооперативи і в містах, віддалених від великих промислових центрів краю. Так, 21 вересня 1927 р. в Косові, на Станіславщині, був заснований кооператив “Союз промисловців Гуцульщини”. До нього відразу увійшли 44 члени, які внесли 60 уділів (паїв). Один уділ оцінювався у 50 злотих. Багатші заплатили цю суму відразу, а бідніші платили частинами, на п’ять разів. Діяльність союзу здійснювалася у трьох напрямках: ткацьке виробництво, столярні вироби і різьбярський промисл. Ті, хто ще до заснування союзу займався якимось виробництвом і мав відповідні верстати, здали їх в кооператив як оплату за вступні паї. Таким чином кооператив придбав 15 верстатів. Окрім того, за зібрані внески закупили ще 13 різних верстатів. Члени кооперативу ткали полотно і виготовляли з нього рушники, ліжники, різний одяг. Столярі виробляли меблі для дому, інші предмети з дерева, практикувалося й виробництво оригінальних гуцульських сувенірів. Частина виробів реалізувалася на внутрішньому ринку, а деякі товари експортувалися до Чехії і навіть до США [19. – 1928. – № 6. – С. 14].

Розвивалася й українська кооперативна харчова промисловість. Одним з найбільших за капіталом був “Союз українських приватних урядовців Галичини” (СУПРУГА), який у 1932 р. фінансував створення товариства “Суспільний промисл”. Останнє придбало велику фабрику з виготовлення кавових сумішей. Напередодні Другої світової війни на ній працювало понад сто робітників та службовців. Балансова вартість нерухомого майна цього товариства становила більше півмільйона злотих [20, с. 174].

Під опікою Центросоюзу була й фабрика з виробництву цукерок “Нова Фортуна”, діяльність якої започаткувалася ще в перші повоєнні роки у Перемишлі. Центросоюз перевів її до Львова, закупив нове обладнання і зумів налагодити масове виробництво різних ласощів.

З ініціативи Центросоюзу у Львові 1932 р. відкрито кооперативний м’ясокомбінат, на якому завдяки використанню нової технології та холодильного обладнання перероблялося 15 т м’яса на добу [21. – 1933. – 34. – С. 21]. Водночас керівництво комбінату турбувалося про умови праці робітників, створювало їм належні санітарно-гігієнічні вигоди, відкривши для цього лазні та басейни для купання. Висока якість продуктів, низькі ціни, широкий асортимент м’ясопродуктів приваблювали не лише українців, але й усіх жителів Львова.

Розвивалося й кооперативне виробництво різних сувенірів, прикрас. Його товаровиробники були об’єднані в секцію опіки над домашнім промислом. У 1937 р. керівництво секції домоглося отримання з фонду праці кредиту в сумі 30 тисяч злотих, який розділили поміж кооперативами, що займалися виробом предметів домашнього промислу та їх збутом. Кредит цей одержали кооперативи “Труд” і “Комета” (Львів), повітова торговельна спілка (Яворів), “Гуцульська різьба” (Косів) та ін. [22. – 1938. - № 11. –

С. 18]. Після цього виробництво товарів значно зросло. У 1922 р. з ініціативи жінок заснувався у Львові кооператив “Українське народне мистецтво”, який займався модерним пристосуванням і збутом виробів народного мистецтва й домовиробництва, зокрема вишиванням. Вишиванки кооперативу знали незабаром не лише в Західній Україні, але й у далекому Чикаго [23. – 1922. – № 30. – С. 9].

Окрім того, жінки створили спеціальні кооперативи, що їх вони самі вели, будучи членами керівних органів. Були це здебільшого галантерейні та кравецькі кооперативи, як, наприклад, “Жіноча спілка” в Городенці, “Жіночий базар” в Коломиї, “Жіночий труд” в Косові, “Мета” в Самборі та інші, які займалися пошиттям одягу, виготовленням різних галантерейних прикрас. Завдяки тому, що деякі з цих кооперативів, як, наприклад, кооператив “Українське народне мистецтво” мали своїх представників для збуту виробів не лише у Львові; але й у цілому краї, лише за два роки існування ці кооперативи охопили 95 % збуту місцевого домовиробництва [24, с. 378].

Зрозуміло, не всі українські промислово-виробничі кооперативи працювали з прибутком: польська влада намагалася не допустити до масового розвитку української промислової кооперації, що негативно позначалося й на окремих підприємствах. Так, коли в 1934 р. в краї було 9 шевських кооперативів, то за рік їх стало лише сім [25, с. 27].

Економічні втрати постійно мав кооператив “КІР” у Львові, “Гуцульщина” в Косові та ін. Однак кооперативи усе ж працювали, не згортали своєї діяльності, і часто бувало навіть так, що коли той чи інший кооператив у силу різних обставин припиняв свою діяльність, то на його місці відкривався новий, хоча нерідко з цілком іншим характером виробництва.

Більшість українських промислових кооперативних підприємств належали до Центросоюзу, були у його підпорядкуванні. Однак частина їх не була об’єднана у галузевих центрах і підпорядковувалася безпосередньо Ревізійному союзові українських кооператив. Загалом кооперативні виробничі підприємства, що функціонували в містах Західної України в період між двома світовими війнами, можна поділити на чотири групи:

Першу групу становили промислові відділи Центросоюзу з фабрикою мила, м’ясокомбінатом і мотальнею ниток разом із виробничими відділами й підприємствами низових кооперативів – 7 пекарень, 24 цеглярні, 19 дахівкарень, 3 бетонярні та інші дрібні виробництва.

Друга група – це самостійні виробничі кооперативи, між якими найбільш відомий кооператив “Суспільний промисл”, що мав модерно обладнану фабрику цикорію “Луна”; кооперативна фабрика “Будучність” в Тернополі, яка продукувала сигаретний папір “Калина” та ін. До цієї ж групи можна зарахувати фабрику мармеладу, овочевих і фруктових консервів “Продукція”; текстильний кооператив “Комета”; пекарню “Золотий колос”; кооператив “Пласт”; кооператив з виготовлення церковних риз “Достава”; кравецькі майстерні одягу і білизни у Львові, Стрию, Дрогобичі тощо. Усіх кооперативів цього типу, які були членами РСУК, було 19.

Третя група – це кооперативи праці, в яких члени брали безпосередню участь у виробництві. Сюди належали кооператив інженерних робіт КІР, кооператив столярів “Архо” у Львові, “Будучність” у Жовкві та ін.

Четверта група – це кооперативи домашнього й народно-мистецького промислу. Найважливіші з них “Українське народне мистецтво” у Львові, “Гуцульщина” і “Гуцульська різьба” в Косові, “Праця” в Яворові та ін.

Такого поділу, зокрема, дотримується Я. Пришляк та інші теоретики й практики української кооперації [26, с. 23].

Таким чином, розвиток української промислової міської кооперації напередодні Другої світової війни за обсягами виробництва почав складати серйозну конкуренцію польській промисловості, яка до того ж не відзначалася високою продуктивністю. Завдяки цьому українці відчували, що вони певним чином можуть протидіяти чужій їм польській окупаційній владі, створити економічно-промислову базу для майбутнього розвитку незалежної української промисловості в незалежній українській державі.

Українська міська кооперація стає консолідуючим центром, ядром української промисловості. На кооперативних промислових підприємствах, в крамницях і банках працювало майже 25 % міського населення краю. Це призводило до того, що міста Галичини і Волині усе більше набували вигляду українських міст, осередків української культури.

Однак у вересні 1939 р., з приходом до влади більшовиків уся система української кооперації була ліквідована. Почали організовуватися лише урядові, державні кредитні установи, засновуватися райспоживспілки, які не дозволяли населенню самоорганізовуватися. На все накладала свій відбиток нова, радянська диктатура.

Джерела та література

1. Жук А. Наші рочдельці. – Львів, 1937.
2. Гелей С., Пастушенко Р. Львів – столиця української кооперації // Українська кооперація: історія і сучасність. - Львів, 1998.
3. Історія кооперативного руху. – Львів, 1995.
4. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ). Ф.146 (Галицьке намісництво). Оп.58.
5. ЦДІАЛ. Ф.373 (Степан Федак). Оп.1.
6. Чому купцями мають бути українці // Наше слово.
7. Перший просвітньо-економічний конгрес у Львові: протоколи і реферати. – Львів, 1919.
8. Раковський Р. Львів – центральна української кооперації // Наш Львів. Ювілейний збірник. – Нью-Йорк, 1952.
9. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху. – Львів, 1934.
10. Галенський З. На новий рік праці // Господарський кооперативний часопис.
11. Діло.
12. Нова кооперація ниток у Львові // Господарсько-кооперативний часопис.
13. Новий власний продукт у наших коопераціях // Господарсько-кооперативний часопис.
14. Коберський К. Вільне спілчанство. – Львів, 1930. С.37.
15. Є українська фабрика оцту // Господарський кооперативний часопис. – 1934. – № 12.
16. Українська кооперація дбає за свій народ // Господарсько-кооперативний часопис.
17. Мартюк І. Центросоюз. – Нью-Йорк, 1973.
18. Семчишин В. Розбудовуймо рідний кооперативний промисел // Господарсько-кооперативний часопис. – 1930.
19. Продукційна кооперація “Союз промисловців Гуцульщини” в Косові // Кооперативна республіка. – 1928. – № 6. – С.14.
20. Наш Львів. – Нью-Йорк, 1953.
21. Кооперативна республіка. – 1933.
22. Господарські новини з краю // Господарсько-кооперативний часопис. – 1938.
23. Вісті з кооперації // Господарсько-кооперативний часопис. – 1922. – № 30. – С.9.
24. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С.378.
25. Звіdomлення ... за 1936 рік. – Львів, 1937. – С.27.
26. Пришляк Я. Шляхами кооперації – до економічного відродження України. – Монреаль-Стрий, 1994.

Євгеній О.І.
(Івано-Франківськ)

ЄПИСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Рішення послів країн Антанти від 15 березня 1923 р. про передачу території Східної Галичини Польщі викликало негативний резонанс в українському галицькому суспільстві. Українці розуміли, що гасла про надання широкої автономії, які декларувалися поляками, були популістськими. Як наслідок цього активізувалися прихильники радикальних методів боротьби. У Відні в 1929 р. створено Організацію Українських Націоналістів (ОУН), яка

почала проводити кампанію політичного терору проти польської держави та її представників.

Проте не всі підтримували тактику ОУН. Один з найбільш відомих представників Української греко-католицької церкви ХХ ст., станиславівський єпископ Григорій Хомишин не поділяв методів боротьби українських націоналістів. Священослужитель розумів, що дії націоналістів викликані ультрашовіністичним ставленням польського уряду до українців. Діяльність ОУН Владика порівнював з “відрухами конвульсійних судорогів потопаючого чоловіка пірваного виром на глибінні води” [5, с. 12]. Однак дотримувався думки, що тактика політичного терору неспроможна вирішити українське питання, а навпаки, приведе до ще більших втрат серед народу. Як приклад єпископ наводив “пацифікацію” польської влади 1930 р., що була спрямована не тільки на прихильників саботажних акцій, а на весь без винятку український народ. Г. Хомишин писав: “...Треба звернути увагу, що сего рода тайні організації і саботажі може якраз на руку шовіністичним чинникам польської суспільності, щоб мати притоку до більших репресій, а перед загрозою оправдання” [5, с. 11].

В цілому станиславівський Владика вважав діяльність націоналістів не конструктивною, а деструктивною, такою, що може принести більше шкоди ніж користі. Значною мірою це пояснювалося тим, що націоналістами, на думку Г. Хомишина, відкидалися необхідні для творення держави релігійні засади.

В одному із своїх найвідоміших Пастирських листів “Про грозу духової руйни” Владика писав: “І тому всякий вчинок хоча й би як повний жертви навіть з відданости свого життя для свого народу, коли він противний Божим правам є завсігди злочином, є гріхом, а народови не принесе добра, а навпаки, шкоду... Коли ввійде в звичай, що злочин, сповнений в ім’я народу чи для народу і для своєї держави добрий і дозволений, тоді зітреється розуміння і почуття правдивої чесноти і правдивої моральности..., тоді в такому народі чи державі будуть сповнятися злочини і проти своїх... І тоді злочини будуть уходити за героїство, бо вони будуть сповнятися в ім’я України і для України” [6, с. 35, 36]. А якщо все ж завдяки тактиці ОУН і буде здобуто незалежність, то така держава, за Г. Хомишином, не зможе самореалізуватися, бо виникне державоруйнуючий, антирелігійний “анархічно-конспіративний систем” [5, с. 10, 11].

Великим негативом, на думку єпископа, було те, що у націоналістичний рух вдається залучати молодь, яка, не маючи досвіду, “дається легко пірвати до небезпечних акцій” [5, с. 9, 10].

У інтерв’ю кореспондентам газети “Хвиля”, яке надрукував також часопис “Нова зоря”, Г. Хомишин відзначав: “...Збочення націоналізму зіпхнули буйних божевільних людей по похилій площі їх садизму аж на саме дно! Стоять тепер хіба нижче від поган, котрі мають якусь релігію хоч фальшиву! Я особисто вважаю, що повинно існувати етичне суперництво, бо воно здорове. Але ніхто не піднесе себе кривдою другого. Ніякий нарід не гине через насильство інших, але через власну неміч. Бог обдарував кожен нарід визвольною силою. Приклад з Малою Ірландією – які овочі мусить видати благородна боротьба за свободу” [9. – 1936. – Ч. 27. – 12 квіт.]. У листі до відомого громадсько-політичного діяча Осипа Назарука в грудні 1932 року, Г. Хомишин назвав дії націоналістів бандитизмом, які є ознакою смертельної хвороби народу [2, спр. 331, арк. 63].

Така негнучкість Станиславівського єпископа, на думку окремих представників галицької інтелігенції, зокрема журналіста Є. Опацького, могла відштовхнути остаточно українську молодь від релігії, оскільки молоді люди вбачатимуть у словах Г. Хомишина позицію всієї УГКЦ [12, с. 70]. У листі до священослужителя відомий культурний та церковний діяч Маркіян Дзерович писав: “Видно, що націоналізм в новочасному розумінні цього слова є величезною силою, є струєю, що одинока крім християнізму може протиділати комунізму” [13, с. 37, 38].

Однак Г. Хомишин у листі-відповіді М. Дзеровичу дав зрозуміти, що не погоджується з його думкою про спроможність націоналістів побороти комунізм. Єпископ наголосив, що з комуністичними ідеями можна боротися тільки наукою Церкви та відповідною на тій науці опертою суспільно-політичною програмою [2, спр. 282, арк. 2]. Поглиблювало непримиренність Владика те, що немало греко-католицьких священників симпатизували

політиці націоналістів. Непоодинокими були такі випадки в Коломийському та Городенківському повітах. В с. Старуні Богородчанського повіту поліція затримала с. Корсана, бо знайшла в нього часопис націоналістичного спрямування – “Сурма” [4, спр. 733, арк. 45, 49, 50].

Відзначимо, що Г. Хомишин не відкидав існування в майбутньому незалежної української держави, вважав, що “нарід, котрий зрікається ідеї і надії своєї суверенної держави сам себе заперечує і не вартує на світі існувати”. Проте не рахував, що українці станом на початок 30-років ХХ ст. готові до своєї державності. Єпископ діям націоналістів протиставляв не сервілізм (рабську покору перед окупантами), яку вважав другою крайністю, а реальну політику, що базується на прагматичній лояльності щодо польської держави. На думку Г. Хомишина, період вимушеного перебування у складі Польщі потрібно використати раціонально – підготовляти себе духовно, слухаючи настанови Католицької церкви, консолідувати сили, щоб бути підготовленими на ту хвилину, коли появиться можливість боротися за свою державу [5, с. 31].

В лютому 1933 р. єпископ Г. Хомишин дав інтерв'ю польській інформаційній агенції “Wschód” (Схід. – О. Є.). У ньому він відзначив: “Для добра нації української нам треба за всяку ціну намагатися до заспокоєння “умислів”, а ту роль виконати може насамперед Церква і духовенство греко-католицьке на полі віри і релігії” [4, арк. 3].

Однак позиція єпископа Григорія Хомишина викликала негативну реакцію з боку українських націоналістів. Їх друкований орган “Наш клич” відзначив, що політика ієрарха приведе до релігійної і національної руїни [11. – 1933. – Ч. 2. – 26 бер.]. В подібному ключі охарактеризував діяльність Владики інший часопис ОУН – “Розбудова нації” [10. – 1932. – Ч. 3-4. – берез. – квіт.]. За фінансової підтримки газети “Новий час” побачила світ анонімна брошура “Єпископ Хомишин як “спаситель народу”, що була спрямована проти Владики. Священнослужителя було названо лжепророком, духовним Махном, шкідником, що “знеславляє наш нарід і наше духовенство” [7, с. 3, 10, 15]. У брошурі читаємо: “Наш націоналізм не може мати в собі стільки шовінізму, скільки має польський, німецький, французький та інші. То чи годиться так знеславляти і осміщувати наш націоналізм як Ви це робите саме в таких відносинах, коли з цілою парою наступає на нас націоналізм сусіднього народу і то з клиром на чолі” [7, с. 14]. Однак у березні 1933 р. польська влада конфіскувала брошуру, пояснивши своє рішення тим, що вона може через критику Г. Хомишина віддалити український і польський народи [3, спр. 1601, арк. 5].

Відзначимо, що непримиренне ставлення Г. Хомишина до ОУН спричинило деякі непорозуміння між ним і А. Шептицьким. Митрополит до діяльності ОУН займав більш дипломатичну позицію – не осуджувати все, що мало зв'язок з націоналістичними ідеями, а навпаки, старатися привернути націоналістів до Церкви. В іншому випадку, як вважав А. Шептицький, ці люди будуть назавжди втрачені для України.

10 квітня 1932 р. релігійний часопис “Мета” надрукував статтю Митрополита “УКС і політика”. У ній священнослужитель відзначив, що католику можна належати до будь-якого партійно-політичного угруповання, програма якого не суперечила б католицькій вірі і етиці. Отже, католик, за А. Шептицьким, може бути монархістом, консерватором, демократом, угодовцем, а в окремих випадках навіть екстремістом [8. – 1932. Ч.14. – 10 квіт.]. Якраз останнє твердження Митрополита надихало ОУН до подальшої боротьби, а водночас спонукало до активних дій проти угодовців, в число яких було зараховано і єпископа Г. Хомишина. Посилаючись на джерела, відзначимо, що націоналісти погрожували вчинити проти Станиславівського Владики терористичний акт [2, спр. 331, арк. 46, 48].

У листі до А. Шептицького від 2 травня 1932 р. Г. Хомишин певною мірою дорікав Митрополиту у надто поблажливому ставленні до націоналістів [1, спр. 164, арк. 10, 11].

Вважаємо, що суперечності єпископа Г. Хомишина з українськими націоналістами були викликані різними підходами до врегулювання українсько-польських взаємин початку 30-х р. ХХ с. Станиславівський єпископ критикував ОУН через те, що не поділяв методи їх боротьби. Непримиренна позиція священнослужителя зовсім не свідчила про капітулянтські погляди Г. Хомишина і не означала заперечення існування української держави у майбутньому.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України (м. Львів). (далі ЦДІА(м. Львів), – Ф. 358, оп. 1.
2. ЦДІА(м. Львів, – Ф. 359, оп. 1.
3. Державний архів Львівської області. – Ф. 110, оп.
4. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 2.
5. Хомишин Г. Пастирський лист “Про політичне положення українського народу в польській державі”. – Львів, 1931.
6. Хомишин Г. Пастирський лист “Про грозу духової руїни”. – Станиславів, 1933.
7. Єпископ Григорій Хомишин, як “спаситель народу”. Лист пресвітера до єпископа. – Львів, 1933.
8. Мета.
9. Проти аберації націоналізму // Нова зоря.
10. Розбудова нації.
11. Українська проблема в освітленні Хомишина // Наш клич.
12. Крив’як Б. Роль “Нової зорі” в релігійному та національно-патріотичному вихованні галицького суспільства // Київська церква. – 2000. - № 4.
13. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ століття // Український історичний журнал. – 2000. - № 6.

Милуць В. І.
(Луцьк)

ВОЛИНСЬКО-РІВНЕНСЬКА ЄПАРХІЯ У 40-50-х рр. ХХ ст.

Весною 1944 р. Волинь була звільнена від німецьких військ Червоною армією, після чого стрімко здійснювалася радянська націоналізація усіх галузей життя, в тому числі й духовного. Духовенство Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) змушене було покинути Україну. З утвердженням радянської влади Московська патріархія призначала до українських єпархій своїх єпископів. Було проведено новий адміністративний поділ. Так, з колишньої Волинсько-Житомирської єпархії утворилося дві кафедри - Житомирська і Овруцька, Волинська і Луцька, а частина увійшла до Тернопільської, яка виникла замість закритої Крем'янецької.

Роки	Число церков	Число духовенства				
		На парафіях		В єпархіальних управліннях, духовних семінаріях		
		Священиків	Дияконів	Єпископів	Священиків	Дияконів
1946	367	340	71	1	3	1
1948	404	325	73	1	4	2
1950	397	302	61	1	5	2
1951	394	291	63	1	5	2
1952	392	284	64	1	5	2
1953	388	257	53	1	5	2
1954	388	259	41	1	7	2
1955	385	263	41	1	6	2
1956	386	256	33	1	4	2
1957	386	262	32	1	8	1
1958	386	247	30	1	10	1
1959	384	234	27	1	12	1
1960	378	221	27	1	-	-

Єпископом Волинським і Луцьким був призначений в липні 1944 р. Миколай (Чуфаровський), який керував до цього часу Тернопільською єпархією. Він організував Волинську єпархію з 50 парафій. Архієрей і канцелярія утримувалися на часткових прибутках від Луцького кафедрального собору. Православні парафії на Волині були в занедбаному стані, а 135 церков було зруйновано, велика кількість парафій залишилася без священиків.

У 40-50 роки у Волинській обл. кількість діючих церков і духовенства відображено в наступні таблиці [3, оп. 2, спр. 4, 116; оп. 3, спр. 5, 11, 13, 17; оп. 1, спр. 2, 14]

Щоб керувати церквою ще в вересні 1943 р. владою було створено Раду у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР, яку очолив полковник НКДБ Георгій Карпов. У всі новоутворені області України призначено уповноважених від цієї структури. Весною 1944 р. у Волинську обл. уповноваженим призначено М. Діденка.

В 1945 р., патріархом Алексієм та російським Священним Синодом, Волинсько-Луцька єпархія була перейменована на Волинську й Рівненську. До її складу ввійшли церкви Волинської й Рівненської областей. На серпень 1945 р. у Волинській обл. налічувалося 30 деканатів (благочинь) з 335 парафіями. Волинсько-Рівненська єпархія складалася з 708 парафій, з них 72 не були ще легально оформлені [3, оп. 1, спр. 11, арк. 3].

Єпископ Миколай для відновлення нормального церковного життя своєї єпархії організував єпархіальну консисторію, унормував життя монастирів, зокрема таких як Милецького, Дерманського, Дубенського Хрестовоздвиженського, Корецького та ін.

Згідно з довідкою про діяльність Російської православної церкви на території Волинської обл. за 1945 р. церквам належало 29874 десятини, монастирям 1471 дес. землі. Всі монастирі отримували допомогу 11518 крб. в рік. Духовенство, крім прибутків від свого сільського господарства, отримувало по 30 крб. в місяць за ведення актів громадського стану та ще плату за викладання Закону Божого в окремих школах [3, оп. 2, спр. 116, арк. 2]. Більшість з перелічених монастирів радянською владою були закриті і зруйновані.

Духовенство області постійно переслідувалося, підозрювалося в антидержавній діяльності, відчувало тиск з боку партійних, державних органів, підлягало репресіям, утисками та принизливим глумлінням.

Уповноважений Ради у справах РПЦ по Волинській обл. М. Діденко та відповідні особи по нагляду від партії та НКВС вважали, що єпископ Миколай не сумлінно виконував їхні інструкції стосовно переміщень "неблагодійних" священиків, не сприяв активізації "патріотичної" діяльності серед духовенства та не поспішав виявляти серед священиків його єпархії замаскованих автокефалістів. Тому з їх волі єпископа Миколая було переміщено у віддалені райони Росії в Іжевсько-Удмуртську кафедру. В 1946 р. на Волинсько-Рівненську кафедру прибув єпископ Варлаам (Борисевич). Він був українцем (народився в м. Холмі), але ревним служителем режиму.

Для Російської православної церкви на Волині в період від 1945 р. характерною рисою було згуртування душпастирів до омофору Московського патріарха. А основними збирачами непокірних "чад" під "опіку" Московського патріарха були радянські органи, НКВС та уповноважені.

Поступово їх спільними зусиллями були ліквідовані оновлені парафії, що на чолі з єпископами почали відходити від РПЦ після ліквідації більшовиками патріаршества в 20-х роках. Головні ж зусилля єпископів РПЦ та органів НКВС були спрямовані на знищення духовенства української автокефальної православної церкви, вдруге відродженої в 1949 році Митрополитом Полікарпом (Сікорським). Після війни владики Полікарп і вся ієрархія УАПЦ емігрувала за кордон. А на тих священиків, які свідомо залишилися в Україні, всю свою лють спрямували радянські комісари.

В 1945 р. під час богослужіння був заарештований регент Луцького кафедрального собору Володимир Ганжук, якому навіть було відмовлено зайти додому і повідомити сім'ю. Причиною арешту послужило те, що він попав до списку неблагодійних регентів [3, оп. 3, спр. 13, арк. 2].

На Волині у 1944-1950-х роках органами НКВС було заарештовано більше ста священнослужителів УАПЦ. З них багатьох розстріляли, інших фізично знівечили в

таборах ГУТАБу. Тих священників, які, боячись за своє життя і за життя рідних, переходили під юрисдикцію Московського патріарха, єпископи РПЦ перерукоположували, тим самим порушуючи канонічні правила Вселенської церкви.

Радянська влада нищила всякі прояви національної свідомості в церковно-релігійному житті волинян. "Ненадійні" єпископи усувалися з кафедри, а на їх місце призначалися архієреї, які бездоганно виконували всі інструкції Москви. Так само пересівалися окружні благочинні.

1 серпня 1945 р. в Луцьку була знову відкрита Волинська духовна семінарія (вперше її відкрито 14 травня 1796 р. в Острозі, а в квітні 1965 р. закрито, учнів і викладачів переведено в м. Одесу у місцеву семінарію). В семінарії крім вивчення богослов'я, історії церкви та церковного статуту семінаристи двічі на тиждень слухали лекції адвоката Левицької на теми з праць Леніна, Сталіна, а також вивчали Конституцію СРСР. Разом зі всіма семінаристи повинні були обов'язково відзначати річниці Жовтневої революції, дні радянської Конституції, дні народження Леніна і т.д.

В місцевій пресі на семінаристів почали сипатися різні звинувачення: "вороги радянської влади, здирники, обдурювачі малограмотних людей..." [6, с. 15-16].

Першим ректором семінарії був архієпископом Спиридон, якого замінив отець Микола Бочкай. Пізніше семінарію очолює новопризначений керуючий єпископ Серафим, на зміну якому прийшов Ванцукевич Петро Миколайович, згодом призначається М.М. Тучемський.

Керуючи єпархією, єпископ Паладій (Камінський Георгій Михайлович) (1952-1956), приділяв увагу розширенню семінарії. В даний період був відремонтований і розширений учбовий і житловий корпуси, а кількість семінаристів доведено до 150 чол. в 4-х класах. Це були часи більш сприятливі для розвитку духовної школи на Волині. В семінарії владика був майже щодня.

На чолі семінарії стояв ерудований ректор протоієрей Микола Тучемський з великим педагогічним стажем (до того він був ректором Віленської духовної семінарії).

У річному звіті семінарії за 1946/47 навч. рік повідомлялося, що навчально-виховна і адміністративно-господарська діяльність керівництва семінарії і всього його колективу регулюється „Положенням про православні духовні семінарії” і навчальним планом [3, оп. 2, спр. 4, арк. 2], що в семінарії у трьох класах навчалось 46 учнів (1817 навчальних годин), що було подано 62 заяви до вступу в семінарію, а прийнято всього 18 учнів. а в кінці року залишилося всього 14, тобто було відраховано 4 студенти (22,3 %), а останні змушені були покинути " добровільно " фактично через тиск з боку владних структур [3, оп. 2, спр. 4, арк. 3].

Навчання у 1945/46 н.р. велося українською мовою, але це за звітністю, насправді ж все було по-іншому.

Біблію на уроках Святого письма учні читали з слов'янського тексту. Усне пояснення тексту викладалося російською мовою. Лише окремі моменти, тяжчі для розуміння, викладалися українською.

Навчальний план занять у Волинській духовній семінарії у 1946/47 н. р. складався з певних предметів : Конституція СРСР вивчалася 4 уроки на тиждень; церковно-слов'янська мова – 7 уроків; російська мова – 6, грецька мова – 2; латинська мова – 2 уроки на тиждень [3, оп.2, спр. 4, арк. 20].

На 30 травня 1946 р. бібліотека семінарії нараховувала 2528 книг. Більшість з них передано з Луцького кафедрального Свято-Троїцького собору. Витрати на утримання семінарії здійснювалися із коштів, які виділялися із єпархіального управління.

Михайло Діденко звітував уповноваженому в справах РПЦ при Раднаркомі УРСР Павлу Ходченку (м.Київ), що у Волинській області на 1 січня 1945 р. є 300 діючих церков, спеціальних церковних будівель 250, молитовних будиноків 50, з них влаштованих у селянських хатах - 50, служителів культу 557, з них 1 єпископ, 82 протоієреї, 200 священників, 18 дияконів [3, арк.11]. Давалося порівняння з 1944 р. якому діяло 314 церков з 340 священниками і 338 штатними дияконами та нештатними, три чоловічі монастирі (Володимир-Волинський, Ново-Загорівський і Мшлецький), одне чоловіче „подвір'я” в

Ковелі із загальним числом ченців 108 чол. і один жіночий монастир в с. Зимно з 16 черницями і 108 послушницями [3, оп. 2, спр. 116, арк. 1].

Особливий нагляд радянська влада здійснювала за монастирями. В 1945 р. у Волинській обл. діяли два монастирі: Милецький Свято-Миколаївський чоловічий монастир (село Мильці Старовижівського р-н) і Святогірський Зимненський жіночий монастир (с. Зимне Володимир-Волинського р-н) [3, оп. 1, спр. 14, арк. 120].

Радянська влада почала поступову ліквідацію монастирів. Уже в лютому 1945 р. Москва вимагала від обласних уповноважених інформацію про діючі монастирі. У зв'язку з цим М. Діденко звернувся 5 березня 1945 р. до Волинсько-Рівненського єпархіального управління з проханням до 15 березня цього ж року надати відомості по кожному монастирю Волинської області, куди, крім загальної інформації, мали входити дані про господарську діяльність, податки та платежі. Радянська влада намагалася якнайшвидше закрити монастирі, особливо це проявлялося в особі уповноваженого, який так прагнув у звітах показувати зменшення числа монастирів.

Не врятував від ліквідації Зимненський жіночий монастир факт його перебування у роки війни в Автономній церкві. „Монастир – читаємо в одному з донесень церковних церберів кінця 1945 р., - відіграв деяку роль під час окупації. Єпископ Полікарп і його прибічники серед населення старались перетягнути монастирі на свою сторону і запровадити українську мову в богослужіннях. Монахині категорично відмовились” [3, оп. 3, спр. 5, арк. 30]. І що ж отримали автономні черниці за свою вірність Московській патріархії? Чи заступилась вона перед владою, чи перешкоджала закриттю? Ні! 17 березня 1947 р. М. Діденко писав до секретаря Волинського обкому КП(б)У І. Профатілова: „Повідомляю Вам.. що Зимненський жіночий монастир у Володимир-Волинському районі в селі Зимне ліквідований самим духовенством на чолі з єпископом Волинським і Рівненським. Таким чином, у Волинській області більше монастирів не існує – цих вогнищ релігійного мракобісся” [3, оп. 3, спр. 11, арк. 56]. На початку серпня 1947 р. Михайло Діденко отримав таку вказівку: “Рада в справах РПЦ при РНК СРСР рекомендує Вам приступити до оформлення матеріалу стосовно питання про закриття Милецького чоловічого монастиря. Через облвиконком і уповноваженого Ради по Українській РСР тов. Ходченка весь матеріал зі своїм заключенням представте в Раду на розгляд. З єпископом Варлаамом Вам слід тактовно переговорити по цьому питанню, рекомендуючи йому, щоб він зі своєї сторони інформував патріарха Олексія про стан Милецького монастиря і домагався б у нього дозволу на закриття такого. Член Ради: І. І. Іванов” [3, оп. 2, спр. 5, арк. 70].

20 серпня 1947 р. Варлаамом було складено доповідну патріарху Олексію про стан Милецького монастиря, в якій єпископ посилався на тяжкий стан монастирських приміщень і недостатню кількість коштів для його реставрування. 28 серпня 1947 р. Милецький Свято-Миколаївський монастир було закрито. залишилось без засобів до існування 11 монахів: настоятель (з грудня 1946 р.) ієромонах Йосип Борковський, чесний і енергійний священик, який швидко піднімав монастир з руїн; ієромонах Никон Догода, в сані ієромонаха з 1906 р.; ієромонах Олексій в сані з 1945 р.; також три послушники (переведені в Дерманський монастир). Ігумен Інокентій Гришин (народився в 1864 р.), який десятки років лежав розбитий паралічем, залишився в селі Солов'є, що належало до Милецької парафії, де 8 травня 1950 р. помер. Його доглядав 60-річний монах Афанасій Ятусевич. „Напівюродивий старець, що перебував в монастирі з 1929 р. Релігійний до містицизму, поственик (скоромної їжі не вживав цілий рік, крім Світлої седмиці) ніс свій послуг коло хворого терпеливо і безкорисно. Інколи бурчить на оточуючих, є незмінним монастирським паламарем”, – писав про нього уповноваженому благочинний Старовижівського р-н протоієрей М. Коровицький. Монах Афанасій справив на уповноваженого М. Діденка дуже негативне враження, коли той в травні 1947 р. відвідав обитель [3, оп. 1, спр. 2, арк. 153].

Волинська облрада 13 грудня 1947 р. постановила віддати монастир під “спеціальне сільгоспучилище”. Залишився (як парафіяльна церква) тільки храм Святого Миколая, та в квітні 1949 р. був переданий сільгоспшколі як складське приміщення. Так більшовицька влада за допомогою єпископів та Московської патріархії ліквідовувала Волинські святині.

Архівні справи зберегли зміст бесіди єпископа Палладія (Камінського) (на Волинській кафедрі перебував з 1952 по 1956 роки) зі старшим інспектором Ради А.М.Пашкіним, уповноваженим по Волинській та Рівненській областях С.Ф.Богдановим і П.П.Дубовиком, що відбулася 27 лютого 1954 р. Документ подає: "Про монастир "Козацькі могили". По цьому питанню єпископ Палладій заявив, що він вжив заходів щодо його ліквідації шляхом перетворення його в парафіяльну церкву. При цьому, посилаючись на історичне значення цих місць, слід було б зберегти цей монастир і відповідно впорядкувати його. Інспектор Пашкін повідомляв, що питання про ліквідацію цього монастиря вирішила сама Патріархія.

На питання про майно цього монастиря і монахів, Палладій заявив, що монахів відіслати в Почаївський монастир він не може, тому що архієпископ Панкратій відмовляється їх прийняти через відсутність місць в Почаївському монастирі. Він гадає, що вони самі "розсмокчуться".

Стосовно взаємовідносин з уповноваженим Палладій заявив, що спочатку були неузгодження, а тепер таких неузгоджень немає і у нього ніяких претензій щодо цього немає. Записав: уповноважений Ради у справах РПЦ при РМ СРСР по Волинській області С.Ф. Богданов [3, оп. 2. спр. 14, арк. 20]. Таким способом було закрито, зруйновано та понівечено безліч волинських святинь - храмів та монастирів.

Отже, з цього короткого огляду діяльності уповноважених та церковних ієрархів на Волині в зазначені роки, можна зробити висновок, що Московська патріархія стала сухим і бездушним знаряддям в руках комуністичної влади, яка, прикриваючись нею, впевнено і настирливо руйнувала всі релігійні, духовно-моральні, історичні і національні підвалини в свідомості українців.

Власне, Рада в справах РПЦ була утворена Раднаркомом СРСР для того, щоб керуючи церковною ієрархією, перетворити Церкву на інструмент для зміцнення тоталітарного режиму в республіках Радянського Союзу.

Джерела та література

1. Борщевич В. Автономна церква на Волині. - Луцьк : Редакційно-видавничий відділ ВДУ, 1998. - 98 с.
2. Гаврилюк О. Релігійні конфесії волинського села у другій половині 40-50 рр. та політика радянської влади // Науковий вісник Волинського державного університету. - 1997. - № 3.
3. Державний архів Волинської області. - Ф. Р. - 393. Релігія.
4. Кучерепа М. Історична довідка про Свято-Троїцький собор // Волинь.
5. Літопис Волині.
6. Рожко В. На порозі тисячоліття // Молода Волинь.

Бабін Б.В.
(Одеса)

МАЛІ НАРОДИ КРИМУ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Полікультурний і багатонаціональний склад нашої Батьківщини є одним з чинників, які обумовлюють розвиток вітчизняної правової системи. Ефективність права як загальнодержавного регулятора в галузі національних відносин і національної політики може бути значно підвищена. Досі існують прогалини в цій галузі, зокрема в питанні визначення і розмежування термінів "корінний народ" та "національна меншина". Вони вживаються у тексті Конституції, але Основний Закон не дає їм конкретних визначень.

Ця теоретична проблема тісно пов'язана з проблемою статусу декількох етнічних груп, які здавна живуть у межах України, зокрема в Криму: караїмів, кримчаків, урумів. Караїми - це етнос, сформований нащадками хозар, що залишилися в Криму після розпаду Хозарського каганату. Сучасні дослідники караїмського народу виводять його етнігенез

з різних тюркських народів. Караїми зберегли власну традиційну релігію (іудаїзм). Кримчаки – це нечисельна етнолінгвістична група (група), яка сформувалася в Криму на основі єврейського, тюркського та інших етносів. Вони зберегли іудейську віру та перейняли тюркську мову, близьку до кримськотатарської і караїмської (кипчацька група). Урумами вважають нащадків греко-візантійської діаспори півострова, більша їх частина була депортована до Північної Таврії після 1774 р. Катериною II.

Названі етноси нараховували в середині 90-х років ХХ ст. менш, ніж по тисячі осіб кожний. Кинуті напризволяще, вони повільно зникають, розчиняючись в домінуючих національних групах. Така уніфікація бажана для деяких представників влади, які все ще розглядають населення у вимірах “єдиного радянського народу”. Але, як відомо, світова спільнота вважає подібне нівелювання національних особливостей і навіть просте самоусунення влади від вирішення таких справ неправомірними [6, с.85]. Навіть якщо абстрагуватись від природного права народу на само-визначення (хоча б внутрішнє, в межах історичної батьківщини або місця компактного проживання), мова йде про порушення конституційних прав конкретних громадян [10, с.14]. Концепція нежиттєздатності малих народів не є обґрунтованою. Відомо, що кримчаки, караїми й уруми не були домінуючою чи навіть чисельною групою в Криму протягом останніх століть, але всі вони мали стабільну нішу в етнічній системі півострова. Проблема правового захисту малих народів Криму теж не нова.

Насамперед це стосується караїмів, що може бути зумовлено їхньою етнічною і релігійною самобутністю. Після утворення Кримського ханства особливий статус караїмів був закріплений у спеціальних тарханних грамотах, які підтверджували всі хани аж до 1783 р. [7, с.94]. Згідно з ними, караїми мали персональну автономію і право самоврядування в місцях компактного проживання. З приєднанням Криму до Росії пільги їм надавали імператори, починаючи з Катерини II. Дослідники караїмів відзначають сприятливе ставлення російської влади до цієї етнічної групи [7, с.98].

Після громадянської війни малі народи Криму втратили правові пільги, їх майже обминула політика коренізації, яка проводилась в 20-ті роки ХХ ст. щодо кримських татар. Під час Великої Вітчизняної війни німецькі окупанти знищили більшість кримчаків як іудеїв. Частина караїмів та кримчаків, що тоді вижили, виселили з півострова разом з кримськими татарами, оскільки радянські репресивні органи теж не були достатньо компетентними щодо питань диференціації тюркомовного населення КрАРСР.

В післявоєнні роки проблема поступового вимирання малих народів Криму не афішувалася; вона була знову визнана актуальною лише на межі 90-х років ХХ ст. у зв'язку із загальною кризою національно-державних відносин на півострові. Лідери кримськотатарського національного руху висунули тоді ідею єдиного кримського народу, до якого нібито входили поряд з татарами караїми та кримчаки. Такий народ мав, на їхню думку, право на “самовизначення аж до відокремлення” в межах Криму [4, с.198]. Таким чином, можна простежити певну паралель між поглядами на долю малих етносів у політиків СРСР та у лідерів кримських татар. Найбільш радикальні кола кримськотатарського руху по сей день бачать в караїмах і кримчаках невеликі відгалуження єдиної нації.

Представники влади відновленої Кримської автономії побачили в малих народах і національних меншинах півострова підставу для легітимізації статусу республіки, що відтворилася поза і навіть проти волі кримськотатарського народу. Це зобов'язувало до певних дій. 21 січня 1992 р. Рада Міністрів республіки видала Постанову № 5 “Про заходи щодо збереження і відродження культурної спадщини караїмів і кримчаків” [3. – 1992. – 16 лют. – С. 14]. Цей документ, будучи ще зразком радянської нормотворчості, містить в собі конкретні заходи, але, крім цього, він вперше застосував у правовій практиці нашої держави поняття “малочисельний (який знаходиться на межі вимирання) народ” і закріпив його за караїмами та кримчаками. Серед факторів, що обумовили необхідність такого рішення, нормотворець вказав на: а) загальнолюдську цінність збереження цих етнічних груп; б) зменшення їх чисельності; в) самобутність культури цих етносів; г) критичну етнокультурну ситуацію на півострові. Крім цього, акт містить поняття

“унікальні національні караїмські та кримчакські території в місцях компактного замешкання”, що може стати підґрунтям для деяких особливих прав малочисельних народів Криму на ці території.

Але зміна політичної кон'юнктури викликала відхід від актуалізації даної проблеми. Першочергова увага була приділена забезпеченню прав та інтересів депортованих національних груп. Малочисельні народи не були визнані такими, тому їх становище без підтримки ззовні перестало когось цікавити. А після того, як термін “народи (народ) Криму” був визнаний владою застарілим та ідеологічно невитриманим в цілому [2. – 1995. – 18 лип. – С. 5], це викликало номінальну втрату особливостей статусу малочисельних народів Криму – вони стали звичайними громадянами України певних національностей.

Сьогодні цю проблему можна розглядати лише в аспекті необхідності визначення статусу корінних народів України. Представник Президента в Конституційній комісії В. Мусяк, який наполіг на включенні до тексту ст. 11 Основного Закону фрази “усіх корінних народів та національних меншин”, започаткував тим самим відповідний конституційний термін [1, с.29]. Але навряд чи він до кінця усвідомлював варіанти можливих наслідків. Так, з 1996 р. лідери Меджлісу кримськотатарського народу активно його використовують, вимагаючи прийняття закону, який розшифровує цей термін і надає особливі правові пільги етнічним групам, визнаним Україною корінними (кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки, уруми) [5. с.68].

Національні потреби кримських татар і малочисельних народів корінним чином відрізняються: перші прагнуть відновлення власної державності, другі - зберегти себе як етнос. Тому законодавча диференціація “корінних народів України” (кримські татари і, на думку деяких дослідників, росіяни Донбасу та Слобожанщини) і “малочисельних народів України” (уруми, кримчаки, караїми, гагаузи) видається обґрунтованою і практично можливою.

Слід вважати корисною рецепцію деяких положень визначення меншин у робочому документі, створеному Комісією з прав людини ОБСЄ. Це в першу чергу стосується “презумпції прагнення до самобутності” – будь-яка національна малочисленна група вважається такою, що прагне до збереження своєї самобутності (і для цього їй повинна бути надана всебічна підтримка держави) до тих пір, поки не доведене зворотнє [8, с.2].

Джерела та література

1. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // ВВРУ. – 1996. – № 32. – Ст.147.
2. Про заходи щодо вирішення політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем АР Крим: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 1995 р. № 636 // Голос України.
3. О мерах по сохранению и возрождению культурного наследия караимов и крымчаков: Постановление Совета Министров Крымской АССР от 21 января 1992 г. № 5 // Крымская правда.
4. Конституция Крымской Республики // Губыло М., Червонна С. Крымскотатарское национальное движение. Т. II. - М., 1992.
5. Бекіров Н. Кримськотатарська проблема і законодавче забезпечення прав національностей в Україні // Проблеми міграції. – 1999. – № 1 (8).
6. Боурінг Б. Права корінних народів та огляд міжнародного досвіду // Проблеми міграції. – 1998. – № 2 (5).
7. Народная Караимская Энциклопедия. Т.1. – Симферополь: Амена, 1996.
8. Определение меньшинств. Рабочий документ, представленный г-ном С. Черниченко // Комиссия по правам человека ОБСЄ \E\CN\Sub,2\AC.5\ 1996.
9. Alfredson F., Gurtmundur R. Equality and non-discrimination: minority rights. - Council of Europe documents, Strl 8(H\Coll(90)6).
10. Catoparli F. Study on the rights of person, belonging to ethnic, religious and linguistic minorities // Human Right Study series № 5. - UN publication, 1998.

Карпо В.Л., Масан О.М.
(Чернівці)

РОЛЬ ХОТИНСЬКОГО І ЧЕРНІВЕЦЬКОГО СТАРОСТ У ПОЛЬСЬКО-МОЛДАВСЬКОМУ ПРИКОРДОННОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ (друга половина XV - перша половина XVI ст.)

З другої половини XIV ст. територія нинішньої Чернівецької області входила до складу Молдавського князівства під назвою Шипинської землі [12]. Відповідно її зовнішні межі на півночі утворювали кордон, що відокремлював Молдавське воєводство від Галичини і Поділля. Після укладення Кревської унії в цих українських областях надовго утвердилася влада польських королів: у Галичині – протягом 1386-1387 рр., у західній частині Поділля – протягом 1430-1435 рр. Таким чином, північно-західна і північна межі Шипинської землі становили лінію державного кордону між Молдавським князівством і Польським королівством.

Хоча проблема рубежу, що розділяв ці середньовічні держави, неодноразово привертала увагу дослідників, починаючи від І. Ністора [18] та М. Кордуби [13], все ж історики не проявляли інтересу до механізму вирішення питань, пов'язаних із взаємодією місцевих властей на рівні прикордонних волостей чи повітів, як називалися основні територіально-адміністративні одиниці відповідно у Молдавському князівстві та Польському королівстві. Сучасні історики, які займаються вивченням польсько-молдавських відносин доби середньовіччя, зокрема В. Чобану в Румунії [16] та І. Чаманьська в Польщі [17], теж не торкаються цього питання через те, що в полі їхнього зору перебувають взаємовідносини на рівні урядів та дипломатичних місій. Між тим, дослідження прикордонних стосунків на рівні місцевих властей дозволяє висвітлити низку надзвичайно важливих аспектів історичного минулого і не лише в галузі політики, але й господарства, соціальних відносин тощо. Беручи до уваги нерозробленість цієї теми, автори вважають дану публікацію лише попередніми намітками для більш глибокого і ґрунтовного дослідження.

Незважаючи на існування взаємних територіальних претензій (Польща час від часу домагалася від Молдавії передачі Шипинської землі, а молдавські князі претендували на Покуття), становище на польсько-молдавському кордоні залишалося досить стабільним протягом першої третини XV ст., передусім у період правління Олександра I Доброго (1400-1432). Проте після його смерті розпочалася запекла боротьба за владу між численними претендентами, причому в ці конфлікти постійно втручалися польські королі та окремі магнати. Майже безперервні збройні сутички тривали чверть століття, що, зрештою, вкрай дестабілізувало становище на польсько-молдавському кордоні. Від такої нестабільності потерпало місцеве населення, яке проживало з обох боків кордону, а також купці, які провадили торгівлю по двох важливих торговельних шляхах, що з'єднували Львів (через Коломию, Снятин і Чернівці) та Кам'янець-Подільський (через Хотин і Дорогою) із Сучавою, а через неї – з причорноморськими, подунайськими і семигородськими містами. Крім того, у 50-х роках XV ст. з'явилися збройні загони розбійників, які були прообразом пізніших опришків. Вони нападали на помістя польських магнатів, грабували їх і тікали зі здобиччю за кордон – на територію Молдавського князівства. Саме такі випадки послужили приводом до переговорів й укладення спеціальної угоди між старостами прикордонних повітів Галичини і Поділля, з одного боку, та молдавським воєводою, з іншого.

Зокрема, на початку 1457 р. старости снятинський, коломиїський та коропецький Мужило Бучацький і подільський Бартош Бучацький поскаржилися воєводі Петру Арону на "лиходійство" якогось Лева, що спустошив володіння Бучацьких в околицях Снятина,

а потім “ся оувернул до (...) земли молдавской”. На прохання вказаних польських старост молдавський воєвода і бояри видали їм “того истого зрадце Лева с тими то лихотники, и оучинили они над ними помста”. Окрім того, молдавський воєвода пообіцяв знайти і повернути полякам їхнє майно, яке грабіжники, очевидно, збули на території князівства.

Зазначені події знайшли відображення в угоді, укладеній 1 квітня 1457 р. Петром Ароном з Мужилом і Бартошем Бучацькими [5, с. 809-810]. Воєвода зобов'язався призначити “на границы оу Хотини и оу Черновскои (Чернівецькій. – В.К., О.М.) волости два паны справедливых и именованных, (...) абы един был нам старостою хотинским а други черновским оуставичным”. Причому, жестом доброї волі з боку Петра Арона стала заява про те, що самі ж польські старости будуть їх „межи нашими паны молдавскими выбирать”. Судячи з контексту угоди, на час її укладення воєвода вже призначив цих старост і дав їм певні доручення. В їхні обов'язки входила взаємодія з польськими урядовцями. „абыхом могли тиж дву зем(ли) держати с обух сторон за едно в мирі, в ласци и справедливости”. Особливо сторони домовились „такую справедливост дръжати меж нами и землями, яко быхом могли злодіевъ именованных або лицом нетых вишали на обі сторони”.

Таким чином, зазначеними заходами запроваджувалась певна взаємодія між керівниками державної влади у прикордонних адміністративних одиницях. Ця взаємодія була спрямована передусім на підтримання безпеки і правопорядку в зоні польсько-молдавського кордону. Хотинський і чернівецький “уставичні” старости призначались центральною владою, яка надавала їм додаткові повноваження, пов'язані з прикордонним становищем волостей. Їхнє призначення за вибором чи рекомендацією поляків мало місце, мабуть, лише першого разу, тобто в 1457 р., але за наступників Петра Арона хотинський і чернівецький старости призначалися без погодження з польськими урядовцями.

У середині квітня 1457 р. владу в Молдавському князівстві захопив Стефан III, прозваний згодом Великим. Скориставшись важким становищем Польщі, яка загрузла у Тринадцятирічну війну з Німецьким орденем, а також тим, що польські урядовці надали притулок Петру Арону та його прибічникам, новий воєвода завдав ударів по тих пунктах на Поділлі і в Галичині, де перебували втікачі з Молдавії [16, с. 64]. У квітні 1459 р. польська делегація, очолювана А. Одровоншем та Грицьком з Поможан, уклала мир із Стефаном III, простивши йому „війни, незгоди, грабунки, спалення і пролиття крові між землями Поділля, Русі та Молдавії (*inter terras Podoliae, Russiae et Moldaviae*)” [3, с. 267; 18, с. 45]. Йшлося, мабуть, про взаємні напади, в центрі яких опинилися Хотинська і Чернівецька волості. Причому замок у Хотині перебував у руках поляків. Стефан III погодився на залишення там польської залози (*promittimus castrum Cuthin in possessione*) з правом збору мита, вільною риболовлею у Дністрі тощо [3, с. 267].

2 березня 1462 р. Стефан III уклав вассальний договір з Польщею [3, с. 284; 16, с. 66], який зафіксував сюзеренітет польського короля над усією територією Молдавського князівства, але не містив домовленостей щодо взаємодії прикордонних старост. Однак така взаємодія відбувалася, про що може свідчити проведений у 1467 р. „снемь посполиты земель маистату господаря кроля его милость рускых и подолских и молдавских” [3, с. 296]. У цьому загальному сеймі, тобто нараді, представників галицьких, подільських і молдавських земель “його величності короля” взяв участь і хотинський староста Гоян. Польська сторона повернула Хотин під владу воєводи Молдавії ще в 1463 р. [16, с. 66].

Впродовж кількох наступних десятиліть становище на буковинському відрізку польсько-молдавського кордону було загальною стабільним. Мабуть, прикордонні старости збиралися час від часу для з'ясування спірних питань, проте через відсутність документальних відомостей неможливо відтворити конкретні обставини їхньої взаємодії.

Ситуація змінилася в 1490 р., коли Молдавське князівство примкнуло до антиягеллонської коаліції і, скориставшись втручанням Польщі у боротьбу за угорський трон, спробувало захопити Покуття [16, с. 83; 15, с. 47-48]. Зрештою, ця спроба не мала успіху, проте Стефан III зумів утримати низку сіл, розташованих по правому березу Черемоша – від Руського Довгопілля до Ванківців [18, с. 52-53; 11, с. 229-230]. Загостренням відносин між Молдавським князівством і Польщею скористався магнат Теодорик Бучацький, який у липні 1490 р. захопив Хотин [15, с. 48].

Становище на кордоні залишалось напруженим і в наступні роки, тим паче, що правитель Молдавії в 1494 р. дізнався від угорських урядовців про план нового короля Польщі Яна Ольбрахта посадовити на сучавському троні представника Ягеллонської династії [19, с. 65-66]. Проте так званий “чорноморський” похід 80-тисячного польського війська влітку і восени 1497 р. закінчився низкою важких поразок поблизу с. Козмин 26 жовтня і в Чернівцях 30 жовтня [1, с. 32-33; 14, с. 92].

Польсько-молдавські відносини були врегульовані договором про союз, укладеним у квітні 1499 р. Як і в угоді від 1 квітня 1457 р., в ньому був передбачений певний механізм вирішення приватно-правних і прикордонних питань. Згідно з договором ці сфери взаємовідносин були віднесені до компетенції хотинського та чернівецького старост з боку Молдавського князівства та кам'янецького старости – з боку Польщі. Піддані короля та його братів (тобто великого князя литовського Олександра та глогівського князя Сигізмунда) повинні були звертатися стосовно кривд і шкод, завданих їм молдавськими підданими, до хотинського і чернівецького старост, які в цих випадках мали право суду над молдавськими підданими. Останні повинні були подавати скарги щодо кривд і шкод, завданих їм підданими короля, кам'янецькому старості, який мав повноваження виносити вирoki стосовно королівських підданих. Сторони домовилися також, що у випадку виникнення певних незгод між старостами воєвода інформуватиме про це короля, а король - воєводу, і, по-друге, вони направлятимуть на місце своїх посланців з метою усунення цих незгод [3, с. 424-425]. Крім того, згідно з додатковими домовленостями планувалося провести делімітацію лінії кордону в спірних місцях, у тому числі в долині Черемошу.

Показово, що в числі придворних і адміністративних чинів, які взяли участь в укладенні договору і складенні присяги щодо його дотримання, були хотинські старости Тоадер і Негрило та чернівецький староста Іон Грумаз [3, с. 425]. Згадувані в тексті договору керівники інших адміністративних одиниць Молдавського князівства позначені як “паркалаби”. Пізніше, в XVI-XVII ст., хотинських старост теж називали паркалабами, або, правильніше, пиркелабами. Лише на чолі Чернівецької волості (цінуту) до початку останньої чверті XVIII ст. стояв староста, повноваження якого були цілком ідентичні повноваженням пиркелаба (ісправника). На цю особливість звернув увагу перший глава австрійської військової адміністрації Буковини генерал-майор Г. фон Сплени, який в 1775 р. писав, що управитель Чернівецького дистрикту “називався на польський манер старостою (щоб саме йому надати більшого авторитету у [старост] сусідньої Польщі)” [2, с. 72-73]. Тривале збереження цієї номенклатури було пов'язане, таким чином, з виконанням чернівецьким старостою додаткових, особливих повноважень, які стосувалися взаємовідносин із старостами сусідніх повітів Польського королівства.

Незважаючи на укладення договору про союз, на початку XVI ст. відносини між Молдавським князівством і Польщею знову набули конфліктного характеру внаслідок того, що військо воєводи Штефана III окупувало Покуття. Польський уряд намагався вирішити територіальний спір шляхом переговорів, і посол Польщі М. Фірлей зустрівся з воєводою в Чернівцях (apud Czarnowce) 3-5 листопада 1503 р. [3, с. 472]. Проте Штефан III, а після його смерті – воєвода Богдан II продовжували претендувати на Покуття. Внаслідок цього війська конфлікуючих сторін неодноразово спустошували прикордонні райони, від чого постраждали безліч сіл і ряд міст, особливо Рогатин у Галичині і Чернівці та Хотин на Буковині [1, с. 111; 8, с. 952-953]. Зрештою, після важкої поразки війська Богдана II під Хотином 4 жовтня 1509 р., де в польській полон потрапило декілька десятків бояр [8, с. 953], молдавський господар був змушений укласти мир з Польщею.

Мирний договір між Молдавським князівством і Польським королівством, укладений у січні 1510 р. за посередництва короля Угорщини Владислава, відновив також додаткові повноваження прикордонних старост, але в дещо іншій модифікації [6, с. 613-617, 624-631]. Зокрема, польські піддані повинні були подавати скарги на молдавських підданих не лише хотинському та чернівецькому старостам, але й сороцькому. Скарги молдавських підданих повинен був розглядати, крім кам'янецького, ще й галицький староста, хоча водночас польська сторона обмежила коло своїх підданих, на яких жителі Молдавського князівства могли подавати скарги, лише жителями Галицької і Подільської

земель [6, с. 617, 629]. Включення в договір цього пункту свідчить про те, що існувала реальна потреба у взаємодії прикордонних старост і що в цьому відношенні сторони опиралися на попередній досвід, накопичений, очевидно, в роки стабільних відносин.

Крім того, сторони домовилися провести делімітацію кордону в долині Черемошу, а поки до цього мало дійти, поляки погоджувалися на "тимчасове" перебування спірної території під управлінням великого логофета Молдавії Теутула, який фактично володів причеремоськими селами з 1490 або 1498 р. [16, с. 116, 118].

Врегулювання молдавсько-польських відносин, а також посилення загрози з боку татар і турків змусили Богдана II не лише відмовитися від територіальних претензій до Польщі, але й дотримуватися досягнутих угод щодо нормалізації становища та взаємодії старост у прикордонній смузі. За згодою польських властей були відновлені деякі паромні переправи на Дністрі, зокрема «и Беребіткowsosc», тобто Перебіківцях на Хотинщині [10, с. 105]. З польських володінь почали приганяти гурти худоби для випасу на місцевих пасовищах. Зокрема, коли в 1512 р. татари пограбували територію між Дністром і Прутом, дійшовши аж до Хотина, то захопили не лише місцевих жителів і худобу „без числа”, але й “весь полскый скот” [1, с. 76].

В час малолітства Богданового сина і наступника - воєводи Штефана IV Молодого (1517-1527) боярська рада уклала від його імені новий договір з Польщею, згідно з яким поновлювався і підтверджувався “вічний мир” між двома державами. Тексти договору, видані польською стороною 2 грудня 1517 р. у Вільні (прелімінарний варіант) [4, с. 502-507] і 9 березня 1518 р. у Кракові (остаточний варіант, затверджений сеймом) [4, с. 507-514], як і текст, виданий молдавською стороною 4 травня 1518 р у Хирлові [4, с. 491-496], підтверджували повноваження прикордонних старост розглядати і вирішувати “кривди граничні”. Йшлося про хотинського і чернівецького старост з молдавського боку та кам'янецького і коломийського старост - з польського [4, с. 495, 506, 512-513]. Отже, на відміну від договору 1510 р., договір 1518 р. не надавав таких повноважень сороцькому старості.

7 серпня 1519 р. була укладена додаткова польсько-молдавська угода щодо механізму дотримання “обома сторонами права пограничного” [4, с. 516-520]. Вона стала результатом переговорів делегацій, до складу яких входили посадові особи відповідних адміністративних одиниць. Зокрема, польську сторону представляли Отто з Ходча (Ходецький) - воєвода руських земель (тобто Східної Галичини) і галицький, коломийський та снітинський староста і Миколай Іскшицький – кам'янецький стольник. Членами молдавської делегації були хотинські старости Гринкевич і Талаба, чернівецький староста Петріка, а також князівські придворні - шетрар Івониш і гуменник Лука Кирже [4, с. 516].

Делегації домовилися про щорічне проведення двосторонніх “сеймів”: на Трійцю – поблизу Хотина, а через два тижні – на Колачині, тобто поблизу Снятина. Одного року вони мали відбуватися на польському боці кордону, іншого року – на молдавському боці. В угоді зазначалося, що „на цих сеймах має бути [здійснена] насамперед справедливість всім нашим людям і підданам”. Сторони обумовили деякі процедурні питання, пов'язані з розглядом “звичайних” скарг і звинувачень у “злочинстві”. Було також домовлено, що польським підданам дозволяється безперешкодно і без спеціального дозволу прикордонних старост входити у Молдавське князівство “слідом злочинським за своїм украденим товаром”. В угоді обумовлювалися конкретні деталі розшуку злочинців та співпраці в цьому питанні із землевласниками та представниками нижчих ланок адміністративної влади, виміри відповідальності учасників цих дій, покарання виявлених злочинців тощо. Було узгоджено також заходи, спрямовані на покарання гвалтівників. Нарешті, сторони встановили строки сплати відшкодувань за вироком судового “сейму” прикордонних старост.

Матеріали польсько-молдавських переговорів, які відбувалися в наступних роках, дозволяють дійти висновку, що домовленості про взаємодію прикордонних старост в основному виконувалися. Зокрема, згадуваний молдавський посол Л. Кирже під час зустрічі з королем Польщі Сигізмундом I в 1523 р. не згадував про якісь проблеми на хотинсько-подільській і чернівецько-коломийській ділянках кордону, зате скаржився щодо непорозумінь на сороцько-брацлавській ділянці, де жителі Брацлавщини декілька разів

захоплювали великі отари овець, які належали туркам. Тому посол передав прохання князя провести на цій ділянці двосторонній "сейм" [4, с. 539-540].

Наступний воєвода Петро Рареш (1527-1538) протягом перших років правління продовжував зовнішньополітичний курс свого попередника. Він направив на переговори з королем Польщі делегацію в складі хотинського старости Влада і чернівецького старости Томи Барновського. Новий договір, укладений восени 1527 р., в основному повторював умови попередніх, у тому числі в частині повноважень прикордонних старост [7, № 410, 461]. Крім того, в результаті переговорів хотинського та чернівецького старост з призначеною королем спеціальною делегацією у складі маршалка королівства і старости львівського та любачівського Станіслава з Ходча, віслицького каштеляна і люблінського старости Януша Свірчовського та сандомирського підчашого і кам'янецького старости Станіслава Лянцкорунського були досягнуті нові домовленості щодо взаємодії посадових осіб у прикордонних староствах [7, № 462]. Ці домовленості суттєво конкретизували і значно розширили положення, закріплені в угоді від 7 серпня 1519 р. Вони засвідчили, що старостинські "сейми" відбувалися регулярно, ставши постійно діючою інституцією. Власне, про це йшлося і в базовому договорі, де прямо зазначалося, що „сейм має бути з обох сторін на місцях стародавніх, на яких перед тим бували” [7, с. 728].

Тому додаткова угода передбачала, зокрема, що сороцький староста, попередньо передавши список скарг молдавських підданих кам'янецькому старості, "повинен бути сам особисто на сеймі у Хотині або там, де сейм буде скликано й окремо призначено". Загалом ця угода містила велику кількість цілком конкретних деталей, які стосувалися порядку проведення судових слухань, накладення і стягнення штрафів, здійснення інших покарань, розшуків викраденого майна, повернення боргів тощо. В документі знайшли відображення і деякі важливі особливості розвитку соціальних відносин, які характеризувалися в той час значним посиленням селянської залежності як у польсько-литовських, так і молдавських землях. Зокрема, сторони виробили порядок стягнення повинностей з тих селян-чиншовиків, які втекли "з Поділля до Волощини або з Волощини на Поділля з даниною або з чиншем або якими-небудь іншими прибутками", тобто не сплативши землевласникові належних повинностей [7, с. 735]. Якщо ж це був "невільний чоловік або слуга", який перебіг в іншу країну, то "такий без будь-яких перешкод і затримки має бути виданий з усіма речами, які при ньому були знайдені" [7, с. 737]. Тим більше це стосувалося "тих злочинців, які своїх панів (...) вбили і втекли до Волощини". Угода передбачала, що "хотинський і чернівецький старости мають їх зловити, якщо вони будуть в їхніх староствах". В іншому випадку ці старости повинні були від імені польського короля просити молдавського воєводу, щоб він "наказав їх (злочинців. – В.К., О.М.) зловити й утримувати до [наступного] прикордонного сейму" [7, с. 738]. Очевидно, йшлося про селян-повстанців (опришків?), які вчинили розправу над своїми панами-шляхтичами і втекли на територію Молдавського князівства. Судячи з посилення польської сторони на ім'я короля, ця справа набула значного резонансу, привернувши увагу урядових кіл.

Тісна співпраця керівників прикордонних староств продовжувалась відносно недовго, тому що вже в 1529 р. воєвода Петро Рареш почав змінювати зовнішньополітичний курс, а влітку наступного року висунув до Польщі територіальні претензії, вимагаючи „отчьское ему достоание възвратить", тобто передати Молдавському князівству Покуття [1, с. 83]. Отримавши негативну відповідь від польської сторони, він окупував цю область. 22 серпня 1531 р. поляки завдали війську Петра Рареша нищівної поразки в битві під Обертином, а відтак спустошили територію Буковини. Були спалені Чернівці, Хотин та багато інших населених пунктів [8, с. 1050-1053].

Прикордонна війна тривала до 1538 р., поки польські дипломати не домовилися з урядом Туреччини прогнати Петра Рареша з князівства і посадовити на його місце іншого господаря. 18 серпня польське військо на чолі з великим коронним гетьманом, графом Я. Тарновським взяло в облогу Хотин і зробило підкопи під південну стіну фортеці, частково висадивши її у повітря. Водночас на Молдавію посунули татари і турки на чолі із султаном Сулейманом Завойовником. Перших Петро Рареш розбив, але проти султанського війська нічого не міг вдіяти, тому що бояри вважали подальший опір безнадійним.

Воєвода помчав до Хотина, де 30 серпня уклав договір про мир і союз з Польщею [9, с. 166-168; 15, с. 82]. У тексті документа коротко було зазначено, що кам'янецький і галицький старости в королівських володіннях, а хотинський і чернівецький – у волоських землях повинні вершити “справедливість”, як це передбачено попередніми договорами [9, с. 167]. Незважаючи на те, що Петро Рареш повністю відмовився від територіальних претензій до Польщі, Я. Тарновський відмовився надати йому допомогу, посилаючись на королівську інструкцію і мир між Польщею і Туреччиною. Після цього польське військо переправилося на подільській березі Дністра, а молдавському воєводі довелося втікати в Семигород.

Султан Сулейман Завойовник 18 вересня увійшов у Сучаву. Він призначив новим господарем Молдавії Штефана Лакусту, наказавши йому підтримувати добросусідські відносини з Польщею [15, с. 86]. Справді, вже в лютому 1539 р. у Кракові відбулося укладення польсько-молдавського договору. Причому король Сигізмунд I спочатку ратифікував угоду, укладену Я. Тарновським з Петром Рарешом під Хотиним, і лише після цього підписав договір зі Штефаном Лакустою, взявши за основу тільки-но ратифікований документ [16, с. 175]. Тому в його тексті присвячено зовсім небагато місця питанню діяльності прикордонних старост. У договорі зазначалося, що справою судочинства на кордоні повинні займатися кам'янецький і галицький старости з польського боку та хотинський і чернівецький – з молдавського, згідно “із записами у попередніх грамотах” [9, с. 169].

Крім того, для залагодження прикордонних спорів 1 червня 1540 р. був проведений спеціальний “сейм” у Хотині за участю королівських комісарів і представників молдавського воєводи. Зокрема, в цій зустрічі взяли участь хотинські старости Трифон Попельник та Андрій Шептелич, а також логофет Тома, двірник Петро Вартик і нямецький пиркелаб Ганя [18, с. 145]. Щоправда, зміст досягнутих домовленостей залишився невідомим.

Наступні воєводи Молдавії теж укладали договори з королями Польщі, проте в цих документах дипломати відводили все менше місця питанням взаємодії прикордонних старост. Зокрема, в союзному договорі, укладеному від імені воєводи Іліяша II та короля Сигізмунда II Августа 30 листопада 1546 р., було записано, що судочинство на кордоні повинно провадитися “згідно із старими трактатами” [9, с. 175]. Отже, в практику договірних відносин увійшов звичай посилатися на попередні договори в питаннях, які регулювали взаємовідносини між властями прикордонних адміністративних одиниць. Це можна розглядати як свідчення того, що на місцевому рівні був накопичений чималий досвід їх взаємодії. Щоправда, часте втручання польських магнатів і воєначальників у події в Молдавському князівстві призводило у подальшому до дестабілізації становища на чернівецько-галицькому і хотинсько-подільському відрізках кордону. Проте після встановлення влади Туреччини над Молдавією подібні проблеми нерідко вирішувалися вже по дипломатичних каналах між урядами Османської імперії і Речі Посполитої.

Джерела та література

1. Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. / Сост. Ф.А. Грекул; отв. ред. В.И. Буганов. – М.: Наука, 1976. – 152 с.
2. Сплени Г., фон. Опис Буковини / Пер. з нім., передмова і коментар О.Д. Огуя, М.М. Сайка. – Чернівці: Рута, 1995. – 110 с.
3. Documente lui Ștefan cel Mare / Publ. de I. Bogdan. – București, 1913. – Vol. 2. – XXI, 611 p.
4. Documente moldovenești dela Ștefanică Voevod (1517-1527) / Publ. de M. Chostăchescu. – Iași: Brawo, 1943. – VI, 640 p.
5. Documente moldovenește înainte de Ștefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. – Iași, 1932. – Vol. 2. – 954 p.
6. Documente privitoare la istoria Romanilor culese de E. de Hurmuzaki. – București: s.e., 1891. – Vol. II, partea 2: 1451-1510 / Culege, adnotate și publicate de Nic. Densușianu. – XLVII, 729 p.
7. Documente privitoare la istoria Românilor culese de E. de Hurmuzaki. – București: s.e., 1892. – Vol. II, partea 3: 1510-1530 / Culege, adnotate și publicate de Nic. Densușianu. – XI, 748 p.
8. Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K.J. Turowskiego. – Sanok: K. Pollak, 1856. – T.2. – S.701-1222.

9. Moldova in contextul relațiilor politice internaționale. 1387-1858: Tratatate / Alcătuitor I. Ieremia. – Chișinău: Universitas, 1992. – 376 p.
10. Sprawy wołoskie za Jagiellonow: Akta i listy / Wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa, 1878. – CLXIV, 163 s.
11. Боднарюк Б.М., Масан О.М. Шипинська земля в міжнародних договорах кінця XIV - першої половини XV ст. // Питання історії України: Збірник наук. статей. - Чернівці. 2000. - Т.4. - С.221-237.
12. Масан О. Шипинська земля: передісторія, устрій та статус // Вісник Центру буковинознавства. Серія істор. - Чернівці, 1993. - Вип.1. - С.24-35.
13. Кордуба М. Молдавсько-польська границя на Покуття до смерти Стефана Великого // Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському. - Львів. 1906. – С.158-184.
14. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV - начало XIX в.) / Под ред. Д.М. Драгнева. - Кишинев: Штинница, 1987. - 464 с.
15. Сперальский З. Молдавские авантюры /Пер. с польск. и примеч. Н. Малютинной-Конколь. – Бэлць: б.и., 2001. – 192 с.
16. Ciobanu V. Țările române și Polonia. Secolele XIV-XVI. – București: Editura Academiei RSR, 1985. – 224 p.
17. Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań: Państw. Wyd-wo Naukowe, 1996. – 369 s.
18. Nistor J.J. Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien. – Wien: Hölder, 1910. – 182 S.
19. Papee F. Jan Olbracht. – Wyd. 2-ie. – Kraków: Universitas, 1999. – 243 с.

Скорейко Г.М.
(Чернівці)

БУКОВИНСЬКО-БЕССАРАБСЬКЕ ПОРУБІЖЖЯ У МІЖДЕРЖАВНИХ СУПЕРЕЧКАХ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.

Ключук-Кайнарджійський мир 1774 р. і наступний розподіл територій та сфер впливу між Росією, Австрією і Туреччиною (Буковина від Туреччини перейшла до Австрії) тільки на деякий час вгамував пристрасті довкола Дунайських князівств – Молдавії та Валахії. 80-ті роки XVIII ст. були позначені новою російсько-турецькою війною, яка тримала в напрузі не тільки воюючі країни, але й порубіжні з ними території. Саме в такому неспокої перебувала Буковина. Хоча Австрія в конфлікті участі не брала, все ж вона мусила рахуватися з тим, що після укладення нового російсько-турецького (Ясського) миру 1791 р. Росія, нарешті, остаточно закріпила за собою Північне Причорномор'я і повністю вирішила для себе чорноморську проблему. На черзі було Подунав'я, а це означало нову війну за порубіжні з Австрійською монархією землі Молдавії й Валахії. Османська імперія, невдоволена своїми втратами, теж готувалася до війни.

Отже бессарабсько-буковинське порубіжжя в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. час від часу опинялося в центрі уваги як військових, так і політичних діячів усіх зацікавлених сторін. Росія, закріпивши за собою Поділля, вважала наступне захоплення Хотина важливою стратегічною передумовою для подальшої своєї боротьби проти Туреччини. Туреччина ж всіляко намагалася укріпити стару фортецю, розуміючи її значення як символу свого панування на півночі Молдавії. Для Австрійської імперії у цій ситуації основним завданням було не допустити дестабілізації на своїй території. Особливо з огляду на те, що на прикордонних молдавсько-буковинських землях зібралося немало поляків, готових помститися цісарю за ліквідацію Речі Посполитої, та й чимало молдаван висловлювали невдоволення через відторгнення від їхньої держави Буковини.

Справді, у кінці XVIII ст. проблема безпеки Буковини почала викликати занепокоєння австрійського уряду. Як доносив у Петербург російський дипломат І.Северин, у червні 1797 р. загін поляків, який перебував у містечку Герца, увірвався на буковинські землі, розправився з мирними мешканцями й завдав чималої шкоди господарствам. Місцеві власті спішно організували відсіч і поляків було розбито. Проте, відступивши у Хотинську райю, вони почали підбурювати місцеве населення на новий похід. Імовірно, що поляки намагалися зіграти на патріотичних почуттях молдаван,

наголошуючи на тому, що Буковина була частиною їхньої держави, бо чисельність цього загону швидко зростала і, як повідомляв австрійський агент Тимонія, налічував вже до 300 осіб, а через деякий час чисельність виросла до 500 охочих [7, с. 75].

Такі дії поляків, напевно, були на руку молдавському господареві, бо він не тільки не покарав винних у порушенні міждержавного миру, але спокійно поставився до демонстрації сили, яку на тлі польської активності провів хотинський трьохбунчужний Бекір-паша, ставши табором за містом. Правда, офіційно всі ці військові маневри було пояснено початком у Хотині моровиці.

Австрійські власті Буковини були не на жарт стурбовані таким поворотом подій. Вони домагалися від львівського губернатора негайної військової підмоги. Тим більше, що у Хотин султаном було відправлено двох військових радників, які, як повідомлялося у донесенні І.Северина, "їхали під виглядом звичайних купців." Вони мали своїм завданням допомогти паші підготуватися до можливих військових дій [7, с. 80].

Але до відкритого міждержавного конфлікту не дійшло. Ще кілька нападів польсько-молдавського загону на прикордонні села буковинці відбивали власними силами. Під час цих конфліктів страждали мирні жителі прикордонних земель, але й нападники несли значні втрати: під час одного такого буковинського походу було вбито й поранено до 100 військових, а одного із командирів майора Мелфорта буковинські селяни навіть схопили й самовільно повісили. Частина поранених була переправлена у Герцу, а решта знову готувалися до нових військових акцій. Ситуація загострювалася ще й з тієї причини, що, як повідомляли російські дипломати, на кордоні з Росією сконцентрувався ще один польський загін чисельністю майже 500 вояків, готовий прийти на допомогу своїм землякам. Крім того, як стверджували самі поляки, ще 2-тисячний загін, що перебував у французькій армії Наполеона Бонапарта, теж висловив готовність, заручившись підтримкою Константинополя, негайно вийти на з'єднання з молдавським формуванням [7, с. 83].

Буковинські власті висловили протест молдавському господареві. Не отримавши достатньої військової допомоги від свого уряду, вони навіть почали переговори з російськими дипломатами про можливі спільні дії проти агресивних дій молдавської сторони. Коли поляки вчинили ще одну спробу напасти вже на Галичину через Залішки і теж були розбиті, місцеве керівництво пригрозило хотинському паші не тільки дати відсіч, але й переслідувати агресорів на їхній території. Це могло стати приводом до австро-турецького конфлікту, що не входило у плани османського уряду. Молдавський господар після вказівки від Порти змушений був самостійно вирішити проблему внутрішнього миру: "Не приймати у ввірені йому повіти цих порушників сусідуючих кордонів, а наказувати їм вертатися туди, звідки прибули, при цьому старанно спостерігати, щоби вони не збиралися великими партіями, а якомога скоріше по два і три чоловіка разом виїжджали із меж Молдавії" [7, с. 81]. Цікаво відмітити, що частина польських військових отримала покровительство російських дипломатів і була переправлена на Поділля [7, с. 94-95].

Таємні приготування до можливих воєнних дій продовжувалися. Зокрема, новий хотинський Хусамдін-паша розпочав заготівлю значної кількості харчів для фортеці. Він навіть мав право купувати ячмінь в будь-якій кількості за будь-яку ціну, для чого отримав значну фінансову підтримку з боку молдавського господаря. Крім того, він домігся значного військового підкріплення для Хотинської фортеці за рахунок 200 чоловік регулярних канонірів, значної кількості гармат і пороху з ядрами [7, с. 173]. Але до кінця виконати свої зобов'язання паші не вдалося. Якраз в кінці 1797 - на початку 1798 рр. в Хотинській райі почала лютувати моровиця, від якої померло багато місцевого населення та гарнізонного війська. Як свідчать документи, у Хотині в цей час залишилося всього до 1100 жителів разом з військовими.

В кінці 1798 р. між Росією й Туреччиною було укладено військово-політичний договір, і напруга на буковинсько-хотинському порубіжжі на деякий час спала [1, с. 235]. Але вже у 1801 р., залагодивши свої внутрішні проблеми, Туреччина знову почала готуватися до війни з Росією, маючи намір відвоювати Крим. Підготовка йшла настільки форсованими темпами, що австрійський уряд вирішив більше не ризикувати безпекою своїх кордонів, і вже у червні 1801 р., як видно із донесення графу Пашіцу, в Чернівцях

було зосереджено 10 тис. австрійського війська [6, с. 235]. Але це була тільки демонстрація сили, бо ніяких активних військових маневрів не проводилося.

Ситуація тим часом ще більше загострювалася. Турки спішно ремонтували фортеці, в першу чергу, Бендерську, Акерманську і особливо Хотинську, довкола якої мали побудувати новий "палісадник" [7, с. 346].

В цих складних умовах особливу увагу привертає тогочасна політика російських дипломатів у Молдавії, в першу чергу, в Хотинській райії. Вони почали активно підтримувати тих молдавських бояр, які мали претензії на деякі мастиності, надані їм ще під час останньої російської окупації графом Рум'янцевим-Задунайським і пізніше забрані турками. У такий спосіб тут було запущено механізм внутрішнього розколу місцевого боярства, який вже давав позитивні для Росії результати під час ліквідації автономії Гетьманщини, приєднання Криму та Правобережної України. Зокрема, в своєму донесенні імператорові Олександру I генеральний консул В.Малиновський із Ясс писав, що "спонукані нещастями своєї вітчизни всі знамениті особи, порадившись між собою, склали ... грамоту, яку вручили мені через двох перших духовних осіб з проханням про піднесення в[ашій] імператорській в[еличності] та проханням всемілостивого рішення про долю бідної їх землі" [1, с. 172].

А у травні 1802 р. вже говорилося відверто: "...В нестерпності від цих лютих грабіжників (турків – Г.С.), жителі продовжують свою покірність (...) виключно через страх. Наближені до Російської імперії кордонами і прив'язані єдиновір'ям, найревніше бажають віддатися їй під цілковиту протекцію. Між тим я прошу найуکیلніше Вашу світлість про милостиву увагу до представлення про ті помістя і про клопотання від його імператорської величності, щоби за проханням тутешніх жителів здійснені були по тому необхідні домагання у Порти" [7, с. 373-374].

Якщо зважати на те, що ідея приєднання Молдавії й Валахії була однією із складових дунайської політики Росії, то для забезпечення успішного впровадження її у життя вона йшла добре проторованою дорогою: внутрішня дестабілізація, перетягування на свій бік частини боярства, згода його поставити на молдавський престол князя Маврокордата, який в той час перебував у Росії. Але реалізувати дані домовленості не вдалося. Суттєвою перешкодою були так звані "хотинські турки" - військовий гарнізон Хотинської фортеці, який не міг допустити російського перевороту у Молдавії. Проте підбурювання місцевого населення проти турецького панування з боку російських дипломатів тут стали справою звичною.

Суттєві корегування у вирішенні дунайської проблеми внесли наполеонівські війни у Європі. По суті політика Наполеона дала поштовх до нової організації Європи. Ні Австрія, ні Росія не хотіли втратити свій шанс взяти участь у майбутньому переділі сфер впливу, щоб не допустити остаточного зростання могутності Франції. Російський імператор Олександр I, намагаючись створити антинаполеонівський блок, у своїй таємній інструкції дипломату Новосільцеву у 1804 р. так виклав майбутнє облаштування Європи: до Росії повинні відійти всі землі Польщі до її першого переділу. Австрія ж повинна отримати землі в південній Німеччині і в Італії, турецькі володіння в Європі мали відійти під протекторат Росії, а Австрія могла розраховувати хіба що на сербо-хорватські землі.

Але шлях до втілення цих планів лежав через боротьбу з Наполеоном. Взаємна недовіра європейських володарів призвела до того, що вже у 1804 р. Австрія втратила свої італійські володіння, і, не дочекавшись обіцяної допомоги Росії, визнала імператорський титул Наполеона. Той, в свою чергу, розгорнув широку антиросійську східну кампанію: зав'язав стосунки з давнім суперником Росії Персією, почав підбурювати Туреччину [4, с. 265].

Про вірогідність російсько-турецької війни на Буковині та Хотинщині говорили ще в лютому 1806 р., коли турецький султан визнав імператорський титул Наполеона. Підготовка до війни почалася відразу: укріплювалися фортеці, в першу чергу - Хотинська та Ізмаїльська, заготовлювалося продовольство. До речі, ціни на зерно в Молдавії різко зросли і хотинський паша навіть погруз у спекуляціях, закупаючи на Буковині кукурудзу.

Вже у травні міністр закордонних справ Росії А.Чарторийський отримав донесення з Ясс, що в Хотинську фортецю доставлено дванадцять великих підвід з боєприпасами, а

ще частина гармат і пороху готується до відправки з Галацу. Імператор Олександр I писав з цього приводу, що його не так дивує визнання Туреччиною імператорського титулу Наполеона, як чутки, що султан збирає військо в Румелії та Бессарабії і „здійснює воєнні приготування” [5, с. 29].

Росіяни, в свою чергу, теж почали підготовку до війни: на кордоні з Молдовою стягувалися війська, російські офіцери розповсюджували серед місцевого населення різні чутки про невдоволення турецьким пануванням, підбурюючи його проти султана. На початку 1806 р. розмови про розрив відносин між Росією й Туреччиною вже тривожили й Хотинщину, і Буковину. Хотинський паша сприймав їх особливо гостро, адже його регіон першим мав стати об'єктом воєнних дій. У своєму донесенні в Стамбул ще у березні 1806 р. він писав, що біля кордонів помічено рух російських військ, які вже готові до нападу: “Повелено було, щоб всі польські поміщики сформувавши і утримували на свої кошти, пропорційні до майна кожного, озброєні загони, і щоб всі ліси до самого Дністра були розчищені, а дороги справні. Російські війська отримали наказ бути в готовності виступити в похід через 24 години після отримання наказу, і наводяться довідки про те, чи готується Туреччина захищати свої кордони.” Він намагався добитися від султана плану дій на випадок, якщо росіяни увійдуть на територію Хотинщини і коштів на укріплення кордону [5, с. 29-30]. І справді, в цей час в Подільській губернії, зокрема в Могилеві, було сконцентровано значні російські військові сили. Але на тривожні запити турків російські дипломати в Стамбулі пояснювали військову активність необхідністю зміцнення галицького кордону, бо нібито мали відомості про хвилю озброєння в Австрії.

Але ще більше місцеве населення тривожилося з приводу чуток про наміри Росії захопити всі ті частини Польщі, які за поділом опинилися у складі Австрії та Пруссії. Всі ці чутки підтверджувалися й небувалою активністю турків на Хотинщині: вони за півціни розпродували своє майно і кошти переводили у Туреччину. Та й сам господар свої цінності переправив у Стамбул [7, с. 609-611]. На населення знову накладалися додаткові збори й повинності. У донесенні російського посла у Яссах І. Волкунова князю А. Чарторийському в червні 1806 р. наголошувалося, що продовольчі збори так знедолили місцеве населення, що більшості загрожував голод, а господар тим часом доволі успішно продав всю кукурудзу на Буковину [7, с. 547].

Тим часом під тиском французької дипломатії султан замінив проросійськи налаштованих господарів Молдови та Валахії на вірних Порті. Гостра криза спричинила окупацію у липні 1806 р. дунайських князівств російськими військами і розв'язання нової війни між Росією та Туреччиною. Тож маленька Буковина знову опинилася на порубіжжі між ворогуючими державами - Австрією, Туреччиною та Росією.

Така військова активність Росії та Туреччини стривожила й Відень. На турецько-австрійське порубіжжя почалося стягування вже австрійських військ. Російський посол у Яссах І. Болкунов повідомляв у Петербург, що на Буковині австрійці сконцентрували значні військові сили. Проте у російсько-турецькій конфлікт Відень не втрутився: хоча посилення Росії через захоплення Молдови та Валахії викликало невдоволення Австрії, в цей час вона терпіла поразки від Наполеона і змушена була визнати васальну залежність від Франції. Ще більше загострила стосунки між колишніми союзниками по антинаполеонівській коаліції підписана Олександром I та Наполеоном Тільзітська угода 1807 р. Обидві держави зобов'язувалися допомагати одна одній на випадок наступальних або оборонних дій однієї з них, спільними зусиллями примушувати решту держав дотримуватися принципу єдності континентальної Європи під опікою Наполеона. Але усталюючи на деякий час сфери впливу у Європі, угода не вирішила найважливіших проблем – майбутнього Польської держави та турецьких володінь у Європі.

Для Буковини і одне, і друге питання були життєво важливими. Вона адміністративно входила до Галичини, яка залишалася сферою інтересів польських політиків. Разом з тим, захопивши Молдову, на Галичину та Буковину претендувала і Росія. Для Наполеона, який став польським національним героєм через своє намагання

відродити у 1807 р. Річ Посполиту, завданням надзвичайної ваги було відірвати від Росії польські землі. Щоправда, розв'язуючи руки собі в Західній Європі та намагаючись утриматися від війни з Росією, Наполеон під час зустрічі з Олександром I в Ерфурті у вересні 1808 р. погодився визнати Молдавію й Валахію за Росією, а вже у 1809 р. він відмовився від ідеї відновлення всієї Польщі, віддавши їй тільки Краків та Західну Галичину. Олександр I було віддано східну її смугу. Проте це не вирішувало проблем територіальних претензій Росії. Російський посол в Парижі О.Б.Куракін зазначав у листі до Олександра I: "Нове надбання, яке зроблене Росією за Віденським договором, викликає законне здивування, як по формі, так і по суті цієї уступки (...) Велику шкоду нанесено формою акту, який дав Росії права на володіння цими 400 тис. душ, (...), але ми не отримали Бродів, а це місто завдяки своїй транзитній торгівлі могло б мати для нас якесь значення; якщо вирішено, що Львів не може нам належати, вся ж решта частина Східної Галичини, яка простягається до Буковини, має лише жалюгідні поселення, бідні, без торгівлі" [2, с. 263-264].

Це ще більше поглибило суперечності не тільки між двома імператорами, але й між польською та румунською верхівкою Галичини і Буковини. В цій ситуації буковинська правляча верхівка, побоюючись, що Буковина може стати складовою Польщі, беззастережно виступила на боці офіційної Австрії, яка скористалася труднощами Наполеона в Італії та Іспанії і зробили спробу позбутися залежності від "корсіканця".

Через відсутність на Буковині рекрутської повинності, тут на заклик ерцгерцога Фердинанда, який командував військовими формуваннями в Галичині, організовувалися загони добровольців, що були приєднані до його військових частин. Вони вели воєнні дії проти поляків, які відстоювали право на свою державність, і проти росіян, які виступили проти Австрії за Ерфуртським договором 1808 р. Після невдалого походу на Варшаву австрійські війська закріпилися на лінії Стрий – Станіслав - Заліщики. Щоб не зазнати удару в спину з боку Буковини, яка ставала об'єктом посиленої уваги як з боку поляків, так і росіян, ерцгерцог Фердинанд санкціонував формування підрозділів буковинських добровольців. Ця справа була доручена лейтенант-фельдмаршалу Гогенлоге [8, с. 8-9].

Щоб населення зрозуміло і підтримало заклик, відозва до буковинців з'явилася німецькою, румунською та тогочасною книжною українською (вперше!) мовами. Дана відозва була першим урядовим документом, який підтверджував бажання влади у скрутний час звертатися до мешканців їхньою рідною мовою, щоб вона знайшла якнайширше розповсюдження [3, с. 144]. Вона була переповнена як патріотичними і патетичними закликами, так і практичними порадами щодо озброєння і зміцнення всіх можливих для оборони укріплень: "...ставитесь как можно скорее зде в Черновцах, с оружием, яко то: Шаблями, Фузіями, Пестолетами... Спешите конно и пехотою в Черновци для защищения буковинских границ... Неимеющий шабель, фузій і пестолет, имеют ставитися с сулицами, и спесами, косами оукрепленими..." [8].

Відозва була підписана фельдмаршалом Гогенлоге, губернським радником Фріденталем та крайовим намісником Плятцером 9 червня 1809 р. Вони від імені кайзера роздавали щедрі обіцянки: добровольці не потерплять ніякої шкоди, за проявлену хоробрість отримують ордени і медалі, а найвідважніші отримують офіцерські чини і всі належні привілеї. Чернівці були оголошені збірним пунктом для всіх буковинців, які проявлять патріотизм і відвагу [8, с. 6-7].

Першим відгукнувся на заклик Михайло Калмуцький, який пообіцяв сформувати ескадрон добровольців. Підтримало його і місцеве духовенство, розпочавши збір коштів на озброєння і харчування буковинських добровольців. Обстановка ставала дедалі складнішою, тому мобілізацію на Буковині було проведено доволі швидко. Вже 14 червня Гогенлоге сповістив ерцгерцогу Фердинанду, що "два арнаутських і один егерський ескадрони стоять готові перед ворогом", а ескадрон добровольців-дворян на підході.

Ситуація ускладнювалася перебуванням на австро-молдовському кордоні російських військ та їх войовничим настроєм. У австрійських військових кругах навіть виник сумнів, чи варто залишати Буковину безборонною перед можливим нападом

росіян. Але в Галичині ситуація для Австрії ставала все більш загрозливою. Тому було вирішено все-таки направити буковинців для захисту підступів до Снятина та Заліщик. Тут вони воювали під командуванням генерала Бікінга. Але сили все ж були нерівними. 18 липня підрозділ був оточений поляками. За угодою, всьому корпусу було дозволено вийти на Буковину при умові, що зброя буде складена і ніяких воєнних дій проти Франції та її союзників не буде організовано, речі й коні офіцерів залишалися недоторканими. Щоправда, здано було значну кількість тільки сумок для патронів, а рушниць всього 300 одиниць [8, с. 14].

Воєнні дії було припинено остаточно. Але військові формування на Буковині залишалися, адже перемир'я ще не означало припинення війни. Тільки 15 жовтня 1809 р. між Францією і Австрією було укладено мирну угоду, за якою остання зазнала значних територіальних і матеріальних втрат. Зокрема, вся Західна Галичина відійшла до Варшавського герцогства, за Австрією залишався тільки Тернопільський округ. Формування буковинських добровольців цісарським розпорядженням були розпущені. Але невеликий загін все ж залишився для самооборони і був у повній бойовій готовності.

Адже не було розв'язано російсько-турецького протистояння в сусідній Молдавії. Тим більше, що переговори 1808 р. між російською та французькою делегаціями з приводу остаточного розподілу європейських володінь Туреччини зайшли в глухий кут: Франції не вигідно було віддавати під контроль Росії такі значні стратегічно важливі території. Але це нове вогнище напруги у Подунав'ї вже зовсім не стосувалося Австрії, яка визнала свою поразку.

Остаточно військові формування на Буковині було розпущено у травні 1810 р. В цілому зброю склали 756 кіннотників та 376 піхотинців. За свої заслуги буковинці отримали пізніше відзнаки, а Михайло Калмуцький був нагороджений навіть орденом Малого Хреста Леопольда. Ця подія мала для Буковини важливе значення: вперше її представники підтримали заклик рятувати свою нову вітчизну і добровільно виступили на боці австрійського цісаря проти його ворога. Поразка Австрії була гіркою і для буковинців, про що свідчать листи і проповіді духовенства.

Але військова тривога на Буковині не затихла: Росія продовжувала свою війну проти Туреччини. Хотин, зайнятий росіянами ще 1806 р., залишався її форпостом, і вона знову загрожувала Австрії. Більше того, російське командування продовжувало концентрувати війська на кордоні з Буковиною, які час від часу вторгалися в її межі. В березні 1811 р. міністр закордонних справ Австрії Меттерніх висловив протест російському послу з приводу таких грубих дій військових. Більше того, грозив, що надалі вони будуть розцінюватися як оголошення війни. Це певною мірою зняло напругу.

Наступні мирні угоди закріпили за Росією східну частину Молдавії, в тому числі Хотинщину. На буковинсько-хотинському прикордонні на тривалий час встановився мир.

Джерела та література

1. Внешняя политика России XIX и в начале XX. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 1.
2. Внешняя политика России XIX и в начале XX. – М.: Госполитиздат, 1974. – Т. 5.
3. Лук'янюк К., Романець О. Важлива історична пам'ятка // Буковинський журнал. – 1993. - № 3-4.
4. Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001.
5. Петров А. Война России с Турцией. 1806-1812 гг. – Спб., 1885. – Т. 1.
6. Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. – București, 1974. – Vol. 1.
7. Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. – București, 1974. – Vol. IV.
8. Werenka D., Kozak E. Der Kriegsruf an die Bukowina im Jahre 1809. – Czernowitz, 1903.

ГРОШОВА РЕФОРМА 1857 Р. ЯК ВПРОВАДЖЕННЯ “АВСТРІЙСЬКОЇ ВАЛЮТИ” (1857-1892 рр.): ПРОБЛЕМИ МОНЕТНОЇ НОМІНАЦІЇ ТА ГРОШОВОГО ОБІГУ НА БУКОВИНІ (на архівному, газетному та монетному матеріалі)

Втративши після окупації Придунайських князівств (1854-1856 рр.) попередніх союзників та зазнавши значні фінансові видатки, Австрія змінила свій політичний курс і сконцентрувалася під тиском соціально-економічних обставин на германській ідеї. Реалізація цієї ідеї передбачала спільний економічний простір із Пруссією та іншими германськими країнами і єдину грошову систему. Для цього необхідною була грошова реформа, дія якої мала розповсюдитися на всі коронні землі (і в т.ч. на Буковину). Зупинимося на основних аспектах цієї реформи в Австрії загалом та на Буковині зокрема, враховуючи як архівно-газетний, так і нумізматичний матеріал із монетних знахідок та прикрас-салбів.

Як відомо, виборюючи домінування серед німецьких князівств та враховуючи потреби міжнародної торгівлі, Австрія за активної участі міністра торгівлі Карла Людвіга барона фон Брука зробила в 1853 р. спробу укласти австрійсько-пруський митний договір і в межах цього договору обговорювала проблему єдиної грошової одиниці. На тогорічних Віденських переговорах Австрію найбільше турбувало дві проблеми – запровадження за зразком європейських країн золотої валюти та відновлення монетного обміну, якому, з одного боку, завдала шкоди революція, а, з іншого – інтенсивний вивіз срібла в Азію та європейська політика золотого монометалізму. У листопаді 1854 р. Пруссія, що мала запаси сілезького срібла, енергійно відхилила прогресивний золотий монометалізм. Загалом прусська конвенція була побудована на застарілих засадах срібного монометалізму (тобто грошової системи, при якій мірилом вартості і законним платіжним засобом виступає лише один метал – срібло). Поряд з цим, ця концепція не виключала й того, що в обігу могли перебувати розмінні монети з інших металів, прийом яких обмежений певними сумами [3, с.113].

Внаслідок незгоди австрійського міністра фінансів барона фон Баумгартнера погодитися на срібний монометалізм переговори були перервані. Під тиском політичної ідеї та соціально-економічних потреб цісар відправив фон Баумгартнера у відставку. Фон Брук, який того замінив [8, с.539], був пристрасним поборником ідеї економічного єднання німецьких держав і тому пожертвував перспективнішим підходом, що згодом нанесло значні економічні збитки Австрії. На цих основах у 1856 р. у Відні відбувся австро-німецький монетний конгрес, який остаточно виробив спільну платформу для подальшого ведення грошового господарства на засадах срібного монометалізму. В основі цього конгресу лежали принципи Німецького митного союзу (1833), за якими серед держав Митного союзу ліквідувалося мито, але зберігалися різноманітні, хоча й взаємо-узгоджені німецькі грошові системи. Після серії нарад попереднього року 24 січня 1857 р. монетний договір був ратифікований практично всіма договірними державами (за винятком обох Мекленбургів, Голштайну та трьох ганзейських міст: Гамбурга, Любека та Бремена).

Отже, підписавши в 1857 р. монетну конвенцію чи унію (Münzverein) з Німецьким митним союзом, Австрія уніфікувала свою валюту з іншими німецькими державами, випустивши “флорини” та “крейцери”. Принцип уніфікації ґрунтувався на переході від 20- до 21-гульденової конвенційної стопи (1 гульден за конвенційною стопою 1753 р. став дорівнювати 1 гульдену 5 крейцерам нової “австрійської” валюти: а.в.) [3, с.112]. За цією реформою для внутрішнього обігу в основу карбування монет замість кельнської марки (283 г) було покладено митний фунт (Zollpfund=500 г), з якого карбувались чи 45 австрійських флоринів полегшеної ваги, чи 52,5 південнонімецьких гульденів (гульденова стопа), чи 30 німецьких (у т.ч. пруських) талярів (талярна стопа), отже, 6 австрійських чи 7 південнонімецьких гульденів дорівнювали 4 талярна талярної валюти. Австрійський гульден, що до того ділився на 60 крейцерів, з 1857 р. почав містити 100 менших одиниць, названих згодом новими крейцерами (Neukreuzer) [8, с.539].

З назвами вихідних монет виникли певні номінаційні проблеми. Провідна монета цього періоду (із переходом на 21-гульденову конвенційну стопу) втратила у порівнянні із звичним гульденом (14,03 г 838 мп) у своїй вазі - флорин важив лише 12,34 г 900 мп. Це призвело, мабуть, до часткової зміни назви - замість готівкового "гульден" на новій монеті вперше з'явилося позначення номіналу *fl* - скорочення від відомого лічильного (Florin). До речі, на попередніх гульденових та талярних монетах будь-яке позначення номіналу було взагалі відсутнім. Новий флорин став за своїми лічильними характеристиками (100 дрібніших одиниць) більшим, а тому за ваговими та ціновими показниками меншим ніж старий конвенційний гульден (Gulden), що складався з 60 кр. Отже, оскільки параметричні ознаки монети змінилися, а стара назва збереглася, то можна вважати, що мала місце поліномінація (використання назви попередньої монети) щодо нового флорина. Це й стосувалося паралельної української термінології, де безроздільно продовжував панувати архаїчний полонізований термін "золотий ринський" (скорочена форма "зол. рин": "з.р.") до звичного позначення гульденової монети *Florin rheinisch*, яке було вживаним з 1770-х рр. - часу входження Галичини та Буковини до складу Габсбургської Австрії - до 1857 р.

Враховуючи ці обставини, при переході на прогресивну децимальну систему та стократну лічбу вага та вартість її складової розмінної монети (як у сріблі, так і в міді) стали значно меншими, ніж у попередніх випусках. Тому Імперське міністерство фінансів мало значну проблему з їх найменуванням. У патенті від 19 вересня 1857 р. [8. с.540], розповсюдженому і на території Буковини, йшлося про "соту частинку" (*Hundertteil*) гульдена австрійської валюти (*österreichische Währung*), а сама монета потрапила в обіг без позначення на ній назви номіналу. В уряді розпочалися дискусії, які невеликими примітками перейшли на сторінки преси. Спершу з'явилася думка перейняти назву старої голландської монети "дейт" (*Deut*), до речі, співзвучної з нім. *deutsch* "німецький" (пор. *франк*). Ця назва уже вийшла з ужитку в Голландії. Згодом 10 грудня 1857 р. на спільній міністерській конференції запропонували інше вмотивоване найменування - "цент" (*Cent*). Підставою для цього було те, що найменування дослівно відповідало вмісту (сота частинка), узгоджувалося зі звичною назвою найменшої розмінної монети у багатьох країнах (Франція, Бельгія, Іспанія тощо). Тому воно було придатне забезпечити єдність форми у всій монархії, включаючи Ломбардо-Венеціанське королівство (пор. іт. *центезімо*). Біль-шість, однак, проголосували за санкціоноване цісарем найменування "новий крейцер" (*Neukreuzer*), оскільки це позначення видавалося звичнішим для вжитку серед населення ніж чужоземне "цент". Тому лише 27 квітня 1858 р. цісар дав розпорядження, "щоб соті частинки, на які розділяється гульден а.в., отримали назву "новий крейцер" [див. 8. с.540]. Саме з цих пір ця назва функціонує в буковинських документах. Після зняття з обігу старих повновагових крейцерів дописка "новий" була занедбана, а сам термін "крейцер" зберігся завдяки мовній традиції як у німецькій, так і в українській термінології, тобто мав місце новий прояв мовної поліномінації.

Суть реформи полягала в наступному. Для зовнішнього обігу, тобто щоб полегшити взаємні розрахунки і торгівлю, між договірними сторонами (Австрією, Ліхтенштейном та країнами Митного союзу) був запроваджений митний договір від 24 січня 1857 р. За договором було вирішено випускати союзний талер (*Vereinsthaler*) і подвійний союзний талер (*Zwei Vereinstaler*) 0,900-ї проби, що за вартістю дорівнювали відповідно 1 1/2 і 3 гульденам. Союзні монети карбувалися в основних монетних дворах Габсбургської імперії: Відня, Кремніца, Праги, Карлсбурга чи Сибіу, та, протягом декількох років, Мілана, Венеції. Ці монетні двори отримали на монетах буквенні позначення (відповідно А, В, С, Е, М, V).

Зазначимо, що загалом, за даними, зібраними дослідниками та наведеними в монетних каталогах [6], було емітовано подвійних талярів всього лише 25 725 екз., а одинарних талярів - орієнтовно 31 млн. екз., що становило суму в межах 45 млн. 225 тис. фл. Австрійські союзні таляри не залишалися у внутрішньому обігу, що й засвідчує встановлена нами їх низька участь у складі салб, а безпосередньо та майже в повному обсязі увійшли до загальнонімецького обігу, де вони склали його 7% (із 490 млн. талярів). Цікаво відзначити, що навіть після розпуску Німецького монетного союзу (1867) ці монети

залишилися поза межами Австрії офіційними обіговими монетами. У віддаленому Карлсбурзі (Сибіу, Румунія) адміністрація механічно накарбувала рідкі союзні талари 1868 р. (монетного союзу вже не існувало!) у кількості від 80 до 163 тис. монет. Однак після надходження гнівних інструкцій із Відня ці монети були негайно перекарбовані старим роком чи загальною переплавлені на інші монети [8, с.541], створивши прецедент.

Крім того, в монетних дворах Відня, Карлсбурга, Мілана та Венеції карбувалися союзні торгові золоті монети — крони (*Krone*) і півкрони (*Halbe Krone*) 1858-1866 рр. відповідно 50 і 100 штук з фунта чистого золота (1 корона = 10 г широкого золота чи 11.111 г золота 900 мп). Емісія цих монет, названих за зразком англійських крон (англ. *crown* - "корона"), була незначною - 796 тис. півкрон та 27 тис. крон. Австрія зберегла за собою право карбувати талери Марії-Терезії (так звані левантійські талери) і дукати за конвенційною стопою 1753 р., широко відомі в буковинських салбах та окремих монетних знахідках. За приблизними підрахунками на основі [6] із 1852 по 1857 р. було випущено близько 120 тис. монет в 4 дукати (на суму в 2 млн.160 тис. фл.) та зафіксовано 1 млн. 185 тис. дукатів. Якщо ж врахувати ще те, що на 43 випуски дуката, для яких практично відсутні емісійні дані, припадають середньостатистичні щорічні 71 255 монети, то до цього числа варто ще доплюсувати щонайменше 3 млн. 64 тис. Звідси можна припустити, що загальна вартість одинарних дукатів становила орієнтовно 20 млн. 500 тис. фл. [див. 6, с.145-148]. Загальною вартість золотих монет, карбованих для багатих прошарків населення, не перевищувала 25 млн. фл., що не могло задовольнити потреби населення. Тому звичними були в обігу й іноземні золоті монети – російські червінці, голландські дукати, французькі наполеондори тощо, які передавалися на Буковині ще донедавна у спадок. У окрузі Трієст, про що негайно інформувалося багате населення Буковини [4. – 1862. – 31 жовтня. - С.3], з'являлися навіть фальшиві наполеондори, карбовані в латуні та гарно визолочені.

Для обігу ж усередині імперії Австрія, за імператорським указом від 27 квітня 1858 р. (патент від 19 вересня 1857 р.), карбувала у тих же монетних дворах Відня (А), Кремніца (В), Праги (С), Карлсбурга (Е), Мілана (М), Венеції (V) срібні монети вартістю в 2 і 1 гульден (0,900-ї проби) і $\frac{1}{4}$ гульдена (0,520-ї проби), розмінні срібні монети на 50 гульденів з фунта вартістю в 10 і 5 нових крейцерів (поряд із 20 кр., збереженими від часів конвенційної валюти) і мідні 1 і $\frac{5}{10}$ крейцера (на 150 крейцерів з фунта міді). Згодом розпорядженням від 21 жовтня 1860 р. карбували ще важкі дев'ятнадцятиграмові 4 кр. Всі внутрішньообігові монети отримали назву "австрійська валюта" (*Österreichische Währung*).

Зупинимося на загальному обсязі цього типу монетної продукції, враховуючи на основі узагальнених даних [6] орієнтовні середньостатистичні показники для відсутніх емісій. За десятиріччя (1857-1867) накарбували значну суму нової монети. Значний акцент було покладено на карбування розмінної мідної монети для бідних (понад 40 млн. фл.), що й простежується на численних буковинських знахідках. Дрібна срібна монета для середніх прошарків населення досягла 2,3 млн. флоринів монетами в 5, 10, та 20 кр. і орієнтовно 50 млн. у низькопробних чвертьфлоринах. Самих же флоринів було накарбовано на 50 млн. фл. Загальною ж із розмінною мідною монетою (на 40 млн. фл.), срібною (на 152 млн. фл.) а.в. і срібними союзними таларами (45 млн.) та торговими золотими монетами (25 млн.) було накарбовано орієнтовно на суму в 250 млн. фл. Такий загальний обсяг монетної продукції, однак, не покривав всіх потреб економіки і тому мав бути компенсований інтенсивним випуском різних банкнот [див. 7]. Монети середнього номіналу – 1 фл. – інтенсивно фальшивувалися. Навіть наприкінці періоду – у 1892 р. – слюсар із с.Сокова з-під Коломиї, 17-літній С.Хрущ виготовив 5 срібних ринських з металу "британія". Його брат купив масла за 1 ринський, викликавши цим підозру продавця, а, згодом, і судовий процес [1. – 1892. – 23 жовтня. - С.4].

Патентом від 19 вересня 1857 р. нова валюта, що на внутрішньому ринку замінила попередні конвенційні монети (КМ), була названа *австрійською валютою - а.в.* (в офіційних записах: *Österreichische Währung: Ö.W.*). За розпорядженням від 1 вересня 1858 р. ця валюта була визнана єдиною законною в усій імперії [3, с.211]. За цим ж указом, австрійська валюта отримала розповсюдження на території всієї австрійської імперії, однак на прикордонній

Буковині виконання наказу частково затрималося. Тому, за директивними вказівками, отриманими із Відня, на Буковині всі розрахунки мали проводитися лише австрійською валютою з 1го листопада 1858 р. [2, оп.2, спр.2275, с.60-61]. Для цього 8 листопада 1858 р. на Буковині з'явився циркуляр, у якому уточнювалися курси деяких банкнот та металевих австрійських монет попередніх емісій [2, оп.2, спр.2628, с.13]. За цим циркуляром, між попередніми срібними монетами, карбованими за конвенційною стопою 1753 р., та новими установилась певна пропорція [3, с.211]: 2 гульдени к.м. = 2 гульденам 10 крейцерам австр. валюти (а.в.); 1 гульден к.м. = 1 гульдену 5 крейцерам а.в.; $\frac{1}{3}$ гульдена (20 крейцерів) к.м. = 34 крейцерам а.в.; $\frac{1}{6}$ (10 крейцерів) к.м. = 17 крейцерам а. в.; $\frac{1}{12}$ гульдена (5 крейцерів) к.м. = 8 $\frac{1}{2}$ крейцерам а.в.; $\frac{1}{20}$ гульдена (3 крейцери) к.м. = 5 крейцерам а. в.

Це означало, що за цісарським патентом від 27 квітня 1858 р., який запроваджував 45-гульденову стопу "австрійської валюти", 100 гульденів, карбованих за конвенційною стопою 1753 р., дорівнювали 105 гульденам австрійської валюти, а 100 гульденів віденської валюти прирівнювалися до 42 гульденів австрійської валюти. Якщо гульден дорівнював 100 крейцерам, а таляр — 30 срібним грошам, то 5 крейцерів дорівнювали 1 німецькому грошеніві. Внаслідок цієї реформи популярна трикрейцерева монета зникла, відомі лише декілька пробних екземплярів, натомість у 1860 р. за цісарським розпорядженням була запроваджена 4-крейцера монета (за віденським дотепом т.зв. "шевський таляр", відомий на Буковині як "галоган"), яка була покликана компенсувати нестачу розмінної монети, що виникла внаслідок високого ажіо срібла [8, с.540]. Населення Буковини було також проінформоване, що в квітні 1862 р. у Ломбардо-Венеціанському королівстві (вірніше, в залишках від нього) розпочалося карбування розмінних монет в 1 та $\frac{1}{2}$ сольдо на 600 тис. фл. із наступним обміном попередніх випусків [4. – 1862. – 24 березня. - С.2], яких мало вистачити для розмінних операцій в межах збережених територій.

Промислове піднесення 50-х рр., з одного боку, видатки на армію (у 1862 р. основні видатки на армію складали 92 млн фл., а додаткові - 26,8 млн.фл.) [4. – 1862. – 8 жовтня. – С.2] викликали зростаючу потребу в засобах платежу, яка компенсувалася в Австрії величезними обсягами державних банкнот, що жорстко критикувала Прусія. Поруч та замість попередніх емісій державних центральних скарбничих банкнотів (K.K.Staats-Central-Cassa-Reichsschatzanweisungen) від 1851 р.: 5, 10, 50, 100, 500 гульденів) на основі нової австрійської валюти випускалися і відповідні банкноти: ноти Привілейованого Австрійського Національного банку (Privileg. Österreichisch Nationale Bank) від 1 січня 1858 р. (1, 10, 100, 1000 гульденів) та 1 травня 1859 р. (5, 10, 100 гульденів) [7, с.68-78]. На засіданні фінансових органів, національний банк тимчасово зберігав право випуску банкнот в 1 та 5 фл. Номінали в 1 гульден, які залишалися в обігу до 1867 р., мали бути покриті згідно із статутом. Покриття банкнот в 5 фл. мало розпочатися лише по завершенні позики 1860 р. Відновлення готівкового розрахунку відкладалося банком на 1867 р. [4. – 1862. – 8 жовтня. с.1]. Тому вже в 1862 р. державний борг Австрії складав 600 млн. п'ятигульденовими банкнотами (відомих як Fünfer), тобто 3 млрд. гульденів [4. – 1862. – 27 березня. - С. 1].

Враховуючи проведені заходи, був зміст вилучити іноземну валюту, популярну на Галичині та в Буковині у попередній період. Ще за розпорядженням Міністерства фінансів №22624 від 2 листопада 1858 р. в місцевих касах припинився прийом "руських царських та русько-польських монет в золоті та сріблі" (kaiserlich-russische und russisch-polnische Gold- und Silbermünzen), обмін яких за визначеним курсом мав провадитися лише у Львові [1, с.5; 1-6]. Однак і надалі, враховуючи певний грошовий дефіцит, російська золота п'ятирубльова монета з'являється в обігу, де її інтенсивно фальшують [2, оп.2, спр. 7288, с.2]. У 1861 р. російські фальшивки забирають у чернівчанина Грицька Ткача [2, оп.2, спр. 7288, с.7]. Полегшене фальшування паперових грошей загострило недовіру чернівчан настільки, що відомі торгівці та міняли почали боятися великих партій паперових грошей. Так, у серпні 1862 р. всі чернівецькі розмінні пункти відмовилися прийняти 800 п'ятидесяти-рубльових російських банкнот Росії, які в дійсності виявилися справжніми [5. – 1968. – 1 серпня. - С.2].

Недавно врегульована монетна справа знову вийшла із ладу у воєнному 1859-му році. Ажіо срібла піднялося на 53%, внаслідок чого не лише на Буковині зникли з обігу

навіть невеликі срібні 5- та 10-крейцерові монети. Натомість довелося знову випустити паперові монетні знаки (*Münzscheine*) номіналом в 10 кр. (загальним обсягом на 12 млн. 378 тис. р.фл.). За імперським розпорядженням, був дозволений розділ паперових гульденів на фракції, що частково давало змогу уникнути монетного голоду. Монетна система Австрії була тоді знову близька до краху. Грошова система, однак, певним чином витримала за рахунок кредитних емісій банкнот. Незважаючи на значні військові видатки 1859-1860-х рр., що щонавдано ускладнили фінансове положення Австрії, уже в 1862 р. утворилися касові надлишки в 22 млн. фл. Тоді ж актив і пасив зрівнявся і становив 603 млрд. 308 млн. фл. [4. – 1862. – 3 квітня. – С.3], що можна було б вважати і тимчасовим наслідком грошової реформи. Однак Монетному союзу не вдалося загалом створення єдиної валюти - занадто складними були взаємовідношення між його членами та й місцеві валюти зуміли зберегти свою специфіку, тобто він не виправдав покладених на нього сподівань. Тому після Прусько-Австрійської війни 1866 р., враховуючи його слабкі моменти та політичне суперництво головних держав, він був розпущений.

У той же час інший, далекоглядний вихід запропонували Франція, що небезпідставно претендувала на чільне місце в Європі після Кримської та італо-австрійської війни. Користуючись тим, що Бельгія, Італія та Швейцарія між 1632 та 1862 рр. перейшли на економічно стабільний французький франк, Наполеон III вирішив зробити франкову валюту, що ґрунтувалася на біметалізмі, світовою. Тому наприкінці 1863 р. був заснований "Union Latine", до якого приєдналася у 1869 р. Греція, а у 1870 і Румунія. У консультаціях брала участь і Австрія, що наважилася на карбування золотих монет 8 фл.=20 франків та 4 фл.=10 франків (1870-1891). Австрія задумувала поступати у 1870 р. до "Латинського союзу" та з 1870 р. запровадити золотий монометалізм, однак неврегульований грошовий обіг, порушений військовими діями, не дозволив їй приєднатися до попереднього договору 1867 р. Цим був зроблений лише напівкрок до омріяного золотого монометалізму, бо недавно карбовані монети були лише торговими, і, на противагу дукату, не мали певного курсу.

Аналізуючи події 1866 р. та утворення дуалістичної Австро-Угорської імперії, можна відзначити, що політичним наслідком було зрівняння прав між Австрією та Угорщиною як підтвердження дуалізму, що призвело до послаблення впливу Австрії на германській арені. Монетним вислідом був вихід із "Монетного союзу" та пошуки нового (що й засвідчують переговори 1867 р. з т.зв. "Латинським") та створення подвійної монетної системи. Загалом для цього була занадто важка спадщина – 58-мільонний дефіцит після важкої поразки. Ціслетайнівський бюджет, за даними міністра фінансів барона фон Беке, містив 248 млн. флоринів повоєнних видатків та лише 195 млн. флоринів прибутків [5. – 1867. – 15 грудня - С.1]. В Угорщині, яка стабільно несла менші видатки – 127 млн.560 тис фл., було дефіциту щонайменше в 10 млн. фл [5. – 1868. – 21 квітня. – с.2]. Загальний дефіцит бюджету на наступні три роки склав 150 млн. гульденів, які держава почала компенсувати продажем власності та накладанням податків [5. – 1868. – 29 грудня. – С.1]. На чергу дня вийшла справа відновлення рівноваги.

На монетній практиці створення подвійної австро-угорської грошової системи означало, з одного боку, дотримання єдиних засад монетної справи та монетної стопи, а, з іншого, випуск національних монет: австрійських (із зображенням двоголового орла та написами латинською мовою) і угорських (із угорським гербом чи короною св.Іштвана та повним текстовим відповідником угорською мовою). На цій основі за законом від 1 липня 1868 р., окрім торгових монет в золоті (1 та 4 дукати, 4 та 8 гульденів), у сріблі карбувалися значними тиражами 1/4, 1 та 2 флорини, 20 та 10 крейцарів; у міді спочатку 5/10 та 1 крейцар. Зазначимо, що 1/4 фл., 2 флорини та 4 дукати карбувалися лише австрійськими штемпелями. Лише угорським був випуск 4 крайцарів 1868 р. - всього 3,1 млн. шт. на суму 124 тис. фл. На австрійських емісіях до початку 70-х рр. з'являлася, як правило, букви А (Відень). Останньою буквенною емісією були рідкі 1 та 2 флорини 1872 А. На угорські випуски вказували, крім угорського герба та надписів, також мітки: KB (Kornaczbanya: Кремніц, тобто Банська Штявница у Словачині) - до 1891 р.) та GY.F (Gyalafehervar: Карлсбург чи Клуж в Румунії - до 1869 р.).

Окрім того, пристосовуючись до потреб всесвітньої торгівлі та умов золотого монометалізму, за законом від 9 березня 1870 р. Австрія почала карбувати замість крони і півкрони 1858-1864 рр. нові золоті торгові монети вартістю 8 і 4 гульдени, що відповідали 20 і 10 золотим франкам (8 гульденів = 6,45161 г, а 4 гульдени = 3,2258 г золота). На Буковині виникали певні розбіжності в оцінці золотих монет, внаслідок чого з'явився циркуляр стосовно їх вартості сріблом [2, оп.2, спр. 8243, с.1-3].

За основними параметрами Австро-Угорщина зберегла монетну стопу 1857 р., за винятком якісних змін в розмірних монетах. Так, на основі союзних та митних договорів у 1868 р. між двома частинами монархії було проведене вилучення із обігу 6-крейцерових монет 1848 та 1849 рр., які зрідка збереглися на салбах із Півн. Буковини, і монетних знаків 1859 р. Ці монети та знаки були замінені австрійськими та угорськими монетами в 10 та 20 крейцерів а.в. (ÖW). Оскільки ажю срібла мало тенденцію до постійного росту, то монетну стопу цих монет знизили - двадцятки до 500 проби, а десятки – до 400 проби, чим стратегічно, про всяк випадок, забезпечувалося їх 66 2/3%-ажю.

Враховуючи обсяг монетних емісій [6], загалом розмінної мідної та срібної монети вийшла за час 1867-1891 рр. обсягом щонайменше на 327 млн. 368 тис. 450 фл. (для деяких років відсутні вказівки на розміри емісії). Що стосується золотих емісій 1867-1891 рр., то австрійські випуски монети в 4 фл. (3,2258 г 900 мп) становили 61 млн. 345 тис. екз. загальною вартістю в 245 млн. 380 тис. фл.; монети в 8 фл. (6,4516 г 900 мп) - 1 млн. 796 тис. екз. загальною вартістю 14 млн. 368 тис. фл.; дуката (6,4516 г 900 мп) в 16 млн. 863 тис. загальною вартістю понад 84 млн. фл.; монети в 4 дукати (13,964 г 986 мп.) 2 млн. 278 тис. екз. загальною вартістю 45 млн. фл. Як бачимо, загальний обсяг монетної продукції (1,5 млрд. фл., із них понад 700 млн. новою монетою) не міг повністю покрити потреби 19,5-мільйонної Австрії та Угорщини, що означало лише підвищений акцент на випуск банкнот [7].

Значною проблемою в таких умовах дефіциту грошей ставало фальшування. Австрійські банкноти, як і популярні гульденові монети [1. – 1892. – 23 жовтня. – С.4], інтенсивно фальшувалися. У 1872 р. у чернівецького купця Фейвеля (Gutmann Feiwell) виявили фальсифікований гульден [2, оп.2, спр.9412, с.2]. У Тіролі були виявлені фальшиві 10 та 100 фл., виготовлені на спеціальному папері з водяними знаками, наведеними вкрапленнями. У Абраама Лоренті із Мілану виявили 225 сотенних банкнот. За припущенням владних органів, у Брешиї (Італія) функціонувала фабрика, що випускала в обіг фальшиві банкноти в 1, 5 та 100 флоринів [4. – 1862. – 8 жовтня. - С.1-2].

Монетно-банкнотний дефіцит населення намагалося компенсувати за рахунок надійної зарубіжної валюти сусідніх держав. У буковинській пресі регулярно з'являється інформація стосовно австро-американських, російських, німецьких обмінних курсів [2, оп.2, спр.12416, с.335]. Тому популярними стають відповідні фальшивки якісних німецьких марок у 1872 р. [2, оп.2, спр. 9120, с.1-4], російських монет у 1883 р. [2, оп.2, спр.12781, с.30-31], як правило, в золоті, що засвідчує про своєрідну спробу вийти буковинців на золотий монометалізм незаконними шляхами.

Загалом враховуючи макроекономічні показники, заходи австрійського уряду, спрямовані на стабілізацію своєї валюти, не були повністю реалізовані через бюджетні дефіцити у зв'язку з новими політичними ускладненнями в світі (війна в Італії 1859 р., австро-пруська війна 1866 р. та ін.). Срібний монометалізм незабаром негативно відбився на економіці Австрії. Внаслідок його дії інтенсифікувався вивіз золотих та срібних монет. Якщо, наприклад, лише в 1861/62 рр. у Австрію завезли лише 3725 фунтів золотих та 21 739 фунтів срібних, то вивезли 21 739 фунтів золотих та 142 131 фунт срібних монет, причому тенденція загострювалася – ще в 1861 р. срібла вивезли на 15% менше - лише 118 864 фунти срібних монет [4. – 1862. – 7 червня. – С. 1]. Почався новий період інфляційного банкнотного-грошового обігу. У 1866 р. було випущені гроші нового зразку з примусовим курсом – *державні ноти* (Staatsnoten), які у зв'язку з дефіцитом монетного срібла не замінили банкнотів. Оскільки кількість як банківських, так і державних нот збільшувалася, то й зростало ажю срібних монет. Якщо в 1849 р. загальна кількість паперових грошей становила 313,08 млн. гульденів, у 1866 р. – 499,78 млн., то уже в 1870 р. – 649,00 млн. гульденів [3, с.214]. За газетними даними, наприкінці 1868 р. в обігу знаходилися

запроваджені Австрійським привілейованим Національним Банком: а) конвенційні монети (Conventions-münze) на суму 99 млн. 424 тис. 857,5 фл.; б) одно- та п'ятигульденові банкноти, проголошені державними банкноти (Staatsnoten) на суму в 35 млн. 505 тис. 640 фл.; в) дійсні державні банкноти в 1, 5 та 50 гульденів на суму в 397 млн. 898 тис. 302,5 фл.; г) емітовані до кінця січня 1868 р. монетні знаки (Münzscheine) в 12 млн. 378 тис. 931 фл. За рахунок зростання випуску монетних знаків на 378 тис. 921 фл. відповідно зменшилася частка державних банкнот, що, однак, в лютому 1868 р. спричинило державний борг до 405 млн. фл. [5. – 1968. – 7 лютого. - С.1; 11 лютого. - С.2]. Ажіо срібних монет у той же час у середньому зросло з 13.85 гульдена в 1849 р. та 19,76—у 1866 р. до 21,89 гульдена у 1870 р. Ці обставини частково викликали гігантський біржовий крах у 1873 р. [3, с.211; 8, с.544].

У 80-х роках ажіо срібних монет почало помітно спадати. Це було наслідком переходу Німеччини та країн Скандинавії на золотий монометалізм. Основними підставами для цього були: зниження цін на срібло (внаслідок зменшення вивозу до Азії та підвищення світового виробництва співвідношення срібла до золота змінилося від 15,7:1 (1870 р.) до 24:1 (1892 р.) [8, с.543], перехід у 1870-х рр. багатьох держав до золотого монометалізму (який був запроваджений в Німеччині, Скандинавських країнах, Франції, Італії, Бельгії, Голландії, Швейцарії, Греції і США) і зростання товарообігу, який почав обганяти збільшення грошової маси, породжували тенденцію до підвищення вартості паперових грошей. У зв'язку з цим у 1878 р. вартість срібного гульдена зрівнялась з паперовим, а потім наступило дизажіо срібних монет [3, с.212], внаслідок чого срібна монета втратила свої властивості бути базою валютних розрахунків. Для регулювання цих складних обставин Національний банк був перетворений у 1878 р. у Австро-Угорський банк – приватний акціонерне товариство з управителем, назначеним державою. Держава доручала банку випускати банкноти з умовою, що суми, які перевищать 200 млн. гульденів (згодом 400 млн. крон) карбуватимуться у сріблі та золоті.

Однак Австрія ще протягом певного часу була вимушена залишатися плацдармом срібного монометалізму [8, с.544]. У нових умовах продовження вільного карбування було б шкідливим для економіки Австро-Угорщини, тому що виникала загроза напливу з-поза кордону дешевого срібла. Це привело б до дальшого знецінення срібного гульдена, а врешті до цілковитого розладу грошової системи. Тому австро-угорський уряд припинив в 1879 р., за інформацією із ДАЧО та інших авторів [24, с.104], карбування срібних монет з приватного срібла, тобто застосував блоковане карбування. Готуючись до грошової реформи, уряд провів 22 серпня 1891 р. певну зміну курсів австрійського та угорського флоринів, про що й інформувалися й буковинське керівництво [2, оп.2,спр.19942, с.98-99].

Підводячи підсумки можна зазначити, що найбільшим набутком реформи стало те, що в такий спосіб Австрія перейшла на десятковий рахунок та новий ваговий стандарт, які зумів зберегтися й після 1866 р. - року виходу із “Німецького союзу” і Монетної конвенції (Münzverein) аж до 1892 р. [8, с.538]. Неперервність грошової системи Австрії (згодом Австро-Угорщини) забезпечувалася збереженням основних термінів “флорин” (укр. “золотий ринський”) та “крейцер”. Однак стабільність грошової системи міг забезпечити лише перехід на золотий монометалізм. Саме це стало завданням наступної реформи – реформи золотої коронової валюти 1892 р.

Джерела та література

1. Буковина. – 1892.
2. Державний архів Чернівецької області. Фонд 3: Крайове управління Буковини (КУБ).
3. Зварич В.В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання.-Вип.2.-К.,1966.-С.203-214.
4. Bukowina. – 1862.
5. Czernowitzer Zeitung. – 1867 - 1868.
6. Krause Ch., Mishler C. Standard world coins: 1801-1995. -22nd.ed. - Iola: Wisconsin,1995. - 2216 p.
7. Pick A. Standard catalog of world paper money: general issues. Vol.2. - Krause Publ.- 6th ed. - 1136 p.
8. Probst G. Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918. In 2 Teilen. - 3.Aufl. - Wien/Köln/Weimar: Böhlau,1994. - 696 S.

РОСІЙСЬКЕ КОНСУЛЬСТВО У ЧЕРНІВЦЯХ І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА БУКОВИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Російське консульство у Чернівцях було засноване 1868 р. (спочатку віце-консульство, а з 1869 р. – консульство) [18] і діяло до початку Першої світової війни. За роки існування установи відклалося чимало документів, основний масив яких зберігається в Архіві зовнішньої політики Російської імперії (Москва). Матеріали консульства, як джерело з історії Буковини, першим дослідив проф. І.Гриценко [11]. Він проаналізував інформацію, що містилася в донесеннях консулів стосовно розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі, трудової еміграції, становища росіян (липован), українсько-румунських взаємин в Буковинській православної митрополії тощо. Про відображення в документах консульства політичної ситуації на Буковині в дослідженні не згадувалося. Автор не ставив перед собою такого завдання.

Мета даної статті - показати вплив російського консульства в Чернівцях на формування та розвиток українського національного руху на Буковині.

Російське консульство у Чернівцях не було першим на західноукраїнських землях. Ще 1828 р. Росія відкрила консульство у Бродях. Тоді це місто мало статус порто-франко, а російське консульство повинно було сприяти розвитку торгівлі цього регіону з Росією. Однак в 60-х роках ХІХ ст. порто-франко було скасовано, а Броди перетворилися в заштатне містечко з переважно єврейським населенням. 1893 р. російське консульство перенесли з Бродів до Львова, але й тут воно не відігравало якоїсь помітної ролі. Поляки всіляко обмежували його діяльність. Багаторічний російський консул у Львові колезький радник Пустошкін свої спогади, написані за декілька років до Першої світової війни, красномовно назвав “Дев’ятнадцять років серед поляків”.

Інакше склалося з російським консульством у Чернівцях. Офіційно зазначалося, що російське представництво створюється для розвитку економічних стосунків, зокрема торгівлі, але зрозуміло, що завдання його з самого початку були значно ширші, включаючи політичний та культурний вплив на місцеве населення. Російські консули у Чернівцях почувалися значно впевненіше ніж у Галичині, що пояснювалося особливою розстановкою політичних сил в краї, намаганням деяких неукраїнських (переважно румунських) політиків використовувати російські впливи у власних цілях.

Першим російським консулом на Буковині став надвірний радник Андрій Назімов. Він започаткував стосунки з українцями. В листах з Чернівців повідомляв про взаємини з тодішнім буковинським єпископом Євгеном Гакманом, про ворожість до всього російського з боку австрійської влади і про заснування першого українського товариства “Руська бесіда” [8, спр. 51, арк. 2-7]. Однак у червні 1869 р. А.Назімов був усунений з посади, обвинувачений в аморальності [2, арк. 25]. Його наступником у серпні 1869 р. став Дмитро Кіра-Дінжан, з іменем якого пов’язане ціле десятиліття стосунків буковинців і консульства.

Російське консульство на Буковині було засноване в досить непростий час для українців краю. Саме тоді виник гурток української інтелігенції на чолі з кафедральним проповідником Василем Проданом, а незабаром українці заснували своє перше національно-культурне товариство “Руська бесіда” та перше політичне товариство “Руська рада”. Гостро постало питання етнічної самоідентифікації. Під впливом Галичини та Наддніпрянської України на Буковині сформувалися дві течії: старорусини (русифіли) і молодорусини (народовці). Спочатку більший вплив мали перші. Вони відповідно до своїх ідейних переконань дивилися на Росію як на свою покровительку. Саме з ними Д.Кіра-Дінжан встановив тісні стосунки, намагаючись підпорядкувати собі перші українські товариства на Буковині. Він поставив перед “Руською бесідою” вимоги, за виконання яких вона мала б отримувати кошти з Росії: 1. Припинити, хоча б на деякий час, ворожнечу з румунами; 2. Прагнути залучити до товариства якомога більше осіб; 3. Виховувати за рахунок товариства

дітей бідних селян, щоб тим заохотити багатих віддавати своїх дітей на навчання за свій рахунок; 4. Всіма засобами пробуджувати в членах товариства і студентах гімназій охоту до вивчення великоросійської мови шляхом читання книг історичного і літературного змісту, газет та журналів; 5. Видавати хоча б щомісячний журнал; 6. Подавати звіт про дії товариства і про його кошти не менше, ніж два рази на рік” [2, арк. 5-6].

Вже в перший рік існування товариства на його потреби пожертвували: російська імператриця - 500 флоринів, велика княгиня Ольга Федорівна - 300 фл., Санкт-Петербурзький слов'янський благодійний комітет - 150 фл., священник Російської православної церкви у Відні М.Раєвський - 100 фл. [8, спр. 61, арк. 6]. Всі ці кошти передавалися через російського консула. Такі ж надходження мали місце і в наступні роки. Однак з 1870 р., намагаючись усе тримати у глибокій таємниці, керівництво “Руської бесіди” в документах вже не фіксувало конкретних осіб, які пожертвували гроші, а вказувало тільки, що їх передав російський консул. Про це В.Продан писав до М.Раєвського: “Ми наводимо в рахунках подарунки вами прислані як від невідомих благодійників, щоб не втягнути в підозру перед публікою й урядом, і тільки ті знають про справжніх наших Благодійників, що нам вірні суть і можуть таємницю держати” [8, спр. 61, арк. 65].

Д.Кіра-Дінжан (за походженням румун) виношував ідею примирити русинів і румунів на Буковині, відносини між якими у той час були досить напруженими. На перше місце ним висувалась ідея православної солідарності, спільності дій усіх православних, незалежно від етнічної приналежності.

Така позиція Д.Кіра-Дінжана викликала незадоволення з боку членів “Руської бесіди”. Вони написали скаргу, яку через Я.Головацького подали голові Петербурзького слов'янського комітету О.Гільфердінгу. На підставі цього Я.Головацький повідомляв: “Дунжан умовляв Продана, щоб він залишив русинів - цю варварську расу, а звернувся до шляхетної романської нації, що походить від римлян... Ми припускаємо, що п. Дунжан захоплюється політичними мріями румунів, зловживає своєю посадою і шкодить російській справі замість допомагати” [15, с. 55-56]. Це повідомлення викликало певний резонанс. Хоча Д.Кіра-Дінжана не усунули з посади (він перебував консулом до 1880 р.), але йому довелось писати декілька пояснювальних записок, які дають можливість побачити і механізм зв'язків буковинських москвофілів з Росією, і ставлення в російських колах до них. Зокрема, стає зрозумілим, що якоїсь чіткої лінії у цьому питанні російська влада в той час не мала. Великий вплив на формування стосунків консульств з австрійськими слов'янами справляв протоієрей православної церкви при російському посольстві у Відні М.Раєвський. Неофіційно він вважався представником слов'янських благодійних комітетів і одним з головних спеціалістів по зарубіжних слов'янах. М.Раєвський проводив своєрідні інструктажі та консультації з російськими консулами, котрі тільки заступали на посаду, наставляв, якої лінії дотримуватися щодо місцевого слов'янського населення. Кіра-Дінжан писав: “Під час побачення у Відні з протоієреєм посольської церкви о. Михайлом Раєвським він пояснив мені для мого розуміння, що русинів, які проживають на Буковині, повинен я підтримувати в справі просвіти їх у народному дусі, а тутешнім румунам дати зрозуміти, що Росія зовсім не ворожа до них, тим більше, що вони суть її одновітці. Лише б вони не пригноблювали тутешній руський народ, не втягували товариство “Руська Бесіда” в політичні суперечки, як організацію, яке має характер чисто літературний” [2, спр. 1055, арк. 4].

Скептично ставлячись до ідейності старших членів “Руської бесіди”, Д.Кіра-Дінжан великі надії покладав на буковинську молодь. Він встановив тісний контакт з товариством учнів гімназії під назвою “Согласіє”. Воно було напівлегальним, бо за існуючим австрійським законодавством гімназисти не мали права створювати громадські об'єднання. Консул зазначав, що “... товариство “Согласіє” заснувалося за моєю порадою для спонукання старих до правильної діяльності і для протидії пропаганді запорожців, вивчення і поширення російської літературної мови й історії, в чому завдяки допомозі Благодійних комітетів “Согласіє” досягло значних успіхів” [2, спр. 1061, арк. 25]. Робота проводилася на перспективу, російське представництво добре розуміло, що в майбутньому не завадить мати кадри добре освічених і відданих москвофільським ідеям людей.

Щоправда, російський консул значно перебільшив свою роль у заснуванні "Согласія". Воно виникло без нього і тільки через деякий час встановило контакти з російським представництвом.

Аналізуючи можливості посилення присутності Росії на західноукраїнських землях, Д.Кіра-Дінжан пропонував конкретні методи вирішення цієї проблеми. Для нього було беззаперечним, що потрібно досягти приєднання цієї території до Росії або збройним шляхом, або шляхом якихось дипломатичних комбінацій. Якщо ж російський уряд на це не наважиться, то для початку пропонувалося зробити все для нейтралізації поляків і звернути особливі зусилля на обернення уніатів Галичини та Буковини у православну віру. Д.Кіра-Дінжан наголошував, що вести проросійську роботу з православними набагато легше і вона дає більший ефект, ніж з уніатами. Він пропонував розробити для цього спеціальну програму, направити на це 2 мільйони рублів, був упевнений, що в умовах свободи віросповідань в Австро-Угорщині ця справа завершиться успіхом. Така робота, на думку Кіра-Дінжана, дасть можливість остаточно прив'язати русинів західноукраїнських земель до Росії.

Крім особистої ініціативи консулів, велике значення для поглиблення стосунків між буковинськими старорусинами і Росією відігравали різні громадські організації останньої, які мали неурядовий характер, але часто були досить впливовими, викликаючи навіть деякі корективи у російських зовнішньополітичних підходах.

З кінця 50-х років XIX ст. в Росії створюються слов'янські благодійні комітети. 1858 р. засновано Московський слов'янський комітет. Слов'янський з'їзд, що відбувся 1867 р. в Москві за участю представників слов'янства ряду країн, в тому числі Австрії, дав поштовх до відкриття відділів цього комітету в Петербурзі (1867 р.), Києві (1869 р.) та Одесі (1870 р.) [13, с. 48-54]. Як зазначалося в статуті Київського слов'янського благодійного комітету, головними завданнями його було: "а) Сприяння вихованню і навчанню слов'ян, переважно з Галичини, Угорщини, Буковини, у вищих і середніх навчальних закладах Росії; б) Піклування про поширення російської мови серед слов'ян за кордоном; в) Надсилання ризниць і церковного начиння для церков і книг для шкіл; г) Сприяння літературним починанням" [9, спр. 80, арк. 17]. Саме через Київське відділення слов'янського благодійного комітету буковинські старорусини отримували левову частку коштів, книг, журналів та інших надходжень. Через Київ вони вербували перспективну молодь для навчання у вузах Росії. Комітет ставив умову, щоб ці студенти після закінчення навчальних закладів поверталися назад на західноукраїнські землі і таким чином формували прошарок проросійськи настроєних учителів, лікарів, правників тощо. Однак досить часто випускники вузів залишалися у Росії. Так поступили, наприклад, буковинці-стипендіанти слов'янських благодійних комітетів Продан, Тимчук, Війчук, Григорович, Жалковський, старший і молодший Фольварків, Березовський, Шушковський, Підлуський та ін. [14].

Поступово сформувався сталий ланцюг зв'язків: слов'янські благодійні комітети – російське консульство у Чернівцях – старорусини Буковини. Він досить ефективно діяв у 70-х роках XIX ст. Однак поступово ставлення австрійської влади до старорусинів починає мінятися. Показовим у цьому відношенні став судовий процес 1882 р., за яким більше десятка москвофілів, в тому числі редактор чернівецької газети "Родимий листок" Микола Огоновський були обвинувачені в державній зраді [17]. Хоча довести якусь антидержавну діяльність москвофілів не вдалося, шпигування за ними з боку австрійської влади значно посилювалося.

Д.Кіра-Дінжана на посаді консула замінив статський радник Микола Ладигенський. Він намагався активізувати діяльність москвофільської партії, розширити її вплив на селян та студентську молодь. З цією метою, як згадував один з його наступників, їздив по селах для заснування москвофільських товариств. Але слідом за ним йшла австрійська поліція, яка проводила обшуки і арешти [3, арк. 137 зв.]. Декілька разів М.Ладигенський офіційно звертався до крайової влади, щоб через неї передати гроші з Росії москвофільським товариствам. Це викликало жваве листування з віденською владою, але дозволу російський консул так і не дістав. Найбільшу увагу М.Ладигенський приділяв студентському товариству "Буковина". Він регулярно відвідував вечірки влаштувані товариством як у Чернівцях так і

за межами міста. Одна з таких вечірок була проведена в серпні 1888 р. у Вижниці. На ній М.Ладиженський вніс 25 фл. вхідних, а потім пожертвував ще 100 фл. на розвиток організації [7, спр. 5411, – арк. 56]. Товариство “Буковина” проіснувало до 1894 р. і було закрите за підозрою в протиправній діяльності. Тодішній російський консул на Буковині надвірний радник Сергій Горяїнов (став консулом у Чернівцях 1890 р.) пізніше згадував, що товариство було закрито “як таке, що не відповідало своєму статуту, порушення якого вбачали у тому, що члени товариства іменували себе росіянами, а не русинами, що вони одержували даром російські газети і журнали з Росії, і що в своєму колі і на своїх зібраннях вони говорили російською мовою, а не місцевим діалектом” [10, с. 679].

В донесеннях С.Горяїнова значно більша увага почала приділятися боротьбі між народовцями та москвофілами. Російський консул наочно бачив, що москвофіли втрачають вплив, а народовці зміцнюють позиції. Пояснював він це по-своєму, роблячи основний акцент на тому, що центральна і місцева влада всіляко переслідують москвофілів і протегують народовцям. Зокрема, він писав: “Уже під час управління краєм гр. Гоеса (президент Буковини в 1893 – 1897 рр. - О.Д.) в галузі духовного життя місцевого руського народу і нерозривно зв’язаної з ним православної церкви встигли відбутися декілька подій хоча і маловажних самих по собі, але які ясно вказують на твердий намір центральної влади всіма засобами сприяти відчуженню російського населення і місцевої православної церкви від Росії і поступово обмежувати сфери впливу православ’я, послабляючи його різними причіпками і обмеженнями” [4, спр. 1615, арк. 225].

Разом з тим переслідування або обмеження народовців консул підтримував. Наприклад, він схвально відгукнувся на заборону, офіційно оприлюднену митрополитом-румуніфілом Сильвестром, яка не дозволяла священикам купувати “Буковинський православний календар”, виданий народовцями. З ненавистю Горяїнов повідомляв про приїзд 1894 р. до Чернівців М.Грушевського. Він писав: “Місцеві представники молодоруської чи української партії були потішені приїздом у Чернівці колишнього приват-доцента Київського університету, нині професора по кафедрі історії Львівського університету Михайла Грушевського. Він обмежився спілкуванням у колі українців, і хоча сам малорос з Росії, не виявив бажання познайомитися з жодним представником старої руської партії. На обіді, даному на його честь українцями, він тримав дуже туманну промову, повну гримучих фраз і противну історичній правді, указавши на існування в історії окремої від північної Русі руської держави, яка своєю культурою і силою стояла на чолі Європи; він проголосив єдність малоросів Австрії і Росії” [4, спр. 1615, арк. 214, зв.].

Декілька разів у 1891-1893 рр. С.Горяїнов з радістю повідомляв про зближення москвофілів з частиною румунських політиків. Йому також була близькою давня ідея Д.Кіра-Дінжана про православну солідарність на Буковині. Однак реалізувати її так і не вдалося. Врешті-решт відносини між москвофілами та румунами остаточно зіпсувалися і залишалися ворожими до Першої світової війни (за винятком кількох спільних акцій у передвиборних кампаніях 1907 і 1911 рр.).

Поступово на перше місце в діяльності російських консулів у Чернівцях вийшло питання боротьби з поширенням через австро-російський кордон нелегальної літератури, особливо українських видань. Перші повідомлення на цю тему з’являються вже на початку 90-х років XIX ст. Особливо активізувалася ця справа в часи консульства в Чернівцях Вігель-Панчулідзева (1896 – 1903 рр.). Вже в одному з перших своїх донесень він писав про антиросійську діяльність лідерів буковинських народовців С.Смаль-Стоцького, Є.Пігуляка та ін. і пропонував на найвищому рівні обговорити це питання, щоб припинити нелегальне переправлення літератури [5, спр. 1209, арк. 7-8]. Однак спочатку російська влада не звернула належної уваги на цю проблему.

Тим часом з розвитком українського руху в Галичині та на Буковині потік літератури в Росію значно зростає. Цьому сприяло й поглиблення контактів між австрійськими українцями та наддніпрянцями, а особливо заснування в Львові Закордонного комітету Революційної української партії та видавничих центрів цієї партії у Львові та Чернівцях, друкування тут газет “Гасло”, “Селянин”, а також чисельних брошур українського та антиросійського змісту.

Російським прикордонникам декілька разів вдавалося затримати вантажі з нелегальною літературою. Так, у квітні 1902 р. в м. Новоселиці захопили два мішки, в яких було понад 2400 книжок, а в серпні цього ж року біля с. Ісаківці, недалеко від Хотина конфісковано вантаж із 1480 книг і брошур антиросійського змісту [16, с. 234, 236.]. Однак більшість вантажів досить легко переправлялися в Росію. Прикордонна охорона явно не могла справитися з цією проблемою. Як зазначалося в одному з донесень, вдень (у зв'язку з навчальними зборами) вартових на кордонах не було зовсім і тільки на окремі ділянки в певний час посилалися військові кінні роз'їзди. В нічний же час розставлялося по одному вартовому на відстань до семи верст кордону, що охоронявся [5, спр. 1497, арк. 38]. Зрозуміло, що така охорона не могла зупинити потік літератури, який був досить потужним. Досить сказати, що тільки через село Строїнці на початку ХХ ст. щонайменше двічі на тиждень переправлялися транспорти з літературою в Хотин або Єдинці, а далі в Подільську та інші губернії України. Тому Вігель-Панчулідзев намагався вплинути на австрійську адміністрацію, щоб вона обмежила видання антиросійської літератури та покарала організаторів українофільської пропаганди. В цьому він опирався на Декларацію, якою обмінялися уряди Росії і Австрії 3 (15) жовтня 1860 р. Вона передбачала переслідування злочинців, що здійснили протиправні дії у володіннях однієї з цих держав супроти безпеки іншої [12]. Під його тиском номінального редактора газети "Гасло" в Чернівцях Л. Когута було заарештовано і засуджено на 3 місяці ув'язнення. Щоправда суд другої інстанції скасував це рішення. Вігель-Панчулідзев відкрито взявся боротися з українським рухом і робив це дуже грубо і прямолінійно. Такий тиск з боку російського консула на австрійську владу викликав обурення українців Буковини. Вони провели демонстрацію біля будинку консульства, побили в ньому вікна. Наляканий Вігель-Панчулідзев був змушений просити встановити цілодобову охорону біля російського представництва. В листі до крайової влади він перерахував своїх головних ворогів-українців. Серед них назвав С. Смаль-Стоцького, О. Маковея, О. Поповича, Є. Пігуляка, А. Кліма та інших відомих українських діячів, власне, майже все керівництво українського національного руху на Буковині.

Врешті-решт міністерство закордонних справ Росії було змушене відкликати Вігель-Панчулідзева і на його місце призначити у вересні 1903 р. надвірного радника Доліво-Добровольського. Останній також вважав головним для себе боротися проти розповсюдження українофільської і соціалістичної літератури, але робив це обережніше, не вступаючи у відкритий конфлікт з місцевими українцями.

Для привернення уваги владних структур до проблем боротьби з поширенням українофільської літератури з Буковини та Галичини Доліво-Добровольський розіслав доповідні записки в міністерство закордонних справ, міністерство внутрішніх справ, російському послу у Відні та в інші інстанції. Виписка з донесення Доліво-Добровольського була передана імператору Миколі II, який власноручно написав на ній: "Варто наполягти перед австрійським урядом про припинення подібної агітації" [3, спр. 192, арк. 122]. Після цього вся російська бюрократична машина закрутилася значно швидше. Міністр закордонних справ В. Ламздорф звернувся з листом до російського посла у Відні П. Капніста, в якому зазначав: "За наявними в МЗС відомостями, войовничий українофільський рух, що виник в Прикарпатській Русі, набув у даний час розмірів відкритої революційної пропаганди проти основ Російської імперії. Ряд видань, подібних "Гаслу" і "Селянину", які виходять у Чернівцях, займаються друкуванням різноманітних відозв, наповнених знущаннями над російським державним ладом і обурливими образами священної особи Його Імператорської величності... Виявляється, що в сусідній, дружній нам державі, організовано спеціальний транзит прокламацій, що закликають російське населення до повстання і розраховані на неуттво робітничих класів у південно-західних губерніях" [5, спр. 1497, арк. 38]. Капніст викликав Доліво-Добровольського до Відня, де вони розробили серію заходів для припинення української пропаганди. З ними російський посол звернувся до міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Голуховського, а через нього і до міністра-президента фон Кербера. Через деякий час російському консулу було передано "Промеморію" австрійського уряду щодо українофільського руху в Галичині і на Буковині. В загальних рисах вона повторювала ту ж інформацію, якою

володіло російське міністерство закордонних справ. “Промеморія” закінчувалася запевненням, що місцевій владі у Чернівцях наказано пильно стежити за українофільським рухом, і що вона неодмінно вживе всіх законних заходів для придушення будь-яких його проявів [3, спр. 192, арк. 43]. Крім того, російський консул у Чернівцях Доліво-Добровольський вступив у контакт з президентом Буковини принцом Гогенлоє і останній пообіцяв всіляку допомогу в справі боротьби з українофільською пропагандою. Для координації дій в російському консульстві у Чернівцях було скликано особливу нараду, в якій взяли участь з австрійського боку начальник політичної поліції, керівник канцелярії крайового управління, начальник австрійсько-новоселицької митниці і завідувач прикордонним детективним розшуком. З російського боку, крім консула, був присутній помічник бессарабського губернського жандармського управління на прикордонному пункті Новоселиця. Доліво-Добровольський повідомляв у МЗС: “Нарада не була марною, тому що з’ясувалися прізвища і встановлено особистості деяких підозрілих в розглядуваному відношенні людей. Було обіцяно асигнувати кошти на посилення складу австрійських детективів. Проте єдиним практичним заходом, що вдалося виробити, став такий: негайно після виходу в світ революційного листка правитель канцелярії повідомляє про це телеграфом начальника Новоселицької австрійської митниці, а той умовною телеграмою попереджає нашу жандармську владу для посилення нагляду і для раптової заміни чергових на випадок евентуального (можливого. – О.Д.) підкупу кого-небудь із нижніх чинів” [5, спр. 1497, арк. 16 зв., 17]. Крім цих заходів, російський посол у Відні пропонував австрійським владним структурам встановити таємний нагляд за шляхами перевезення політичної контрабанди в Російську імперію, організувати негласне стеження за тими російськими підданими, які приїжджали на Буковину, чиї прикмети і прізвища будуть повідомлятися місцевій поліції російським консульством в Чернівцях, конфісковувати австрійською поліцією виявлені склади революційних видань тощо [3, спр. 192, арк. 122-123]. Звичайно, австрійська влада не збиралася повністю виконувати обіцянки щодо допомоги в боротьбі з українським рухом. Доліво-Добровольський писав до Петербурга про допомогу австрійської влади: “...допомога ця чисто формальна і обмежується закликами до пильної охорони нами прикордонної лінії. За багатьма ознаками можна думати, що місцева влада робить заступництво обурливій крамолі, яка божевільно мріє про приєднання до Австрії самостійної Русі-України без попа, пана і хлопа від Карпат до Кавказу” [5, спр. 1497, арк. 95]. Але все ж таки активна діяльність російських консулів за підтримки МЗС Росії та інших владних структур Петербурга зумовила те, що можливості українців з Наддніпрянщини щодо видавничої діяльності в Чернівцях значно ускладнилися. Враховуючи це, революційна Українська Партія була змушена перенести видавництво своїх газет до Львова. Вже 14 (27) травня 1904 р. Доліво-Добровольський повідомляв до російського МЗС: “Я мав честь доповідати про припинення друкування революційних видань у довіреному моєму наглядові прикордонному окрузі” [5, спр. 1497, арк. 83]. Російський консул хвалькувато перебільшував свою перемогу. У Чернівцях продовжували друкуватися окремі брошури українських партій, зокрема Української народної партії. Але все ж таки у Львові робити це стало значно безпечніше.

Співробітництво австрійської влади і російських консулів у боротьбі з українським рухом тривало порівняно недовго. Незабаром почалося погіршення відносин між Росією та Австро-Угорщиною. В цих умовах російські консули в Чернівцях і Львові опинилися в досить непростій ситуації. З одного боку, на них тиснули чорносотенні сили Росії, які вимагали посилити допомогу західноукраїнським москвофілам, з іншого - самі москвофіли постійно зверталися у різні інстанції, вимагаючи активнішої допомоги з боку Росії, в тому числі через консульства. Доліво-Добровольський 1905 р. під час виборів до австрійського парламенту писав: “...деякі члени староруської партії дуже незадоволені характером дій імператорського консульства, яке ігнорує, на їхню думку, їхнє існування. Вони вже один раз зверталися до мене перед виборами з клопотанням про видачу їм 20 тисяч рублів на підкупи й інші витрати по виборчій кампанії. Я тоді ж відповів, що такого характеру втручання в парламентські вибори є небезпечними” [5, спр. 1497, арк. 137]. Доліво-Добровольський був змушений неодноразово пояснювати і буковинським москвофілам, і

деяким найбільш нетерпеливим російським політикам, що за кожним його кроком шпигує місцева влада, а будь-яке необережне слово може викликати непередбачувану реакцію з боку поліції. Однак погіршення взаємин з Австро-Угорщиною, особливо після окупації Боснії та Герцеговини австрійськими військами 1908 р., посилення тиску з боку екстремістських чорносотенних кіл імперії Романових примусили російських консулів у Львові та Чернівцях значно активізувати діяльність з надання допомоги західноукраїнським москвофілам. Якщо в Росії головним ідеологом цієї підтримки виступав голова “Галицко-русского общества” граф Володимир Бобринський, то в закордонних російських представництвах найбільш активно проповідував це секретар російського посольства в Празі колезький асесор Казанський. Він буквально засипав міністерство закордонних справ Росії різними пропозиціями щодо підтримки москвофілів російськими консульствами та іншими установами. В одній з доповідних записок 11 серпня 1913 р. він писав: “Російська підтримка галицько-руської партії могла б втілитися: 1) у більш значному, ніж тепер, і планомірному асигнуванні коштів на пропаганду російської ідеї; 2) у запровадженні якомога більш строгого контролю над їхніми витратами; і 3) у спрямуванні політики галицько-руської партії в бажаному для нас напрямку” [6, спр. 155, арк. 27]. Казанський зазначав, що в попередні роки загальна сума коштів, які одержували у Львові з Росії, коливалася в межах від 20 до 40 тис. рублів. Він пропонував тільки за рахунок державних асигнувань збільшити ці кошти до 200 тис. руб. Крім того, він вимагав збільшити допомогу москвофільським сільським кооперативним об'єднанням за рахунок надання їм безпроцентної або низькопроцентної позички з фондів Державного банку, виділити кошти газетам (до цього, за його словами, тільки “Прикарпатская Русь” одержувала 14 тис. руб.), значно уважніше поставитися до фінансової підтримки передвиборних кампаній до Буковинського і Галицького сеймів, віденського парламенту.

Контроль за використанням цих фондів пропонувалося покласти на російські консульства. При російському консульстві у Львові пропонувалося утворити великий секретний фонд в декілька десятків тисяч рублів для субсидування усіх російських проектів у Галичині та на Буковині. Далі Казанський писав: “Беручи, однак, до відома, що консул не завжди може особисто передати гроші за призначенням, бажано створити для сприяння йому в цій справі спеціальних агентів, які б перебували у прямому підпорядкуванні російської жандармської влади і підтримували контакти з російським консулом через посередництво жандармського ротмістра у Радзивиліві” [6, спр. 155, арк. 38].

Інший проект фінансування москвофільського руху в Галичині і на Буковині, який також був розроблений російським консульством у Празі, передбачав одержання секретного російського грошового вкладу в розмірі до 1 млн. руб. Живностенським банком у Чехії. А вже потім банк ніби від себе мав кредитувати москвофільські організації у Львові та Чернівцях. З метою узгодження цієї комбінації 1913 р. директор банку д-р Прейс і депутат австрійського парламенту д-р Форманек їздили до Петербурга, де вели досить успішні переговори з російськими політичними колами [6, спр. 155, арк. 3].

Більшість з пропонованих проектів фінансування москвофільських організацій не встигли втілити в життя, бо почалася Перша світова війна. Але окремі операції було доведено до кінця. Зокрема, в Чернівцях за 69 тис. кроп було куплено велике приміщення для москвофільського “Русского народного дома”, засновано бурсу для дівчат в Чернівцях, витрати на яку склали понад 32 тис. руб., відкрито москвофільські бурси в Сереті, Вашківцях та інших місцевостях [1, арк. 52, 202]. Російський консул Доліво-Добровольський був безпосередньо причетний до цих акцій.

Загалом впродовж кількох десятиліть російське консульства у Чернівцях послідовно здійснювало політику, спрямовану на підтримку москвофільського (русофільського) руху на Буковині та обмеження українських національно орієнтованих партій. Великий вплив на роботу консульств справляли особисті уподобання російських консулів, але загальна лінія впродовж кількох десятиліть залишалася традиційною, поступово набираючи все більше і більше антиукраїнського змісту.

Можливості консульств щодо впливу на суспільну ситуацію на Буковині були обмеженими. Російські представництва перебували під постійним наглядом австрійської влади, вороже до них ставилися представники українського, єврейського, німецького, польського та інших рухів. Але, незважаючи на це, у деяких питаннях, як от боротьба з транспортуванням української літератури через австро-російський кордон, надання грошової допомоги москвофільським товариствам і окремим її лідерам, дискредитація діяльності українських народовців, а пізніше націонал-демократів, радикалів, соціал-демократів, російські консули досягли певних успіхів, послідовно втілюючи в життя великодержавні плани російської влади щодо західноукраїнських земель.

Джерела та література

1. Архів династії, двору та держави у Відні (Haus - Hof und Staatsarchiv im Wien) (Австрія). - Фонд Політичний архів міністерства закордонних справ Австрії (Австро-Угорщини). 1848 – 1918. - Internat XL. - Karton 222. Русофільська пропаганда в Галичині і на Буковині. 1909 – 1912 рр.
2. Архів зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ). – Ф. 161. Головний архів V-A 2. – Оп. 181/2.
3. АЗПІ. – Ф. 155. Департамент внутрішніх відносин. Секретний стіл. – Оп. 456.
4. АЗПІ. – Ф. 151. Політичний архів. – Оп. 482.
5. АЗПІ. – Ф. 172. Посольство у Відні. – Оп. 514/1.
6. АЗПІ. – Ф. 135. Особливий політичний відділ. – Оп. 474.
7. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф. 3. Крайове правління. – Оп. 1.
8. Державний історичний музей Російської Федерації (Москва). Відділ письмових джерел. – Ф. 347. М. Раєвський. – Оп. 1.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 56.
10. Горяинов С. Воспоминания русского консула в Буковине // Исторический вестник. – 1916. – № 2. – С. 668-680.
11. Грищенко І. Матеріали російського консульства у Чернівцях як джерело з історії Буковини // Вісник Центру буковинознавства. – Чернівці, 1993. – Серія історична. – Вип. 1. – С. 78-92.
12. Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – СПб, 1878. – Т. 4. – № 157.
13. Никитин С. Славянские комитеты в России в 1858-1876 годах. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1960. – 362 с.
14. “Подпольная работа русских” на Буковині // Буковина. – 1889. – 11 трав.
15. Свенцицкий И. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. – Львов, 1909. – 159 с.
16. Споконвічна українська земля. Зб. док. і матеріалів. – Ужгород: Карпати, 1990. – 468 с.
17. Стенографический отчет из судебной распрвы по делу Ольги Грабарь и товарищей. – Львов, 1882. – 407 с.
18. Czernowitzer Zeitung. – 1869. – 9. Jul.

Ботушанський О.В., Чайка Г.В.
(Чернівці)

ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ ЗА НАЦІОНАЛЬНИМ СКЛАДОМ (за переписом 1910 р.)

Про економічний стан тієї чи іншої країни, регіону, провінції в значній мірі можна судити за зайнятістю в них населення. Одна з окраїнних провінцій Австро-Угорської імперії – Буковина - традиційно вважалася аграрною, оскільки більшість її населення була зайнята в сільському господарстві. Навіть через 50-60 років по скасуванню панщини аграрне населення залишилося домінуючим. Так, у 1890 р. з усього населення краю 646591 чол. у сільському (і лісовому) господарстві було зайнято 75,7%, у промисловості і ремеслі – 11,1%, у торгівлі й на транспорті – 7,3%, на офіційній службі, у війську, а також особи вільних

професій – 5,93% [1; с.5]. Через 20 років (за переписом 1910 р.) це співвідношення відповідно становило: 71,1%, 10,4%, 9,4%, 9,1% [2, с. 203]. Отже, питома вага сільськогосподарського населення зменшилася лише на 4%, питома вага промислового і ремісничого населення (яке в інших провінціях монархії, як правило, відносно зростало) теж скоротилося на 0,7% через повільний розвиток промисловості. Зате питома вага населення, зайнятого у торгівлі й на транспорті, суттєво зросла – на 2,1%, що пояснювалося слабким розвитком власного промислового виробництва, необхідністю доставки і продажу потрібних, але позакрайових товарів як з інших провінцій імперії, так і з-за кордону. Ще в більшій мірі (3,2%) піднялася питома вага представників офіційної служби, військових тощо, що пояснювалося зростанням числа чиновників, працівників освіти, охорони здоров'я, адвокатів, військовослужбовців та ін. Хоч загальна тенденція змін в структурі зайнятості населення Буковини наближалася до загальноавстрійської, однак із значними деформаціями (неприродне зменшення питомої ваги індустриального населення і надмірне зростання в суспільстві чиновництва та представників торгівлі). Загалом така демографічна картина зайнятості була характерна для окраїн метрополії.

Для Буковини як поліетнічної провінції неабиякий інтерес становить зайнятість населення за етнічними спільнотами краю. Звичайно, для простеження певної тенденції і з'ясування закономірності це явище слід було б показати у певному просторі й часі та у порівнянні. На жаль, порівнювати ні з чим, бо при всій деталізації австрійських урядових переписів лише перепис 1910 року містив рубрики про зайнятість населення за національністю. Тим не менше навіть дані за цей один рік дають багато для розуміння виробничого потенціалу Буковини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. на національному зрізі.

Перепис населення 1910 р. містив дані про зайнятість населення по таких основних етнічних групах краю: німці, поляки, рутени (українці), румуни, угорці, інші, іноземці. Кидається у вічі насамперед пріоритетність національностей. Хоч найчисельнішими групами населення в краї були українці (правда, власті не визнавали існування такої національної групи населення в імперії, як українці й називали їх “рутенами” тобто, від латинізованого “русини”) та румуни, але тут, як і в інших випадках на першому місці завжди фігурували німці (власне, німецькомовні австрійці).

Важливо зазначити й той факт, що при проведенні переписів населення приналежність людини до тієї чи іншої національної групи визначалася за вживаною мовою (Umgangssprache). А оскільки багато буковинців вільно володіли 2-3, а то й 4 мовами, то при переписах відчували утруднення, яку мову назвати вживаною. Тому віросповідання змогли назвати точно 800098 осіб, а розмовну мову, за крайовою статистикою – 794929 осіб (- 5169) [2, с. 54]. Щоправда, загальноавстрійська статистика “уніфікувала” ці дані й наводила свою загальну цифру і за національністю, і за віросповіданням – 800127. На це число і ми будемо орієнтуватися у подальшому викладі матеріалу, але змінимо пріоритетність переліку: не за панівною нацією – німецькою, - а за чисельністю крайового населення (єврейське населення визначаємо за віросповіданням, оскільки мова австрійських євреїв була близькою до німецьких діалектів, а власті не визнавали євреїв за окрему національність). Отже, українці становили у 1910 р. 305222 особи, або 38,1%, румуни – 273216 (34,1%), євреї – 102925 (12,9%), німці – 65854 (8,2%), поляки – 36217 (4,5%), угорці – 10389 (1,3%), іноземці – 5182 (0,6%), інші – 1112 (0,1%) [3, с. 224].

Як бачимо, співвідношення між національними групами було досить контрастним: переважали дві групи корінного населення краю – українці та румуни, значно менше становили нащадки колишніх колоністів, переселенців, які прибули в свій час на Буковину – німці, поляки, угорці, чехи, словаки, лшновани (російські старообрядці). Окрему групу населення становили цигани, але в статистичних виданнях дані про них відсутні.

Якщо взяти по галузях (сферах) зайнятості усього населення краю і його національних груп, то у сільському і лісовому господарстві українців у цій галузі було зайнято 265829 осіб, або 87,1% усіх українців краю, румунів відповідно – 240502 (88%), німців – 28387 (43,1%), євреїв – 12417 (12,1%), поляків – 10946 (30,2%), угорців – 10039 (96,6%), інших – 164 (14,6%), іноземців – 955 (18,4%) [3, с. 223]. Отже, найбільш

“сільськогосподарськими” національностями краю були угорці, румуни і українці – в абсолютній більшості (до 90 і більше відсотків) селяни, що займалися землеробством, скотарством, працювали почасти в лісовому господарстві. Найменше в сільському господарстві було зайнято євреїв, поляків, німців, іноземців та інших. Можна сказати, що селянство Буковини, яке становило 569238 осіб, складалося в абсолютній більшості з українців (46,7%) та румунів – 42,2% - разом 88,9%. Незначну частину становили серед селян німці – колоністи в німецьких селах та присілках (7,2%), поляки (1,9%), угорці (1,8%), іноземці (1,7%) [3, с. 223].

Австрійська статистика зайнятості у кожній галузі поділяла людей на певні категорії за їхнім майновим станом: самостійні господарі, орендарі і колони, службовці, робітники, учні (які набували виробничі професії), поденники, допомагаючі члени сім'ї, члени сім'ї без занять, домашня прислуга). Наприклад, серед 265829 українців, зайнятих у сільському господарстві краю, самостійні господарі становили 18,2%, постійні робітники (батраки) і домашня прислуга – 4,9%, поденники (випадкові заробітки) – 12%, допомагаючі члени сім'ї (підлітки, молодь, що наймалася для підробітків, фактично наймані робітники) – 24,2%, непрацюючі члени сімей (жінки, безробітні, діти, престарілі, інваліди) – 40,7%. Якщо врахувати, що серед 59,3% працюючих у сільськогосподарській галузі українців 41,1% становили ті, що наймалися, то це означало, що в цілому представники цієї національності були переважно людьми бідними, напівпролетарями і пролетарями, які не могли прожити з власного господарства. Зовсім мізерну частку (0,06%) становили серед українців великі орендарі (цілих поміщицьких маєтків чи їх частин) і службовці (агрономи, ветеринари, зоотехніки, лісничі, управителі, економисти та ін.).

Приблизно такою ж була соціальна структура й серед румунського сільськогосподарського населення (240502 особи): самостійні власники становили – 17,4%, робітники і домашня прислуга – 3,4%, поденники – 12,6%, допомагаючі члени сімей – 24,9% (разом за наймом – 40,9%), непрацюючі члени сімей – 41,7%. Великі орендарі і службовці становили 0,07%. Тобто, румунське селянство краю теж було переважно незаможним і вдавалося до найму.

Дещо відмінною була картина серед німецького сільськогосподарського населення (28387 осіб): самостійні – 14,4% (переважно колоністи), постійні робітники і домашня прислуга – 4,2%, поденники – 9,8%, допомагаючі члени сімей – 21,7%, члени сімей без занять – 48,9%, великі орендарі і службовці – 1%. Отже, серед німців, зайнятих у цій галузі, ті, що наймалися, становили трохи більше третини (35,7%, менше в найми йшли підлітки, молодь).

Суттєво відрізнявся соціальний склад європейського населення. Серед єврейського сільськогосподарського населення (12417 осіб) самостійні господарі становили 15,5%, робітники і домашня прислуга – 6,6%, поденники – 3%, допомагаючі члени сімей – 15,1%, службовці і орендарі – 3,8%, члени сімей без занять – 56%. Отже, працюючі за наймом серед євреїв становили у цій галузі менше чверті (24,7%). Мало наймалося підлітків і молоді. Значний відсоток непрацюючих членів сімей був наслідком того, що єврейські сім'ї були багатодітними. Найвищим серед усіх національностей був у євреїв і відсоток орендарів та службовців. Взагалі серед загального числа 1214 орендарів і службовців усіх національностей у цій галузі євреї становили 468 (38,6%), бо мали виручений від торговельохварських операцій значний капітал, який вкладали в оренду (як також у купівлю) маєтків збанкрутілих поміщиків.

Серед польського сільськогосподарського населення (10946 осіб) самостійні господарі становили 16,5%, робітники і домашня прислуга – 6,9%, поденники – 6,8%, допомагаючі члени сімей – 21,4%, орендарі й службовці – 1%, непрацюючі члени сімей – 47,3%. Отже, за найманням працювало дещо більше третини (35,1%) польських селян. Порівняно висока частка орендарів і службовців серед поляків (якщо порівнювати з українцями і румунами) пояснювалася тим, що польські магнати, придбавши маєтки на Буковині, доручали оренду, ведення в них господарства, нагляд, охорону переселеним з Галичини полякам.

Серед угорського сільськогосподарського населення – нащадків колишніх колоністів (10039 осіб), яке проживало в основному у південній частині Буковини, самостійні господарі

становили 17,5%, робітники і домашня прислуга – 1,1%, поденники – 7%, допомагаючі члени сімей – 32,9%, орендарі і службовці – 0, члени сімей без занять – 41,6%. Отже, серед угорців працюючих за найманням була значна частка, хоч постійних робітників (батраків) – порівняно мало, а орендарі і службовці зовсім відсутні.

Щодо представників інших національностей (164 особи), то помітної ролі у сільському господарстві вони не відігравали. Іноземцями (955 осіб) були в основному прибулі заробітчани (51,1%) та члени їхніх сімей (39,4%), в незначній мірі – самостійні (7,1%), орендарі і службовці (1,5%), а також непрацюючі члени сімей (39,4%).

В цілому серед усього сільськогосподарського населення краю (569238 осіб) самостійні господарі становили 17,5%, робітники і домашня прислуга – 4,2%, поденники – 11,8%, допомагаючі члени сімей – 24,2%, орендарі і службовці – 0,2%, члени сімей без занять – 42%. Якщо з цими даними порівнювати відповідні категорії національних груп населення, то виходить, що найбільша частка самостійних господарів була серед українців. Але це пояснювалося тим, що серед українців була не тільки певна частка заможних і середніх господарств, але й чимало незаможних навіть бідних селян, які прагнули з усіх сил утримати від розорення свої господарства особливо приміських сіл, вдаючись до різних форм підприємницької діяльності (торговельне молочарство, овочівництво, садівництво, візницький промисел, домашні промисли тощо). Зате серед селян-українців найбільше вдавалися до наймання, найвищим був серед наймитів відсоток підлітків і молоді у віці 14-18 років, однією з найнижчих – частка службовців і великих орендарів маєтків. Майже у всіх етносів слабо простежувався т.зв. середній стан – міцна основа суспільства.

Проаналізуємо за національною ознакою крайове населення, зайняте у 1910 р. у промисловості й ремеслі (83293 особи). Українці серед них становили 15,7%, румуни – 12,5%, німці – 24,2%, євреї – 30,6%, поляки – 14,2%, угорці – 0,07%, інші національності – 0,4%, іноземці – 2,2% [3, с.223]. Отже, найбільшу питому вагу серед промислово-ремісничого населення краю займали євреї і німці (54,8%). Далі по спадаючій йшли українці, поляки, румуни, зовсім мізерною була серед промислово-ремісничого населення частка угорців, інших національностей та іноземців.

За соціальними категоріями серед українського промислово-ремісничого населення (13110) самостійні господарі становили 11,5%, робітники і домашня прислуга – 24,5%, поденники – 7,4%, допомагаючі члени сімей – 0,8%, орендарі і службовці – 0,3%, члени сімей без занять – 55,5%. Як видно, лише трохи більше десятої частини українського промислового і ремісничого населення мало свою справу (майстерню, підприємство), майже третина (32,7%) жила з найманою працею, більше половини становили діти і престарілі, яких утримували працюючі члени сімей, зовсім мізерною була частка орендарів і службовців, бо дуже мало було українців з середньою спеціальною, а тим більше – з вищою освітою.

Румунське населення, зайняте у промисловості і ремеслі (10437 осіб), розподілялося за соціальними групами наступним чином: самостійні – 10,2%, робітники, учні і домашня прислуга – 19,6%, поденники – 12,7%, допомагаючі члени сімей – 0,7%, орендарі і службовці – 0,4%, непрацюючі члени сімей – 56,4%. Отже, серед румунів, зайнятих у промисловості і ремеслі, власники становили лише десяту частину, працюючі за наймом – третину, а більше половини були на утриманні працюючих. Як і в українців, мізерною була частка орендарів і службовців.

Дещо вирізнявся соціальний склад німецького промислово-ремісничого населення (20159 осіб): самостійні – 11%, робітники, учні і домашня прислуга – 19,8%, поденники – 3,7%, допомагаючі члени сімей – 0,5%, орендарі і службовці – 0,3%, члени сімей без занять – 64,6%. Як бачимо, власників серед німців було відносно децю більше, працюючих за наймом – майже чверть, зате особи без занять (серед них, крім дітей, стариків, інвалідів – також безробітні) становили майже дві третини. Тобто десять працюючих утримували дев'ятнадцять непрацюючих, зокрема мало залучалися до роботи підлітки і молодь до 18 років.

У складі єврейського промислово-ремісничого населення (25529 осіб) самостійні становили 14,7%, робітники, учні, домашня прислуга, допомагаючі члени сімей – 41,1%, поденники – 1,3%, орендарі і службовці – 2,4%, члени сімей без занять – 61%. Можна

констатувати, що буковинське промислово-ремісничє єврейство порівняно з іншими крайовими етносами перебувало у відносно кращому соціальному стані: у його середовищі найбільше було власників, значно більше (2/5) мали постійну найману роботу, мало було людей з випадковими заробітками (поденників). Серед євреїв порівняно найбільше було орендарів і службовців. Маючи більш-менш сталі прибутки, десять працюючих могли утримувати шістнадцять непрацюючих, зокрема підлітків і молодь до 18 років.

Щодо поляків у цій галузі (11846 осіб), то самостійні серед них становили 12,8%, робітники, учні, допомагаючі члени сімей, домашня прислуга – 25,3%, поденники – 2,9%, орендарі й службовці – 0,5%, члени сімей без занять – 58,6%.

Про угорців у цій галузі говорити не доводиться, бо їх серед промислово-ремісничого населення числилося всього 24 особи. Представників інших національностей було всього 355 осіб (0,4%) (в основному наймані робітники, частково самостійні й службовці). Іноземців числилося 1803, серед самостійних – 10,5%, робітників, учнів, домашньої прислуги і допомагаючих членів сімей – 26,2%, поденників – 4,8%, орендарів і службовців – 2,2%, непрацюючих членів сімей – 56,3% [3, с. 223].

Для загального фону наведемо також розподіл за соціальними групами і всього промислово-ремісничого населення краю: самостійні – 12,3%, робітники, учні, допомагаючі члени сімей, домашня прислуга – 22%, поденники – 4,6%, орендарі і службовці – 1,1%. При певних відмінностях співвідношень соціальних категорій в окремих етнічних групах загалом ця структура істотно відрізнялася від структури промислово-ремісничого населення найбільш розвинених австрійських провінцій. Так, за тим же переписом 1910 р. у Долішній Австрії з кожних 100 працюючих у цій галузі самостійні становили 15,3%, а на Буковині – 32,3% (ознака переважаання власників дрібних ремісничих майстерень), робітники (індустріальний розвиток) – відповідно 68%, 40,8%, поденники (випадкові заробітки) – 2% і 11,9%, допомагаючі члени сімей (дитяча праця) – 1% і 2%, службовці (технічний прогрес) – 5,2% і 2,3% і т.д. [3, с. 154].

Промислово-ремісничє населення було зосереджено в основному в Чернівцях, де воно становило 30%, почасти у інших містах і містечках і завсім мало – у північних сільських повітах (де в більшості проживали українці): у Заставнівському – 4,2%, Серетському – 5,4%, Кіцманському – 5,5%, Вашковецькому – 5,6%, Чернівецькому – 6,4%, Вижницькому – 7,9%, Сторожинецькому – 8,8% [3, с. 101].

Певною особливістю відзначався розподіл за національностями населення, зайнятого у торгівлі, на транспорті і в готельно-ресторанному господарстві (75031 особа). Українці в цих галузях становили порівняно незначну частку – 13,8%, румуни – ще меншу – 8,1% і німці – 2%, зате євреї – 62,9%. Поляки становили 8%, угорці – 0,2%, інші національності – 0,2%, іноземці – 1,2% [3, с. 223]. Звичайно, означені три галузі об'єднані австрійською статистикою дещо штучно, але тим не менше загальна тенденція простежується: домінуюче становище (майже 2/3) у цих галузях традиційно займали євреї (у власне торгівлі, без транспорту вони займали більше 9/10), інші національності були зайняті в основному на транспорті.

За соціальними групами серед українців (10391 особа) цієї сфери самостійні власники становили 11,7%, робітники, учні, домашня прислуга допомагаючі члени сімей – 27,7%, поденники – 12%, орендарі і службовці – 1,3%, члени сімей без занять – 47,3%; серед румунів (6100 осіб) – відповідно: 11,7%, 26,9%, 10,6%, 2,3% і 48,5%, тобто, у цих галузях українці й румуни займали майже однакове соціальне становище. Серед німецького населення у цих галузях самостійні становили мало, всього 2,6%, робітники, учні, допомагаючі члени сімей і домашня прислуга – 35,1, поденники – 3,2, зате орендарі і службовці – 16% (в основному урядові чиновники, що здійснювали нагляд і регулювання в торгівлі, на транспорті). Члени сімей без занять – 58,9%. Структура єврейського населення у цих галузях (47191 особа) виглядала так: самостійні – 19,6%, робітники, учні, допомагаючі члени сімей, домашня прислуга – 12,7%, поденники – 1%, орендарі і службовці – 3,2%, непрацюючі члени сімей – 63,6%. Отже, у цій етнічній групі питома вага власників була найвищою (1/5), порівняно малу частку займали ті, що працювали

за найманням, але відносно високу частку – службовці. Це була порівняно заможна верства населення, в якій на утриманні працюючих перебувало майже 2/3 непрацюючих. Серед поляків (6016 осіб) самостійні становили 8,9%, робітники, учні, допомагаючі члени сімей, домашня прислуга – 21,5%, поденники – 7%, орендарі і службовці – 4,2%, непрацюючі члени сімей – 58,3%, тобто їх становище теж було дещо кращим, ніж українців.

Угорці (114 осіб) та інші національності (143 особи) у цих галузях були представлені вкрай слабо, тому немає сенсу аналізувати ці дані; іноземці (1164 особи) були представлені самостійними господарями (16,8%), працюючими за наймом (19,8%), орендарями і службовцями (4,4%), непрацюючими членами сімей (52,1%) [3, с. 223].

Чималий інтерес становить співвідношення різних національних груп краю у такій сфері зайнятості, як офіційна служба, військові, вільні професії, люди без професій тощо (всього 72565 осіб). У цій категорії населення зосереджувалася крайова інтелігенція, чиновники, державні службовці, духовенство, офіцери, художники, музиканти, лікарі, учителі та ін. Українці серед них становили 21,9%, румуни – 22,3%, німці – 18,5%, євреї – 24,5%, поляки – 10,2%, угорці – 0,2%, інші національності – 0,6%, іноземці – 1,7%. Як видно, провідне місце (1/4) у цих сферах займали євреї, за ними по спадаючій йшли румуни, українці, німці, поляки, іноземці, інші національності, угорці.

Як і в інших галузях зайнятості населення, у цій сфері люди теж підрозділялися на згадані соціальні групи. Серед українців (15892 особи) самостійні становили 37%, робітники, поденники, домашня прислуга, допомагаючі члени сімей – 25%, службовці – 8,4%, члени сімей без занять – 29,7%; серед румунів (16177 осіб) – відповідно: 36,2%, 19,6%, 10,6%, 33,6%; серед німців (13397 осіб) – відповідно: 21,2%, 18,1%, 11,3%, 49,4%; серед євреїв (17788 осіб) – відповідно: 33%, 4%, 10,8%, 52,1%; серед поляків (7409 осіб) – відповідно: 30,5%, 17,7%, 7,9%, 43,9%; серед угорців (189 осіб) – відповідно: 31,2%, 22,5%, 11%, 34%; серед інших національностей (460 осіб) – відповідно: 13,5%, 32,6%, 14,8%, 39,1%; серед іноземців (1260 осіб) – відповідно: 39,9%, 7,7%, 15,9%, 36,5% [3, с. 224]. Отже, серед цих соціальних категорій населення, на відміну від інших, провідне місце займали: самостійні і члени сімей без занять, що свідчило про більшу заможність означеної категорії населення у кожній з національних груп. Проте службовці займали у всіх національних групах порівняно незначну частку, особливо в українців.

Підводячи загальний підсумок щодо структури зайнятості буковинського населення за окремими національними групами, слід відзначити, що ця структура мінялася, але повільно, наближаючись до інших окраїнних провінцій Австро-Угорщини, суттєво відрізняючись від структури населення центральних провінцій. Дещо парадоксальною виглядала ситуація, коли корінне (малорухоме) населення в основному залишалося зайнятим у традиційній сільськогосподарській галузі – переважно малопробутковій, у той час як представники (нащадки) прибулих етносів йшли у галузі з більшим поступом і прибутками.

Література

1. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1896. – III. Heft. – 228 s.
2. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1913. – XVII. Heft. – I. Teil. – 109 s.
3. Neue Folge. Österreichische Statistik. – Wien, 1916. – 3. Band. – 10. Heft. – 155 s.

УТВОРЕННЯ ПЕРШИХ ГЛИЦЬКИХ ТА БУКОВИНСЬКИХ “СІЧЕЙ” НА ПОЧАТКУ ХХ ст. СІЧОВА АТРИБУТИКА

На хвилі піднесення національно-визвольного руху народів, що населяли Австро-Угорщину, на рубежі ХІХ – ХХ ст. почали виникати різноманітні спортивні та пожежні організації. В їхній діяльності відводилося чільне місце підготовці своїх єдиноплеменників до майбутньої національно-визвольної боротьби. Одними із найактивніших у цьому плані були українські пожежно-гімнастичні товариства “Січ”.

Головним правовим актом, що регламентував діяльність різноманітних громадських товариств на території Австро-Угорщини, був Закон “Про товариства” від 15 листопада 1867 р. Ним визначалася суть громадських організацій як добровільних об’єднань, що не мають на меті політичних цілей, а повинні вирішувати культурні, благодійницькі та інші соціальні справи. Для їх створення необхідно було повідомити владу та подати статут, де визначалися мета, засоби і територія діяльності. Згаданий закон передбачав право контролю держави над добровільними товариствами. У зв’язку з тим, що в Галичині вся повнота влади зосереджувалася в руках польських можновладців, які вороже ставилися до всього українського, вони постійно намагалися використовувати згадане “право контролю” як засіб для перешкоди діяльності будь-яких українських національних товариств. В той же час на Буковині з боку місцевої адміністрації, що головним чином складалася з німецькомовних чиновників, значних перешкод українці не зустрічали.

Зародженню “Січей” передувала велика підготовча робота проведена їхнім організатором К.Трильовським. Його ідеологічні та політичні переконання у великій мірі відбилися на характері й напрямках діяльності січових товариств. Розглядуваний період, характеризувався затяжним конфліктом між молодшим та старшим поколіннями галицьких радикалів. Одним із його наслідків став розкол радикальної партії в 1899 р. Завдяки наполегливій організаційній праці “молодих” радикалів: С.Даниловича, К.Трильовського та Л.Бачинського [15, с. 75] Покуття стало осередком радикалізму в Галичині. Займаючись підготовкою до адвокатського іспиту, К.Трильовський в 1899 – 1900 рр. проходив практику в адвокатських канцеляріях Снятина та Коломиї. В цей період він зблизився з покутськими селянами, його регулярно запрошували на збори читалень, різноманітні віча. К.Трильовському часто доводилося виступати в обороні покривджених селян перед органами місцевої влади. В результаті цього він здобув великий авторитет серед селянства та зумів знайти прихильників своїх ідей і задумів. На думку К.Трильовського, саме активна підтримка селянства могла відновити колишні позиції радикалів, адже в той час “...партії до згину треба було молодого припливу” [25, с. 115]. Як згадував він пізніше “...першу “Січ” я намагався оснувати зимою з 1899 на 1900 рік в селі Усте над Прутом, при чому допомагав мені тамошній селянин Дмитро Солянич” [24, с. 15]. К.Трильовський розробив та подав на затвердження до Галицького намісництва статут “Січі” в с.Устя (Снятинщина), за основу якого взяв статuti польського та українського “Соколів”, які впродовж тривалого часу легально діяли на території Галичини. Проте Намісництво його не затвердило. Воно мотивувало свої дії тим, що в одному з параграфів містилася інформація про носіння товариських відзнак, на що вимагалось окремого дозволу. У зв’язку з тим, що адміністрація Галичини складалася головним чином з поляків, сподівання отримати дозвіл на носіння українських відзнак виявилися марними. Невдовзі К.Трильовський подав знову до Намісництва статут “Січі” у с. Завалля, з якого вилучив пункт, де йшла мова про товариські відзнаки. В результаті він був затверджений 8 березня того ж року.

Статут “Січі” складався з 21 параграфів де в доступній формі викладалися завдання та головні форми діяльності товариства. Зокрема, наголошувалося, що головно метою діяльності товариства “Січ” є: “...Ширене замилювання до тілесних вправ, атлетичних забав і просвіти між членами [4, спр. 21411, арк. 22]. Згаданої мети товариство повинно було

досягати за допомогою протипожежної, гімнастичної та культурно-освітньої роботи. З метою зменшення впливу духовенства на громадське життя, що було одним із постулатів Української радикальної партії, у 4 параграфі січового статуту наголошувалося: “Членом товариства може бути кождий русин або русинка світського стану” [4, спр. 21411, арк. 23]. Цей сміливий крок К.Трильовського пояснювався тим, що значна частина духовенства, захопивши керівні посади у більшості українських читалень та інших громадських організацій, своєю бездіяльністю призвела їх до занепаду. Значним прогресом в тогочасному українському національному русі стало те, що січовий статут урівнював у правах жінок з чоловіками.

Згідно зі статутом найвищим керівним органом, товариства “Січ” були загальні збори, що скликалися один раз на рік. Січова старшина, яка мала козацькі назви: кошовий, осавул, обозний, писар, скарбник, а також чотири четарі (“четар” запозичене К.Трильовським із сербської мови. – М.Г.) засідала раз на місяць. На загальних зборах заслуховувалася інформація про діяльність старшини протягом звітнього року. Січовий статут закріплював головні демократичні принципи. Зокрема: “...На загальних зборах кожен член товариства мав право зголошуватися до слова, вносити на розгляд різні питання, вибирати і бути обраному до складу старшини [4, спр. 21411, арк. 25]. Важливим дисциплінуючим фактором, закріпленим у статуті, була заборона надавати слово під час загальних зборів особам, які не сплатили членського внеску.

Для вирішення суперечок між старшиною та членами товариства статутом передбачалося скликання “мирового суду”. Він складався з двох (делегованих кожною стороною) “суддів”, а також спільно обраного третього судді [4, спр. 21411, арк. 24].

Як бачимо, статут пожежно-гімнастичного товариства “Січ” увібрав кращі традиції давньої Запорозької Січі, де панував дух рівноправності, справедливості, поваги до спільно вироблених і затверджених правил. Структура статуту й головні організаційні засади товариства були запозичені К.Трильовським із модернізованих на український лад кращих традицій польського та чеського сокільства.

Згідно із задумами К.Трильовського, у діяльності “Січей” чільне місце повинно було займати виховання серед своїх членів таких рис: високої особистої культури, справедливості, поваги до себе та оточуючих. Для цього новітня “Січ” керувалася тими засадами, що і свого часу давнє Запорожжя. Найголовнішими з них були: громадськість, рівність і товариськість. Зокрема наголошувалося, що: “...Січова ідея визнає всіх людей рівними... Думка про рівність людей не допускає ніяких утисків одних-другими; ані утисків національних, соціальних, культурних, ні релігійних... “Січ” мусить єднати працюючих селян, робітників і дрібних міщан в одне товариство, де була б любов і рівність [18, с. 92]. Важливою засадою діяльності “Січей” була соборність. Тобто проповідувалася національна і духовна єдність та необхідність тісної співпраці галичан й буковинців з наддніпрянськими українцями. Значну увагу надавалося вихованню вільнодумності – ширення між членами товариства різноманітних наукових знань, свобода віросповідання, уміння відстоювати власні переконання.

Вибір К.Трильовським села Завалля Снятинського повіту для започаткування січового руху був зумовлений тим, що тут на той час діяв один із найміцніших осередків радикальної партії на Покутті. Саме місцеві радикали повинні були провести відповідну підготовчу роботу серед місцевого селянства. Установчі збори завальської “Січі” спочатку планувалися на 6 травня 1900 р. З цього приводу українські часописи Галичини й Буковини опублікували заклики до місцевого населення взяти активну участь у відкритті першого січового товариства. Зокрема, у газеті “Буковина” за 4 травня 1900 р. було вміщено замітку завальських радикалів М.Одинського та М.Неделка, у якій повідомлялося, що “село наше є козацькою осадою і лежить в куті між Черемошем і Прутом, то ж і не диво, що ми забагли у нім заложити новий козацький “кіш”... Перша “Чорна рада” (збори) відбуде ся дня 6 мая... запрошуємо на неї всіх селян і прихильників хлопської справи так з галицької, як і з буковинської сторони... Маємо надію, що побачивши нашу охорону і наші вправи від нашої рідною командою, наберете і ви охоти до закладання січових кошів” [6. – 1900. – 4 трав. С. 3]. Однак у зв’язку з тим, що 6 травня “Міщанська читальня” у м. Снятин проводила

вечорниці на честь Т. Шевченка, установчі збори завальської “Січі” перенесли на 5 травня [21, с. 36]. Варто відзначити, що в українській історіографії існують розбіжності у трактуванні початків січового руху. Зокрема, М. Аркас датою заснування першої “Січі” в с. Завалля вважав 15 травня 1900 р. [13, с. 658] (хоча не виключено, що це може бути друкарська помилка. – М.Г.). Відомий історик В. Грабовецький, спираючись на спогади старожилів, стверджує, що першу “Січ” було засновано в с. Печеніжин Коломийського повіту [14, с. 74]. Однак дане твердження не відповідає дійсності. Згідно з перевіреними нами архівними матеріалами товариства “Січ” у Печеніжині засновано у вересні 1902 р. [1, спр. 1, арк. 332].

У зазначений день 5 травня 1900 р. до Завалля на відкриття “Січі” прибуло понад 200 селян з навколишніх сіл. Перші збори новоствореного січового товариства відбулися на подвір’ї місцевого селянина-радикала Іллі Маріянича. К. Трильовський та І. Сандуляк ознайомили селян із завданнями “Січей”, пояснили усі пункти січового статуту, роздали товариські відзнаки, привели січовиків до присяги на вірність народній справі. Потім відбулися “демократичні, як колись на Запорозжі” вибори. Кошовим було обрано завзятого радикала М. Неделка. Орган радикальної партії “Громадський голос” з цього приводу писав: “До “Січі” пристало поки що 40 членів – гарних, моторних легенів, з обличчя яких можна судити, що будуть оборонцями за правду і волю...” [7. – 1900. - 14 бер. - С. 92]. “За короткий проміжок часу “Січ” оживила сільську молодь і заставила її до просвітньої роботи”, – згадував сучасник [17, с. 74].

З метою збереження давніх українських традицій та виховання шанобливого ставлення до свого минулого, згідно з задумами К. Трильовського, кожна “Січ” повинна була обов’язково дотримуватися традиційного народного одягу свого населеного пункту. У зв’язку з тим, що на той час в містах й окремих селах народна ноша втратила український національний колорит, К. Трильовським було розроблено спеціальні січові однострої. Вони увібрали в себе елементи давнього козацького та традиційного галицького одягу.

Важливе значення у справі поширення січової ідеї надавалося зовнішньому оформленню членів товариства. Тут знову проявилось тонке психологічне відчуття “січового батька”, який віродив назву козацької старшини, що існувала свого часу на Запорозькій Січі. Товариські відзнаки було виконано в традиційних українських національних кольорах – малиновому, жовтому та блакитному. Як показав час, найбільш притягальною силою до товариств та гордістю січовиків виявилися січові ленти (не слід плутати із словом стрічка. Стрічкою в той час називали малу, синьо-жовту відзнаку яку носили на лівому боці грудей з нагоди українських національних свят. – М.Г.). Січові ленти носили через ліве плече. Лента звичайного члена була темно червона (малинова), шириною 10 см. У членів січової старшини ленти були такої ж ширини, за винятком кошового та хорунжого – ширина лент яких становила 12 см. У кошового була синьо-жовта лента, в осавула – синя з жовтими смугами по боках шириною 1,5 см. Лента писаря – синьо-червона, скарбника – жовто-червона, обозного – зелено-червона. Четарі носили червону ленту з півторасантиметровими смугами по боках. Такі ж смуги були: в першого четаря – сині, у другого – зелені, у третього – жовті, у четвертого – чорні. Лента хорунжого була синьо-жовто-синя, у сурмача і барабанщика – чорна з червоними смугами по боках. На всіх лентах був напис “Січ” в ... (назва населеного пункту) [24, с. 14]. Організацією виготовлення та розповсюдження предметів січової атрибутики, а також січових одностроїв займався активний діяч січового руху Я. Вінцковський, відомий ще як січовий поет Ярослав Ярославенко. Свідченням цього були численні подяки з боку Головного січового комітету (ГСК), а також особисто К. Трильовського [2, спр. 1415, арк. 1].

Стараннями К. Трильовського 4 жовтня 1900 р. у Львові організовано масове віче радикальної партії. На ньому впроваджено ще одну січову відзнаку – металеву восьмикутну зірку. “На ній дві руки держали серп (символ робучих селянських рук), а над ними стояли літери Р.П., тобто радикальна партія...” [25, с. 112]. З цього часу радикальна зоря стала невід’ємним атрибутом січовиків. Нею прикріплювали малинові “січові пера” на шапках.

Пізніше, коли “Січі” набули масового поширення і в “нерадикальних” повітах, напис на січовій зорі змінили на УСС – “Український Січовий Союз”. Як символ зброї у “Січах” впроваджено різьблені гуцульські топірці, що використовувалися при січових вправах.

Одним із головних і обов'язкових предметів січової атрибутики був прапор. Спочатку статут “Січі” не передбачав прапора для товариства. В ньому були лиш фрагментарні згадки про носіння відзнак. Це зумовлювалося необхідністю дотримання певної конспірації перед поляками, які займали більшість державних посад у Галичині та безкомпромісно боролися з будь-якими проявами українського національного життя. При заснуванні перших “Січей” К.Трильовський надавав поради організаторам кожного товариства, як повинні виглядати січові прапори. Згодом, вже в першому номері редактованого ним календаря “Запорожець” подавався детальний опис січової хоругви. За цим описом, “...хоругва мала розмір 120 на 200 см. З лицевого боку на малиновому полотнищі було зображення одного з видатних українських діячів, наприклад, Б.Хмельницького, Д.Дорошенка, Т.Шевченка, М.Драгоманова, або руський герб “лев, що спирається на скалу”. Під зображенням напис “Січ в...” (замість крапок – назва місцевості). На зворотному боці хоругви – січовий знак: восьмикутна зірка, у середині якої зображення двох рук, які в “братерській злуці” тримають серп. Під зображенням напис “В єдності сила!” або “Бодрімося!” На держак хоругви прикріплювалася синьо-жовта стрічка... Держак хоругви – 3,5 м” [9. – 1903. - С. 94]. Більшість зображень на січових прапорах виконувалися місцевими художниками-аматорами і були невисокої мистецької вартості. Окремі, заможні товариства винаймали для цієї справи професійних художників. Зокрема, найбільшою популярністю серед галицьких січовиків користувалися роботи відомого маляра Якова Пстрака.

Дещо відмінними були прапори буковинських “Січей”. Так, товариство “Січ” у Чернівцях мало прапор червоного кольору із зображенням золотого лева [4, спр. 22383, арк. 20]. У зв'язку з тим, що на початковому етапі буковинські “Січі” потрапили під вплив народовців, більшість з них використовувала на прапорах синій та жовтий кольори. Як емблему поряд з левом (запозиченим в українського “Сокола”), найчастіше використовували зображення Архістратига Михаїла та Св. Миколая, а також відомого політичного діяча М.Василька. Згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ Австрії № 27152, використання прапора та товариських відзнак у кожному конкретному випадку вимагало окремого дозволу місцевої адміністрації [20, с. 285]. Оскільки “Січі” такого дозволу не мали, то використання згаданих відзнак ставало формальною причиною переслідувань січового руху.

У 1908 р. К.Трильовським впроваджено нову товариську відзнаку – січову медаль із зображенням Т.Шевченка або І.Франка [9. – 1907. - С. 161]. Медалі виготовлялися з дешевого металу місцевими умільцями в домашніх умовах. Тому вони не завжди відзначалися високою художньою цінністю.

Викликає зацікавлення і сфрагістичний матеріал січових товариств. До нас дійшла багата за формою та зображенням колекція печаток “Січей”, що зберігається у фондах ЦДІА у м. Львові та Державного архіву Чернівецької області. Умовно їх можна поділити на дві групи. До перших належали печатки центральних установ галицьких “Січей” – товариств “Народна спілка” у Коломиї, “Головного січового комітету”, “Українського січового союзу”, товариства “Повітова Січ” у Львові. Ці печатки круглої форми з різними зображеннями. Так, на печатках “Народних спілок” та “Головного січового комітету” зображено січову зорю, в центрі якої дві руки в потиску тримають серп. В той же час, на печатці повітової “Січі” у Львові використано елементи військової атрибутики: ядра, гармати, прапори, шаблі, бунчуки. Козацькі символи є на печатці товариства “Український січовий союз”. На ній зображено козака з мушкетом [20, с. 287].

До другої групи належали печатки січових товариств Галичини й Буковини. Тематично їх можемо поділити на три типи:

1). Печатки округлі та еліптичні без зображень з відповідним написом. Це притаманно печаткам більшості буковинських “Січей”.

2). Печатки з традиційним зображенням двох рук, з'єднаних в потиску, у восьмикутній зірці та без неї. Інколи на таких зображеннях зустрічаємо літери Р.П. (радикальна партія).

3). Печатки з нетрадиційним зображенням. Їх зустрічається незначна кількість. На печатці товариства "Січ" с. Чорнокізці Великі зображено герб Галичини – лев у короні, повернений вліво [1, спр. 2, арк. 157]. На печатці "Січі" с. Корчин у центральному крузі зображено портрет Т.Шевченка [1, арк. 473]. Відзначалася оригінальністю печатка "Січі" в Синівцях на Буковині. Вона була овальної форми, у центрі зображено січовиків під час гасіння пожежі вогнегасною установкою.

Зазначимо, що на початковому етапі січовий рух ширився досить повільно. Причиною цього була зневіра селянства в тому, що інтелігенція може якимось чином покращити їхнє становище. Також не вистачало відповідної пропагандистської літератури. У зв'язку з цим К.Трильовський започаткував у Коломиї видавництво місячника "Зоря" та щорічного календаря "Запорожець". Ці видання були цілком присвячені січовій тематиці. Тут у доступній формі подавалися відомості про історичне минуле українського народу, про користь "Січей", надавалися практичні поради щодо організації їхньої діяльності. Час показав, що згадані видання відіграли важливу роль в утвердженні січового руху та його подальшому успішному розвитку. Тісно співпрацював з К.Трильовським у видавничій галузі відомий громадсько-політичний діяч М.Павлик [3, спр. 231, арк. 71]. Значну допомогу у виданні та розповсюдженні січових часописів надавав В.Щурат. Так, у одному з листів К.Трильовський інформував його: "Вирішив видавати в Коломиї... печатний місячник "Зоря". Стараюсь його ширити головно в покутських селах... Прошу вас багато допомогти нам" [5, спр. 627, арк. 3]. В іншому листі до цього адресата К.Трильовський звертався: "...Прошу вас всіма силами ширити "Зоря" так між нашими товаришами... а особливо між кацапами (росіянами. – М.Г.)" [5, спр. 627, арк. 4].

К.Трильовський докладав значних зусиль, щоб започаткований ним січовий рух набув масового характеру. Вже 29 липня 1900 р. його стараннями було організовано свято Завальської "Січі" [3, спр. 231, арк. 34], в якому взяла участь велика кількість мешканців навколишніх сіл. Це свято засвідчило, що січова ідея вже здобула прихильність у селянства. Невдовзі, 14 жовтня 1900 р. відбулося радикальне віче у Коломиї за участю делегатів "Січі" с. Завалля [3, спр. 231, арк. 35], на якому прозвучав заклик активніше закладати січові товариства у краї. Питання, пов'язані з січовим рухом, розглядалися на XII з'їзді радикальної партії 15 грудня 1900 р. Зокрема, К.Трильовський запропонував повсюдно "...закладати "Січі", бо вони зможуть згуртувати сільську молодь" [7. – 1900. – 25 трав. – С. 221]. Доповідач також звернувся до студентської молоді, щоби "не цуралася справ хлопських і не віддавала їх на поталу ворожим елементам..." [9, 25 травня, с. 222]. 22 березня 1901 р. у Коломиї відбулися загальні збори товариства "Народні спілки" [7. – 1900. – 28 берез. – С. 105], на яких Я.Весоловський запропонував, щоби січові товариства закладалися в кожному галицькому селі.

На початковому етапі до зародження січового руху позитивно ставилися народовці. Їхній орган – газета "Діло" відзначала: "Швидкий розвиток "Січей" в Снятинському повіті є політичним доказом, що принагідним матеріалом до такої організації є сільська молодь. Чим для старшого господаря є віче та громадська Рада, тим для молоді... буде "Січ" [8. – 1901. - 13 січ. - С. 1].

У 1901 р. на кошти товариства "Народні Спілки" у Коломиї видано січові статuti. Вони надсилалися всім бажаючим заснувати січові товариства, а також при цьому надавалася необхідна організаційна допомога К.Трильовським та його секретарем І.Чупресом. Велика організаційна робота сприяла тому, що починаючи з 1903 р. січовий рух успішно ширився на теренах Галичини. К. Трильовський про це інформував М.Павлика: "Я тепер маю велику роботу з "Січами", котрі знаменито розвиваються. При допомозі "Січий" задумую наново відродити радикальну партію. Пора для сего дуже добра [3, спр. 231, арк. 69]. Справді, факти засвідчують, що в 1903 р. у Галичині нараховувалося майже 50 січових товариств.

Значну допомогу в організації січового руху надавали К.Трильовському його численні помічники, серед яких чимало відомих тогочасних українських політиків, юристів, учителів, а також простих селян-радикалів, які всім своїм серцем сприйняли українську національну ідею. До найактивніших помічників К.Трильовського у справі поширення січової ідеї слід віднести довголітнього секретаря К.Трильовського, невтомного Івана Чупрея з с. Печеніжин, що на Коломийщині. Як згадував “Січовий Батько”, “став він моїм секретарем не тільки в січовій, але і політичній праці. Помагав редагувати мої брошури, календарі... січові співанники. Підготовляв усі січові свята... Коли ж я перенісся до Яблонова, ...то там провадив він всю секретарську роботу у зв'язку з “Січами” і радикальною партією коломийського і суміжних повітів...” [26, с. 22]. В 1911 – 1912 рр. І.Чупрей допомагав Г.Хоткевичу в організації гастролей січового гуцульського театру із с. Красноїлля. З початком Першої світової війни взяв активну участь у формуванні легіону УСС. Багато допомагав К.Трильовському в організації діяльності “Січей” осавул коломийської повітової “Січі” Антін-Володимир Кузьмич – фаховий адвокат, доктор права. Він був одним із найкращих інструкторів січових вправ. Регулярно у неділі та релігійні свята їздив по селах Галичини, надаючи практичну допомогу окремим “Січам”.

Одним із найактивніших поширювачів січової ідеї був покутський селянин Іван Сандуляк. 1884 р. Він разом з К.Трильовським заснували у с. Карлів першу на Покутті народну читальню. Він також брав участь у заснуванні Радикальної партії. І.Сандуляк був правою рукою К.Трильовського при заснуванні “Січей” на Покутті. Двічі – в 1908 і 1903 рр. обирався депутатом австрійського парламенту [19, с. 7]. Він виступав на численних січових вічах у селах Снятинщини, а також в містах: Коломії, Станіславові, Львові, був активним дописувачем до тогочасних радикальних та січових видань Його непересічний розум, вроджена інтелігентність і тактовність викликали загальнонародну пошану. У часи ЗУНР виступав з промовами на різноманітних вічах і зборах із закликами вступати до лав УГА.

До пропагандистів січової ідеї слід віднести Юру Соломійчука-Юзенука із с. Жаб'я на Гуцульщині. Завдяки його наполегливій праці за короткий час вся Гуцульщина покрилася густою сіткою “Січей”. Виступав з промовами на різноманітних січових вічах. Брав активну участь у передвиборній боротьбі, агітуючи за січового депутата К.Трильовського. Під час переслідувань січового руху в 1904 р. за активну січову діяльність був засуджений коломийським судом на два місяці арешту.

Наймолодшим активним помічником К.Трильовського на Гуцульщині був Петро Шекерик-Доників. З юнацьких років він став поширювачем радикальних ідей на Гуцульщині. З 1904 р. передплачував “Хлопску правду” та “Зорю”, редаговані К.Трильовським, був активним дописувачем до органу Радикальної партії “Громадського голосу”. За участь у січовому русі П.Шекерик-Доників піддавався переслідуванням жандармів. В 1906 р. він відновив “Січі” в Головах, Красноїллі та Перехреснім. Після повернення з війська у 1910 р. став одним із засновників та акторів січового театру с. Красноїлля під керівництвом Г.Хоткевича.

Чимало спричинився до поширення січового руху “народний бесідник”, активний діяч Радикальної партії, уродженець с. Вовчківці (Снятинщина) Гриць Запаринюк. Він приятелював з К.Трильовським, регулярно брав участь у різноманітних акціях Радикальної партії (народних зборах), де в палких промовах наголошував на необхідності піднесення культурного та освітнього рівня українського селянства. Ставився прихильно до січового руху. Відвідував окремі галицькі та буковинські “Січі”, де виступав перед січовиками. У період переслідувань січового руху Г.Запаринюк неодноразово оскаржував перед вищими органами влади дії місцевих чиновників, що завдавали найбільшої шкоди січовим товариствам.

Січовий рух, започаткований у Галичині, знайшов сприятливе середовище на Буковині. Все ж січова ідея прокладала собі тут шлях досить повільно. Це можна пояснити тим, що місцева інтелігенція, яка головним чином перебувала під впливом народолюбів, дуже обережно ставилася до галицького радикалізму і не проявляла належного

зацікавлення “Січами”. Головним носієм січової ідеї на Буковині виступило місцеве українське вчительство. В окремих населених пунктах за цю справу бралися деякі свідомі селяни, керовані українською інтелігенцією з Чернівців. Перше січове товариство на теренах Буковини засновано у м. Кіцмань, що було другим після Чернівців українським центром краю. Ініціатором заснування Кіцманської “Січі” виступив освічений міщанин Тимофій Коричук. Він попередньо встановив зв'язки з К.Трильовським, І.Сандуляком, а також з іншими провідниками січового руху на Покутті. Від них отримав практичні поради щодо заснування та діяльності товариства, копію статуту “Січі” с. Завалля. Створений організаційний комітет подав згаданий статут на затвердження до Крайового управління Буковини, який дав згоду на заснування першої “Січі”.

Газета “Буковина” помістила повідомлення про скликання 2 листопада 1902 р. установчих зборів Кіцманської “Січі” [6. – 1902. - 28 жовт. с. 3] і закликала українське селянство взяти активну участь у цьому заході. В зазначений термін прибули делегати сусідніх покутських “Січей”, представники української інтелігенції Чернівців. Новоутворену “Січ” палко привітав від імені академічного товариства “Січ” у Чернівцях студент-правник М.Левицький. З вітальними промовами виступили провідники радикальної партії на Покутті: І.Сандуляк, С.Зінкевич та М.Крикливець. [21, с. 40] Збори закінчилися концертом українських патріотичних пісень.

В окремих працях з історії січового руху авторами яких є представники української діаспори [26, с. 320; 16, с. 3846; 27, с. 101; 28, с. 10302], можемо зустріти твердження про те, що першу буковинську “Січ” у Кіцмані засновано у 1903 р. Однак це спростовують перевірені нами джерела.

Зазначимо, що кіцманські січовики швидко завоювали симпатії місцевого населення. Зокрема, при їхній активній підтримці місцевий учитель Химичук влітку 1903 р. заснував січове товариство у с. Лашківка цього ж повіту.

Важливою подією січового руху на Буковині стало заснування 4 жовтня 1903 р. “Січі” у містечку Вашківці. Цьому передувала велика підготовча робота, проведена свідомими українцями серед українського населення. Як згадував очевидець, “...багато селян хотіли всяко допомагати, але ще чітко не уявляли, для чого потрібно нове товариство, та від цього ентузіазм не падав” [22, с. 61]. На перші збори вашковецької “Січі” прибув К.Трильовський, який закликав січовиків: “...Будьте новим поколінням, що зуміє твердо постояти за своїм народом у єдності і згоді...” [21, с. 41]. Він роз'яснив селянам січові статuti. Із зворушливою промовою виступив отаман “Січі” с. Карлів Снятинського повіту, депутат парламенту І.Сандуляк. Щирі вітання новоствореному січовому товариству висловив відомий у краю громадсько-політичний діяч професор С.Смаль-Стоцький. Кошовим Вашковецької “Січі” обрали О.Безпалка в майбутньому – члена української Національної Ради і міністра праці в уряді УНР за часів Директорії. У святі взяли активну участь делегати 9 “Січей” із сусіднього Покуття [11. – 1902. - 28 жовт. С. 3.]. З нагоди відкриття “Січі” у Вашківцях К.Трильовський випустив брошуру, в якій подавалася інформація про перебіг перших загальних зборів товариства. Автор переконливо доводив, що саме “Січі” є найефективнішим засобом боротьби з вогнем у сільській місцевості, а також сприяють піднесенню освітнього та культурного рівня українського селянства [22, с. 14]. На початок 1904 р. згадане січове товариство нараховувало понад 200 чол. Час показав, що Вашковецька “Січ” стала одним із найміцніших центрів українського життя на Буковині.

У 1904 р. кількість “Січей” на Буковині почала інтенсивно зростати. При активному сприянні О.Безпалка, С.Яричевського та К.Малицької 24 січня 1904 р. створено “Січ” у с. Кліводин біля Кіцманя. Кошовим став місцевий вчитель І.Никоряк. 14 лютого цього ж року згадані діячі взяли участь у заснуванні “Січі” в с. Шипинці. Як бачимо, січовий рух на Буковині знайшов сприятливе середовище і, починаючи з 1904 р., набув масового поширення.

Чималий внесок в розвій буковинських “Січей” вніс депутат Буковинського сейму (1890 – 1918) та австрійського парламенту (1898 – 1918) Єротеї Пігуляк. Він разом з І.Дібровою та іншими культурними діячами краю брав участь у заснуванні першої на

Буковині Кіцманської “Січі”. Більшість буковинських “Січей” на своїх установчих зборах обирали його почесним “січовим батьком”. Є.Пігуляку належала ідея створення координаційного центру буковинських “Січей” – “Союзу Січей” на Буковині, головою якого він був з моменту заснування до 1907 р. Він часто виступав з палкими промовами на численних січових вічах.

До лідерів січового руху на Буковині, в першу чергу слід віднести відомого письменника і громадсько-політичного діяча Теодота Галіпа. Він активно займався ширенням січового руху на Буковині з часу його зародження, а з 1907 р. очолював “Союз Січей” на Буковині. Відновив і очолив на Буковині Радикальну партію, видавав її орган “Громадянин”. Неодноразово виступав на захист галицьких та буковинських січовиків від утисків їх недоброзичливцями.

Помітну роль в січовому русі відіграв визначний буковинський політик – Микола Василько. Починаючи з 1899 р. і до розпаду Австро-Угорщини, він обирався депутатом австрійського парламенту, де був заступником голови “Союзу українських послів”. Неодноразово виступав з парламентської трибуни проти переслідувань січового руху в Галичині. Надавав матеріальну підтримку буковинським “Січам”. Брав активну участь у різноманітних акціях “Союзу Січей на Буковині”. Згодом надавав активну допомогу у створенні легіону УСС.

Отже, січовий рух, зародившись у Галичині, набув тут великого розмаху і невдовзі поширився на українських теренах Буковини. Успішному розвитку січового руху сприяли насамперед великі організаторські здібності його творця і натхненника К.Трильовського. Принципи демократизму, рівноправності, поваги власної гідності, закладені в січовому статуті, служили притягальною силою українського селянства до “Січей”. Важливе значення для збереження української національної самобутності галицьких та буковинських українців в умовах бездержавності мало використання січовиками традиційного одягу своїх населених пунктів. Звернення К.Трильовського до назв давньої козацької старшини та використання у товариських відзнаках національних українських барв мали важливе значення для піднесення національної свідомості селян-січовиків на якісно новий рівень. Заснування та успішні перші кроки січових товариств у Галичині й Буковині засвідчили, що вони були потребою часу і зайняли вагоме місце в українському національно-визвольному русі початку ХХ ст.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі ЦДІА у м. Львові), Ф. 847, оп. 1, спр. 2, арк. 1 – 543.
2. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі ЛНБ ім. В. Стефаника). Відділ рукописів. – Ф. 9, спр. 1415, арк. 1 – 2.
3. ЦДІА у м. Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 231, арк. 1 – 162.
4. Статути. – Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). Крайова управа. – Ф. 3, оп. 2.
5. ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – ф. 206, оп. 1, спр. 627, арк. 1 – 5.
6. Буковина (Чернівці).
7. Громадский голос (Львів).
8. Діло (Львів).
9. Запорожець (Коломия).
10. Покуття (Коломия).
11. Руска Рада (Чернівці).
12. Руслан (Львів).
13. Аркас М. Історія України. – Київ – Мюнхен. – 688 с.
14. Грабовецький В. Історія Печеніжнина. – Коломия: Світ, 1993. – 128 с.
15. Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 71 – 110.
16. Енциклопедія українознавства / ред. В. Кубійович. – Т. 8. – Львів: ЦГШ, 2000. – С. 3846.
17. Кириак І. Як організувалася перша “Січ” в Завалло // Гей, там на горі “Січ” іде!... – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 82 – 83.
18. Коберський К. Дух “Січі” // Гей, там на горі “Січ” іде!... – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 92 – 94.

19. Костинюк І. Сапдуляк – патріот, просвітитель, “великий мужик” // Захід. – 2000. – 11 серпня. – С. 7.
20. Круковський О. Прапорництво, емблематика та печатки українських спортивно-освітніх організацій і товариств на західноукраїнських землях кінця ХІХ – початку ХХ століть // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Львів, 1996. – Т. ССХХХІ. – С. 279 – 292.
21. Масан О. Перші Буковинські “Січі” // Завальська “Січ” – початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності. Матеріали науково-теоретичної конференції 25 березня с. Завалля Снятинського району Івано-Франківської області. – Снятин: Над Прутом, 1995. – С. 35 – 43.
22. Стрийський І. Спомин про “Січ” з перед 30 літ // Самостійна думка. – 1933. – Ч. 2. – С. 60 – 62.
23. Пам’ятка з відкриття товариства “Січ” у Вашківцях на Буковині 4 жовтня 1903 р. / ред. К.Трильовський. – Коломия: Печатня В.Бравнера, 1903. – С. 1 – 16.
24. Трильовський К. З мого життя // Гей, там на горі “Січ” іде!.. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 13 – 77.
25. Трильовський К. З мого життя. – Київ – Едмонтон – Торонто: ТАКСОН, 1999. – 278 с.
26. Ясінчук Л. Нові “Січі” // Гей, там на горі “Січ” іде!.. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 320 – 326.
27. Encyclopedia of Ukraine // edited by D.Hysar Stryk. – Vol. 4. – Toronto – Buffalo - London: University of Toronto press incorporated, 1993. – С. 101.
28. Ukraine a Concise Encyclopedia. – Vol. 2. – Toronto: University of Toronto press, 1963. – С. 10302.

Мусієнко І.В., Фостій І.П.
(Чернівці)

ІЛАРІЙ КАРБУЛИЦЬКИЙ – НАУКОВЕЦЬ, ПЕДАГОГ, ГРОМАДЯНИН І МУЧЕНИК

Є люди, чиє життя, громадська, наукова, літературна чи мистецька діяльність стає зразком вірного служіння своєму народові. Їх слідів не треба затоптувати. Вони залишають після себе такі пам’ятки, які з роками не старіють, не знецінюються, а навпаки – набувають ще більшої загальнонаціональної і вселюдської вартості.

Саме такою людиною був у Чернівцях і на Буковині Іларій Карбулицький – освітянин і журналіст, письменник, публіцист і науковець без титулів, великий патріот і визначний син українського народу, який ще й сьогодні заслужено не оцінений. Його науковий доробок нині мало кому відомий. Його публіцистика, оповідання, фейлетони, казки і драми розкидані по різних періодичних виданнях австрійського і румунського періодів. Радянський же період – це взагалі трагічна сторінка його життя, коли він був дискримінований, арештований, безпідставно засуджений, зламаний духовно, покалічений фізично і знищений як людина. В цей страшний для нього період талант науковця, публіциста, освітянина не мав можливості проявитись. А його ім’я майже півстоліття ніде не згадувалося, окрім, хіба що, в приватних розмовах. Це, так би мовити, загальна оцінка. Але звернімося до деталей його подвижницького і страдницького життя.

Народився Іларій Іванович Карбулицький 17 вересня 1880 р. в с. Горішні Шерівці в сім’ї приватного лісника. В 1886 р. батько одержав посаду возного при суді у Долішніх Станівцях і сім’я переїхала у с. Волока, що біля Вашківців. Тут наступного року Іларій пішов у сільську початкову школу, в якій навчався 4 роки. У 1890 р. він переїхав у Чернівці і спочатку навчався в початковій школі, а потім 3 роки – в гімназії. В 1895 р. вступив до учительської семінарії, в якій з вересня 1899 р. українську мову і літературу викладав Осип Маковей. Письменник звернув увагу на здібного юнака, ставився до нього прихильно, допомагав в усьому, спрямовував його думку і душу в національно-патріотичне русло. Сам Карбулицький згадував у 1961 р. про це так: "Я був тоді на четвертому році учительського семінару і належав до улюбленців професора Маковея, якого я обоготворював і якому, мимоходом сказавши, маю у високій мірі завдячити, що і я, як умів, трудився й пером". Пізніше Осип Маковей стане хрещеним батьком одного із синів Карбулицького.

Закінчив Іларій семінарію переконаним українським патріотом. 26 серпня 1900 р. його призначають молодшим учителем 3-класної народної школи на села Ревне – Стрілецький Кут із окладом 720 крон у рік.

14-15 (27-28) травня 1901 р. сюди до священника Єротея Федоровича приїжджали Леся Українка та Ольга Кобилянська. Зустріч з двома визначними письменницями України справила на нього велике враження. Згодом він викладе його у своїх спогадах, які сьогодні являють неабияку мемуарну і наукову цінність.

26 серпня 1902 р. Іларій Карбулицький одержав дозвіл крайової шкільної ради на одруження з учителькою Отелією Іллівною Прокопович із Мамаївців, яке відбулося 26 жовтня. В зв'язку з одруженням 24 січня 1903 р. його переводять у Старі Мамаївці на постійну посаду вчителя 4-класної народної школи.

Працюючи тут, він займається вивченням історії шкільної справи на Буковині і в 1905 р. видає у Вашківцях книгу «Розвій народного шкільництва на Буковині». Окремими розділами ця книга публікувалася також в учительському журналі «Промінь», що видавався за редакцією Івана Герасимовича та Іларія Карбулицького у Вашківцях в 1904-1909 рр. Шкільна тема впродовж усього життя не випадала з його поля зору.

В 1906 р. Іларія Карбулицького переводять на роботу учителем у с. Станівці Горішні, де він працював до 1935 р. спочатку учителем, а з 1923 р. директором школи.

Стислі рядки біографії простежують лише загальні хронологічні відрізки його трудової діяльності, залишаючи нерозкритим творчий доробок, який саме і робить Іларія Карбулицького людиною непересічною, історично масштабною. Учителів, які навчали дітей на Буковині, було немало, але тільки дехто лишив після себе таку спадщину, яку ми сьогодні хочемо пізнати, вивчити, за яку ми цю людину глибоко шануємо і високо цінімо.

Найвизначнішим доробком Карбулицького є його дослідження «Розвій народного шкільництва на Буковині», яке ми вже згадували. Ця 149-сторінкова книжечка, за нинішніми масштабами, відповідає кандидатській дисертації, а за періодом охоплення теми, за глибиною висвітлення – докторській. Зважмо, що написав він це дослідження, будучи учителем сільської початкової школи, маючи в той час 23-25 років. Зовсім юний вік.

Тут немає можливості зробити широкий аналіз цієї праці, яка того заслуговує. Але скажемо, що це своєрідна енциклопедія, з якої можна дізнатися про все, що торкається виникнення і розвитку шкільництва на Буковині після 1774 р., коли Австрія окупувала Буковину. До того, як відомо, Буковина належала Молдові, яка, в свою чергу, була під владою Туреччини.

В книжці оглядався період з 1774 р. по 1905 р. – отже, розвиток шкільництва за 231 рік. Це, прямо скажемо, титанічна робота. І зроблена вона з великою сумлінністю, з використанням багатого фактичного матеріалу. Тут ми знаходимо імена хрещених батьків перших шкіл, характеристику цих шкіл, імена перших учителів, появу перших австрійських законів про організацію шкільництва і перших шкільних властей на Буковині, дізнаємося про зародження і розвиток гімназій, чоловічих і жіночих семінарій, що і якою мовою в них викладалося. Тут же читаємо про шкільні підручники, їхніх авторів, про запровадження фонетичного правопису. Не обминув автор матеріального та майнового становища учителів, учительських товариств і часописів. Є тут і розділ «Деякі дані з шкільної статистики». В ньому знаходимо прізвища крайових і повітових інспекторів від 1869 до 1906 року, перелік шкіл із зазначенням року їх заснування по всіх буковинських повітах, починаючи з 1777-го і кінчаючи 1905-м роком.

Книжка містить цікаві таблиці про число публічних і приватних народних шкіл на Буковині в 1904/5 навчальному році із зазначенням мов викладання. Думаємо, що читачам буде цікаво дізнатися, що публічних шкіл було 399 з 1419-ма класами. З них окремо хлопчачих і дівчачих – по 16, змішаних – 367. Руською, тобто українською мовою, навчання велося в 153-х школах, румунською – в 131-й, німецькою – в 51-й школі. Були школи, у яких навчання велося на двох-трьох мовах. У цьому ж навчальному році на Буковині працювало 18 приватних шкіл.

У книжці є таблиці про загальну кількість дітей шкільного віку і кількість тих, які відвідували школи. Наприклад, у 1904/5 навчальному році до публічних шкіл мало ходити 104377 хлопчиків і дівчаток, а ходило тільки 85536. 2536 дітей навчалося в приватних школах. Отже, 88072 (84,4%) дітей з 104377 мали можливість навчатися.

Таблиця № 6 показує, що в тому ж році в школах працювали 1483 учителі. Сьома таблиця засвідчує зростання шкіл на Буковині від двох у 1774-му до 323-х у 1904/5 н.р.

Дослідження І.І. Карбулицького “Розвій народного шкільництва на Буковині” є унікальним, надзвичайно цінним джерелом з історії освіти краю, яке нині, після стількох років забуття і заборони, повернуто народові. І наш обов’язок ввести цей раритет в науковий обіг, зробити його доступним для науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією розвитку освіти на терені Чернівецької області. Цю книгу сьогодні важко знайти навіть у наших наукових бібліотеках. Тому добре було б, якби органи народної освіти області винайшли кошти і перевидали її фотодруком, щоб цей скарб ми випадково не втратили. Публікація цієї праці 29 червня – 19 липня 1991 р. у газеті “Буковинське віче” – захід дуже похвальний – але він не вирішує цього питання в цілому.

Ця книга – перший, визначальний крок в науковій діяльності народного учителя, який увічнив його ім’я в історії рідного краю. Але й до її виходу Іларія знали серед учительства, як публіциста і письменника. В 1900 р. в газеті “Буковина” опубліковано його роздуми про учительську працю і побут “З дневника молодого вчителя”, а в “Руській Раді” – оповідання “Ворожка”.

В 1902-1908 рр. в Чернівцях виходила “Крейцарова бібліотека”, яку видавала філія “Руської школи”. Спочатку її редагував Іларій Карбулицький, пізніше Іван Синюк, Ілля Ілляк та Дарій Пігуляк. Певний час Іларій Карбулицький редагував також “Бібліотеку вільної організації українських учителів на Буковині”.

В 1903 р. у “Крейцаровій бібліотеці” І.І. Карбулицький опублікував оповідання для дітей “Сліпий Юра”, “Циган у школі”, в 1904 р. – “Качка з однією ніжною”.

Журналістсько-письменницьке покликання все більше захоплює молодого вчителя. Він розумів, що слово – це єдиний засіб, єдина сила, які можуть пробудити в людей загальнолюдську і національну честь та гідність, допоможуть просвітити їх, підняти з колін, зробити громадянами й борцями за українську державність.

Разом з Іваном Герасимовичем він починає видавати в 1904 р. журнал “Промінь” – суспільно-науковий орган українського учительства в Галичині й на Буковині. Виходив він двічі на місяць, висвітлював учительське життя, публікував літературні, публіцистичні та наукові твори. Зокрема, в цьому журналі був уперше опублікований і згаданий уже “Розвій народного шкільництва на Буковині”. Коли в 1909 р. “Промінь” перестав виходити, Іларій Карбулицький спільно з Омеляном Іваницьким, - перший був головним, другий – відповідальним редактором, – почали видавати двотижневик “Каменярі” – орган Вільної організації українського учительства на Буковині. Він виходив з деякими перервами з 1910 по 1922 рр. Стояв в опозиції до влади, за що часто піддавався репресіям, аж поки зовсім не був заборонений у 1922 р.

І.І. Карбулицький систематично працював над собою, розширював діапазон своїх знань. У 1907 р. він закінчив теоретично-практичні курси вчителів садівництва при крайовій сільськогосподарській середній школі в Чернівцях для учителів народних шкіл.

Коли почалася Перша світова війна, Іларія призвали в австрійську армію. Йому було присвоєно звання унтер-офіцера. Служив у війську сумлінно, за що мав навіть нагороди. Після закінчення війни повернувся у Верхні Станівці і продовжував працювати вчителем, по сумісництву редагував журнал “Каменярі”. В 1923 р. його призначають директором школи, яка з 1933 р. стала семирічкою.

Враження від Першої світової війни залишилися найжахливіші. Він не міг їх спокійно носити у своїй душі і в 1928 р. в чернівецькій газеті “Allgemeine Zeitung” опублікував серію статей, які потім вийшли окремою книжкою “Die Henkereien in der Bukowina” (“Страти на Буковині”), в яких розповів про жорстокі несправедливі розправи австрійських військових і жандармів над жителями Буковини.

І.І. Карбулицький уважно стежив за політичним, економічним і соціальним становищем буковинських українців. Не проходив мимо проявів жорстокості з боку румунської влади і її охоронців-жандармів. 20 листопада 1932 р. в журналі "Самостійна Думка" він публікує статтю під нейтральним заголовком "Барбівці на Буковині", в якій розповів про те, як два до безтями п'яних румунських жандарми стріляли у цім селі в жінок і дітей, "ламали на них свої гвери", і ніхто із присутніх чоловіків і парубків не заступився, ніхто не закликав жандармів до порядку.

"Йду в заліжку на свою голову, – з обуренням писав він, – що в подібнім випадку, приміром, десь у найглухішій сербській закутку, з таких двох жандармів була б після перших двох вистрелів зосталася тільки купка м'яса, а десь у якомусь більше цивілізованому краю, парубки таких двох п'яниць обеззброили б, зв'язали руки й ноги окравками та й занесли їх разом з карабінами на жандармський постерунок".

Висока громадянська позиція Іларія Карбулицького була широко відома на Буковині. В 1933 р. він очолював український громадський комітет, який займався збиранням матеріальної і грошової допомоги для голодуючих на Радянській Україні.

На посаді директора школи у Верхніх Станівцях Карбулицький працював аж до виходу на пенсію в 1935 р. Цього ж року він переїжджає до Чернівців і поринає у громадсько-політичну роботу, яка пізніше стане причиною його нещастя.

Чернівці у той час потребували освічених, авторитетних українських політичних діячів. Центром, навколо якого гуртувалася інтелігенція, був Український Народний Дім. Карбулицький бере участь в його діяльності. Восени 1936 р. його обирають заступником голови УНД і доручають організаційно-контрольну роботу. Українським Народним Домом керувала президія в складі чотирьох чоловік: Теофіла Бриндзана – голови, Іларія Карбулицького – заступника, Миколи Гараса – керівника відділу і Антона Завади – електромеханіка.

В цей же час (1936 р.) Карбулицький стає членом співацько-драматичного товариства "Буковинський Кобзар", входить до складу театральної управи, пише для нього драму на 4 дії "Зрадник", в якій теж ставить морально-етичну тему – відповідальність і обов'язок представника народу перед своєю нацією. Сам бере участь у виступах і концертах, оскільки мав добрий голос – другий бас і добре умів грати на скрипці.

В цьому ж році він за порадою директора українського театру Івана Дудича, артиста Сидора Терлецького і за згодою самої Ольги Кобилянської інсценізував її повість "У неділю рано зілля копала". Якість інсценізації позитивно оцінила авторка повісті. "Закінчивши цю роботу, - читаємо в спогадах Іларія Івановича, - я відчитав цілу драму Кобилянській, яка була дуже вдоволена з моєї роботи і наговорила мені багато компліментів. І хоч я сам добачував у моєму здраматизуванні деякі недоліки, то все-таки тішився дуже, що мав щастя зробити славній землячці на старості літ приємність".

Представники української національної партії (УНП), очолюваної Володимиром Залозецьким, добре знаючи ідеологічні позиції Іларія Карбулицького як українського патріота, звернулися до нього з пропозицією стати членом їхньої партії, яка в той час особливої активності не проявляла. А на початку 1937 р. в її провідників появилася думка активізувати організаторську і політичну діяльність партії, поширивши вплив на Бессарабію і Мармарошину. Стара гвардія чи то стомилася, чи збайдужіла до політичної роботи. Тому на черговому конгресі до виконавчого комітету обрали нових людей, серед яких був також Іларій Карбулицький.

Однак і це великих зрушень в діяльності партії не дало. На виборах до румунського парламенту в грудні 1937 р. новий її виконком рішив заблокуватися з лібералами, які до того особливо зухвало проявляли свої шовіністичні антиукраїнські настрої, в результаті чого вибори були програні. Жоден з кандидатів УНП до парламенту не пройшов. 16 січня 1938 р. УНП провела черговий конгрес, який переобрав стару ексекутиву, доповнивши її кількома молодими активістами. Та цей комітет проіснував недовго, бо в Румунії до влади прийшла націонал-християнська партія Октавіана Гогі та Аурела Кузи. В лютому на чолі уряду став Мірон Крістя. 24 лютого 1938 р. парламент Румунії прийняв нову конституцію, на підставі якої король Кароль II 31 березня 1938 р. видав закон про розпуск усіх політичних партій Румунії.

Отже, як політичного діяча УНП ми Карбулицького майже не знаємо. Однак це не завадило органам НКВС саме за перебування в цій партії в 1936–1938 рр. приписати його до ОУН, заарештувати і засудити на 8 років виправно-трудових таборів. Але це буде потім. А поки що він працює в Українському Народному Домі, в драматичній секції товариства “Буковинський Кобзар”. Збирає і обробляє українські народні пісні і казки, прислів'я та приказки, перекладає твори Марка Вовчка, Івана Франка та інших українських письменників на німецьку мову з наміром колись все це опублікувати.

Іларій Карбулицький розумів, яке велике значення має злагода між людьми різних національностей, які жили на Буковині. Він особисто підготував і на власний кошт видав українсько-єврейський, румунсько-український та німецько-український словник-розмовник.

Діяльність Карбулицького мала кілька основних напрямків: він всіма силами сприяв розвитку освіти і культури на Буковині, водночас був захисником прав українського населення спочатку перед австрійською, а потім перед румунською окупаційною владою. Вийшовши на пенсію, турбувався про розвиток українського театру, боровся за урівняння в правах українських і румунських шкіл.

Саме ця патріотична щодо української нації діяльність Карбулицького не подобалась румунській владі. Сигуранца збирала на нього матеріали. Школу, в якій він працював, піддавали різного роду перевіркам. Були неодноразові намагання звинуватити його в поганому володінні румунською мовою. Було навіть розпочато слідство, яке припинилося тільки після того, як батьки дітей стали на захист шанованого ними учителя.

Зазначимо побіжно, що в Румунії це був період неймовірної шовіністичної реакції. Кореспондент паризького “Українського слова” писав 22 травня 1938 р. із Чернівців: “Наступ румунщини на все, що українське, досягнув нині свого вершка. В усіх школах на Буковині, Бессарабії і Мармарощині заборонена навіть наука релігії в українській мові. Православні священники не мають права відправляти похоронів або вінчати по-українському. По урядах висять вівіски, що українець, який промовить по-українськи, буде негайно видалений зі служби. Решта українських товариств мусять діставати дозвіл навіть на кожне засідання виділу (комітету, правління. – І.М., І.Ф.)... Час до часу поліція окружає “Народний Дім” у Чернівцях або іншу установу й переводить у всіх приярних трус. Не можна носити вишиваних сорочок. Кожну театральну п'єсу муситься посилати аж до Бухаресту, де дає дозвіл команда дивізії (!). Цього року заборонили всі Шевченківські свята”...

В таких умовах доживала українська інтелігенція і все українське населення Буковини останні роки румунської окупації. Тому-то прихід на Буковину 28 червня 1940 р. Червоної армії багато буковинців зустрічали з великою радістю і надією.

Цей день став новим етапом і в житті Іларія Карбулицького. В його душі теж спалахнула надія, що нарешті до українців прийшла жадана воля, закінчилися роки іноземної окупації Буковини. Він, не зважаючи на пенсійний вік, виявляє бажання попрацювати над вихованням молодого покоління. Адже в нього такий багатющий педагогічний досвід.

“В 1940 р., коли Червона армія звільнила Північну Буковину, – розповідав він слідчому НКДБ 11 січня 1945 р., – я знову пішов на роботу спочатку директором школи № 10, а потім учителем школи № 2. Від січня 1941 р. працював учителем школи № 4. Першого лютого 1941 р. радянська влада дала мені пенсію (150 крб. – І.М., І.Ф.). У період німецько-румунської окупації Чернівців я ніде не працював. Жив на пенсію дружини, яку вона отримувала, як пенсіонерка”.

Перший період радянської влади на Буковині – 28 червня 1940 – 5 липня 1941 р. – Іларій Карбулицький пережив благополучно. Його обминула жорстока рука НКВС – НКДБ, не арештувала. В час румунської окупації українські національні провідники й інтелігенти також знаходилися під пильним наглядом сигуранци. Цікавилась вона й тим, що робив Карбулицький за часів радянської влади. Викликали на розмови і допити не тільки його, а й Антона Кирилова, Миколу Гараса. Однак нікого не арештували. Нещастя прийшло зовсім з іншого боку, від своїх “визволителів”.

Після 30 березня 1944 р. в Чернівцях, як і по всій очищеній від німецько-румунських окупантів Буковині, знову почалися арешти членів ОУН і просто українських інтелігентів, яких навмисне чи ненавмисне зараховували до ОУН. Так, 8 січня 1945 р. начальник Чернівецького обласного управління НКДБ полковник Решетов затвердив постанову на арешт Іларія Карбулицького, звинувачуваного в злочинах, передбачених статтями 54-1 "а" та 54-11 Кримінального Кодексу УРСР. 11 січня його арештували, хоча ордер на арешт № 435 підписаний був тільки 10 червня 1945 р. Отже, до цього часу його тримали під охороною всупереч закону.

11 січня відбувся перший допит. Слідчий попросив розповісти біографію, де народився й жив, ким працював, членом яких партій був. А потім сказав:

"Ви арештовані за антирадянську діяльність. Дайте з цього питання правдиві зізнання.

Відповідь: Я антирадянської роботи не вів і не веду. В даний час ні в яких організаціях не числюсь".

19 січня 1945 р. було підписано постанову про пред'явлення звинувачення. В ній говорилося, що Карбулицький Іларіон Іванович "достатньо викритий в тому, що є учасником організації українських націоналістів, проводив активну антирадянсько-націоналістичну агітацію за створення так званої "Самостійної України".

Що він "у 1944 р., після вигнання із Чернівецької області німецько-румунських окупантів, серед свого оточення систематично вів антирадянсько-поразницьку агітацію".

Карбулицький цих звинувачень не визнав. Ще раз категорично заявив, що в ОУН він ніколи не був і антирадянською агітацією не займався. І це була правда.

На допиті 2 березня 1945 р. слідчий намагався довести, що Карбулицький був-таки націоналістом, а водночас хотів з'ясувати, що таке Український Народний Дім?

"Запитання: На попередніх допитах ви зізнавалися, що в 1937–1940 рр. працювали заступником голови Українського Народного Дому. Розкажіть, з чієї ініціативи був створений Український Народний Дім, з якою метою і які були ваші обов'язки?"

Відповідь: Український Народний Дім в Чернівцях був створений до встановлення радянської влади. Головою в останні роки був Бриндзан (в 1940 р. виїхав до Німеччини). Заступником з 1936-го по 1940 р. був я. Український Народний Дім вів культурно-виховну роботу серед української молоді, студентів, учнів різних навчальних закладів, подавав їм матеріальну допомогу. Для залучення української молоді в газетах публікувалися статті з питань вступу в члени УНД і велась вербовочна робота серед дорослих, які писали заяви. Їх приймали в члени Українського Народного Дому. Вони після цього платили внески. В мої обов'язки входила організаційна і контрольна робота. Домом керувала президія: Теофіл Бриндзан, я, Микола Гарас – керуючий відділом, Антон Завада – електромеханік. Останні вибори були в 1936 році, де був обраний я.

"**Запитання:** (В котрий раз те ж саме – І.М., І.Ф.) З якого часу ви почали займатися антирадянсько-націоналістичною діяльністю?"

Відповідь: Антирадянською націоналістичною діяльністю я ніколи не займався і в антирадянських націоналістичних організаціях не був і не є. Національною діяльністю я займався і посвятив цьому все своє життя, захищаючи інтереси українців у румунському парламенті. В комітеті, який очолював Залозецький, я був з 1936 р., про що свідчать мої праці і рукописи, забрані у мене під час арешту. В час окупації в моїх працях були протести проти утисків і гніту українців на Буковині. Але вони не направлені проти радянської влади. Я не писав антирадянських статей і публікацій, де є слова про самостійність України, поставлені поруч з фактами національного гніту українського народу, я не вважаю антирадянською, націоналістичною літературою".

Здається, все з'ясовано. Іларій Карбулицький не мав ніякого зв'язку з ОУН. Його звільнять з-під арешту. Якби ж то! В'язень не знав, що органи НКДБ не бачили різниці між ОУН і УНП. Для них всі були націоналістами, антирадянами, і всі підлягали ізоляції.

В обвинувальному висновку, підписаному всіма відповідальними за цю справу особами, пропонувалося засудити Карбулицького Іларія Івановича по згаданих вище статтях до 10 років виправно-трудових таборів з конфіскацією належного йому майна.

Особлива нарада при міністрові внутрішніх справ СРСР, розглядаючи справу І.І. Карбулицького 27 березня 1945 р., проявила меншу жорстокість. Знизила кару до 8 років виправно-трудових таборів.

Людину чесну, працюовиту, високоінтелектуальну, справжнього сина українського народу, який, будучи на волі, в нормальних умовах життя міг принести своїй державі і народові величезну користь, було кинуте на 8 років за колючий дріт, в голод і холод, в знущання і топтання людської гідності. Засудженому було тоді неповних 65 років. Та сидіти у жорстоких сталінських таборах йому довелося не 8, а 9 років і 4 місяці. Тоді не поспішали звільняти з місць ув'язнення... Тільки 16 березня 1954 р. його у віці 74 років випустили на волю, розбитого, поламааного духовно і фізично, пограбованого матеріально.

Принагідно скажемо, що ще задовго до рішення Особливої наради квартира Карбулицького була розграбована. Працівники обласного управління НКДБ, які робили обшук, забрали, крім особистих документів господаря, всі його авторські статті разом з газетами і журналами, книги і рукописи. Серед них драма "Зрадник", статті "Війна і праця", "Про що має писатись в українській газеті", "Бестії і люде", "Три товариші", "Буковина для Буковини", "Драгоманів і його програма", "Лев Когут". Забрали папку з його статтями, що були опубліковані в "Буковині", "Часі", "Самостійній Думці". Все це 21 квітня 1945 р. було спалене на вогнищі радянської інквізиції.

21 січня 1945 р., на десятий день після арешту, за усною вказівкою начальника облуправління НКДБ полковника Решетова була віддана на розграбування прекрасна бібліотека із 2340 томів. Її забрав достославний відповідальний партійний і радянський працівник того часу С.І. Дідик. Куди він її подів – ніхто не знає. Список конфіскованих у Карбулицького речей свідчить, що вони належали людині, найвищими скарбами для якої були надбання духовні. Він не прагнув до збагачення, жив просто і скромно. Окрім бібліотеки, у нього вилучили також фісгармонію, дві скрипки, грамофон, 80 платівок, ліжко, дві великі картини, дві книжкові шафи, 2 столи, 4 м'які стільці.

Карбулицький був переконаний, писав у "Молодому буковинці" Олекса Романець, що причиною арешту була його унікальна бібліотека. Можливо це й так, але з протоколів справи видно іншу причину – членство в Українській Національній Партії в 1936-1938 рр., яке слідчими НКДБ і Особливою нарадою було кваліфіковане, як належність до ОУН. Оскільки ж органи НКДБ виловлювали й ізолювали усіх членів так званих "буржуазних антирадянських партій", то Карбулицький не мав ніяких шансів уникнути ув'язнення, не виїхавши за межі СРСР. Бібліотека ж могла служити лише певним стимулом до арешту її володаря.

Повернувшись з ув'язнення в Чернівці, Іларій Карбулицький жив по вул. Лук'яна Кобилиці, 20. Жив з дружиною, яка була на рік старша за нього. Троє дітей – Роман, Володимир, який до війни працював лаборантом в університеті, і дочка Люба розбрелися по світу. Люба померла, Володимир разом з дружиною Ольгою із роду Кміцикевичів загинув 13 лютого 1944 р. в Дрездені, в Німеччині від англійських чи американських бомб. Роман жив у Румунії. Доглядати за старими, хворими батьками не було кому. Матеріальні нестатки робили життя нестерпним. Він бореться за повернення йому пенсії, яку одержував до арешту. Добився. Пробує відновити своє шановане загалом ім'я в пресі. 29 березня 1958 р. пише спогади про перебування Лесі Українки на Буковині в 1901 р., а в 1961 р. – спогад про Ольгу Кобилянську "Вірна дочка України", "На буковинській землі" – про Миколу Лисенка. Але побачити їх опублікованими йому не довелося. В скороченому варіанті спогади про Лесю Українку появилися в газеті "Радянська Буковина" через 26 днів після його смерті – 25 лютого 1961 р. А повністю - в збірнику "Спогади про Лесю Українку", який вийшов двома виданнями в 1963 та 1971 роках.

Далі стояло не менш важливе завдання – реабілітація. Він пише листи в різні державні і правові інстанції, вимагаючи відміни несправедливого рішення. Ось невелика цитата із заяви, надісланої генеральному прокурору СРСР 31 травня 1956 р.:

"Я вважав і вважаю себе невинним... Я не вчинив жодної дії, яка могла б бути кваліфікована по вищезгаданих статтях... Я був членом легальної Української Національної Партії, основним пунктом програми якої була легальна боротьба

парламентським шляхом за відновлення всіх політичних, економічних і культурних прав українського народу, який жив у межах Румунії. Але ця партія була ліквідована, і продовження її діяльності було заборонене ще в 1938 р., коли всі політичні партії розділили ту ж долю.

Вважаю, що перебування в членах і діяльність в будь-якій, законом визнаній політичній партії, які існували в Північній Буковині до встановлення тут радянської влади, не становить такого складу злочину, тим більше злочину, передбаченого статтями, на підставі яких я був засуджений. Це є неправильним. Я став жертвою обставин, які склалися в кінці Вітчизняної війни”.

Далі Іларій Іванович писав, що він учитель-пенсіонер. Більше 36 років пропрацював у школі, з яких 18 років при австрійській владі, 17 – при румунській і 1 рік – при радянській. Випадок, який трапився з ним, (безпідставне засудження. –І.М.. І.Ф.) позбавив його можливості продовжувати роботу в школі, зробив калікою фізично і морально.

Крик обуреної, сплюндрованої несправедливістю душі не був почутий. Заява була відхилена. Він написав другу. Знову йшли перевірки. Перечитувались усі його публікації, вивчалися партії і товариства, в яких він працював. І знову висновок: скаргу про реабілітацію залишити без задоволення як безпідставну.

Вкрай виснажений фізично і морально, 19 січня 1961 р., за 11 днів до своєї смерті, він пише останню скаргу на ім'я прокурора військ МВС у Чернівцях. У ній знову пробує переконати радянських правоохоронців, що членом УНП він був до встановлення радянської влади на Буковині і тому не може підлягати за це радянському судові, що він ніколи, ні одним словом не виступав проти радянської влади або держави, що ні в якій антирадянській організації участі не брав, що до ОУН ніколи не належав і взагалі не знав, що така партія чи організація існує на Буковині. Все марно.

9 лютого 1961 р., через 9 днів після смерті Іларія Карбулицького, прокуратура Чернівецької області визнала його скаргу безпідставною і в реабілітації відмовила. І тільки 12 квітня 1990 р. на клопотання голови товариства “Оберіг”, члена Спілки письменників України Миколи Бучка і його заступниці Марини Комолової (Романець) обласний суд під головуванням П.І. Свиначука, за участю заступника обласного прокурора В.І. Нендипової розглянув протест тодішнього прокурора Чернівецької області В.М. Купцова відносно справи Іларія Івановича Карбулицького. Постанова Особливої наради при МВС СРСР № 13-а від 27 березня 1947 р. була відмінена, справа судочинством припинена за відсутністю в його діях складу злочину. Іларій Іванович був реабілітований. Конфісковане майно належало повернути. Але кому?

Справедливість була відновлена після того, як Іларій Іванович Карбулицький, не витримавши чиновницьких знущань і закостенілої байдужості, уже 29 років спав вічним сном. Помер він у Чернівцях 30 січня 1961 р. Вічна йому пам'ять. Він пішов на той світ з великим болем у душі і глибокою зневірою в порядності і чесності того суспільства, в якому жив. Та, мабуть, у той час іншого варіанту і не могло бути. Боязнь сталінської сокири ще й нині висить над багатьма із нас, не дає нам бути Громадянами з великої літери.

В останні свої роки Іларій Іванович писав щоденник “Мої спомини”. В ньому можна знайти багато рядків, сповнених великого болю. Ну ось хоча б оця жорстока думка, яку наводить у своїй публікації В. Барабас: “Відсидів я 9 років, але до тепер не знаю за що. Правда, багато чого за цей час пізнав, а загубив бібліотеку і здоров'я.”. І далі: “Я працював на користь громади і національно-української справи”. ВКП(б)-КПРС будь-яку “національно-українську справу” сприймала, як ворожу що до себе акцію, і намагалася її заглушити, затерти, знищити. Тому-то крик зболеної душі правоохоронні чиновники СРСР пропускали мимо вух.

Сьогодні ім'я Іларія Карбулицького повертається народові. У Чернівцях його іменем названі одна з вулиць і провулок. У пресі з'являються статті про життєвий і творчий шлях педагога, письменника, журналіста, видавця, театрального і громадського діяча. Ще не всі його твори знайдені і уважно прочитані нашими сучасниками. Але з кожним днем ми все глибше поринаємо в тематичний і образний світ письменника, ґрунтовніше цікавимося

його науковою спадщиною, збагачуємо свої знання подробицями його біографії. І перед нами постає широкопланова, духовно творча особистість, яку турбувала недоля рідного краю і його народу, котрий прагнув викресати в душах співгромадян такий вогонь любові до рідної землі, який би ніколи не згасав.

Віримо, що недалеко той час, коли вся творча спадщина Іларія Карбулицького буде зібрана і представлена читачам України, як оригінальний і дорогоцінний скарб, котрим можна буде вільно користуватися, крупинки якого сьогодні ще розкидані по різних виданнях, що давно стали раритетами. Видання такої книжки стало б найкращим доказом нашої глибокої шани до цієї визначної людини нашого краю.

Джерела та література

1. Архів Чернівецького обласного управління Служби безпеки України, спр. П-4691 по звинуваченню Кирилова Антона Степановича і Карбулицького Іларіона Івановича в злочинах, передбачених ст.ст. 54-1 – “а” та 54-11 КК УРСР.

2. Державний архів Чернівецької області, [Особовий фонд Іларія Івановича Карбулицького]. – Ф. Р-2590, оп. 1, од.зб. 1, 3, 7.

3. Альманах стосеместрового ювілею українського академічного козацтва “Чорноморе” 1913-1963. – Чернівці – Нью-Йорк – Філадельфія, 1963. – 52 с.

4. Барабас В. Вони знали І. Карбулицького // Прапор перемоги. – 1990. – 14 черв.

5. Барабас В. Служитель буковинського люду // Прапор перемоги. – 1990. – 8 бер.

6. Гнеп М. Про Іларія Карбулицького // Прапор перемоги. – 1990. – 5 квіт.

7. Карбулицький Іларій. Розвій народного шкільництва на Буковині. – Вашківці, 1905. – 149 с.; Буковинське віче. – 1991. – 29 черв., 2, 4, 18, 19 лип.

8. Карбулицький Іларій. Спільники; Крейскомісар; Хайм і Шулим. Сміховинки // Час. – 1931. – 16 квіт.

9. Карбулицький Іларій. Емансипація української жінки. // Самостійна Думка. – 1931. – Трав.

10. Карбулицький Іларій. Безробіття. // Час. – 1931. – 25 черв.

11. Карбулицький Іларій. Барбівці на Буковині. // Самостійна Думка. – 1932. – 20 листоп.

12. Карбулицький Іларій. Бестії й люде. // Самостійна Думка Української Матері. – 1931. – Ч. 1.

13. Карбулицький Іларій. Мої спомини про Лесю Українку з її побуту на Буковині в 1901 р. // Спогади про Лесю Українку. – Київ, 1971. – С. 182-184.

14. Карбулицький Іларій. Велика дочка України // Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. – Київ, 1963. – С. 358-362.

15. Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле й сучасне. – Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. – 966 с.

16. Ляпунов Ю. Фонд особового походження // Радянська Буковина. – 1990. – 7 жовт.

17. Мінтенко Мірча. Відсвіт невгасимої зорі. // Радянське село. – 1990. – 18 верес.

18. Мороз М.О. Літопис життя та творчості Лесі Українки. – К.: Наукова думка. – 1992. – С. 290-291.

19. Романець О. Після півстолітнього мовчання. // Молодий буковинець. – 1990. – 4-9 черв.

РОЛЬ ПРЕСИ У ВИСВІТЛЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ТОВАРИСТВ БУКОВИНИ ТА ЇХ ЗГУРТУВАННІ У 20-30-х рр. ХХ ст.

Значну роль у згуртуванні жінок і феміністичного руху на Буковині загалом, у зазначений період, у роз'ясненні основних завдань жіночих організацій, накреслених з'їздами жінок чи передбачених статутами товариств, відіграла так звана "жіноча преса", тобто спеціальні друковані органи, періодичні видання для жінок.

Виділення "жіночої преси" Буковини і почасти Галичини в окрему групу відбувалося шляхом публікації відповідних тематичних сторінок у громадсько-політичних газетах та створення нових спеціально призначених для жінок видань. Як повноцінна група преси періодика для жінок сформувалася в середині 20-х років ХХ ст., коли відбулася диференціація читацького загалу, що сприяло популяризації жіночих видань. Як справедливо зазначає В.А.Передирій, "на розвиток періодики для жінок мали вплив складні політичні умови, в яких функціонувала галицька преса, її еволюція пов'язана з боротьбою жінки за свої громадсько-політичні права та процесом самовизначення нації" [3. с.3]. Періодика для жінок включилася в справу пробудження національної свідомості широких мас. В умовах пріоритетної польської культури в Галичині почав виходити журнал "Нова Хата" (1925-1939 рр.), який активно пропагував українське народне мистецтво, українську культуру, знайомив з діяльністю різних українських громадських організацій Галичини і Буковини.

Особливо важливе значення мав у цьому зв'язку часопис "Жіноча Доля", який почав виходити у Коломиї з 1925 р. Часопис призначався спеціально для жінок, як зазначалося у його першому номері, і мав на меті організувати жіноцтво, "просвітити нашу меншу сестру", допомогти жіноцтву, щоб воно було моральне, патріотичне, щоб любило свою неньку Україну" [1. – 1925. – Ч.1. – С.1]. І хоч журнал призначався передусім для жінок Галичини, редакція постійно тримала в полі зору події, що відбувалися і на Буковині, і на території всієї України та й загалом у світі.

Уже у першому номері "Жіночої Доли" (у рубриці "Зі світа") згадувано Буковину. Зокрема, тут зазначалося про становище українців Буковини, які "стогнуть під румунським постолом у нечуваних муках", що вони "пропадають без просвіти, шиковані (шпиговані. – О.Г.) дикою сигуранцою (тайна поліція), визискувані на кождім кроці урядниками і поліцією" [1. – 1925. – Ч.1. – С.5].

Відгукнулася "Жіноча Доля" і на виступ О.Гузар на жіночому конгресі національних меншин, що відбувався у листопаді 1925 р. в Бухаресті [1. – 1926. – Ч.21. – С.15]. Принагідну згадку про цей виступ О.Гузар знаходимо і в "Жіночій Доли" за 1928 р., тобто через два роки потому, у статті про те, як святкувала Коломия 40-літній ювілей Ольги Кобилянської (31 грудня 1927 р. – 2 січня 1928 р.). Справа в тому, що О.Гузар супроводжувала письменницю й виступила на святі в Коломиї. "Жіноча Доля" писала: "Її голос сміливо прозвучав як скарга й протест проти варварського поступовання румунів щодо українського народу" [1. – 1928. – Ч.3. – С.3].

В одному з номерів "Жіночої Доли" за 1927 р. вміщено статтю Л.Семенівни (очевидно, псевдонім) під назвою "Життя українців на Буковині", де йшлося про румунізаторську політику в галузі освіти. Українців тут називають або "зайдами з Галичини", або "зукраїнізованими румунами", зазначалося в статті, а тому ніхто не рахується з ними, ще з 1918 р. закрито кафедру української мови, літератури та історії в Чернівецькому університеті, навчання в школах ведеться румунською мовою. "На полі шкільництва, – робила висновок авторка статті, – полишили ми о добру сотню літ позаду. Неунтство, анальфабетизм (неписьменність. – О.Г.) ширяться з кожною хвилиною часу, як яка отруйна пошесть, а суспільність збайдужіла, отупіла, глуха на все – опустила на все безрадно руки..." І тільки жіночий рух старається "час від часу дати хоч леда яку ознаку свого життя, себто уряджують вряди-годи якесь представлення, або вечірку, або чайний вечір і т. д." [1. – 1927. – Ч.10].

З нагоди 40-літнього ювілею письменницької діяльності Ольги Кобилянської “Жіноча Доля” вміщує ювілейну статтю Остапа Грицяя з Відня. Автор статті наголошує на прямій причетності О.Кобилянської до жіночого руху. Нелегко тепер письменниці, – зазначає автор, – “війна й румунська займанщина зазначилися на її життю дуже важко”. Епіграфом до статті О.Грицяй обрав слова героїні з повісті “Царівна” Наталки Верковичівни, яка заявляла: “Найбільше займало мене питання жіноче. Ніхто не відчував так глибоко зависимого, нужденного положення жінки, як я...” Висновок статті зводився до того, що “треба українській жінці боротися проти всякої неволі, невсипущою працею й освітою виблагороднювати свої душевні сили, творити собі нову духовність і підготовлювати так ґрунт під нове життя й нове майбутнє” [1. – 1927. – Ч.20. – С. 4].

Про соціально-політичне становище українців на Буковині в 1928 р. йдеться і в статті редакторки “Жіночої Доли” О.Кисілевської “З моїх мандрівок. На зеленій Буковині” [1. – 1928. – Ч.20. – С.3-4], яка неодноразово гостювала в О.Кобилянської, у членкинь “Жіночої громади” та “Мироносиць”. “Коли переїжджаєте кордон, – ділилася спогадами авторка, – то здається, ніби входите в кімнату тяжко хворого: ступати треба обережніше, говорити тихіше, – бо тут і справді найбільше терпить наш многотраждальний народ” (підкреслення наше. – О.Г.) [1. – 1928. – Ч.20. – С.3].

Але і в цих умовах жіночі товариства Буковинського краю продовжували свою діяльність. “Ефект нашої мозольної праці, – писала О.Гузар в одній із статей, надісланих до “Жіночої Доли”, – поки що не може іти в парі з досягненням жіночих організацій чи то в Галичині, чи то в еміграції, чи за океаном. Причина лежить у правно-державних відносинах, серед яких нам приходиться жити у румунській державі. Стан облоги, що триває з 1918 р., зупинив активне життя по кружках” [1. – 1928. – Ч.15,5].

“Жіноча Доля” постійно аналізувала найважливіші суспільно-політичні і соціальні умови Східної і Західної України, а також основні події, що відбувалися в світі. Так, 1 грудня 1928 р. на сторінках “Жіночої Доли” з’явилась радісна звістка про те, що в Румунії відбулися зміни в уряді, і на Буковині було знято стан облоги, який тривав 10 років [1. – 1929. – Ч.23. – С.14].

Основні події, пов’язані з діяльністю українських жіночих товариств на Буковині, висвітлювала на сторінках “Жіночої Доли” молода письменниця Дарина Полотнюк (псевдонім Ірина Вільде) – донька відомого буковинського письменника і народного вчителя Дмитра Макогона. Вона ж висвітлювала роботу Українського жіночого конгресу, що відбувся у Станіславі в 1934 р., на якому виголосила доповідь “Особиста й родинна мораль жінки як підстава громадської моралі” [1. – 1934 – Ч.15-16. – С.4-6; – Ч.18. – С.7]. Ірина Вільде, яка тоді активно співпрацювала в редакції “Жіночої Доли” в Коломиї, редагувала журнал “Світ молоді”. На творчість Ірини Вільде великий вплив мала Ольга Кобилянська, яку письменниця вважала своєю хрещеною матір’ю – “нанашкою”. Вона активно продовжувала кращі феміністичні ідеї О.Кобилянської, Є.Ярошинської, Н.Кобринської та відомих жінок Буковини і Галичини.

У 1936 р. Ірина Вільде отримала літературну нагороду “Товариства письменників і журналістів імені І.Франка” у Львові за її новели “Химерне серце” і повість з буковинського життя “Метелики на шпильках” (в комісії по нагородженню були Віра Лебедова (відома громадська діячка, зачинателька жіночого руху Галичини і Буковини – К.Малицька) та проф. Василь Сімович) [4. – 1936. – 7 лютого]. Відзначення І.Вільде спеціальною нагородою свідчило про її неабиякий художній талант і про те, що національні та феміністичні ідеї, які висвітлювала письменниця у своїх творах, були важливі й на часі.

Активною дописувачкою з Буковини до часопису “Жіноча Доля” була також Ірина Левинська (Парилле). Завдяки їй галицькі жінки мали змогу дізнатися про український жіночий рух на Буковині, зокрема про влаштування 7 червня 1936 р. свята “Героїчна муза І.Франка” [1. – 1936. – Ч.15-16,9].

Значною подією у житті буковинського жіноцтва стало заснування спеціального друкованого органу – газети “Жіноче Діло”, презентація якої відбулася в газеті “Час” 28 жовтня 1928 р. Вступну статтю до першого номера часопису підготувала О.Павлюх-

Гузар. У ній, зокрема, зазначалося: “Мусимо покинути стару і недбалу мовчанку, а взятися до важкого відвічального діла, з котрого користь буде і нам, і дітям нашим” [4. – 1928. – 28 жовтня]. Спочатку “Жіноче Діло” мало бути самостійним друкованим органом, проте згодом воно набуло вигляду колонки в газеті “Час”, де активні жінки “Жіночої громади” мали можливість розповісти про свою діяльність, висловити думки з приводу наболілих проблем.

Рубрика “Жіноче Діло” на сторінках газети “Час” порушувала питання, які були дуже важливими на той час для жіноцтва. Таким було, зокрема, питання про виборче право для жінок, якого вони були позбавлені в умовах окупації. О.Павлюх-Гузар з цього приводу писала: “Навіть позбавлені голосування, повинні ми пильнувати, щоб близькі нам виборці гідно сповнили свій обов’язок. Мусимо їм представити дійсні потреби нашого українського дому, головні культурні...” [4. – 1928. – 25 листопада; 18 листопада]. На сторінках “Часу” все частіше з’являвся заклик до відновлення роботи після певного застою в діяльності гуртків “Жіночої громади” [4. – 1928. – 2 грудня].

Новим явищем у діяльності жіночих організацій у зазначений період була їх помітна “політизація”, небайдуже ставлення жінок до подій, що відбувалися у світі і на Буковині. З цією метою жінки Буковини засновують спеціальні друковані органи, які висвітлюють найважливіші питання жіночого руху взагалі. Українська преса Буковини на своїх сторінках постійно відводить місце і “жіночому” питанню.

У цей період у пресі спостерігається пошвавлення в обговоренні питання про народну свідомість жінки. Зокрема, в газеті “Час” писалося: “Кожний нарід завдячує свою народну свідомість в першій мірі свідомій жінці... Щасливий народ, котрий має такі жінки-матері, він устоїть проти всяких бур, не страшні йому ніякі вороги. Він приготований відповідно. Горе народові, коли його жінки-матері несвідомі, рабині, там найменша буря, найслабший удар ворогів повалить його, і він мусить стати погноєм для других” [4. – 1929. – 17 лютого; 5 липня].

Продовжувала виходити колонка в газеті “Час” для жіноцтва Буковини – “Жіноче Діло” і на початку 30-х рр. Тут висвітлювались важливі проблеми, що стояли на порядку денному товариства “Жіноча громада”, наприклад, проведення освітньої праці на селі. Товариство доклало багато старань, щоб освітню роботу вести цілеспрямовано і організовано. “Роль інтелігентного жіноцтва, що живе по селах, дуже важлива в цій справі”. – писала О.Гузар [4. – 1932. – 16 березня].

Важливе значення для просвіти українського жіноцтва Буковини мала поява в газеті “Час”, окрім колонки “Жіноче Діло”, колонки “Жіночі вісті”. Вперше ця колонка з’явилася 4 серпня 1932 р. Вела її С.Гнідий-Никорович, яка вже проявила себе як здібна редакторка газети “Самостійна думка української матері”, бо висвітлювала на її сторінках актуальні проблеми, що стосувалися українського жіноцтва Буковини взагалі та діяльності товариства “Жіноча громада” зокрема. Тут розглядалися питання важливості національного виховання, читання української преси та українських книжок буковинцями, “пекучі завдання української інтелігентки”, практичні питання (типу “розподіл праці і грошей”) та ін. [4. – 1932. – 4 серпня; 6 вересня; 21 жовтня; 27 листопада].

У № 4 рубрики “Жіночі вісті” С.Гнідий-Никорович, наприклад, радо сповіщала, що у США гурток молодих українок вирішив видавати місячник-журнал “Жіночий світ”, що вони просять надсилати відомості про діяльність жіночих організацій на Буковині [4. – 1932. – 7 жовтня].

З 18 вересня 1932 р. в газеті “Час” з’явилася рубрика для жіноцтва – “Жіночі справи” (“інформаційний куток українського жіноцтва”). На відміну від попередніх рубрик “Жіноче Діло” та “Жіночі вісті” вона мала більш загальний характер у висвітленні жіночих питань (вміщувала інформацію про жіноцтво з усього світу) [4. – 1932. – 2 жовтня]. Газета не обминала увагою і культурно-просвітнього питання. “Нехай лунає могутній клич: з освітою в народ, і нехай ніхто не буде байдужий до важких і пекучих культурних справ у своїм народі. Особливо українське жіноцтво повинно всюди започаткувати культурно-освітню працю у своїм народі”, – зазначалося в “Жіночих вістях”, які готувала С.Гнідий-Никорович. Ця рубрика для українського жіноцтва порушувала також питання важливості пропаганди та передплати українських видань [4. – 1933. – 9 липня, 3 березня].

Якщо у товариства “Жіноча громада” виникали фінансові труднощі, тоді на сторінках газет з’являлися прохання до боржників – членів товариства здати внески, до боржників з дівчачого пансіону (дівчачої бурси) – здати борг [4. – 1934. – 28 квітня; 29 квітня].

У кінці червня 1934 р. “Жіночу громаду” в Чернівцях відвідала С.Русова, яка приїхала з Праги. Вона оцінила дуже позитивно роботу жінок в організації дитячого садка (“не могла нахвалитися взірцевим веденням цієї установи й вихованням малих діточок”) та медичну безкоштовну допомогу в “Народному Домі”. С.Русова відвідала також гурток дівчат при товариствах “Чорноморе” та “Запороже”, редакції газет “Час”, “Самостійність”, письменницю О.Кобилянську. С.Русова була іменована почесним членом товариства “Жіноча громада” в Чернівцях [2. – 1934. – Ч.15-16. – С.4; 170. – 1934. – 4 липня; 37, с.845]. У 1936 р. С.Русова знову побувала в Чернівцях під час Великодніх свят і відвідала жіночі організації міста [4. – 1936. – 5 травня].

Відгуки відомих громадських діячок С.Русової, О.Кисілевської, Л.Бурачинської, О.Дучимінської, І.Блажкевич та інших, що відвідували Буковину і знайомилися з роботою жіночих товариств чи брали участь у жіночих з’їздах, на сторінках буковинської преси є правдивим свідченням про масштаби і напрямки діяльності тогочасних жіночих організацій краю.

Після чергових відвідин Буковини в 1937 р. Олена Кисілевська зазначала: “... Дві речі найбільше хвилювали громадянство Буковини: одна сумна, а друга радісна, приємна. Сумна – то загроза скасування греко-католицького вікаріату на Буковині, черговий важкий удар для українців (і ця загроза сповнилася). Радісна – це підготовка до майбутнього ювілею, а саме: відсвяткування 50 – ліття літературної діяльності Ольги Кобилянської” [1. – 1937. – Ч.7. – С.11].

У вересні 1934 р. Олена Кисілевська і письменниця О.Дучимінська побували на Буковині в гостях у О.Кобилянської, мали нагоду зійтися з членами українських жіночих та інших українських громадських, молодіжних організацій (“Жіноча громада”, “Мироносиці”, “Чорноморе”, “Запороже”), відвідати редакції газет “Час”, “Рада”, “Самостійна думка” [1. – 1934. – Ч.19. – С.7].

На Буковині постійно поширювалася реклама і пропаганда часописів “Жіноча Доля”, “Жіноча Воля”, чим займалися “Жіноча громада”, та “Мироносиці”. Наприклад, газета “Час” писала: “Коли самі не маєте змоги й нагоди поїхати на село й ширити там національну свідомість і освіту, то познайомте українську селянку з її газетами...” [4. – 1937. – 5 січня]. Пропагувався також і журнал “Світ молоді”, який редагувала Д.Полотнюк. Рекламуючи часопис для молодих дівчат, газета “Час” писала, що “ті дівчата мають колись стати матерями і зрілими громадянками та перебрати у свої руки виховання нового покоління” [4. – 1937. – 5 січня].

Голова товариства “Жіноча громада” А.Федорович започаткувала гарну традицію – висвітлювати діяльність товариства на сторінках газети “Час” у рубриці “Вісти з товариства “Жіноча громада””. Завдяки такого роду інформації можна було дізнатися про стан добродійної діяльності, про майбутні плани, успіхи, проблеми товариства тощо, зокрема, про створення нової управи “Фонду опіки українського жіноцтва”, який був заснований раніше з ініціативи членкині товариства М.Левицької. “Із цього фонду, – писала газета “Час”, – будуть уділятися всякі заповоги українським жінкам і дівчатам, які конечно потребують помочі і які знаходяться у крайній нужді, біді та слабості” [4. – 1934. – 26 січня].

У вересні 1935 р. редакція “Жіночої Долі” святкувала 10-літній ювілей з дня заснування. З цього приводу у Чернівцях “Жіноча громада”, “Мироносиці” та гурток “Чорноморе” влаштували вечір. Вітаючи редакторку часопису “Жіноча Доля” О.Кисілевську, промову виголосила Галина Равлюк. На вечорі була також присутня і О.Кобилянська [1. – Ч.20. – С.3; 37, с.846]. Цій події була спеціально присвячена рубрика для українського жіноцтва в газеті “Час” “Жіночі вісті”, яка вийшла після тривалої перерви в 1935 р. [4. – 1935. – 1 вересня].

У газеті “Час” (так само після довгої перерви) знову з’являється рубрика для українського жіноцтва “Жіноче Діло” (започаткована ще в 1928 р., а останній номер

вийшов 7 жовтня 1936 р.). У ній порушувалися важливі проблеми, що турбували громадськість, наприклад, питання виховання майбутнього покоління, в якому головна роль належить матері, йшлося про святкування роковин Т.Г.Шевченка, 80-ї річниці від дня народження С.Русової. Повідомляло “Жіноче Діло” і про проведення товариством “Союз українок” прес-конференції у Львові та інші події з життя організованого жіноцтва. Однією з постійних дописувачок до цієї рубрики, як і раніше, була О.Павлюх-Гузар. Обсяг рубрики був розширений. Вона займала тепер одну сторінку, що виходила раз на місяць [4. – 1936. – 8 січня; 3 березня; 7 квітня].

Українські жіночі організації на Буковині не планували свою культурно-просвітницьку та благодійну діяльність ізольовано, а орієнтувалися й на роботу галицьких жіночих організацій. Про те, як діяли жіночі організації на Галичині, можна було дізнатися з журналів “Жіноча Доля”, “Жіноча Воля”, “Світ Молоді”, поширення яких в краї було дозволено румунською владою, а також з надісланих і поміщених в буковинських часописах окремих відомостей про це. Наприклад, у рубриці газети “Час” – “Життя українського зорганізованого жіноцтва в Галичині”, поміщалися програмні резолюції “Союзу Українок” (резолюції в організаційних та господарських справах, у справах плекання народного мистецтва та ін.) [4. – 1933. – 21, 27 травня].

О.Кисілевська, провідна діячка жіночого руху Галичини, звернулася до жінок-буковинок в одному з номерів “Часу” ширити діяльність товариств, зокрема просвітню, на периферію серед жіноцтва за допомогою журналів “Жіноча Доля”, “Жіноча Воля”, “Світ Молоді” [170. – 1933. – 16 грудня]. Повідомлялося також, що “Союз українок” планував скликати влітку 1934 р. Український жіночий конгрес [4. – 1933. – 22 грудня].

Таким чином, “жіноча преса”, яка виходила на території Галичини та Буковини, поживляла діяльність громадських жіночих організацій, привертала увагу до важливості українського жіночого руху взагалі в умовах чужоземного панування (Польщі та Румунії), координувала роботу розрізнених товариств, роз’яснювала основні напрями роботи організованого жіноцтва, виконувала неоціненну просвітницьку роль.

Джерела та література

1. Жіноча Доля. 1925-1929, 1934, 1936.
2. Нова Хата. 1934.
3. Передирій В.А. Українські періодичні видання в Галичині (1853-1939 рр.): Анотований каталог. – Львів: Мета, 1996. – 191 с.
4. Час. 1928-1929, 1932-1937.

Ботушанський В.М.
(Чернівці)

ШТРИХИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ БУКОВИНИ (До 100-річчя заснування і діяльності Чернівецького цукрового заводу)

Цукроваріння належить до однієї з давніх галузей харчової промисловості. Промислове виробництво цукру почалося в Індії ще у XVI ст., в Росії – з 1719 р., в Україні з 20-х років XIX ст.

В Австрії, до складу якої входили і західноукраїнські землі, у т.ч. й Буковина, цукрова промисловість теж виникла досить давно. Принаймні, у Східній Галичині перші цукрові заводи почали діяти з кінця 20-х років XIX ст. [7, с. 137-138]. У 1870 р. в Австро-Угорщині уже числилося 269 цукрових заводів, у т.ч. в Чехії – 161, Моравії – 49, найменше в Галичині (3) і Семигороді й жодного в Далмації та Буковині [16. – 1871. – 5 квіт.]. Це пояснювалося як відсутністю тут цукросировини (у 1875-1879 рр. середньорічні площі під цукровим буряком становили на Буковині всього 14 га, а під кукурудзою – 78 тис. га) [19, с. 114], так і небажанням Австрійського (Хропінського) цукрового картелю розвивати на сході

конкуренційну цукрову галузь. Адже на початку 70-х років з Відня, Віннер-Нойштадта, Граца та інших міст імперії ввозилося на Буковину до 80 тис. ц цукру вартістю понад 2 млн. флоринів [16. – 1871. – 5 квіт.].

Ділові кола та представники крайової адміністрації й крайового самоврядування беручи до уваги аграрний характер краю, вважали, що тут теж є кліматичні й техніко-економічні умови для цукрового виробництва. Десь з 1868 р. місцева преса розпочала жваве обговорення питання про необхідність вирощення цукрових буряків і побудови в долині р. Прут, недалеко від новопрокладеної у 1866 р. залізниці Львів-Чернівці цукроварні [16. – 1868. – 27 трав.]. Після неодноразових звернень крайових чинників до центральної влади у Відні 13 листопада 1890 р. було дозволено збудувати в краї модерну цукроварню [16. – 1890. – 15 лист.]. 15 грудня 1890 р. правління Товариства крайової агрокультури Буковини провело крайову нараду на предмет забезпечення майбутнього заводу цукросировиною [16. – 1890. – 7 груд.]. Проте вирощувати цукровий буряк згодилися тоді лише поодинокі господарі [16. – 1893. – 12 січ.; 19 лют.]. Тож вирощувачі цукрових буряків доставляли їх по залізниці на цукрозавод в Тлумачі (неподалік від м.Станіслав) [16. – 1892. – 29 груд.]. Ті ж буковинці, які хотіли щось заробити на цукрових плантаціях, щороку відправлялися на заробітки в сусідню Румунію, де неподалік від кордону уже діяли 2 цукрозаводи (лише з с.Бояни туди йшло більше 200 заробітчан), а також на поля Зарожанського цукрового заводу (діяв з 1866 р.) та на плантації цукроварень України [35. – 1898. – 15 серп.; 14. – 1899. – 5 верес.].

Отже, будівництво цукрозаводу на Буковині надовго відклалося. І лише після гостро критичного виступу 4 квітня 1896 р. в австрійському парламенті депутата від Буковини доктора права, державного радника, великого землевласника в с.Бояни Стефана Стефановича проти штучного гальмування впливовими промисловими колами західних провінцій індустрії на Буковині та внесення ним нової пропозиції щодо будівництва цукрозаводу в краї це питання знову набуло неабиякої актуальності [1. – 1896. – 5 берез.; 10 квіт.]. Газети зарябіли багатьма статтями про значення цукрових буряків для цукрового промислу. Приміром, у газеті „Czernowitzer Zeitung“ („Чернівецька газета“) за 11 квітня 1896 р. з'явилася передова стаття „Вирощення цукрових буряків“, у номері за 15 квітня того ж року в тій же газеті – передова стаття „Цукрове питання“, у номері за 16 квітня – інформація про хід запису землевласників на вирощення цукрових буряків [16. – 1896. – 11, 14, 15, 16 квіт.].

Першочерговою проблемою, яку потребувалося вирішити перш ніж будувати цукрозавод, було вирощення в краї цукрових буряків на такій площі і в такій кількості, яка дозволила б створити надійну базу цукрового виробництва. Ця площа визначалася спочатку як достатня – 5-6 тис. йохів (1 йох = 0,57 га) [16. – 1896. – 11 квіт.]. Тому окремі поміщики, представники крайових властей і фахових сільськогосподарських товариств взялися за активну агітацію серед великих, середніх і дрібних господарів за вирощення цукрових буряків, влаштування з цією метою неодноразових крайових і повітових нарад. Зокрема, 13 квітня 1896 р. за ініціативи того ж С.Стефановича, депутата крайового сейму барона Николая Мустаца в Чернівцях під орудою голови правління Товариства крайової агрокультури Буковини, депутата крайового сейму барона Євгена Стирчі проведено відповідну нараду, на якій заслухано доповідь директора крайової середньої сільськогосподарської школи Еміля Байера про агротехніку вирощення цукрових буряків, учасникам наради роздано відповідні листівки. Присутні 32 поміщики й орендарі маєтків погодилися вирощувати цукровий буряк на площі 1265 йохів, релігійний фонд – на площі 2 тис. йохів [16. – 1896. – 14, 16 квіт.; 13, с. 25]. На цій же нараді створено консорціум з будівництва заводу, до якого ввійшли С.Стефанович, член виконавчого комітету Буковинського сейму Н.Мустаца, придворний радник Ульм і крайовий радник Й.Фекете. Було вирішено залучити до будівництва заводу і багатий Православний релігійний фонд Буковини, визначено загальну вартість будівництва – 700 тис. фл. [13, с. 25].

Відповідно до рішень означеної наради з 1896 р. почалося пробне вирощення цукрових буряків та дослідження їх на цукристість. Вирощувалися вони у селянських господарствах середньої заможності, у м.Кіцмань, середній сільськогосподарській школі

у Чернівцях, а також у селах Долішніх Станівцях, Топорівцях, Боянах, Теремблештах, Чудеї, Раранчі, Оршівцях, Драчинцях, Св.Іллі та ін. Лабораторні дослідження засвідчили достатню цукристість буряку (11-17 %) у селянських та деяких поміщицьких господарствах. Всього пробні посіви здійснено того року у 19 маєтках релігійного фонду на площі 22,5 га, у 7 поміщицьких маєтках (9 проб) на 7 га; у 75 дрібних селянських господарствах (91 проба) у 37 селах на 1,5 га; на полях кінного заводу в Радівцях у 7 селах (7 проб) на 4 га і т.д. Зокрема, у Чернівецькому повіті й Чернівцях здійснено 32 пробних посіви, у Кіцманському – 12, Радівецькому – 20, Серетському – 15, Сторожинецькому – 6, Вижницькому – 8. 130 проб на 33,1 га виявилися вдалими, 16 проб на 2 га – невдалими. Цілком завершені позитивні лабораторні дослідження було здійснено по 93 пробах. Ці результати дали підстави Міністерству землеробства Австрії 18 вересня 1896 р. порушити клопотання перед урядом про будівництво цукрозаводу на Буковині уже в 1897 р. За його ж ініціативою незабаром у Чернівцях під головуванням крайового президента (начальника) Гоеса проведено конференцію з участю представників від великих землевласників, релігійного фонду, крайових і повітових чинників. Всі погоджувалися, що завод треба будувати, головне, щоб люди вирощували цукровий буряк [13, с. 25-27; 14. – 1897. – 1 січ.].

Відповідаючи на критику С.Стефановича, міністр землеробства Австрії граф Ледебург у своєму виступі в парламенті у січні 1897 р. заявив, що він у принципі не проти будівництва цукрозаводу на Буковині і цей завод там буде, але коли – поки що невідомо [15. – 1897. – 20 січ.].

С.Стефанович, відчувши, що „крига скресла”, виступив 24 січня 1897 р. ще більш наступально. Він підкреслив, що будівництво цукрозаводу на Буковині – це один із засобів побороти аграрну кризу в краї. „Ми надто затягли з будівництвом цукроварні, - заявив він. – Ми уже десять років спонукуємо сільських господарів вирощувати цукровий буряк. Три великі землевласники уже навіть вирощують його у значній кількості і продають Тлумацькій цукровій фабриці. Подальше затягування будівництва цукрового заводу викликає в населення краю просто жах. Це означає, що ми, буковинці, залишаємося й надалі об'єктом експлуатації цукрових баронів Заходу. Але ми не хочемо бути об'єктом вашої експлуатації, цукрові, залізні, вугільні барони. Ми хочемо мати власну індустрію. Адже це і у ваших інтересах. Чим більше ви будете стримувати наш промисловий розвиток, тим меншою буде наша фінансова і купівельна спроможність щодо купівлі ваших товарів, які ви доставляєте, бо втратите у нас ринок збуту ваших промислових товарів. Отже, економічна необхідність, щоби ви підтримали наші домагання” [15. – 1897. – 26 січ.].

Та оскільки необхідних площ під цукровим буряком у краї в 1896 р. не набралось, то уряд не поспішав дати дозвіл на будівництво цукрозаводу. На початку лютого 1897 р. Міністерство землеробства у відповідь на клопотання Товариства крайової агрокультури Буковини про надання дозволу на будівництво цукрозаводу зазначало, що будувати його поки що не треба, бо, мовляв, умови для розвитку цукрової промисловості несприятливі; крім того, намічається перегляд податку на цукор. Міністерство пропонувало поки, що зайнятися розширенням площ під цукровим буряком у Кіцманському і Чернівецькому повітах та у селах вздовж залізниці у Вижницькому, Сторожинецькому і Радівецькому повітах, бо завод, згодом, буде будуватися десь між Чернівцями і Лужанами [1. – 1897. - 6 лют.; 10. – 1897. – 4.3; 3. – 1897. – 7 лют.].

Тож крайове і повітові управління, акціонерний комітет, деякі депутати крайового сейму і парламенту (особливо С.Стефанович) знову мусили братися за агітацію щодо розширення посівів цукрових буряків, поширювати відповідні друковані матеріали, просити сільських вчителів теж включитися у цю роботу, проводити наради потенційних продуцентів. Було вирішено у жовтні 1898 р. провести повітові наради з цих питань: у Чернівцях - 3, Кіцмані - 5, Вижниці - 7, Сереті - 11, Радівцях - 13, Сучаві - 17, Сторожинці - 20 [14. – 1898. – 20 жовт.]. На таких нарадах обов'язково був хтось з акціонерного комітету, парламентських і сеймових депутатів [15. – 1898. – 16 лист.]. Станом на березень 1899 р. виявили бажання сіяти цукровий буряк (поки що на папері): релігійний фонд, 30 поміщиків, 4 співвласники, 55 орендарів маєтків і 488 дрібних власників на площі 2930 йохів (в основному в Кіцманському і Чернівецькому повітах) [14. – 1899. – 20 бер.].

Буковинський сейм своєю постановою від 17 березня 1899 р. уповноважив акціонерний комітет вступати у переговори з банками, акціонерними товариствами, фондами з метою пошуку інвестицій [5, ф.3, оп. 2 спр. 18553, арк. 5]. У Чернівцях і далі скликалися оперативні “бурякові” наради.

5-6 червня 1899 р. новий крайовий президент Фрідріх Бургіньон провів у Чернівцях чергову нараду з чільними представниками продуцентів і владних структур з питань розширення площ під цукровим буряком. Констатувалося, що заявлена площа поки що та ж – 2930 йохів, що недостатньо; що відповідно до оголошеного конкурсу будувати цукрозавод зголосилося три фірми: “І. Штернгайм” у Берліні як представниця однієї німецької фінансової групи, “Е.Коммер” у Ганновері і “А.Верніке. Машинобудівне акціонерне товариство” (директор Гаке) у Галле і “Земельний банк” у Відні [14. – 1899. – 20 черв.].

21 серпня того ж 1899 р. у залі крайового сейму знову відбулася нарада з участю потенційних великих і дрібних продуцентів цукрових буряків і представників акціонерного комітету, владних структур. Гаряче переконував присутніх вирощувати цукровий буряк і будувати цукрозавод той же невгамовний С.Стефанович, а також Н.Мустаца, поміщик Іван Волчинський, орендарі Йосиф Фішер, Млкох. Вони підкресливали, що лише землеробством і тваринництвом з аграрної кризи не вийти, потрібна і переробна промисловість; що в Сілезії, Румунії, на Хотинщині уже діють цукрозаводи, для яких цукровий буряк вирощується на землях, гірших, ніж на Буковині; що це дасть роботу місцевим сільським робітникам, яким не треба буде йти на заробітки за кордон; що виробництво цукру в краї матиме своїм наслідком поліпшення харчування, зниження захворювань на пелагру; що вирощення цукрових буряків буде вигідним не тільки для великих, але й для дрібних землевласників, бо під кожний йох посівів видаватиметься за кожних зданих 100 ц. буряку – 8 кг насіння безплатно; на кожних з даних 100 кг буряку – 40 кг жому; що кожен буряковий гектар дасть до 350 крон (1 крона = 0,5 фл.) прибутку, а 1 га кукурудзи дає лише – до 200 к.; що цукровий буряк є добрим попередником у сівозмінах. Заперечення поміщика Задуровича, що посіви цукрових буряків приведуть до скорочення площ під кукурудзою – основною продовольчою культурою селян – більшістю учасників наради не було підтримано. До кінця цієї наради площа під цукровим буряком „зросла” (на папері) ще на 715 йохів [14. – 1899. – 5 вер.].

Ідею будівництва цукрозаводу і вирощення цукрових буряків неодноразово підтримували у своїх численних виступах перед селянами й українські сеймові депутати Єротей Пігуляк та Степан Смаль-Стоцький, наголошуючи, що це дасть роботу сотням буковинських селян, підвищить їхню денну плату [1. – 1901. - № 78, 85].

За вирощення цукрових буряків систематично виступала й місцева українономовна преса, особливо газета „Буковина”. „Треба рішуче просувати в сівозміні цукрові буряки замість кукурудзи, - писала вона в номерах за 6 і 9 червня 1899 р., - бо буковинська кукурудза не може конкурувати з кращою і дешевшою кукурудзою Румунії і Росії, а затрати при вирощенні цукрових буряків не вищі, ніж при вирощенні кукурудзи. Лише коли буде забезпечено відповідну площу під цукровий буряк, можна буде говорити про будівництво цукроварні. А та незначна площа, на якій згодилися господарі вирощувати цукровий буряк (3 тис. моргів), не є гарантованою, бо ці ж господарі можуть передумати і суттєво її зменшити”. Газета пропонувала засновникам заводу шукати засоби заохочення для селян (роздавати дешево або безплатно насіння та ін.) [1. – 1899. – 6, 9 квіт.].

І все ж селяни з недовірою ставилися до пропозиції вирощувати цукровий буряк на своїх обмежених площах, бо не було у них певності у прибутковості цієї справи. Та ж „Буковина” писала, що господарі не хочуть відводити під цю культуру поле для проби навіть на один рік [1. – 1899. – 19 берез.].

Тривалий час не вирішувалося й питання про фінансування будівництва. Акціонерний комітет 19 травня 1900 р. звернувся з цього приводу до голови Галицького акціонерного товариства цукрової промисловості у м.Пшеворськ (нині у Польщі) князя Анджея Любомирського про часткове фінансування будівництва, бо знав, що воно планувало розширити свою діяльність шляхом побудови ще двох цукроварень: у

Тернополі й на Буковині [5, ф.3, оп. 2, спр. 18553, арк. 5]. Це товариство з акціонерним капіталом 3350 тис.к., щоб успішніше конкурувати із західними цукрозаводчиками, дало згоду на долеву участь у будівництві (і у співвласності) майбутнього заводу. Керівництво товариства розглядало існуючий завод у Пшеворську і майбутні заводи у Чернівцях й Тернополі як одну компанію. Від її імені випускалося 7 тис. акцій по 1 тис. к. на загальну суму 7 млн. к., які необхідно було продати, щоб зібрати потрібні кошти на будівництво. На 3650 тис. акцій придбали Крайовий банк королівства Галичини і Лодомерії з герцогством Краків, Привілейований Галицький іпотечний банк і Буковинський земельний банк. 2,5 % акціонерного капіталу було виділено для дрібних акціонерів, для чого випущено дрібні акції по 200 к. або по 220 к. за емісійним курсом, які можна було оплатити в розстрочку, причому не тільки готівкою, але й цукровим буряком [5, ф.3, оп.2, спр. 18553, арк. 30-31].

Щоб залучити до будівництва багатий Православний релігійний фонд Буковини, який підлягав Відню, Крайове управління Буковини 17 червня 1900 р. звернулося до дирекції цього фонду з детальним обґрунтуванням необхідності будівництва цукрового заводу. До цього спонукали такі сумні обставини, зазначалося в обґрунтуванні: митна війна Австрії з Румунією, що привела до втрати там ринку збуту буковинських товарів, згорання ремісничо-мануфактурного виробництва, безробіття; аграрна криза, занепад і навіть спродування селянських господарств за борги, „прогресуюча пролетаризація і навіть масова пауперизація сільського населення”; зростання еміграції „з північної Буковини не тільки рутенського (тобто українського. – В.Б.), але й німецького та румунського сільського населення”, тобто комплекс причин „як економічна депресія, що вимагає цілої системи заходів”, у т.ч. й такого, як будівництво цукрозаводу [5, ф.3, оп.2, спр. 18553, арк. 3-5].

За вказівкою Міністерства землеробства, якому підлягав фонд, останній надавав для будівництва кредит в сумі 350 тис. к. на 25 років під 4,5 % в акціях і безкоштовно передавав під будову заводу 40 йохів (22,8 га) болотистої місцевості на хуторі Денисівка (вартістю 30 тис. к.), що примикав до с.Жучка на лівому березі р.Прут, навпроти Чернівців. На 100 тис. к. акцій купило Крайове управління Буковини, яке звільнило (через крайовий сейм) завод на 15 років від місцевих (додаткових) податків; на 50 тис. к. взяв акцій крайовий сейм та ін. Крім того, акції на будівництво заводу купило (до 30.IX.1900 р.) ще 13 банків у Кракові, Тарнові, Жешуві, Перемишлі, Львові, Станіславі. Тернополі, Чернівцях [5, ф.3, оп. 2, спр. 18553, арк. 31 зворот]. Зокрема, Крайовий банк Галичини і Лодомерії надав кредит на будівництво заводу в сумі 1,3 млн.к. під 4,5% річних [5, ф.3, оп. 2. спр. 18553, арк. 198]. Отже, все будівництво оцінювалося в 2,8 млн. к., з яких Галицьке товариство безпосередньо вкладало тільки 0,2 млн. к. Товариство змінювало назву на „Галицько-Буковинське акціонерне товариство цукрової промисловості у Пшеворську” на чолі з тим же А.Любомирським, дирекцію очолив князь Вітольд Чарторийський. Діловодство майбутнього заводу мало вестися німецькою мовою та мовою партнерів [5, ф. 3, оп. 2, спр. 18553, арк. 1, 3-5, 7, 30-31; 3. – 1896. – 29 берез.; 1. – 1900. – 5 трав., 23 черв., 20 серп.; 14. – 1899. – 5 вер.].

Домовилися, що все постачання цукрових буряків мало здійснюватися на контрактній основі. За контрактом продуцент цукросировини був зобов'язаний: весь свій урожай продавати тільки Галицько-Буковинському товариству по 1,6 к. за 1 ц; при сівбі не висівати насіння у свіжовиорану чи мокру землю і під свіжий гній; своєчасно буряк обробляти; не сіяти на тій же площі інші ущільнюючі культури; доставляти буряк у точно визначений період: з 15 вересня по 15 жовтня цукристістю не нижче 11 % (у перший рік приймали й з нижчим процентом); доставляти буряк до залізничних станцій. Продуцент буряків мав право: одержати кредит 60 к. (під 5 %) на кожен йох під буряком (30 к. після сходів, 30 к. – після другого сапання). Адміністрація заводу брала на себе зобов'язання: продавати продуцентам щонайменше 12 кг насіння на кожен йох посівів; за кожних 100 ц зданої цукросировини платити надвишок 6 гелерів (1 к. = 100 гел.) і видавати 8 кг насіння безплатно, за решту можна було розплачуватися не грішми, а буряком; доставляти по залізниці буряк до заводу за рахунок останнього (з цією метою з часом завод поставив

вагони на станції: Кіцмань, Вашківці, Серет, Веренчанка, Лужани, Неполоківці, Теремблешти). Міністерство залізниць навіть дозволило заводу побудувати залізницю Жучка-Топорівці-Вікно, але цей проект не був реалізований [1. – 1901. – 6 жовт.]; розраховуватися за доставлений буряк не пізніше, як через 14 днів, а до 200 ц – негайно [5, ф.3, оп. 2, спр. 18553, арк. 173-174].

Після завершення підготовчих робіт австрійський імператор Франц Йосиф I 1 серпня 1900 р. дав дозвіл на будівництво цукрового заводу в с.Жучка біля Чернівців. У зв'язку з цим крайовий президент Бургіньон дав розпорядження повітовим управлінням, щоб ті звернулися до сільських громад, церковних парафій, поміщиків, керівників шкіл, до селян і пояснили їм, що завдяки тривалим зусиллям вдалося добитися будівництва цукрового заводу на Буковині, що це в інтересах селян, землевласників. Але для цього потрібна цукросировина, отже, треба вирощувати цукрові буряки [16– 1900. – 10 серп.]. Крайове управління настільки надавало великого значення цьому будівництву, що навіть у своєму приміщенні на 2-у поверсі розташувало тимчасове бюро цього будівництва, де можна було щодня з 9 до 18 год. одержати потрібну інформацію [16. - 1900. – 11 серп.]. Згодом це бюро було розташувати по вул. Мостовій, №514 [16 – 1900. – 30 серп.]. Будівництво заводу присвячувалося 70-річчю від дня народження цесаря Франца Йосифа [16. – 1900. – 18 серп.]. Було розпочато конкурс проектів на будівництво заводу із залученням і місцевих будівельних фірм. З часом влаштовано виставку цих проектів [16. – 19. Оп. – 20 жовт.]. Крім проектів на основну будову, надходили численні пропозиції на постачання обладнання та на будівництво інфраструктури заводу: на асфальтування доріг на території заводу (Відень), на водопостачання і очистку води (Гамбург), на постачання насосів (Відень), на опалення і вентиляцію (Одеса, центральне бюро у Відні), на доставку великих металевих букв для вивіски назви заводу (Відень), апаратуру для перевірки якості цукру (Берлін), електрообладнання (Брюнн, або Брно), труби, проектування парових котлів (Гуммерсбах, Німеччина), сантехнічне устаткування (Гамбург) [5 ф. 320, оп. 2 спр. 2440, арк. 30,36, 43, 46, 47, 48, 54, 55, 56].

Будівництво заводу почалося 18 серпня 1900 р. Збувалася мрія С.Стефановича, але тоді він уже важко хворів, а 28 вересня 1900 р. помер у Відні після важкої хвороби у віці всього 48 років. Наступного дня газета "Czernowitzer Zeitung" вмістила некролог, в якому зазначалося, що "Буковина зазнала важкої втрати – помер її відданий вірний син, людина толерантна, діяльна, фахова, енергійна, знаменитий оратор, відома в усій Австрії, депутат парламенту з 1884 (за іншими даними – з 1891 р. – В.Б.) по 1900 рр. і крайового сейму. Впродовж багатьох років він дбав про піднесення економіки Буковини, особливо сільського господарства, інших галузей, глибокий знавець економічних відносин в краї. Кавалер ордена Франца Йосифа і папського ордена св. Георгія". 5 жовтня тіло його було поїздом доставлене в Чернівці, в урочисто-траурному багатолюдному поході з участю вищих урядовців краю доставлене на уквітчаному катафалку, запряженому трьома парами коней, у вірмено-католицьку церкву, де відспівували покійника прелат Шмідт при допомозі настоятеля цієї церкви Каспровича і настоятеля української греко-католицької церкви К.Костецького. 6 жовтня після виносу тіла з церкви душевні слова про покійника висловив у великій промові д-р, проф. Чернівецького університету Гальбан. Того ж дня покійника доставили в його село Бояни, на цвинтар, де зібралося багато людей, у т.ч. крайовий президент – Ф.Бургіньон, депутати крайового сейму. Виступили депутати сейму Микола Василько, Абрагамович, Степан Смаль-Стоцький, друг покійного адвокат Й.Штршельбіч, дівчина від вірменського шкільного інтернату. Поховано С.Стефановича у сімейному склепі [16. 1900. – 23 вер., 2,5,6,7,9,10 жовт. 36,с. 38]. (Бажано могилу взяти на облік і охорону).

Велося будівництво заводу під керівництвом підрядчика Еліаса Папста і будівельних майстрів Лейба Мейснера та Петера Дамашка [14. - 1900. – 5, 20 серп.]. Будували завод з місцевих матеріалів в основному чернівецькі будівельники та селяни навколишніх сіл. (приміром: Флорчук Володимир, Балан Партемій, Кандель Генріх – з Чернівців, Удодович Василь – з Малого Кучурова та ін.) [5, ф. 320, оп. 2, спр. 2490, арк. 65]. Проте при важкій праці денна плата була низькою, ставлення до робітників брутальне, на що не раз нарікали

робітники. А 1 жовтня 1900 р. тут застрайкувало 400 будівельників, які протестували проти грубого поводження Папста з робітниками, ображань, сумнівних штрафів, надурочних годин праці та інше і добилися часткового задоволення своїх вимог, у т. ч. усунення Папста як підрядчика [6, с. 79]. 17 квітня 1901 р. застрайкувало 30 будівельників (в основному з Рогізни і Старої Жучки), вимагаючи підвищення денної плати з 0,9-1,1 крони до 1-1,4 к. 12 жовтня 1901 р. основні будівельні роботи завершено і завод в урочистій обстановці з посвятою священниками було пущено в дію [1. – 1906. – 16 жовт.]. Директором заводу призначено поляка Годлевського з Варшави [1. – 1903. – 1 лип.], управлінцями – поляків, німців, чехів [17. - 1902 – 27 жовт.].

Головний корпус заводу збудовано з цегли з бетонним фундаментом. Поруч – дві печі об'ємом 75 куб. м і димохід висотою 60 м і діаметром у верхній частині 2,5 м, інші споруди.

Завод було устатковано машинами і обладнанням в основному з Чехії, частково з Німеччини. Зокрема, з м.Пльзень та інших фірми “Шкода” було доставлено і встановлено чотири парові котли з площею нагріву по 220 кв. м і 5 парових машин, 29 насосів, у т.ч. 7 парових, 20 центрифуг, понад 60 різних інших машин і механізмів (бурячні мийки, апарати, мішалки, утфелерозпрідільники, решофери, фільтри, сатураційні котли, випаровувачі та ін. [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 346, арк. 4-13; ф. 327. оп. 1 спр, 338, арк. 4]. У 1910 р. встановлено парову турбіну потужністю 750 кВт німецької фірми АЕГ, у 1911 р., – 1 мотор потужністю 40 кВт (Німеччина). Новітнє устаткування давало можливість щодоби переробляти 8-10 тис.ц цукрових буряків.

У 1903 р. цукрові буряки доставлялися на завод із 135 сіл, в основному з північних повітів Буковини. Необхідне для виробничого процесу вапно доставлялося з Серету, Заліщиків, Фрасина, Старого Кимполунгу, Пожорити, Чудина, дрова – з Фрасина, Гурагумори, Вами, Драгоша, Ватри-Молдавиці, Руської Молдавиці та ін. [5, ф. 3, оп. 2, спр. 19649, арк. 50].

Щоправда, у поспіху не всі виробничі споруди було завершено зразу. До кінця 1901 р. добудовувалося ще приміщення пожежної служби, з 1905 р. будувався цех сушіння жому, до 1907 р. – очисні споруди та ін. [5, ф. 39, оп. 1, спр. 2313, арк. 35, 41].

Працювали на заводі переважно робітники з навколишніх сіл і частково з Чернівців. Приміром, у сезон 1908/09 р. тут щодня було зайнято в середньому по 550 чол., а по закінченні сезону – 150 осіб з фондом річної плати 180 тис. к., у 1910/11 р. – 582 робітники з фондом річної плати 450 тис. к. [5 ф. 3, оп.2, спр 18553, арк. 1 – 112]. П'яту частину серед них становили жінки, 12-13% - підлітки у віці 14-16 років при денній платі чоловіків – 1 – 2,18 к., жінок – 0,8 – 1,1 к. [18, с. 13].

Важка, багатогодинна праця, несприятливі її умови і невисока платня викликали невдоволення працюючих. З цієї причини інколи виникали страйки. Наприклад, на початку грудня 1905 р. робітники припинили тут роботу. Побоюючись радикальних дій робітників, власті стягнули в район заводу поліцію і військо. Але рішучість і організованість робітників змусила дирекцію впродовж доби підвищити заводчанам зарплату [6, с.79].

Монополісти із австрійського Хропінського цукрового картелю, яким не вдалося загальмувати будівництво цукрового заводу на Буковині, не вгамувалися. Їм не хотілося мати нового конкурента поза їх впливом. У відповідь на дозвіл будувати цукрозавод біля Чернівців картель негайно, влітку 1900 р. теж подав прохання до уряду дозволити йому побудувати власний цукрозавод в с. Лужани за кільканадцять кілометрів від Жучки і зразу ж дістав такий дозвіл [34. - 1900. – 25 серп.]. Його завданням було: перехоплювати цукросировину від заводу в Жучці, чинити йому конкуренцію, а як той збанкрутує, закрити і свій завод в Лужанах з тим, щоб і далі ввозити свій цукор на буковинський ринок [4, с. 126]. Адміністрація цього заводу зверталися до продуцентів цукрових буряків не укладати контрактів з заводом у Жучці, обіцяючи свої вигідні умови [16. – 1900. – 12 серп.]. „Ніколи, може, тиранія економічна західних країв не представлялась так ярко, - писала у березні 1901р. газета „Буковина”, - як у боротьбі цукрового картелю проти підносячогося цукрового промислу в Галичині і на Буковині ... Картель побачив небезпеку і рішив за всяку ціну знищити краєвий промисел... У відповідь на се (будівництво заводу в Жучці. В.Б.) картель приступив до будови конкурентної фабрики. Приготовлений вложити в неї

тисячі, стратити всьо, аби лиш знищити краєвий промисел. Як лиш се удасться йому, замкне (закриє. – В.Б.) зараз фабрику і знов привозитиме цукор із заходу” [1. – 1901. - №31]. Ця громадська оцінка не змінилася і пізніше. У звіті Ради крайової агрокультури за 1907 р. зазначалося, що „цукровий завод у Лужанах збудовано не для піднесення цукрової промисловості на Буковині, а з метою конкуренції” [34, оп с.103].

Якими б мотивами не керувалися цукрові магнати, але Буковина замість одного обзавелася разом аж двома цукровими заводами, кожний з яких „не хотів помирати” [1. – 1902. – 15 жовт.]. Щоправда, з часом завод у Жучці все ж був втягнутий у систему Хропінського цукрового картелю [6, оп. с.27].

Однією з найбільш значних проблем, яку доводилося вирішувати керівництву заводу в Жучці, було постачання його цукросировиною, тобто цукровим буряком. Будівництво заводу було переломним моментом у всій попередній агітації за розширення його посівів. Посівні площі під цукровим буряком зросли зі 158 га у 1900 р. до 2686 га у наступному 1901 р. (у 17 разів), 3522 га у 1905 р. Однак внаслідок картелювання цукрової промисловості, обмеження діяльності підприємств у виробництві цукру і, відповідно, зниження ціни цукрових буряків з 2,0 – 2,3 к. у 1905 р. до 1,7 – 1,8 к. у 1906 р. посіви під цукровим буряком починають скорочуватися і становлять: у 1906 р. 2646 га (- 876 га), 1907 р. – 2237 га (- 409 га), 1908 р. – 2187 га (- 50 га), 1909 р. – 2121 га (- 66 га). В цілому ж середньорічні посівні площі під цукровим буряком (вироснував переважно у північних повітах краю) становили всього 2,6 тис. га (явно недостатньо) [20-32].

Тож місцевої цукросировини для двох цукрозаводів вистачало тільки на 40%, решту довозили з Галичини, Румунії, Російської імперії. З цих 40% 3/5 припадало на великих вирощувачів і лише 2/5 – на дрібних [5, ф. 3, оп. 1, – спр. 30540, арк 72]. Одна з причин обмеженого вирощення в краї цукрових буряків полягала в тому, що малоземельні селяни (у 1902 р. господарства розміром до 2 га становили на Буковині 56,7% [4, с. 95] не могли відводити під цю ненадійну культуру значні площі, бо треба було десь вирощувати кукурудзу, картоплю – основні продовольчі культури у селян. До того ж у них не вистачало тяглової сили для глибокої оранки, добрив, значним було дальнотемелля. Тому цукровий буряк вирощувався в основному у великих (понад 100 га) господарствах, які у 1902 р. становили 25% усіх контрактників, але на які припадало 56% усіх посівних площ під цукровим буряком. Але й у великих господарствах площі під цією культурою були порівняно невеликими, бо у власників, орендарів маєтків не було певності у забезпеченні робіт робочою силою (десятки тисяч селян щороку відбували за кордон на заробітки) [5, ф.3, оп. 1, – спр. 30540, арк, 71].

Валові збори цукрових буряків у різні роки сильно коливалися – від 1089 тис. ц у 1905 р. до 241 тис. ц у 1908 р., а в середньому у 1901 – 1912 р. вони становили 577 тис. ц щороку [20 - 32]. Прогнози на стабільну високу їх врожайність не виправдалися, вона коливалася від 309 ц з 1 га у 1905 р. до 115 ц у 1909 р., а середньорічна за 1901 – 1912 рр. – 224 ц/га [20 – 32].

Загалом вирощення цукрових буряків спочатку давалося не просто. У 1901 р. урожай їх був низьким, у 1902 р. буряк на значних площах з’їли шкідники, у 1903 р. настали ранні морози і чимало його вимерзло [33, с.66]. З метою подолання цих труднощів керівництво цукрозаводу за підтримки і участі крайових властей не раз скликало крайові наради продуцентів цукрових буряків, щоб з’ясувати заходи для їх подолання. Перша така нарада за участі кількох поміщиків і орендарів маєтків та багатьох селян із Рогізни, Раранчі, Топорівців, Мамаївців, Малятинців, Ропчі, Чорторії відбулася 14 вересня 1901 р. Якщо поміщики й орендарі маєтків скаржилися на брак робочої сили (бо багато селян їхало на закордонні заробітки) і її подорожчання, на відсутність біржі праці, на невміння селян проривати буряк і численні святкування під час нагальних робіт, то селяни-вирощувачі цукрових буряків - на запізнилу видачу заводом насіння, відсутність сівалок (сіяли вручну), на пошкодження посівів шкідниками і відсутність захисних засобів від них, брак засобів доставки цукросировини, високі дорожні мита, на відсутність складів буряків у селах, високий процент за грошові завдатки, на дозвіл властей використовувати учнів на вирощенні і збиранні буряків та ін. [1. – 1901 – 14 вер.]

Постійним предметом суперечок між заводом і продуцентами буряків була ціна останнього. Спочатку вона була невисокою – 1,6 к./ц. На вимогу продуцентів вдалося з часом підвищити її до 2,5 к./ц, проте з 1906 р. вона почала знижуватися, що знов-таки викликало невдоволення, особливо у продуцентів – селян. 24 лютого 1908 р. у Чернівцях вкотре зібралися збори продуцентів цукросировини за участі представників дирекції заводу і представників крайової влади. Орендар маєтку Шіфер нарікав, приміром, на те, що після того, як Жучківський і Лужанський цукрозаводи уклали між собою угоду щодо ціни на буряк, остання знизилася з 2,5 к. до 2 к., що дало заводам вигоду в 300 к. на кожному вагоні (1 вагон – 100 ц), а продуцентам – збитки. Та думка, що на заході [імперії] ціна буряків не вища, “не може служити для нас мірилом, бо там переважають дрібні продуценти, які самі обробляють поле, а у нас – великі, які мусять наймати за плату робочу силу”, збільшувати капіталовкладення на 5 к. на кожен йох, платити підвищену орендну плату (8 к. за 1 йох), купувати жом уже не по 12 - 16 гелерів за 1 ц, а по 50. що утруднює годівлю худоби. Інший орендар маєтку Арон Готліб із с.Стирче доводив збитковість вирощення цукрових буряків. Вирощуючи їх на площі 186 йохів, затрачаючи на це 52 тис. к., він нібито виручав лише 48 тис., тобто мав збитків на 4 тис. к. На пропозицію орендаря маєтку релігійного фонду в Топорівцях Й.Фішера збори ухвалили рішення: ціну буряків підвищити до 2,5 к./ц; за кожних зданих 100 ц буряків завод повинен видавати 12 кг насіння безплатно; жом повинен доставлятися до станцій на 60% за рахунок залізниці і на 20% - за рахунок заводу; селянським продуцентам 10% жому доставляти до станції безплатно; кожному продуценту буряків відпускати 10% меляси за зниженими цінами. Але з усіх цих вимог Жучківський завод погодився тільки підвищити ціну буряків до 2,1 к./ц [14. – 1908. – 1берез]. У 1910 р. середня вартість 1 ц буряків становила 2,5 – 2,6 к./ц [18, с. 13].

Долаючи певні труднощі, завод налагоджував виробничі процеси, виробництво цукру зростало. Якщо у 1902 р. воно становило понад 30 тис. ц цукру, то у 1908 р. – 80 тис. ц (крім того, 7 тис. ц меляси, 400 тис. ц жому). Цукор збувався лише на Буковині і в Галичині [5, ф.3, оп.2, спр. 18554, арк. 167, 185].

Але якщо труднощі місцевого походження завод долав більш-менш успішно, то важче було здолати різні обмежувальні перешкоди, що походили з владних “верхів”. У зв’язку з підписанням Австро-Угорщиною у 1903 р. т. зв. Брюссельської цукрової конвенції, спрямованої нібито на пом’якшення конкуренції на європейському цукровому ринку, уряд щороку доводив кожному заводу певний обсяг виробництва (т. зв. “контингент”). “Таке установлюване контингенту буде корисне тільки для країв, в котрих цукровий промисел вже розвинений... – писала газета “Буковина”. Для країв, в котрих дана галузь промислу зачинаєсь доперва розвиватись, контингované, котре краєвій продукції не забезпечує краєвої консумції (споживання. – В.Б.), є прямо убійством...” [1. – 1903. – 14 січ.]. Приміром, цукрозаводу в Жучці на 1903 р. визначався контингент в 50 тис. ц, хоч завод міг виробити 160 тис. ц [6, с.23]. Як зазначалося у звіті Буковинської торгово-промислової палати за 1903 р., такий контингент “насправді не відповідає ні потребам краю, ні можливостям цукроварів” [12, с. 12]. У наступні роки контингент цукру для заводу визначався все ж у значно більших розмірах.

Подолавши труднощі перших років становлення, завод почав працювати прибутково і навіть видавати дивіденди акціонерам: у 1904/05 – виробничому році (5%) – 17,5 тис. к., 1906/07 р. – теж саме, 1907/08 р. (10%) – 35 тис. к., 1908/09 р. (8%) – 28 тис. к., 1909/10 р. (15%) – 52,5 тис. к., 1910/11 р. дивіденди становили 20%, 1912/1913 р. – 10%. Успішно розраховувався завод і за кредити релігійному фонду, сплативши йому до 1910 р. процентів на суму 149,8 тис. к. [5, ф.3, оп. 2, спр. 18553, арк. 272, 290]. Збільшувалися і щорічні аванси під майбутні поставки цукросировини. Наприклад, на 1914 р. завод видав їх на суму 1242117 к.[5. ф.3, оп.2, спр. 5683, арк. 5]. Та почалася Перша світова війна, яка нанесла заводу значні збитки.

У 1915 р. він був спалений, значна кількість обладнання вивезена в межі Російської імперії.

Під час окупації краю королівською Румунією завод відновив свою діяльність у 1921 р. як товариство “Жучка”. У 1926 р. ввійшов у “Румунське товариство по експлуатації

цукрових заводів "Лужани" (Туди ж ввійшли і заводи в Хрещатику, Ріпічених (Дорохойський повіт) і Лужанах) [5, ф. 327, оп. 1, спр. 64, арк. 1-9] і тоді ж взятий в оренду на 10 років анонімним цукровим товариством у Бухаресті, у якому головна роль належала Натану Айдінгеру [5, ф. 13, оп. 2, спр. 287, арк. 47]. Офіційна назва: "Жучка", цукрозавод Анонімного товариства, Бухарест з капіталом 25 млн. леїв, 50 тис. акцій по 500 леїв. Безпосереднє керівництво заводом здійснювали адміністратор д-р Йозеф Райс, директор Олександр Щепкін та наглядач Роман Заграй [5, ф. 327, оп. 1, спр. 338, арк. 1-2]. Туди ж було переведено і правління [5, ф. 13, оп. 2, спр. 173, арк. 1; ф. 327, оп. 1, спр. 338, арк. 1-2]. У 1935 р. акції буковинських цукрових заводів придбав румунський король Кароль II. Але господарем він виявився не вельми справним. Взагалі завод і до того і після не раз простоював роками (1930 р., 1932 р., 1933 р., 1935 р., 1937 р. [5, ф. Р.- 764, оп. 2, спр. 7]. Наприклад, у 1930 р. для заводу цукрові буряки вирощували 11 тис. господарів. Але завод не міг їм виплачувати за цукросировину [5, ф. 13, оп. 2, спр. 287, арк. 18].

Але у зв'язку з тим, що завод під час Першої світової війни зазнав значних руйнувань та розграбування обладнання, була потреба в його серйозній відбудові і дообладнанні. Впродовж 20-30-х років тут було відбудовано чи збудовано заново із цегли і бетону низку об'єктів: у 1920 р. – слюсарню і столярню майстерні, у 1922 р. – склад матеріалів, вагову, контору, насосну станцію з бетонним водоводом, конюшню, відстійники, два резервуари для мазуту та ін.; у 1928 р. – 4 склади цукру, 2-поверхове приміщення головної контори, електричну вагу для зважування вагонів з сировиною і вагову будку при ній, водокачку, автотараж, 4 бурячні з гідравлічним транспортером, 2 мелясні резервуари залізні діаметром 5 м і висотою 8 м, мережі освітлювальну, телефонну, водопровідну, каналізаційну, пожежну, паровозне депо, залізничну сітку (6100 м) широку і вузьку, бетонну яму (80 м х 30 м х 2 м); у 1930 р. – резервуари – мелясовий діаметром 18,9 м і висотою 10,2 м, для мазуту 3,8 м х 2,5 м, для моторної нафти 40 м х 2,5 м х 2 м, для бензину 3,8 м х 2,5 м х 3,5 м; у 1932 р. – насосно-мазутну станцію. У 1933 р. – металеву огорожу 1320 м х 2,5; у 1935 р. – навіс для сівалок та ін. Крім того, було споруджено у 1922-1934 рр. житлові будинки: 2-поверхових – 6, одноповерхових – 6, а також господарські будівлі при них.

Всього навесні 1940 р. завод для виробничих цілей мав 34 наземні споруди (у т.ч. 23 з твердого матеріалу – цегли, бетону), 24 підземні і напівназемні об'єкти, а також 28 житлових і господарських будівель [5, ф. Р-764, оп. 2, спр. 346, арк. 1-5]. (У 1923 р. було всього 23 об'єкти) [5, ф. 51, оп. 2, спр. 7, арк. 1-15].

У значній мірі було оновлено обладнання. Зокрема встановлено: у 1921 р. – 2 парові машини і паровий насос чеської фірми "Шкода"; у 1923 р. – 3-фазний електрогенератор німецької фірми АЕГ ("Allgemeine elektrische Gesellschaft" "Загальна електрична компанія"); у 1928 р. – 3 парові котли системи "Фарберн" і "Корнвалійський" з площею нагріву по 420 кв. м та паровий насос "Першого Брюннського машинобудівного заводу" (Чехословаччина); парову турбіну фірми АЕГ потужністю 560 кВт, 23 автоматичні насоси німецької фірми "Шіф і Штірн", розподільний електрощит (Німеччина), двигун внутрішнього згорання "Deutsch" (Німеччина), двигун внутрішнього згорання "Ланг" (Будапешт), 3-фазний трансформатор німецької фірми "Сіменс і Шуккерт" на 750 кВт, автоматичну станцію німецької фірми Сіменс-Гальске"; у 1930 р. – паровий насос фірми "Вейс і Монський"; у 1934 р. – паровий котел марки "Вулкан" (Бухарест) з площею нагріву 494 кв. м; у 1935 р. – паровий котел "Корнвальд" площею нагріву 36 кв. м та ін. Крім того, впродовж 20-30-х років встановлено 19 відцентрових насосів "Шкода", 7 парових насосів, 5 електромоторів та ін., придбано 2 паровози і 22 вагони, 35 вагонеток, 2 автомобілі, понад 150 бурякових сівалок, 30 возів та ін. [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 346, арк. 1-19; ф. 327, оп. 2, спр. 338, арк. 2].

Станом на 1932 р. вартість приміщень заводу становила 51,4 млн. леїв, обладнання – 109,7 млн. леїв (6 силових парових котлів, 5 опалювальних котлів, 1 трьохфазний електрогенератор потужністю 750 кВт і 4 по 138 кВт та ін.) [5, ф. 327, оп. 1, спр. 109, арк. 10; спр. 338, арк. 2-3]

Завод перейшов в основному на рідке паливо. Наприклад, на початку 30-х років тут спалювалося на рік 3 тис. т рідкого мінерального палива, 26 т моторини, 12 т бензину, 77 т дров, 30 т кам'яного вугілля, 20 т коксу [5, ф. 327, оп. 1, спр. 338, арк. 6].

Сировина на завод поступала в основному з буковинських сіл, частково – з бесарабських на основі укладених контрактів. Приміром, у 1925 р. цукрові буряки для заводу вирощувалися на площі 15 тис. га., у 1926 р. – на площі 11 тис. га. Тому і кількість перероблених за рік буряків була різною: у 1925/26 р. – 260 тис. т у 1926/27 р. – 220 тис. т [5, ф. 327, оп. 1, спр. 64, арк. 9]. У 1928 р. завод переробляв щодоби 10 тис. ц буряків [5, ф. 327, оп. 1, спр. 109, арк. 9].

У 1935 р. на заводі було перероблено 136 тис. т цукрових буряків (по 5,7 тис. леїв за тонну) і вироблено 20530 т цукру на 227 млн. леїв. Проте на Буковині його було спожито лише приблизно 4,3 – 4,5 тис. т, решту продано в інші міста і села Румунії [5, ф. 327, оп. 1, спр. 467, арк. 1]. Приміром, з квітня 1939 р. по березень 1940 р. зі складів заводу “Жучка” було продано 20723,8 т цукру, зокрема в Бухарест – 40 т, Галац – 20 т, Васлуй – 10 т, Бирдлад – 15 т і т.д. по 14 тис. леїв за тонну. [5, ф. 327, оп. 1, спр. 463]. Колектив заводу в 1932 р. складався з 22 чол, адміністрації і техніків, (з них 21 румун) 24 робітники кваліфікованих, 14 некваліфікованих, у т.ч. 1 жінка. та ін. Цікаво, що у відомості про національну приналежність персоналу значилися графи: “румуні”, “угорці”, “німці”, “австрійці”, “чехословаки”, “італійці” і остання графа “інші”. Тобто, представників корінного населення – українців [5, ф. 327, оп. 1, спр. 338, арк. 3] у офіційних документах навіть не значилося.

Оплата праці відзначалася значною контрастністю: представники адміністрації одержували від 3,6 тис. леїв до 35 тис. леїв, в середньому 19,3 тис. леїв на місяць; техніки 7,2 -13,5 тис., в середньому 10,35 – тис. леїв; робітники кваліфіковані – 2,5-4 тис., в середньому 3,25 тис. леїв. Денна плата некваліфікованих в середньому становила від 30 до 100 леїв, в середньому 65 леїв [5, ф. 322, оп. 1, спр. 338, арк. 4].

З встановленням на Північній Буковині у 1940 р. радянської влади завод було націоналізовано як підприємство республіканського підпорядкування і оцінено в 5,2 млн. крб. [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 346 арк. 25]. Належав він до Голоцукру Наркомату харчової промисловості СРСР [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 348, арк. 1]. Директором заводу було призначено Аляб'єва М.І., головним бухгалтером – Павленка І.П. [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 346, арк. 11-]. З осені 1940 р. завод почав виробничий сезон. Працював 47 діб, на ньому було зайнято 1022 чол. Було перероблено 568260 ц. цукрових буряків і вироблено 82069 ц цукру (в середньому 2489 ц щодоби), 21074 ц меляси, 386414 ц жому [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 127, арк. 27]. На наступний 1941 р. було укладено сотні контрактів з селянами на поставу цукросировини [5, ф. Р. – 764, оп. 1, спр. 12, арк. 1-125].

Але почалася війна. Німецько-румунські війська зайняли завод 8 липня 1941 р. Радянській владі евакуювати нічого не вдалося. Завод перейшов у попередню власність. Зразу ж прибув уповноважений компанією директор Константин Поружник. В роки війни завод діяв не на повну потужність. При відступі у березні 1944 р. німецько-румунськими окупантами обладнання заводу демонтовано, частково вивезено, решту пошкоджено, приміщення піддано руйнуванню, чим завдано шкоди на 9,3 млн. крб. (у тогочасному курсі штабі цін) [5, ф. Р. 764, оп. 2, спр. 348, арк. 1-3].

Після відновлення радянської влади директором заводу тимчасово був призначений Горба А.Д. (незабаром, з 1945 р. директором знову став Аляб'єв М.І.), головним бухгалтером – Рабінович І.Л., головним інженером – Етліс М.І., начальником планового відділу – Шворикопер А.П. [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 348, арк. 10].

Відбудова заводу почалася у квітні 1944 р. Було відремонтовано 8 котлів, заводську турбіну потужністю 900 кВт, майстерні, сільгоспінвентар, головне приміщення. Багато праці доклала при цьому бригада теслярів Ф.Круля. Робітник Надворський Владислав зібрав деталі і відремонтував дизельний мотор [8, с. 269]. Розпочато будівництво рафінадного цеху потужністю 120 т на добу [5, ф. Р.- 764, оп. 2, спр. 130, арк. 1-3.].

Завод діяв на основі спеціального положення, за яким він входив до Львівського цукротресту, а останній – до союзного тресту цукрових заводів і цукрокомбінатів; завод вважався самостійною господарською одиницею з власним рахунком у банку, печаткою і повинен був діяти на основі господарського розрахунку, плану, стахановських методів роботи і новітньої технології. За положенням заводом керував директор, якого призначав

(і звільняв) Наркомхарчопром СРСР за поданням директора тресту і Головцукру [5, ф. Р. 764, оп. 2, спр. 7, арк. 2].

До 1949 р. завод (розташований по вул. Хотинській, 4) називався “Чернівецький цукровий завод “Жучка” і підпорядковувався Львівському цукротресту”. Після побудови у 1949 р. рафінадного цеху його переіменовано в “Цукрокомбінат”, у 1957 р. – “Чернівецький цукротрест” Станіславського раднаргоспу, у 1962 р. з приєднанням до нього Чернівецького спиртзаводу як окремого цеху – “Чернівецький цукроспирткомбінат”, у 1963 р. – Чернівецький цукроспирткомбінат” Тернопільського раднаргоспу, у 1964 р. після відокремлення спиртцеху – “Чернівецький цукрокомбінат” [5, ф. Р. - 764, оп. 2, спр. 7, спр. 31; спр. 503; спр. 593], з 1966 р. (після ліквідації раднаргоспів) – “Чернівецький цукрокомбінат” Тернопільського цукротресту Головного управління цукрової промисловості Мінхарчопрому УРСР, з 1986 р. – “Чернівецький цукрозавод”, з 2000 р. – ВАТ “Чернівецький цукрозавод” [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 7; спр. 31; спр. 503; спр. 593; 2. – 2001. – 10. жовт.].

У 1944 р. на заводі працювало 365 осіб, у т.ч. інженерно-технічних працівників 23, службовців 35. Повністю завод відновив свою діяльність у 1945 р. Тут діяли: 9 парових котлів потужністю 2654 куб. м пари на годину, 17 парових машин, парова турбіна потужністю 560 кВт, 3 генератори, у т.ч. один трьохфазний потужністю 750 кВт, 2 генератори постійного струму, 35 двигунів, 43 електромотори. Вироблено 942 тис. квт. – год. електроенергії.

На заводі працювало 500 осіб (у т.ч. 405 робітників, 15 інженерно-технічних працівників, 25 службовців), на заготівлі сировини в області – 257. Серед працюючих було 165 жінок. Фонд заробітної плати склав 2,3 млн. крб. (у т.ч. для робітників – 1,77 млн. крб.). В області завод мав понад 20 бурякових пунктів. Того ж року завод виробив 80590 ц цукру-піску на 2,3 млн. крб., меляси – 34088 ц, жому свіжого – 453056 ц, жому сухого – 3300 ц [5, ф. Р. – 764, оп. 1, спр. 22, арк. 33,42-43, 52-53]. У першому повоєнному 1946 р. через посуху, неврожай, обмеження виробництва чисельність працюючих практично не зростала. Тут було зайнято 509 осіб, у т.ч. 22 інженерно-технічних працівники, 24 службовці, 22 – молодший обслуговуючий персонал, 32 - на залізничному транспорті заводу, 13 – на автотранспорті. Кваліфікованих робітників числилося 246, заготівельників сировини – 90, працівників відділу робітничого постачання – 42. Із 56 чол. керівництва заводу 8 були росіянами, 42 українцями, 6-євреями. За соціальним походженням: 16 – з робітників, 29 – із селян, 11 – із службовців. Місцевих осіб керівного (здебільшого нижчого) складу числилося 33 (59%). Плинність кадрів того року склала 67 чол. (13%) [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 781, арк. 2].

Але труднощі післявоєнної відбудови відчувалися у всьому. У зв'язку з нестачею рідкого палива у 1946 – 1947 рр. завод переведено на вугілля (сілезьке, згодом донецьке). (До речі, на вугілля були переведені також Зарожанський цукрозавод у Хотинському р-ні завод “Хрещатик” у Заставнівському р-ні) [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 134, арк. 8]. Це питання не раз обговорювалося у 1946-1947 рр. на технічних нарадах заводу за участю директора Аляб'єва М.І., головного інженера Цермана М.Д., старшого теплотехніка П'ятницького Б.В., інженера – будівельника Фрідмана Л.М., начальника проектного відділу Масловського, інженера-будівельника Бланкмана М.М., заступника головного інженера Штейнберга Я.Ф., інженера-будівельника Балана, змінного теплотехніка Перела М.Ш., начальника монтажної дільниці Будякова А.В., бригадира будівельників Козака та ін. Було вирішено демонтувати стару котельню, розібрати блоки і фундаменти 4 котлів системи “Фарберн” і Корнвалійського і замінити 2 водотрубними котлами з поверхнею нагріву по 300 кв м з механічними топками. 4 котли високого тиску переводилися на ручні топки з механічними решітками. Мазутний склад перетворювався у вугільний. До котельні підводилася залізниця для вивантаження вугілля і завантаження шлаків. Біля котельні викопано траншею глибиною 2,5 м і довжиною 40 м, встановлено дробилку і скреперну лопату. Мелясові баки перенесено. Ці та інші роботи вимагали значних коштів – 2859 тис. крб., хоч у технічному відношенні це був крок назад [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 134, арк. 8; спр. 135, арк. 8-11]. Передбачалося, що завод щодоби перероблятиме 12 тис. ц цукрових буряків.

Але обставини вносили свої корективи. Внаслідок посухи і неврожаю 1946 р. було перероблено всього 160 тис. цукрових буряків і вироблено лише 21 тис. ц цукру – майже в

4 рази менше, ніж у попередньому ще воєнному 1945 р. А навесні 1947 р. в жомовій ямі заводу можна було бачити страхітливу картину: сотні голодних людей з області, з Молдавії, як ті мурахи копошилися в смердючій багнюці, вибираючи жом у мішки, доставляючи його голодним сім'ям. Там жом мили, сушили, пекли з нього "котлети" чи споживали в іншому вигляді, тамуючи голод, хворіючи, а то й помираючи від таких "наїдків". Звичайно, якби радянська влада не забрала у селян в рахунок податків 1946 р. весь скупий тогорічний ужинок, голод не мав би в області таких катастрофічних наслідків (за неповними даними тут померло від голоду щонайменше 17 тис. чол.) [39, с.86.].

З цієї та інших причин будівництво рафінадного цеху затяглося майже на 5 років. Став він до ладу 20 листопада 1949 р. На ньому було встановлено: паровий котел з поверхнею нагріву 440 кв м, парову машину клапанну системи "Ересте-Брюннер" потужністю 250 к.с., 5 насосів, генератор "Ельсіота", що приводився в дію цією ж паровою машиною, генератор на 180 кВт (500 вольт, 750 ампер), 14 електромоторів потужністю 150 кВт та ін. Цех являв собою 3-поверхове приміщення довжиною 60, шириною 16 і висотою 13 м з бетонним перекриттям. Дах – дерев'яний каркас, покритий жерстю, підлога бетонна. Стіни цегляні оштукатурені, всередині побілені [5, ф. Р. 764, оп.2, спр. 167, арк. 2-5].

Завдяки здійсненню технічних заходів добова переробка цукрових буряків у 1949 р. порівняно з 1948 р. зросла на 1 тис. ц і становила 12,3 тис. ц [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 171, арк. 77]. Значні заходи з технічного оснащення виробництва було здійснено у 1952-1953 рр.: закуплено 17 тракторних лопат (їх стало 24), в результаті чого навантаження цукросировини прискорилося в 10 раз; встановлено 100-тонну вагу для зважування вагонів з буряком, камневловлювач, 2 мийки буряків, 2 нові дифузійні батареї, чим зменшено втрати цукру в жомі; введено прогресивну переддефекацію. Замінено насоси на відцентрові. Реконструйовано випарну станцію і встановлено 4 випарних апарати, 10 напівавтоматичних центрифуг для пробілювання цукру. У рафінадному відділенні введена очистка карборафіном через фільтри-преси. І що особливо важливо - котельню з твердого палива переведено все-таки знову на паливо рідке, споживання якого з кожним роком зростало (з 13,2 тис. т у 1957 р до 23,5 тис. т у 1972 р.) [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 262, арк. 119; спр. 949, арк. 76]. Зате скорочувалося використання вугілля: з 13,6 тис. т у 1957 р. до 3 тис. т і менше у наступні роки [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 262, арк. 119; спр. 949, арк. 76]. Кількість парових турбін збільшилася: з 1 потужністю всього 560 кВт у 1946 р. до 5 у 1953 р. потужністю 6860 кВт [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 45, арк. 59; спр. 210, арк. 72].

У 1954 р. було встановлено турбогенератор потужністю 3,2 тис. кВт, новий паровий котел, 3 решофери бурякового соку, 2 нових вакуум-апарати, замінено 2 центрифуги в рафінадному цеху, низку відцентрових насосів та ін. [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 222, арк. 184]. Будувалося кілька об'єктів (у т.ч. 8-квартирний будинок для працівників заводу) і у 1955 р. [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 234, арк. 345-360].

Помітні нововведення здійснювалися практично у всіх цехах і відділеннях: бурякопереробному, сокоочисному, продуктивному, ремонтно-силовому, електротехнічному, котельному, рафінадному, транспортному та ін.

Зрозуміло, що такий обсяг робіт потребував значних фізичних й інтелектуальних зусиль трудового колективу. Помітний вклад у цю справу внесли слюсарі, котельники, монтажники: Кирилюк Д.П., Жосул П.А., Ланівецький, Бучинський, Засць Є.І. (бригадир слюсарів), Ільницький, Пауш В.А., Катап Н.В., Меленко Г.І., Кива К.П., Махонько П.О., майстри Заводюк, Супрович С.І., Глазар І.І., Глазар Ф.І., інженери Жук В.Л., Ткачук К.І., головний інженер Мехеда В.П., інженер рафінадного цеху Рождов Н.І., головний механік Додик М.А., токарі Коновалов С.А., Козловський І.М., Кондецький Ф.В., Подільчук С.С., електрозварники Башок Г.Я., Губич С.Ф., Мельник А.Г., Супрович С.І., Годовенко Ю., Мосул П., раціоналізатори Поляков Ю.М., Барсукова Н.І., ковалі Масловський І.А., Томченко та ін.

У подальшому кожного року на заводі дещо вдосконалювалося, оновлювалося, замінювалося. Приміром, впродовж 1958-1963 рр. придбано 11 новітніх на той час лічильних машин. З 1963 р. ТЕЦ заводу перейшла на природний газ [5, ф. Р. – 763, оп. 2, спр. 556, арк. 80]. 1968 р. вона була реконструйована, що дало можливість збільшити

виробництво електроенергії з 1646 тис. квт. год. у 1948 р. до 18445 тис. у 1972 р., тобто в 11 раз [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 171, арк. 79; спр. 760, арк. 87; спр. 919, арк. 56]. Кількість силових трансформаторів на заводі зросла з 1 потужністю 750 кВт у 1946 р. до 6 потужністю 33410 кВт у 1968 р. [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 45, арк. 59; спр. 760, арк. 87]. Водночас завод все більше використовував електроенергії із загальнодержавної мережі, зокрема системи “Вінницяенерго”: у 1968 р. – 712 тис. квт-год., 1970 р. – 1449 тис. квт-год., 1972 р. – 1342 тис. квт. год. [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 760, арк. 87; спр. 871, арк. 109; спр. 949, арк. 56]. У зв’язку з цим поступово скорочувалася кількість парових машин (з 15 у 1946 р. до 2 у 1956 р., зате з кожним роком зростала кількість економічно більших вигідних і економічно сприятливіших електромоторів: з 43 у 1946 р. до 597 у 1968 р. [Ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 45, арк. 59; спр. 760, арк. 87; спр. 871, арк. 109; спр. 949, арк. 56].

Впродовж 1969 р. здійснено реконструкцію буряко переробного цеху: встановлено безперервнодіючий апарат ДДС – 30, замінено 2 бурякорізки і всі їх переведено на електродвигуни. Встановлено 4 дискові фільтри для фільтрації сиропу, замінено 28 одиниць насосно-компресорного обладнання, центрифуги 2-го продукту БМА переведено в окрему прибудову, здійснювалася автоматизація деяких виробничих процесів [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 841, арк. 1].

У 1970 р. встановлено 112 шт. нового обладнання і механізмів 70 назв на 179 тис. крб. А загалом вартість основних фондів заводу істотно зросла і становила того ж 1970 р. майже 7 млн. крб. [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 871, арк. 112, 149, 151].

У 1971 р. введено в дію новий паровий котел і турбіну [9а – 1972. – 30 січ.]. Значні капіталовкладення здійснено для поліпшення матеріальної бази цукрокомбінату і в 1972 р. – на 491 тис. крб. Будувалися очисні споруди, розширювалася ТЕЦ, було придбано нові машини і механізми: 2 буртоукладочні машини, 1 трактор-лопату, переддефекатор, 10 електромоторів, 21 насос, різні прилади, фільтри, вентилятори тощо. Правда, був придбаний того року і один об’єкт невиробничого призначення – бюст Леніна вартістю 2320 крб., тобто він коштував стільки, скільки півтрактора-лопати [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 949, арк. 123].

Нові виробничі потужності введено на підприємстві і в 1975 р. [9а – 1976. – 14 лют.].

Відбувалися зміни і в заводському транспорті. Кількість паровозів у першій половині 50-х років зросла з 3 до 6. Але згодом скорочується до 2 у 1972 р. і 1 тепловоза. Аналогічною була ситуація і з вагонами: їх число скорочується з 20 (у т.ч. 6 платформ) у 1953 р. до 2 у 1972 р. Зникають і вузькоколійки, внаслідок чого довжина залізничної колії скорочується з 6 тис. до 1800 м. Щось подібне відбувалося і з автотранспортом. З початку 50-х років, коли виробники цукросировини (колгоспники) мали лише мізерну кількість автомобілів, завод утримував значну автоколону (125 вантажівок у 1951 р.) Але в міру придбання колгоспами власного автотранспорту і доставки цукросировини до заводу чи бурякопунктів відпала потреба утримувати заводу таку кількість вантажних автомобілів, у 1972 р. їх числилося на заводі всього 20 (зате легкових, спецавтомобілів, автобусів – 7). [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 194, арк. 103; спр. 949, арк. 134, 136].

Щодо площі загальної інфраструктури заводу, то станом на 1.І. 1973 р. він займав 89,74 га: 20,6 га – під виробничими будівлями, 22,06 га – під кагатним полем, 15,7 га – під відстійниками, 13,98 га – під бурякопунктами. 8 га займали городи працівників заводу, 6 га – робітниче селище [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 949, арк. 98].

В структурному відношенні завод станом на 1985 р. включав 13 цехів і відділів, 5 бурякозаготівельних пунктів, зокрема при заводській, Вашковецький, Оршовецький, Глибоцький, відгодівельний пункт і цукрорадгосп з 4 відділеннями.

Як і завжди, найактуальнішим для заводу було постачання його сировиною. Слід, однак, зазначити, що із завершенням радянською владою до початку 50-х років колективізації (насилницької в своїй основі) дрібних селянських господарств у великі колективи (колгоспи, фактично одержавлені) вирішення цієї проблеми для заводу було значно спрощено і полегшено. За наказом владних структур і засівалася відповідна площа цукрових буряків, і доставлялася до одного із цукрозаводів області. Для Чернівецького цукрові буряки вирощувалися в незначній кількості у власному радгоспі (у двох відділення –

Маморниця і Герца), що мав площу 1462 га, а в основному – у колгоспах Чернівецької та Станіславської (Івано-Франківської) областей і в Молдавії на основі державних планів поставок (закупок) сировини.

Так, у 1953 р. в Чернівецькій обл. його вирощували 135 колгоспів, в МРСР – 26 – всього на площі 17031 га. Їх обслуговували 16 МТС (в Чернівецькій обл. – 12, в МРСР – 4). Для посіву завод надав 5556 ц насіння, мінеральні добрива, які були висіяні на площі 12013 га (по 1,5 ц/га). Того ж року було заготовлено для заводу 3610,1 тис. ц цукрових буряків, у т.ч. 2566,6 тис. ц в Чернівецькій обл. і 1034,5 тис. – в МРСР. Для полегшення доставки цукросировини завод мав у різних місцях 14 бурякопунктів, звідки вона доставлялася на завод [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 210, арк. 161-165, спр. 234, арк. 362].

У 1955 р. в Чернівецькій обл. буряк для заводу вирощувався у 105 колгоспах на площі 9260 га, в МРСР – у 9 колгоспах на площі 2800 га, в Станіславській обл. – у 15 колгоспах на площі 1570 га, всього на площі 13630 га, але зібрано було лише з площі 12084 га, на решті площ буряк пропав. Скоротилося й число бурякопунктів, розташованих у Петрівцях, Великому Кучурові, Кіцмані, Вашківцях (Вижницького р-ну), Глибокій, Оршівцях, Снятині і Липканах. Радіус доставки цукросировини до цих пунктів коливався від 6 до 30 км і більше [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 234, арк. 310-316].

У 1957 р. площі під цукровим буряком зросли до 15766 га, у т.ч. у Чернівецькій обл. – 11061 га у 271 колгоспі, в Станіславській обл. – 1595 га у 37 колгоспах, у МРСР – 3110 га у 51 колгоспі [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 262, арк. 178].

У 1961 р. буряк для заводу вирощувався на площі 14089 га, у т.ч. у 66 колгоспах Чернівецької обл. на площі 10679 га (урожайність 241 ц/га), у 12 колгоспах МРСР на площі 3240 га (в Липканському р-ні, урожайність 297 ц/га), в радгоспах області на площі 170 га (урожайність 306 ц/га). Для посіву завод видав того року (як і кожного) 4117 ц насіння [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 465, арк. 164-165].

Хоч урожайність буряків в області у різні роки була різною, (а в середньому у 1965-1971 рр. 288 ц/га), його більш-менш вистачало для завантаження виробничих потужностей впродовж виробничого сезону. Якщо у 1946-1950 рр. завод переробляв щороку в середньому по 102 тис. т цукрових буряків, то у 1951-1960 рр. – по 295 тис. т, у 1961-1972 рр. – по 356 тис. т, виробляючи щороку цукру-піску з буряків відповідно по 13 тис. т, 35 тис. т і 45 тис. т. З 1960 р. завод почав переробляти кубинський цукор-сирець з тростини (приміром, у 1961 р. – 21,3 тис. т. 1972 р. – 17,3 тис.т). Тому загальний щорічний обсяг виробленого заводом цукру-піску був дещо вищий і становив у 60-ті- на початку 70-х років 56 тис. т, у кінці 80-х років – 74 тис. т. Добова переробка цукрових буряків зростала і становила у виробничий сезон 1946-1950 рр. 1130 т, 1951-1960 рр. – 1740 т, 1961-1972 рр. – 2270 т, а добове виробництво цукру-піску з буряків відповідно 140 т, 230 т і 300 т. Вихід цукру-піску до ваги буряків за вказані роки щонайбільше становив 13,8%, найменше – 10,2%, а в середньому за вказані роки 12,5%, 12,2%, 12%. Тривалість виробничого сезону коливалася від 81 доби у 1947 р. до 221 доби у 1958 р., але в середньому у 50-х роках становила 168 діб, у 60-х – на початку 70-х рр. – 135 діб. Продовженню виробничого сезону сприяла переробка цукру-сирцю, вихід цукру з якого коливався у межах 88,8-91,6%. З пуском у 1949 р. рафінадного цеху більша частина цукру-піску йшла на виготовлення рафінаду, середньорічне виробництво якого у 50-ті роки становило 36 тис. т, у 60-ті – на початку 70-х - 48 тис.т.

Побічним продуктом (відходами виробництва) були кормова меляса і жом, які надавалися господарствам – постачальникам цукросировини як цінний корм для худоби. У 1946-1950 рр. середньорічна кількість меляси з буряків становила 4 тис. т, у 1951-60 рр. – 15 тис.т, 1961-1972 рр. – 17 тис. т. Меляси з цукру-сирцю у 60-ті – на початку 70-х рр. виходило у межах 1,5 тис. т. Об'єктивно порівняно значна кількість меляси означала втрату цукру у відходах. Та найбільшими за масою відходами був свіжий жом (у 1946-1950 рр. – 92 тис. т, 1951-1960 рр. – 195 тис. т, 1961-1972 рр. – 198 тис. т) і жом сушений (відповідно 3 тис. т, 6 тис. т і 4,5 тис. т.) та у брикетах (Підрах. за річними звітами заводу 1946-1972 рр.).

Цукор Чернівецького заводу споживався як у Чернівецькій області, так і в інших областях України, СРСР. Приміром, у 1972 р. він відвантажувався в Харківську, Сумську, Кіровоградську, Миколаївську, Черкаську, Полтавську області [5, ф. Р. – 764, оп. 2,

спр. 949, арк. 76]. На експорт йшло порівняно мало. Наприклад, у 1964 р. його було експортовано із заводу 8,3 тис. т (14% від усього виробництва [5, ф.Р. – 764, оп.2, спр. 598, арк. 150]).

Звичайно, що приводили в рух всі виробничі потужності, забезпечували виробничий процес люди: робітники, інженерно-технічні працівники, службовці, молодший обслуговуючий персонал, які всі разом становили промислово-виробничий персонал. Крім того, завод мав господарські підрозділи в області і за її межами, де теж трудилися його працівники: робітники радгоспу, бурякопунктів, транспорту, заготовельники та ін. У повоєнне десятиліття контингент працюючих інтенсивно зростав: з 670 чол. у 1946 р. до 1818 у 1956 р. Але таке зростання відбувалося в значній мірі за рахунок заготівельників та інших працівників на периферії. Наприклад, у 1954 р. серед 1732 працюючих 789 (46%) не належали до промислово-виробничого персоналу. У наступні роки з більш чітким оформленням стосунків з колгоспами-виробниками та з використанням привізного сирцю відпала потреба у такій значній кількості непромислового персоналу. У 1970 р., приміром, серед 1152 працюючих він складав всього 218 (19%). В цілому середньорічне число працюючих на заводі у 1946-1950 рр. становило 968 чол., 1951-1960 рр. – 1532, 1961-1972 рр. – 1196 чол. Середньорічний промислово-виробничий персонал за ті ж роки відповідно становив 523, 987 і 943 особи, у т.ч. робітники 452, 898 і 786 чол., інженерно-технічні працівники 23, 43 і 70 осіб, службовці – відповідно 21, 28 і 35 осіб. Отже, за чверть століття промислово-виробничий персонал зріс на 45%, у т.ч. число робітників – на 43%, інженерно-технічних працівників – у 3 рази, службовці в – на 40%. Непромислово-виробничий персонал за той же період скоротився на 63%. Число жінок серед промислово-виробничого персоналу зростало десь до середини 50-х років (з 165 у 1945 р. до 497 у 1956 р.), становлячи 22-27%, а у наступні десятиліття скорочувалося, особливо на найважчих роботах [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 22, арк. 43; спр.249, арк. 65]. Середньорічні фонди заробітної плати на заводі становили у 50-ті роки 7557 тис. крб. (у т.ч. промислових робітників – 5898 тис.крб., інженерно-технічних працівників – 542 тис. крб. службовців – 214 тис. крб.), у 60-х – на початку 70-х рр. – відповідно 1210 тис. крб. (зниження не фактичне, а у зв'язку з деномінацією карбованця з 1960 р. у співвідношенні 10:1). Фактично було зростання у 1,6 раза порівняно з 50-ми роками. [Підрах. за річн. звітами заводу за 1946-1972 рр.].

Особливо значною була роль керівного складу персоналу: директорів, їхніх заступників, головних інженерів, інженерів цехів і відділень, техніків, економістів, головних бухгалтерів та ін. Після війни впродовж 15 років завод очолював директор Аляб'єв М.І., який багато зробив для зміцнення матеріальної бази виробництва, формування трудового колективу, підвищення майстерності виробників. Його справу продовжували з 1959 р. Додик М.А., з 1960 р. – Чорний І.Л., з 1961 р. – Диханов І.Н., з 1964 р. – Чорний І.Л., з 1968 – Мазур А.А., згодом Решитилов, Мельник С.О., Лисенко П.Ю. та ін. Головними інженерами в різний час були Етліс М.І., Церман М.Д. Мехеда В.П., Чорний І.Л., Кац Е.Б., Шабліовський Ю., та ін., головними бухгалтерами – Павленко І.П. Рабінович І.Л., Гольденберг С.М., Доготар Б. та ін.

Певні здобутки підприємства забезпечували кадри спеціалістів та робітники на різних виробничих ділянках. У 50-х роках, наприклад, сумлінністю в роботі відзначалися: апаратники рафінадного цеху Любинецький Р.М., Заєць В., Галушко Г., вістонщики рафінаду Адам'юк, Піц М.І., пресувальниці рафінаду Вудвуд Марія, Верстюк Ольга, пресувальник Максимець А.В., пресувальниця цукру Натолочна, вістонщиці цукру Ротар і Попович, апаратники по випуску цукру-піску Андрійчук [Ф.Р. – 764, оп. 1, спр.198, арк. 16]., колільщиці рафінаду Луцак Мідора, Кондецька Юля, Черній Стефанія, Васелька [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 234, арк. 102], ножоточильниця Фрятіна Ганна, котельниці Рошка Савета, Дем'янюк Марія [5, ф. Р. – 764, оп.2, спр. 210, арк. 174], столяр Стратійчук І., вантажники Джоган В.І. [5, ф. Р.764, оп. 2, спр. 222, арк. 194], Данилов Д.І. [5, ф.Р. – 764, оп. 2, спр. 234, арк. 345] залізничник Веренько І.Г. [5, ф.Р. – 764, оп. 2, спр. 22, арк. 194] та ін.

У 60-х – на початку 70-х рр. відомими були своїми успіхами слюсар Факас Д.С. [9, с.162], наладчик устаткування Заєць Є.О. та ін., робітники Сердулець А.Є, Пилипчук П.П., Масловський Д.Ф., Ревич П.Г. та ін. [9а. – 1968. – 14 груд.]. За I квартал 1966 р. завод був відзначений серед кращих підприємств галузі [9, с.165].

Разом з тим в роботі заводу були й недоліки. Приміром, у 1962 р. неодноразовими були зупинки заводу [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 5-11, арк. 3]. Через недосконале обладнання були втрати цукру в жомі. Нове обладнання, яке закуповувалося, бувало тривалий час не встановлювалося. Наприклад, станом на 1.І. 1959 р. на заводі ржавіло 95 одиниць невстановленого обладнання на 923,2 тис. крб. [5, ф. Р. -764, оп 2, спр.283, арк 139]. Хоч на заводі було порівняно багато транспортних засобів, але чимало з них роками були несправні. Так, у 1956 р. з 6 паровозів на ходу було 4, з 63 автомобілів справних було 49 [5, ф. Р. –764, оп. 2, спр. 249, арк. 79; 83]. Вітчизняне устаткування поступалося кращим зарубіжним зразкам. З другої половини 60-х років зростала собівартість продукції: у 1968 р. виробництво 1 ц цукру обходилося заводу в 28,12 крб., у 1972 р. – 40 крб. [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 760, арк, 2; спр. 949, арк. 77].

В офіційних матеріалах 70-80-х років міститься чимало критичних зауважень на адресу заводу. У 1974 р. керівництво заводу критикували за повільне освоєння проектних потужностей нових виробничих фондів [9а. – 1974. – 12 квіт.], у 1979 і 1985 р. – за недоосвоєння капітальних вкладень по оновленню об'єктів виробничого призначення і невиконання завдань по закупівлі цукросировини [9а. – 1974, – 25 груд.], за зниження темпів приросту продукції і продуктивності праці [9а. – 1980. – 5 січ.]; у 1980 р. – за значні простої вагонів [9а. – 1980. – 19 лист.]; у 1987 р. – за те, що завод з року в рік знижував випуск продукції [9а. – 1987. – 28 лист, 5 груд.] і т.д.

Вихід з гектара 31-32 ц цукру був для заводу явно низьким порівняно із зарубіжними країнами, у яких (приміром, в Австрії, Німеччині) заводи з передовою технологією видавали з гектара від 80 до 110 ц цукру [2. – 1991. – 29 жовт.].

Хоч вживалися заходи з техніки безпеки, практично кожного року мали місце нещасні випадки на виробництві. Причини були різні: не всі ділянки роботи відповідали правилам техніки безпеки, не завжди належним було навчання з техніки безпеки, люди не встигали освоїти нову техніку, чимало було ручної праці. Були і прояви неухважності самих працюючих. У 1964 р. нещасних випадків на заводі було, наприклад, 16, у т.ч. 1 закінчився смертю робітника. Середньостатистичний рівень нещасних випадків на 1000 працюючих склав того року 14,85 потерпілих [5, ф. Р. – 764, оп. 2, спр. 598, арк. 153].

Відповідно до тодішньої практики завод мусив надавати допомогу підшефному колгоспу „Радянський прикордонник” Путильського р-ну: металом, трубам, верстатами, інструментом, а також безпосередньою участю робітників заводу у здійсненні деяких монтажних робіт.

Після проголошення незалежності України багато мовилося про необхідність виробництва цукру як одного з основних експортних товарів для одержання валюти, енергоносіїв з Росії тощо. Проте цукрову промисловість України, як і інші галузі спіткала та ж доля – небувале скорочення виробництва: 1987 р. – 7,6 млн. т, 1989 р. – 7 млн. т, 1996 р. – 2,7 млн. т, 1998 р. – 1,9 млн. т, 2000 р. – 1,5 млн. т цукру-піску [37, с. 378]; у Чернівецькій обл.: 1986 р. – 215,1 тис. т, 1989 р. – 176,3 тис. т, 1993 р. – 55 тис. т, 2001 р. – 36,9 тис.т [2.- 2002. – 15 лют.]. На Чернівецький цукрозавод припадало менше половини цієї кількості. Тобто, поцес різкого скорочення виробництва охопив і це підприємство, хоч в окремі роки було й деяке зростання виробництва цукру: 1989 р. 74 тис. т, 1990 р. – 78,8 тис. т [1. – 1991. – 1 бер.], далі пішло скорочення (хоч у 1993 р. і 1996 р. скорочення виробництва призупинялося) [2а. – 1993. – 5 лют.; 1994. – 9 лют.].

У зв'язку із скороченням в області посівних площ під цукровими буряками (з 36-37 тис. га у 80-ті роки до 22,5 тис. га у 2002 р.), а відповідно і їх валових зборів Чернівецький цукрозавод уже з початку 90-х років потерпав від зменшення і нерегулярної доставки цукросировини й змушений був завозити її аж з Полтавської обл. [2.-1991. – 29 жовт.]. Господарства Новоселицького, Заставнівського і Кіцманського районів зривали графіки доставки сировини, через що завод на початку виробничого сезону 1991/92 р. довелося двічі зупиняти [2. – 1991. – 26 вер.]. В наступний виробничий сезон ситуація дещо поліпшилася у зв'язку з одержанням для переробки сирцю, що забезпечило заводу деякий прибуток (300 млн. інфляційних українських купоно-карбованців, а робітникам платню по 8 тис. таких же уже здешевілих купоно-карбованців) [2. – 1993. – 10 квіт.]. У подальшому в зв'язку з погіршенням ситуації на Кельменецькому цукровому заводі Чернівецький завод

в окремі роки надава господарствам Кельменицького р-ну насіння буряків, пальне, добрива в розрахунку на одержання і звідти якоїсь частини сировини [2.- 2001. – 28. – вер].

Відчутно позначилося на господарсько-фінансовому становищі заводу значне подорожчання матеріально-технічних ресурсів, необхідних для виробництва – у 4-5 разів, а на мазут – у 6 разів (1997 р.) при відносно меншому зростанні ціни на цукор [2. – 1997. – 3 верес.]. Наслідком цього стали неодноразові борги заводу перед продуцентами сировини (у 2001 р. – майже 2 млн. гр.) [2. – 2002. – 15 лют.]. Переробка цукросировини у 2001 р. коливалася у межах 150 тис. т, яку постачали понад 100 колективних і майже 2 тис. індивідуальних господарств [2. – 2001. – 10. жовт.].

У ході процесу роздержавлення і приватизації банк „Аваль” в останні роки скупив на вторинному ринку цінних паперів акції Чернівецького цукрозаводу (близько 60%) і фактично став провідним його співвласником, надав у 2001 р. вирощувачам цукросировини безпроцентний кредит на 2,5 млн. гр., що загалом мало позитивне значення для підприємства [2. – 2001. – 10 жовт.]. Зараз це відкрите акціонерне товариство (ВАТ) „Чернівецький цукровий завод”.

В умовах ринкових відносин, неминучої конкуренції на цукровому ринку як заводів області, так і позакрайових та зарубіжних (особливо контрабандною поставкою на буковинський ринок фальсифікованого цукру з Польщі) – з одного боку і скорочення майже вдвічі посівних площ в області під цукровими буряками та зниження їх валових зборів (з 1107 тис. т у 1989 р. до близько півмільйона тонн в останній період) – з другого, може постати питання про доцільність існування в області 4 цукрозаводів [37, с.351; 2. – 2002. – 15 лют.]. А поки що, щоб усім дістався якийсь мінімум сировини, з 2002 р. введено квотування на цукросировину для кожного заводу, що матиме, ймовірно, своїм наслідком дальше скорочення виробництва цукру з цукрових буряків і його подорожчання.

Та попри всі складнощі і труднощі столітній трудівник – ВАТ „Чернівецький цукровий завод” (директор Петро Лисенко, голова профкому Валентина Пейко) продовжує діяти.

На підприємстві трудяться десятки кваліфікованих сумлінних працівників з великим виробничим стажем. Серед них – ветерани праці слюсарі Сільвестр Миронюк, Іван Павлюк і бригадир слюсарів Аурел Грига, електрозварник Дмитро Козьма, електрик Михайло Самойлін, головний інженер Микола Малащук, начальник виробництва Борис Олійник, головний технолог Галина Пеліщенко, бригадир П.Паламарюк та ін. [2. – 2001. – 10,17 жовт.].

Є підстави сподіватися, що один з найстаріших цукрових заводів Буковини – Чернівецький, - пройшовши столітній шлях і піднесень, і спадів, все ж матиме сприятливе майбутнє.

Джерела та література

1. Буковина. – 1896.
2. Буковина. - 1990 – 2001.
- 2а. Буковинське віче. – 1993-1994
3. Буковински вѣдомости. – 1896.
4. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
5. Державний архів Чернівецької області.
6. Кукурудзяк М.Т. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. – Львів: Вища шк., 1982. – 128 с.
7. Петрів Р.В. Генеза капіталізму в містах Східної Галичини в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.. (1772 – 1850). – Івано-Франківськ, 1993. – 283 с.
8. Радянська Буковина. 1940 – 1945. Документи і матеріали. – К.; Наук. думка, 1967. – 402 с.
9. Радянська Буковина. 1946 – 1970. Документи і матеріали. – Ужгород: Карпати, 1980. – 272 с.
10. 9а. Радянська Буковина. 1960-1985.
11. Селянин. – 1897.
12. Чернівці. – 1991.
13. Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz im Jahre 1903. – Czernowitz, 1904. – 366 S.

14. Berichte über die Thätigkeit des Centralausschusses des Vereines für Landeskultur im Herzogtume Bukowina vom 1. Juli 1889 bis 31. Juni 1898. – Czernowitz, 1898. – 90 S.
15. Bukowiner landwirtschaftliche Blätter. – 1892.
16. Bukowiner Rundschau. – 1897.
17. Czerniwitzer Zeitung. – 1871, 1900-1901.
18. Deșteptarea. – 1902.
19. Diamand H. Tablice statystyczne gospodarstwa społecznego w Austrii ze szczególnem uwzględnieniem Galicyi. – We Lwowie, 1913.
20. Österreichisches statistisches Handbuch. 1882. – Wien, 1883. – 256 S.
21. Österreichisches statistisches Handbuch. 1900. – Wien, 1901. – 375 S.
22. Österreichisches statistisches Handbuch. 1901. – Wien, 1902. – 432 S.
23. Österreichisches statistisches Handbuch. 1902. – Wien, 1903. – 428 S.
24. Österreichisches statistisches Handbuch. 1903. – Wien, 1904. – 476 S.
25. Österreichisches statistisches Handbuch. 1904. – Wien, 1905. – 432 S.
26. Österreichisches statistisches Handbuch. 1905. – Wien, 1906. – 484 S.
27. Österreichisches statistisches Handbuch. 1906. – Wien, 1907. – 419 S.
28. Österreichisches statistisches Handbuch. 1907. – Wien, 1908. – 539 S.
29. Österreichisches statistisches Handbuch. 1908. – Wien, 1909. – 506 S.
30. Österreichisches statistisches Handbuch. 1909. – Wien, 1910. – 510 S.
31. Österreichisches statistisches Handbuch. 1910. – Wien, 1911. – 470 S.
32. Österreichisches statistisches Handbuch. 1911. – Wien, 1912. – 470 S.
33. Österreichisches statistisches Handbuch. 1912. – Wien, 1913. – 504 S.
34. Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates des Herzogtums Bukowina für das Jahr 1903. – Czernowitz, 1904. – 88 S.
35. Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates des Herzogtums Bukowina für das Jahr 1906. – Czernowitz, 1908. – 120 S.
36. Volkspresse. – 1898.
37. Wagner R. Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina. – München: Der Südostdeutsche, 1984. – 272 S.
38. Народне господарство Української РСР. 1989. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1990. – 464 с.
39. Народне господарство Чернівецької області. Статистичний збірник. 1973. – Київ: Статистика, 1973. – 188 с.
40. Холодницький В.Ф. Голодомор 1946-1947 рр. на території Чернівецької області. // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 76-86.

Піддубний І.А.
(Чернівці)

ПИТАННЯ БУКОВИНИ ТА БЕССАРАБІЇ НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ ТА УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКІ СТОСУНКИ

В жовтні – листопаді 1918 р. розпочався розпад та розчленування Австро-Угорщини і найближчі сусідки цієї держави використали слушну нагоду збільшити свої володіння за рахунок територіальних захоплень. В цій ситуації союзні держави, за справедливим визначенням Ж.-Б. Дюрозеля, “прагнули застосовувати принцип самовизначення, але робили це недосконало, надаючи переваги в сумнівних випадках країнам, що воювали на їхньому боці (Сербія, Румунія, Греція), а також чехам”. Тим не менше навіть в середовищі переможців утворювалися групи незадоволених результатами мирних договорів, або ж задоволених ними частково. До останніх поряд з Чехословаччиною та Югославією належала і Румунія, якій Австрія передала Буковину із Чернівцями [11, с. 20, 22].

Досить гострими були стосунки Румунії та відродженої УНР після того, як румунські війська, діючи за наказом румунського генерального штабу, окупували

Буковину в листопаді 1918 р., українська частина якої була визнана за Західноукраїнською Народною Республікою. Зайняття Буковини румунськими військами створило умови для подальшого конфлікту між Румунією та ЗУНР. Активізація дій Української Галицької Армії проти польських частин змусила польський уряд звернутися по допомогу до Румунії. На ведення бойових дій на Покутті було дано дозвіл у травні 1919 р., і румунські частини внаслідок раптового нападу оволоділи Покуттям та з'єдналися зі своїми частинами у Трансільванії. Фактично зайнята румунськими військами Буковина стала базою для дій проти ЗОУНР, що формально було схвалено країнами Антанти і завдало відчутного удару по зовнішньополітичних планах цього державного утворення [13, с. 232-234; 22, с.67-70].

Не менш гострими могли стати українсько-румунські суперечності і на Мирній конференції в Парижі, куди в лютому 1919 р. вирушила українська делегація в наступному складі: Г.Сидоренко (голова), О.Шульгин, Є.Марголін, Б.Матюшенко. Цей склад місії все ж був неповним і лише на квітень 1919 р. він оформився остаточно. Тоді до складу місії увійшли Г.Сидоренко (голова) та члени місії Д.Ісаєвич, Б.Матюшенко, А.Галіп, О.Шульгин, А.Марголін, М.Кушнір, С.Зархій, І.Петрушевич (секретар голови у справах Західної України), В.Панейко (заступник голови), П.Дідушок (генеральний секретар місії) [18, с.42]. У травні в Париж прибула делегація ЗОУНР, до складу якої входили М.Лозинський та Д.Вітовський. У серпні 1919 р., коли Г.Сидоренка було відкликано до Кам'янця – Подільського, роботу місії очолив граф Тишкевич, тодішній посол УНР у Ватикані [20, с.158]. Останній теж не досяг бажаних результатів, які полягали в тому, щоб заручитися необхідною підтримкою для української справи, тому 26 грудня 1919 р. місію УНР на Паризькій мирній конференції було відкликано [13, с.373].

Певним чином позиції української місії на Мирній конференції базувалися на тому баченні проблеми соборності українських земель, яке складалося в період існування Української Держави і оформилося Актом Злуки. Показовим у цьому плані було складання спеціальною комісією проекту кордонів Української Держави ще в період правління П.Скоропадського. Після відновлення Української Народної Республіки цю роботу було продовжено, і у березні 1919 р. додатково обговорювалося питання виправлення кордонів. Так, на території Буковини кордон, згідно з правкою, повинен був би проходити по лінії Вишів – Радівці – Глибока – Бояни. В районі Бессарабії виправлення українського кордону відбувалися у вигляді включення до складу України частини Сороцького та Бельцького повітів [2, спр. 178, арк. 1].

Після таких правок, зроблених професором Й. Пеленським, було підготовлено документ під назвою “Визначення державних меж Української Народної Республіки”. Розроблений на підставі етнографічного поділу та права на самовизначення, проголошеного на основі “14 пунктів” В. Вільсона, він мав за мету продемонструвати учасникам Паризької мирної конференції українські територіальні домагання. Згідно зі згаданим документом український кордон у Бессарабії повинен був проходити наступним чином: “Лінія од Новоселиці, по старій межі з Румунією, включаючи до України весь Хотинський повіт, по лінії Атаки на Дністрі, далі по р. Дністру (Сороки, Вад-Рашков, Дубосари, Григоріанів) до м. Бендери, звідти до меж Аккерманського повіту, який з Ізмаїльським повітом належать Україні, нарешті йдуть Чорне й Азовське моря, що омивають Україну з півдня, включаючи до неї Крим” [2, спр. 178, арк. 7 зв.]. Подібними до вказаних кордонів мали бути українські кордони в Бессарабії запропоновані С.Рудницьким [23, с.24]. Для Буковини кордон визначався наступним чином – “... До Вишова, далі до Кирлібаби, звідки межа переходить на Буковину і йде на Руську Молдавицю, Виків, Сторожинець, Чернівці, запинається півкругом до Радівців, йде на м. Серет, Глибоке, Боян і Новоселицю...” [2, спр. 178, арк. 8]. За визначенням І.Ністора такий кордон відводив Україні 5 тис. км² або половину всієї площі Буковини. В цілому, на думку І.Ністора, українці претендували на 20 тис. км², з територій, що належали Румунії [23, с.25].

Сучасні історики неоднозначно оцінюють діяльність надзвичайної місії під проводом Г.Сидоренка. Підставою подібної оцінки є надзвичайна вимогливість голови місії, який у своїй діяльності не завжди послуговувався реаліями і, намагаючись відстояти позиції УНР, нерідко ускладнював становище держави на міжнародній арені. Позиція шефа української

місії відобразилася в ряді документів, які, зокрема, стосуються питання Буковини. Так, 25 лютого 1919 р. голова української делегації звернувся до голови Конференції з листом, у якому містилося прохання про звільнення від польських та румунських військ української території. Ішла мова про територію Східної Галичини, до р. Сан, Північної Буковини з м. Чернівцями та чотирьох комітатів з Північно-східної Угорщини (Закарпатська Україна – І.П.). Український дипломат зазначав, що 4 січня 1919 р. на конференції у Станіславі було ухвалено рішення про об'єднання цих територій з Великою Україною. Проте перешкодою до здійснення цього рішення була анексія української частини Буковини Румунією та проголошення включення всієї Буковини до складу цієї держави [2, спр.21а, арк.15-16]. Оскільки ішла мова про єдність українських земель, то цілком зрозумілою була турбота українського дипломата не лише про Буковину, але й про Східну Галичину та Закарпатську Україну як складові Української держави [2, спр.21а, арк.21-22]. У ноті від 12 березня 1919 р. мова йшла, власне, про окупацію Буковини та арешти, здійснені генералом Я.Задіком, серед української інтелігенції, про терор румунської воячини проти населення краю, який мав місце між 30 січня та 3 лютого 1919 р. [2, спр.21а, арк. 25-26].

Стан справ на Буковині був відомий українським дипломатам. Проте скрутне становище самої держави, небажання “великої четвірки” надати допомогу Україні (причину цього всі дослідники даного питання вбачають в укладенні Україною мирної угоди з Центральними державами у Бресті) не давав змоги українській стороні досягти щонайменшого успіху на Паризькій мирній конференції. Про бачення українською стороною об'єктивного вирішення нагальних завдань як частини справедливої боротьби за відстоювання національних жадань молодій державі свідчить і нота української делегації до голови Мирної конференції від 17 травня 1919 р., що стосувалася виключно Буковини та питання прилучення її до України.

У даній ноті містилося прохання взяти до уваги подані 25 лютого та 18 березня 1919 р. звернення української делегації та прохання вислухати українську делегацію, розглянувши при цьому вимоги української сторони стосовно кордону між Україною та Румунією саме у Буковині. Щоб підтвердити права України на Буковину Г.Сидоренко наводив ряд фактів. Перший з них полягав у твердженні, яке мало довести український характер Буковини. Так, український дипломат зазначав, що Буковина була поділена на 22 судові округи, сім з яких були виключно українськими. У другому пункті ноти зазначалося, що український характер Північної Буковини визнавали всі, в тому числі й румуни і навіть наводилися ті видання, які свідчили на користь цього твердження. Згадувалося також і про заяву відомого генерала Бертело від 7 квітня 1919 р., в якій перед надзвичайною місією уряду Західноукраїнської Народної Республіки він визнав український характер північної та західної частин Буковини. У відповідь на аргумент румунської сторони про те, що Буковина була частиною Молдавського князівства, Г.Сидоренко зауважував, що раніше Буковина та Північна Румунія були у складі Галицького князівства [2, спр.176, арк.1; 8, с.325]. Відкидалися у ноті і твердження румунської сторони про географічні особливості краю, як потребу його включення до складу Румунії. З цього приводу у ноті зазначалося: “Ніякий доказ географічного порядку не виправдовує румунських претензій, навпаки, правий берег Черемошу та простір між Прутом і Дністром утворюють природне продовження Галичини”. Звертаючи увагу на цю обставину, Г.Сидоренко нагадував Ж.Клемансо, що навіть угода 1916 р. між країнами Антанти та Румунією передбачала можливий кордон Румунії після війни по р. Прут, а не по р. Дністер.

Оцінюючи населення Буковини, Г.Сидоренко писав: “Українське населення Буковини, незважаючи на незначну кількість, в інтелектуальному та політичному житті України творить дуже значний фактор, відповідно його прилучення до України здається необхідним. Відносне благополуччя, високі фізичні та моральні якості населення, його патріотизм та його політична зрілість, використані для створення української держави, безцінні не лише з точки зору виключно українських інтересів, але навіть з точки зору загального інтересу всього цивілізованого суспільства”. Г.Сидоренко констатував далі, що було б неприпустимим залишати розкиданими сили українців у боротьбі проти національного ворога [2, спр.176, арк.2-3]. Говорячи тут про національного ворога,

Г.Сидоренко міг мати на увазі Росію, але він справедливо вважав, що з приходом на Буковину румунських окупаційних військ українці “зіткнуться з неподоланими перепонами, які будуть навіть здатні розбити їх національне життя”. Він зазначив, що на Буковині може розпочатися досить жорстока боротьба, яка матиме негативні наслідки і для Румунії, і для всього світу. Український дипломат вважав за необхідне забезпечити стабільність у даному регіоні, стверджуючи, що “докази, які ми виклали, досить незаперечні для того, щоб дозволити приєднання північно-західної Буковини до України, щонайменше до лінії Кирлибаба - Сторожинець - Чернівці – Хотин” [2, спр.176, арк.3]. Як бачимо, Г.Сидоренко встановлював і приблизний українсько-румунський кордон на Буковині. Щоправда, визначення Г.Сидоренка “північно-західна Буковина” трактується і досі окремими сучасними румунськими істориками [Див.: 21, с.105] виключно як долина р. Черемош, що є небажанням визнати прагнення України встановити на Буковині кордон, який найбільше б відповідав розселенню українців та румунів в краї.

Для того, щоб владнати спірні питання, Г.Сидоренко вважав за необхідне створити за проханням української сторони змішану комісію, яка, по-перше, “фіксувала б у Буковині лінію кордонів між Румунією та Україною”, а по-друге, “до моменту завершення робіт вказала б демаркаційну лінію між двома державами і після евакуації румунських військ з захопленої ними частини України...” [2, спр. 176, арк. 3]. Проте бажання української сторони так і не були враховані. Після підписання Сен-Жерменського мирного договору (26 вересня 1919 р.), за яким Австрія відмовлялася від своїх прав на колишнє герцогство Буковину, представником української делегації на мирній конференції, за твердженням С.Гакмана, було зроблено заяву про відмову від претензій на територію Буковини [10, с.171]. Проте і після цього в середовищі українських дипломатів зберігалася думка про те, що Буковина не була втрачена для України. Так, посол УНР у Швейцарії М.Василько, говорячи про противників відтворення “Великої Росії”, якими були Румунія та Польща і з якими довелося б контактувати Україні, шукаючи підтримки у боротьбі, визначав розміри платні, яку довелося б сплатити Україні. Нею могли стати лише українські території. “Басарабія й Буковина є гонораром для Румунії”, - писав у одному із своїх листів голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії М.Василько. Але при цьому він додавав: “Гадаю, що головну часть Української Буковини вдасться ще вратувати” [2, спр. 177, арк. 7 зв.].

Відповідні відносини склалися з Румунією в уряді ЗОУНР, який намагався підтримувати з цією країною нейтральні стосунки. Тим не менше уряд ЗОУНР не визнав румунської анексії української частини Буковини, але через брак сил змушений був обмежитися висловленням протесту та очікуванням рішення Паризької мирної конференції. Наприкінці березня 1919 р. до Бухареста прибула делегація ЗОУНР, очолювана С.Витвицьким. Нею було висловлено ту позицію власного уряду, що остаточну приналежність української частини Буковини повинна вирішити Мирна конференція [13, с.364].

Певним конкурентом для України на Мирній конференції виступала Росія. В разі перемоги білого руху і Антанта, і США змушені були б рахуватися з вимогами російського уряду, в тому числі і з претензіями на західні українські землі. Ці претензії висловлювалися навіть у рефераті Підготовчого комітету до мирних переговорів, створеного адміралом О.Колчаком. Зокрема, там зазначалося, що “Русь Галицька, Прикарпатська і Буковина повинні бути приєднані до Росії, при цьому західний кордон Росії має безпосередньо сусідити зі Словаччиною” [Цит. за: 15, с. 71]. Коли ж навесні 1919 р. розпочався наступ військ адмірала О.Колчака, то і В.Вільсон, і Р.Лансінг були готові на задоволення вимог країн, сусідів Росії у відповідності до російських вимог. Останні ж були викладені у березневому та квітневому меморандумах і мали таку думку: “Через те, що російське (насправді українське. – І. П.) населення становить переважну більшість на території Східної Галичини, Буковини і Закарпатської Русі, потрібно врахувати його волю до об'єднання з російською вітчизною” [Цит. за: 15, с.73].

Безумовним же суперником України у виборюванні права на Буковину виступала Румунія, яка прагнула отримати підтвердження Паризької мирної конференції на право володіння новими територіями, які було включено до складу держави на підставі рішення

Великих національних зборів в Алба-Юлії від 1 грудня 1918 р. Проте перше, що змушена була робити румунська сторона, це довести власні права на участь в Конференції як союзниці Антанти. Уряд Франції визнав Румунію учасницею Конференції ще 30 грудня 1918 р., тоді як США зробили це 16 січня 1919 р. [32, с.92]. Румунську делегацію очолив І.Бретіану, а серед її членів були В.Антонеску, посланник у Франції, генерал К.Коанда, Н.Мішу, посланник у Великій Британії, А.Вайда-Воевод, голова трансільванської делегації [25, с.14]. Експертами з питання Буковини мали виступати Я.Флондор, Н.Флондор та А.Вітенку [21, с.93]. Працювали представники Румунії і в ряді комісій, що діяли на Конференції [6. – 1919. – 4 лют.].

Щоб отримати належне Румунії місце на Конференції, голова її місії активізував роботу з формування думки стосовно внеску Румунії у справу союзників. Вже 21 січня 1919 р. на прелімінарну мирну конференцію було подано меморандум, де вказувалося на внесок Румунії у перемогу союзників та пояснювалися причини підписання Бухарестського миру [21, с.95; 10, с.165]. У цьому меморандумі не знайшлося місця для наведення даних стосовно розподілу населення на Буковині за національностями, хоча й згадувалося про те, що українці за переписом 1910 р. склали 3/8 всього населення. Тим не менше в меморандумі наголошували на тому, що приєднана до Румунії Бессарабія та запевнення країн Антанти, що “бессарабська проблема” буде вирішена на користь Румунії, дозволить відійти від обіцяного за угодою від 17 серпня 1916 р. кордону по р. Прут і “відновити свої природні кордони” по р. Дністер [10, с.165]. В подібному сенсі виступив і голова румунської делегації І.Бретіану на пленарному засіданні Мирної конференції 1 лютого 1919 р. Разом з тим, говорячи про Бессарабію, І.Бретіану зауважив, що окупація Бессарабії Румунією була зроблена за розпорядженням країн Антанти [19, с.308; 17, с.407]. Результатом меморандуму та виступу І.Бретіану стало прийняття рішення про створення спеціальної комісії з питань територіальних проблем, яку очолив А.Тардьє [21, с.96; 10, с.165; 19, с.309].

Проблема встановлення кордону Румунії займала відповідне місце в роботі цієї комісії, і вже 21 січня 1919 р. до неї було подано пропозиції представників США, які полягали в пропонуванні поділу Буковини на дві етнічні зони. Лінія поділу мала проходити в одній милі на північний захід від м. Чернівці. Цю пропозицію захищав на пленарному засіданні комісії від 8 лютого 1919 р. Д. Сеймур, наголошуючи на більшій зручності етнічного кордону, на відміну від адміністративного кордону між Галичиною та Буковиною. Проти такого рішення проблеми виступали представники Великої Британії та Франції. На засіданні комісії 22 лютого 1919 р. виступав і І. Бретіану, який протестував проти поділу Буковини. Відсутність згоди між членами комісії змусила їх передати обговорення цієї проблеми окремій підкомісії. Висновки її роботи були надіслані комісії з питань делімітації кордонів, а 6 квітня 1919 р. було вирішено подати на розгляд Верховній Раді пропозицію етнічного кордону. 21 червня 1919 р. “Рада чотирьох” вирішила поінформувати про своє рішення румунську делегацію [21, с. 99-100; 10 с.166-167; 8, с.864].

2 липня 1919 р. румунській делегації було передано перший проект румунсько-польського кордону на Буковині [24, с.199, дод. XXVIII; 21, с. 100]. На це рішення готувалися контрпропозиції експертами з питання Буковини Н.Флондором та А.Вітенку. В підготовленому меморандумі від 4 липня 1919 р., суть якого полягала у відхиленні можливого поділу Буковини між Польщею та Румунією, містилися посилання на рішення т.зв. “Генерального конгресу Буковини” від 28 листопада 1918 р. Крім того, наголошувалося і на аргументах економічного характеру. Румунська делегація вважала, що залізниця Заліщики – Чернівці є головною артерією, яка сполучає систему буковинських залізниць з залізницями Східної Галичини і повинна перейти у володіння Румунії [24, с.200]. Крім того, вміщувалися тут і нагадування про те, що між старим кордоном Буковини та пропонуванним кордоном знаходиться багато сіл резешів, яких вважали рутенізованими румунами. Лише після такого нагадування говорилося про режим рік у регіоні. Проте експерти наголосили на тому, що ні економічною, ні етнічною втратою для Буковини це буде, якщо від неї відокремлять район Сторонця-Путілова, тим більше, що це не створюватиме загрози безпеці кордонів [24, с.201].

Румунська сторона не лише болісно прореагувала на подібне ставлення до себе з боку великих держав, вона просто вирішила контратакувати, і по селах в частині краю, заселеній українцями, почали розходитися підписні листи з протестом проти поділу краю. Текст протесту, адресований А.Тардьє, пропонувався і україномовною газетою "Голос Буковини" [24, с.201-202;4. – 1919. – 20 лип.].

Поки складалися подібні листи, румунські дипломати активізували діяльність з метою відстояти територіальні "надбаня" Румунії. Готуючи свої пропозиції, румунська делегація наголошувала на тих проблемах і незручностях, які створював поділ Буковини. Неможливість своєї відмови від території між р. Прут та р.Дністер румунська сторона пояснювала наступним чином: "1. Місто Чернівці, найбільший політичний, культурний, економічний та військовий центр Буковини, залишилося безпосередньо на кордоні. 2. Джерела води, які забезпечують місто, знаходяться на цій території. 3. Єдине шосе, яке зв'язує Чернівці з Хотином, теж проходить через цю область. 4. Єдина залізниця, яка зв'язує Буковину та північ Бессарабії з північною Молдовою, проходить з Чернівців у Новоселицю теж через цю територію. Якщо втратити цю залізницю, економічні зв'язки між вказаними регіонами можуть бути зовсім розірваними, тому що найближча залізниця, яка б могла забезпечити такий зв'язок, проходить через Ясси, Бельці, Окніцю, роблячи об'їзд в 250 – 300 км. 5. У першому ж воєнному конфлікті з нашими сусідами місто буде у повному розпорядженні ворога" [Цит. за: 9, с.37-38]. Завершальний, шостий пункт даної аргументації стосувався вже традиційної історичної аргументації. В ньому безпідставно говорилося про те, що після 1775 р. "русинізація проводилася силою" [10, с.168].

Виходячи з таких заяв, комісія з питань делімітації обговорювала проблему румунського кордону на засіданнях 22 та 23 липня 1919 р. Оскільки Польща не вимагала української частини Буковини, було вирішено включити до Галичини лише невелику територію із залізничною станцією, через яку здійснювалося сполучення Коломиї із Заліщиками. 30 липня ці пропозиції було подано "Раді чотирьох", яка прийняла рішення поінформувати Румунію про це після підписання нею мирного договору з Австрією.

На сьомому пленарному засіданні Паризької мирної конференції 29 травня 1919 р. її учасників було повідомлено про укладення мирного договору з Австрією з викладенням його основних положень. Повний текст кожен з учасників мав отримати для подальшого його обговорення на засіданні 31 травня 1919 р. Проте румунська сторона була незадоволена можливим змістом договору в питанні, що стосувалося саме кордонів, тому ще заздалегідь І.Бретіану організував малі держави з тим, щоб відстояти свої прагнення. Відповіддю на одну з його вимог (від 14 травня 1919 р.), зроблену від імені Греції, Польщі, Королівства сербів, хорватів і словенців, Чехословаччини та Румунії, стало ознайомлення представників зазначених країн в Міністерстві закордонних справ Франції з проектом мирного договору з Австрією. Аналіз проекту цього договору вилився у підготовку заяви румунської делегації з п'ятьма додатками [21, с. 97-98]. В першому з них (додаток А) румунська сторона висловлювала незадоволення стосовно системи передачі суверенітету над Буковиною. В другому додатку (В) висловлювався протест проти гарантій національним меншинам, які, на думку румунської сторони (фактично І.Бретіану), вважалися втручанням у внутрішні справи Румунії [21, с.98].

Положення, викладені у письмовій заяві румунської сторони, були розвинуті головою делегації Румунії на засіданні 31 травня 1919 р., де, зокрема, було сказано, що Румунія готова надати права та свободи національним меншинам, але не може погодитися з тим, що гарантії їх дотримання належать головним союзницьким та асоційованим державам. Це розглядалося як втручання у спосіб реалізації прав національних меншин і підриє підвалини держави, яка повинна сама забезпечувати порядок і мир для своїх громадян [10, с.169-170; 21, с.98].

Наступне засідання відбулося 2 червня 1919 р. На ньому розглядався остаточний проект договору з Австрією, де у статті стосовно передачі території Буковини Румунії не були зроблені зміни стосовно проблеми національних меншин. 3 червня 1919 р. румунська делегація надіслала ноту, в якій наголошувала на попередніх зауваженнях. Коли ж "Велика четвірка" прийняла проект договору з Австрією без врахування румунських пропозицій,

то 21 липня 1919 р. І.Бретіану на знак протесту залишив Мирну конференцію і пізніше пішов у відставку з поста голови румунської делегації [10, с.170].

Сучасний вітчизняний історик С.Гакман, розглядаючи проблему Буковини на Паризькій мирній конференції, наголошує на тих ваганнях, які мали місце у колах західних політичних діячів стосовно питання передачі всієї Буковини Румунії. Так, президент Чехословацької республіки Т.Масарик бачив українців Галичини, Буковини та Закарпаття у складі Української держави. Проти включення всієї Буковини до складу Румунії виступали американські та англійські дипломати, які наголошували на тому, що територія між р. Прут та р. Дністер заселена українцями. Керівник британського зовнішньополітичного відомства А.Бальфур зауважував, що частина Буковини не буде включена до складу Румунії. Велася мова і про те, що від Румунії відійде значна частина Буковини [10, с.170-171].

10 вересня 1919 р. було підписано мирний договір з Австрією, за 59 статтею якого Австрія відмовлялася від прав на частину Буковини, яка межувала з Румунією, кордони якої повинні були встановитися пізніше. Уряд І.Бретіану на знак протесту проти небажання Конференції врахувати румунські зауваження подав 12 вересня у відставку [21, с.190]. Можливо, що до відставки І.Бретіану примусив і тиск з боку союзних держав [11, с. 24]. Це ще більше погіршило складні стосунки Румунії з Верховною Радою, яка 12 листопада 1919 р. направила Румунії ультиматум з вимогою підписання договору у восьмиденний термін [21, с.102]. У випадку відмови Румунії погрожували відізванням делегації з Конференції та відізванням з Румунії дипломатичних представництв країн, що входили до Верховної Ради. Особисте клопотання короля Фердинанда I перед президентом Франції та королем Великобританії не довело справу до опублікування ультиматуму. 10 грудня 1919 р. генерал К.Коанда підписав мирний договір з Австрією та угоду стосовно національних меншин. 22 грудня 1919 р. голова Мирної конференції Ж.Клемансо надіслав листа румунському прем'єр-міністру, в якому повідомлялося про рішення Верховної Ради Союзних та Асоційованих країн від 18 грудня 1919 р. про встановлення "кордону Румунії зі Східною Галичиною у Буковині від Дністра до старого кордону між Угорщиною та Галичиною" [Цит. за: 10, с. 172; 21, с.103-104].

Визнання країнами Антанти всієї території Буковини за Румунією відбулося 4 червня 1920 р. з укладенням Тріанонського мирного договору з Угорщиною. За його 45-ю статтею за королівством закріплювалися Трансильванія та Буковина. Проте остаточне визначення кордонів Румунії фіксувалося 5-ю статтею Угоди між головними Союзницькими та Асоційованими країнами й Польщею, Румунією, Чехословацькою Республікою, Сербо-хорвато-словенською державою після підписання 10 серпня 1920 р. Севрського миру [10, с.172; 24, с.207].

Щоправда, лінія кордону була визначена таким чином, щоб зберегти на Буковині "цілісність її історичної території, окрім невеликого вирівнювання, необхідного для того, щоб не переривати залізничний зв'язок між галицькими містами Городенка та Заліщики" [Цит. за: 10, с.173]. Доля ж п'яти населених пунктів, які формально відійшли до Польщі, обговорювалася спільною польсько-румунською комісією з делімітації кордонів протягом 1921-1935 рр. на шести пленарних конференціях. Делімітація кордонів Буковини була здійснена 26 січня 1928 р. на V пленарній конференції (м. Бухарест), коли п'ять буковинських громад Бабин, Лука, Прилипче, Звинячин, Хрещатик передавалися Румунії [24, с.74-75; 23, с.215]. Здійснення делімітації було і причиною польсько-румунської залізничної конференції, яка в квітні 1929 р. обговорювала питання про рух на залізниці у відповідності до третього розділу рішення конференції з делімітації [24, с.210]. Рішенням залізничної конференції передбачалося встановлення транзитної лінії для руху польських потягів з Городенки до Заліщиків через буковинську станцію Стефанівка. Крім того, обговорювалося питання про рух у напрямках "Снятин – Неполоківці", "Ясенів – Стефанівка", "Заліщики – Хрещатик". Єдине питання, яке не обговорили на цій конференції, стосувалося сполучення Буковини з Мармарошиною, бо необхідно було досягти згоди Чехословаччини. В цьому плані конференція мала відбутися за участю трьох сторін 8 травня 1929 р. в Бухаресті [5.-1929.- 30 квіт., 4 трав.]. Остаточна лінія кордону була затверджена на VI пленарній конференції протоколом від 17 листопада 1935 р. (пункт 2) [10, с.173; 21, с.105].

Неоднозначною була реакція буковинських газет на повідомлення про Мирну конференцію. Так, газета українських соціал-демократів "Воля народа" стосовно долі Буковини заявляла, що "мирова конференція ухвалила, що народи тих земель, які припадуть до Румунії, мають два роки часу на те, аби висказали свою думку, куди хочуть належати" [3.-1919.-21 серп.]. Досить критично і недовірливо ця газета сприйняла повідомлення про те, що М.Василько говорив про виправдані румунські історичні вимоги на Буковину. Хоча газета дещо помилялася в своїх твердженнях стосовно неможливості відмови України від Буковини, вона досить справедливо висловила стосовно нереальності історичних вимог на ці території. З цього приводу газета писала: "Добрі сусіди не потребують між собою ані історичних ані стратегічних границь, на се повинні звернути увагу румунські політичні верховоди. Вони повинні ліпше втворити очі і застановити ся добре над тим, що вони роблять. А те, що вони роблять, є для будучности Румунії не зовсім корисне" [3.-1919.-28 серп.]. Виступали українські соціал-демократи і проти збору румунськими властями підписів на користь збереження цілісності Буковини у складі Румунії [3.-1919.-28 серп.]. Критикувала газета і виступи міністра Буковини І.Ністора за деякі неправдиві повідомлення [3.-1919.-18 вер.]. Навіть коли в парламенті було ухвалено рішення приєднати Буковину до Румунії, українська газета наголошувала, що, незважаючи на відмову Австрії від Буковини, кордони в Буковині ще не є визначеними [3.-1920.-15 січ.]. Говорячи про це, газета підкреслювала, що проголошення приєднання Буковини в "межах історичних кордонів" може викликати конфлікт з Антантою.

Дещо інакше висвітлювала домагання Румунії на Мирній конференції газета "Glasul Viscovinei". Зокрема, вже 19 січня 1919 р. вона писала про визнання союзними державами приєднання до Румунії Трансільванії [6.- 1919.-19 січ.]. Загалом вона протягом першого півріччя повідомляла про всі подробиці Конференції, особливо ж про події та рішення, пов'язані з Румунією, зокрема, що особливо було примітним, про вирішення питання Банату. В номері від 23 лютого 1919 р. урочисто проголошувалося про наближення моменту остаточного вирішення долі Буковини [6.-1919.-23 лют.]. Тим не менше, кількома номерами пізнішими газета змушена була описувати територіальні вимоги Румунії, які оголошував на конференції І.Бретіану і в яких говорилося про цілі Буковину та Бессарабію у складі Румунії [6.- 1919.- 26 лют.]. І вже зовсім урочисто повідомлялося газетою про факт визнання Конференцією "возз'єднання навічного Буковини і Бессарабії у їх існуючих кордонах" [6.-1919.-15 бер.]. При цьому досить швидко з'явилися в газетах повідомлення, що Директорія виступає на користь об'єднання Бессарабії з Румунією [6.-1919.-20 бер.]. Відповідну роль мала відіграти в плані "просвіти" українського населення Буковини і газета "Голос Буковини", яка в ряді номерів знайомила українське населення з подіями на Паризькій мирній конференції в плані підтвердження прав Румунії на Буковину [4.- 1919.-13 лип.]. Намагаючись дістати від українського населення підтвердження його "прагнення" бути в складі Румунії, автори газетних заміток грали і на релігійних почуттях буковинців. Так, в матеріалі під назвою "Буковинська справа при мировій конференції" містилася відозва до мешканців українських сіл в північній частині Буковини із закликом підписати "Протест проти заміру відлучення одної частини Буковини і єї злуки з Польщею". В даному документі українські буковинці мали протестувати проти відлучення їх "від Буковини і православного архиєпископства з Черновець" та приєднання їх до Польщі, "з котрою ми доси не мали ніяких зносин і з котрою ми і в будучности не бажаємо увійти в будь-які зносини" [4.-1919.-20 лип.]. Протест-прохання було адресовано Ж.Клемансо і мало пройти через староства до крайової адміністрації у Чернівцях. Досить гостро в газеті висловлювалися про діяльність Конференції в плані врегулювання кордону на Буковині. В подібному плані висловлювалися і стосовно М.Василька та його діяльності в недалекому минулому у сприйнятті в укладенні Брестського миру [4.-1919.-27 лип.]. Вмовляючи українське населення на Буковині не прагнути до від'єднання від Румунії, газета критикувала дії тих пропагандистів, які виступали проти перебування української частини Буковини в складі Румунії, але поряд з цим подавала і дійсну інформацію. Такою була і замітка "Приязнь між Україною а Румунією", в якій висвітлювалося полагодження питання про Бессарабію [4.- 1919.-14 вер.]. Роз'яснювалися в газеті й причини відмови Румунії від підписання Сен-

Жерменського мирного договору, де називали основним неузгодження територіального питання та питання про охорону прав національних меншин [4.-1919.-21 вер.].

Досить складним для Румунії було питання Бессарабії, якою королівство заволоділо в 1918 р. і мало не втратило в результаті збройного придушення Хотинського повстання 1919 р. Про це, зокрема, свідчив "кондукетор" Румунії І.Антонеску на засіданні Ради міністрів 27 березня 1942 р.: "В 1919 році ми мало не втратили Бессарабію з вини генерала Давідоглу, який знищив сім сіл та вбив масу народу. Відомо, що з цієї причини мирна конференція в Парижі розпочала перегляд Бессарабського питання, щоб не дати нам Бессарабії, тому що ми дикуни" [Цит. за: 7, с.142].

Значною мірою тут Румунії заважала пропаганда, яку вели російські емігранти, відстоюючи право Росії на володіння даною територією [25, с.90]. Питання Бессарабії мало розглядатися на засіданні Верховної Ради 8 лютого 1919 р., і І.Бретіану докладав відповідних зусиль, щоб союзні держави визнали приєднання Бессарабії [25, с.91]. Принаймні, територіальна комісія під головуванням А.Тардьє намагалася висловитися на користь Румунії в питанні потреби прилучення Бессарабії до Румунії. Проте це питання дискутувалося. Досить тривалою була дискусія на засіданні Ради глав делегацій 2 липня 1919 р. Саме тут А.Тардьє вперше зачитав доповідь комісії про долю Бессарабії, і саме тоді Бальфур висловився в тому сенсі, що не існує потреби в даному питанні дослухатися думки Росії [19, с.310]. Можливо, така заява усунула ті незгоди між союзниками в російському питанні, на яких наголошував 16 травня 1919 р. на засіданні Ради міністрів закордонних справ глава закордонного відомства Італії Сонніно, говорячи про потребу вироблення спільної лінії поведінки стосовно Росії [16, с.127]. Український історик Р.Симоненко відносить до засідання 2 серпня 1919 р. прочитану А.Тардьє доповідь комісії, в якій зазначалося: "Комітет, приймаючи до уваги загальне бажання населення Бессарабії та молдавський характер цього району з географічної та етнічної точки зору так само як і історичні та економічні аргументи, висловлюється на користь приєднання Бессарабії до Румунії" [17, с.421-422]. Від'їзд І.Бретіану з Конференції та заслуховування на Верховній Раді члена "ради послів" колишніх дипломатичних представників царської Росії В.Маклакова привели до появи думки, що Бессарабію не варто визнавати за Румунією [25, с.91]. Проте тут слід звернути увагу на те, що на засіданні Ради десяти 11 жовтня 1919 р. представник Франції Ларош виступив із заявою, що Бессарабія була окупована Румунією з метою призупинення розвитку більшовизму та що необхідно заохочувати автономістські елементи в краї [19, с.311]. А вже 11 листопада представник Великобританії виступив із заявою про те, що необхідно розглянути питання Бессарабії в тому сенсі, щоб передати її Румунії. Обговорення питання про Бессарабію мало місце на засіданні Ради прем'єр-міністрів 19 січня 1920 р., на якому в загальному обговорювалося російське питання і де маршал Фош зробив заяву стосовно потреби повернення Бессарабії Росії [19, с.312]. Питання Бессарабії порушувалося і новим головою румунської делегації А.Вайда-Воевод, який на зустрічі з Ж.Клемансо отримав запевнення в тому, що після виводу румунських військ з Угорщини буде обговорюватися питання Бессарабії [25, с.92-94]. А.Вайда-Воевод був присутній і на засіданні Ради прем'єрів, де зробив заяву про потребу визнання *de-jure* Бессарабії за Румунією. Але тоді питання про Бессарабію було пов'язане з проблемою виводу румунських військ з Угорщини, що ставилося умовою для остаточного вирішення бессарабського питання [19, с.312-313]. Проте таке рішення було прийняте Верховною Радою лише 3 березня 1920 р. О восьмій вечора про це було повідомлено румунському прем'єру [25, с.108-109]. Остаточне рішення стосовно Бессарабії було оформлено Паризьким протоколом, підписаним 28 жовтня 1920 р. представниками урядів Франції, Великобританії, Італії, Японії – з одного боку та представниками уряду Румунії – з іншого. Цим протоколом визнавалося Бессарабію неподільною частиною Румунії. Подібне рішення викликало протест урядів РРФСР та УСРР, висловлений 1 листопада 1920 р. [19, с.313]. Останні заявили, що не визнають рішення згаданих країн таким, що має силу і що "не вважають себе зв'язаними договором, укладеним з цього предмета іншими урядами. Інакше поставилися до цього видавці газети "Голос Буковини", які у випуску 7 листопада 1920 р. урочисто проголосили: "Бессарабія таки румунська", говорячи про загальне піднесення в Румунії від отримання такої звістки [4.-1920.-7 лист.].

Після того, як Паризька мирна конференція ухвалила рішення стосовно Буковини, уряд УНР змушений був примиритися з цим. Таку ж позицію змушений був зайняти і новий Голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії К.Мацієвич, якому у початковий період своєї діяльності на цій посаді довелося зіткнутися з досить складною ситуацією, причину чого він вбачав у тому, що його попередник Г.Гасенко спромігся спілкуватися лише з другорядними особами, які діяли за розпорядженнями згори і тому йому доводилося витрачати зусилля на дрібні суперечки. За таких обставин Г.Гасенко не зумів прихилити на свій бік осіб, які б прихильно ставилися до України. Тому новий голова місії шукав підтримки у вищих колах. Тісні контакти були встановлені з міністрами І.Ністором, Н.Інкульцем, Н.Йоргою. За словами К.Мацієвича, належним чином було організовано справу преси, і в румунських виданнях стали з'являтися статті з прихильною до України інформацією. Тим не менше, голова місії вважав за краще мати власне видання, тому просив про асигнування 100 тис. лей для відкриття власної газети. Будучи близьким до "балканських справ", К.Мацієвич просив уряд направити представника до Болгарії, щоб і там було можливим підтримувати українську справу [1, спр. 122, арк. 391 зв., 392].

Становище, у якому перебував К.Мацієвич, пояснювалося ще й тим, що сама Румунія з середини 1919 р. перебувала на становищі країни, яку не задовольняли рішення "великої четвірки". Щоб досягти своїх вимог, Румунія повинна була шукати надійних союзників, одним з яких ставала Польща, а іншим могла стати Україна. В цьому плані К.Мацієвич зазначав в одному із своїх листів до М.Василька: "Я лічу, що наші інтереси ні в чому не протилежать румунським, а навпаки, мають все спільне, бо питання про українців за межами Дністра це питання прав національних меншостей, а не державних меж". К.Мацієвич також наголошував на тому, що Україну з Польщею єднає спільність політичних та економічних інтересів, і загроза з боку Росії була тим фактором, який визначив потребу об'єднання держав у антиросійську спілку. За словами посла, Румунію та Польщу цікавила мирна Україна, а не войовнича Росія, і вже на цьому етапі виникали умови для зміцнення державного суверенітету України. На думку К.Мацієвича, Румунія та Польща могли б допомогти Україні, але лише з дозволу Антанти. Однак така допомога була необхідною, бо саме українська сторона знаходилася у числі противників більшовицького режиму. Можливо, саме тому К.Мацієвич зазначав, що і йому, і генералу С.Дельвігу, військовому аташе, надавався відповідний прийом та забезпечувалися умови для виконання основних завдань місії [2, спр. 172, арк. 1 - 3].

Зміни у зовнішньополітичному становищі УНР, викликані більшовицькими та білогвардійськими виступами, змушували Україну піти на територіальні поступки. Після призначення на посаду Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР професора К.Мацієвича українська сторона звертається до бессарабського питання. Позиція українського уряду, визначена вкрай несприятливими для нього зовнішніми факторами, була викладена у листі голови місії до прем'єр-міністра Румунії І.Бретіану від 26 липня 1919 р., де зазначалося, що з метою встановлення добросусідських відносин між Україною та Румунією український уряд усувається від подальших дискусій про українсько-румунський кордон, визнаючи за такий р. Дністер [21, с.184, дод. ХLI; 23, с. 218]. Вже 6 вересня 1919 р. було складено угоду, за якою С.Петлюра врешті-решт мусив відмовитися від претензій на Бессарабію в обмін на зобов'язання Румунії постачати УНР зброю та амуніцію для продовження боротьби проти агресії Радянської Росії [14, с.170; 23, с.220].

Вимушені заяви про відмову України від претензій на Буковину робилися і пізніше. Так, це було зроблено членом уряду УНР в екзилі Лемченком під час бесіди з І.Бретіану з приводу Генуезької конференції 2 травня 1921 р. У ноті румунських представників у Римі від 4 серпня 1921 р. повідомлялося Міністерству закордонних справ Румунії, що у меморандумі А.Галіпа підтверджувалося визнання Україною (урядом УНР в екзилі) "status quo post bellum" [9, с.38].

Таким чином, неспроможність української дипломатії добитися визнання Української Народної Республіки країнами Антанти та задоволення її справедливих територіальних вимог було головною причиною згорання будь-якої дипломатичної

боротьби за досягнення соборності Української держави та її визнання в світі. Укладення угоди від 6 вересня 1919 р. стало чисто політичним кроком, який повинен був забезпечити отримання допомоги для продовження боротьби проти більшовицьких військ. В цілому від вересня 1919 р. політика українського уряду, спрямована на збереження УНР, розходилася з поглядами українського населення Буковини та Бессарабії на потребу існування в соборній українській державі.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ). - Фонд Народного міністерства справ закордонних. - Ф.2592.- Оп.1.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ). - Фонд Міністерства Закордонних справ УНР.- Ф.3696.-Оп.1.
3. Воля народа. (Чернівці). - 1919 - 1920.
4. Голос Буковини. (Чернівці). - 1919 - 1920.
5. Час. Незалежний часопис.(Чернівці). - 1929.
6. Glasul Bucovinei. (Cernăuți).- 1919 - 1920
7. Борьба трудящихся Бессарабии за своё освобождение и воссоединение с Советской Родиной: 1918-1940 гг. /Редкол.: А.С. Есауленко, Я.М. Копанский, А.М. Лазарев. - Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1970.- 735 с.
8. Буковина. Її минуле і сучасне /Під ред. Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського. - Париж: Зелена Буковина, 1956. - 964 с.
9. Гакман С.М. Буковинська проблема на Версальській мирній конференції //Буковина – мій рідний край: Третя історико-краєзнавча конференція молодих дослідників та науковців (Чернівці, 17 травня 1998 р.). Матеріали /Відп. ред. О.Масан. - Чернівці, 2000.- С. 36 – 39.
10. Гакман С. Проблема Буковини на Паризькій мирній конференції 1919 - 1920 рр. //Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. - Вип.7.- Чернівці: Рута, 2000.- С.163-174.
11. Дюрозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів /Пер. з фр. Є.Марічева, Л.Погорелової, В.Чайковського.- К.: Основи, 1995.- 903 с.
12. Кройтор В. Проблема Покуття у відносинах між Румунією і ЗУНР //Галичина. Наук. і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. - 2001. - № 5-6. - С.231-234.
13. Нариси з історії дипломатії України /Галенко О.І., Камінський Є.Є., Кірсенко М.В. та ін. / під ред. Смоля В.А. - К., 2001.- 736 с.
14. Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): Навч. посібник. - К.: Либідь, 1999.- 240 с.
15. Павлюк О. США і східно-галицьке питання на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Київська старовина. - 1999.- № 6.- С. 67 – 79.
16. Скиба А.Д. Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в стране Советов (январь-июнь 1919 года).- К.: Наукова думка, 1971.- 159 с.
17. Симоненко Р. Г.Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (друга пол. 1919 – березень 1921 р.) – К., 1965.- 303 с.
18. Шамраєва В. Діяльність дипломатичної місії Директорії УНР на Паризькій мирній конференції // Нова політика – 2000.- №4. – С. 38 – 42.
19. Штейн Б.Е. “Русский вопрос” на Парижской мирной конференции. 1919-1920 гг. – М., 1949.- 463 с.
20. Яблонський В.М. Основні проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду УНР (червень-грудень 1919 року) //Вісник Київського університету.- Вип.22:Історія.- К., 1994.- С.155-164.
21. Economu R. Unirea Bucovinei. 1918.- București, 1994.- 420 p.
22. Nistor I. Întrarea armatei române în Bucovina (1918) și cooperarea ei cu celelalte instituții de stat pentru educarea straturilor sociale //Zece ani dela unire. - Cernăuți, 1928. - P. 26 - 77.
23. Nistor I. Problema ucraineana în lumina istoriei.- Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1934.- 284 p.
24. Nistor I. Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918. Studiu și documente.- București: Cartea Românească, 1928.- 213 p.
25. Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României (nov. 1919 - mart. 1920). Sibiu, 1925.- 249 p.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТИСК РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ В КІНЦІ 50-х – НА ПОЧАТКУ 60-х рр. ХХ ст. (на прикладі Чернівецької області)

В кінці 50-х років ХХ ст. в Радянському Союзі розпочалась нова хвиля гонінь на релігію і церкву. Започаткована вона була з ініціативи тодішнього лідера СРСР і Комуністичної партії М. Хрущова. Слід зазначити, що із всіх комуністичних вождів того часу М. Хрущов був найбільше підданий комуністичному утопізму, в якому не було місця релігії. Ще у 1954 р. він зробив спробу нанести удар по церкві, однак сил тоді виявилось недостатньо. Однак після ХХ з'їзду КПРС авторитет М. Хрущова зріс, а в 1957 р. він переміг внутрішньопартійну опозицію і став незаперечним лідером держави. Він почав створювати свій культ, одним з елементів якого була боротьба з релігією.

З метою підготовки удару по церкві в 1958 р. уповноважені Ради в справах РПЦ на місцях отримали завдання підготувати розширені доповідні записки про релігійне життя в своїх областях, зокрема про проходження релігійних свят, виконання релігійних обрядів, кількість храмів, монастирів і духовенства, фінансовий стан церкви, періодичність служб в різних храмах. Крім того, вони повинні були подати в Раду свої пропозиції по обмеженню діяльності церкви. Згідно зі звітами уповноваженого Ради по Чернівецькій області Єлисея Проценка, на 1 січня 1958 р. в Чернівецькій єпархії було 362 діючі храми, з яких 360 являли собою типові церковні споруди, а 2 - молитовні будинки [2, оп. 2, спр. 109, арк. 167-176; спр. 166, арк. 43]. Тоді ж у єпархії служило 193 священики і 5 дияконів (крім монастирського духовенства) [2, оп. 2, спр. 109, арк. 2 - 3]. З цього видно, що багато храмів були приписними, тобто не мали своїх постійних священиків. Також в єпархії діяло 2 монастирі: Св. Іоанно-Богословський чоловічий монастир Хрещатик у Заставнівському районі і Св. Введенський жіночий монастир у Чернівцях. В першому на той час проживало 12 насельників, а в другому – 30 насельниць.

Всі уповноважені у своїх звітах відмічали зростання впливу церкви на свідомість мас, а також зростання її прибутків, яке було пов'язане із зростанням життєвого рівня людей в країні. Для порівняння згадувалось, що за 1944 – 1953 рр. в Чернівецькій області було відремонтовано 78 церков, а за 1954 – 1957 рр. – 241, з яких 128 храмів - капітально і 113 – поточним ремонтом. На це було витрачено 1791810 крб., з яких 902790 крб. – з єпархіальних коштів, 820000 крб. – допомога Патріархії, 69020 крб. було відпущено безпосередньо єпископом Євменієм [2, оп. 2, спр. 109, арк. 163 - 165].

З давніх давен духовними центрами православної церкви були монастирі. Вони мали великий авторитет і вплив серед людей. Тому влада в першу чергу вирішила нанести удар по монастирях і по фінансах церкви. І першими в цьому ряду були дві постанови союзного уряду від 16 жовтня 1958 р. - "Про монастирі" і "Про податкове обкладання прибутків підприємств єпархіальних управлінь, а також прибутків монастирів" [2, оп. 2, спр. 116, арк. 14 - 15]. Перша постанова була спрямована на скорочення земельних угідь монастирів і в подальшому самої їх кількості. Внаслідок її прийняття у буковинських монастирів залишилося по 1 га землі (на час прийняття постанови Хрещатик мав 5 га, а Св. Введенський монастир – 2 га) і почались розмови про їх закриття. Друга постанова наносила удар по прибутках церкви, основним джерелом яких був продаж свічок. Влада підняла податок на продукцію церковних свічкових майстерень. В результаті відпускна ціна одного кілограму свічок зросла з 15 до понад 200 крб. і одночасно заборонила робити націнки на них в храмах. Чернівецька єпархія отримувала свічки з Московської майстерні, в якій збільшення податку склало 1033%. Це призвело до суттєвого зменшення церковних прибутків. За 1959 р. в Чернівецькій єпархії було реалізовано на 11632 кг (18,3 %) свічок менше, ніж за попередній. В результаті річний церковний прибуток єпархії склав 3618751 крб., що на 478042 крб. (11,67 %) менше, ніж за 1958 р. Планувалось на 1959 р. виділити на ремонт храмів 300000 крб., а виділили лише 1000 крб., в результаті чого був проведений всього один капітальний

ремонт [2, оп. 2, спр. 132, арк. 20 - 30]. Крім того, єпархія з 1959 р. декілька років не робила відрахувань на загальноцерковні потреби і навіть почала отримувати дотації з Москви на виплату пенсій.

28 листопада 1958 р. вийшла постанова Президії ЦК КПРС “Про заходи по припиненню паломництва до так званих “святих місць”, на основі якої Радою в справах РПЦ 5 грудня 1958 р. був виданий інструктивний лист [2, оп. 2, спр. 115, арк. 37 - 40]. Перед державними органами і громадськими організаціями було поставлене завдання в 6 - місячний термін добитись припинення паломництва і закриття “святих місць”. В Чернівецькій області “святих місць” не було, але існувало паломництво до ігумена Кукші (Величко, в 90-х роках канонізованого в лику святих Українською Православною Церквою), в монастир Хрещатик. Він був переселений туди з Почаївської Лаври в кінці квітня 1957 р. До переїзду Кукші монастир Хрещатик не отримував посилок і грошових переказів. Також до нього не було паломництва, але незабаром все змінилось. За інформацією уповноваженого Ради в справах РПЦ, з 25 серпня по 29 грудня 1957 р. в монастирі побувало 516 чол., з 28 квітня по 19 грудня на адресу Кукші надійшло 806 посилок, а з 10 травня по 12 грудня - 396 грошових переказів на загальну суму 89846 крб. В результаті в 1957 р. порівняно з попереднім роком прибутки монастиря збільшились на 109720 крб. (майже на 100%). Схіігумен Кукша передав монастирю 33475 крб., за які був відремонтований будинок на 3 кімнати для приїжджих, а також проведені деякі інші ремонти. Коли уповноважений Проценко довідався про паломництво до Кукші, то виїхав у Хрещатик і наказав завести облік всіх, хто туди прибував, за встановленою формою, потім він заборонив Кукші спілкуватись з дітьми без присутності батьків. А на початку 1958 р. уповноважений висловив думку про надмірність для одного Кукші стількох посилок і переказів та поставив перед ним вимогу написати заяву на Заставнівське поштове відділення про відправку їх назад адресатам. В протилежному разі він грозив виселити Кукшу з Хрещатика. В результаті Кукша написав заяву, і з 22 січня 1958 р. все, що отримувалось на Заставнівському поштовому відділенні для Кукші, відправлялось назад. Однак паломництво до Кукші продовжувалось, що не подобалась уповноваженому, який порушив клопотання перед Радою в справах РПЦ про переведення Кукші в інший монастир, де можна було б обмежити масове паломництво [2, оп. 2, спр. 109, арк. 101 - 111], а згодом він висунув перед Радою клопотання про переведення насельників Хрещатика у Почаїв і переведення на їх місце насельниць Чернівецького монастиря, в результаті чого – закрити монастир у Чернівцях. За 1958 р. схіігумена Кукшу відвідало 1682 чол. [2, оп. 2, спр. 109, арк. 190]. В січні 1959 р. уповноважений по Чернівецькій області Проценко приїхав у Хрещатик і поставив перед настоятелем вимогу з 20 січня закрити приїжджу, в якій розміщались прибуваючі в монастир паломники, а від Кукші став вимагати, щоб він припинив прийом в келії приїжджаючих до нього осіб. Отже, кількість паломників до Кукші скоротилась, їм було заборонено зупинятись в монастирі, всі вони зустрічались з ним в монастирській церкві тільки під час богослужінь. Сільській раді і органам міліції було доручено наглядати за тим, щоб ніхто з паломників не зупинявся в монастирі [2, оп. 2, спр. 129, арк. 6-7]. Однак паломництво ніщо не могло зупинити, і тому уповноважений, зрозумівши, що його можна зупинити шляхом закриття монастиря, почав більш наполегливу „роботу” з цього питання. 19 липня 1960 р. Св. Введенський монастир був знятий з реєстрації, а його насельниці переведені у Хрещатик, звідки монахів вивезли в інші монастирі: Кукшу – в Одесу, а інших – у Почаїв.

Після нанесення удару по монастирях і церковних прибутках влада розпочала наступ на діяльність окремих парафій. Це стосувалося закриття церков шляхом зняття з реєстрації церковних громад і тиск на духовенство. Сам уповноважений Проценко писав у звіті: “Всі дії духовенства, спрямовані на активізацію віруючих за межами церковних служб я стараюсь різними доступними шляхами присікти в корні” [2, оп. 2, спр. 109, арк. 187-189]. Загалом по СРСР закриття церков розпочалось в 1958 р., однак в Чернівецькій обл. перші дві церкви закрито у 1959 р. Це були колишні греко-католицькі церкви - Свято Покровська у Садгорі і Свято Успенська у Вашківцях Вижицького р-н. Таким чином на 1 січня 1960 р. в області стояло на обліку 360 храмів, 2 монастиря, 191 священник і 5 дияконів [2, оп. 2, спр. 132, арк. 1 - 6, 17].

Протягом 1959 р. уповноважений проводив роботу проти проведення капітальних ремонтів храмів, планував закриття колишніх греко-католицьких церков, „працював” над зняттям хрестів і каплиць, які знаходилися поза церковними територіями, заборонив хрещення дітей без участі батьків тощо [2, оп. 2, спр. 131, арк. 1 - 3]. Радою в справах РПЦ була заведена, (відмінена у 1955 р.) реєстрація членів виконавчих і ревізійних комісій релігійних громад. За рекомендаціями Ради уповноважені повинні були наглядати за діяльністю єпархіальних управлінь і мати “правильні” стосунки з єпископами, щоб використовувати їх для впливу на діяльність Церкви. В результаті, багато заходів уповноважені проводили через розпорядження архієреїв. Зокрема, в розпорядженні єпископа Григорія від 05.06.1959 р. говорилось про обмеження ремонтів, соборних служб, а також про необхідність згоди батьків при хрещенні дітей. Крім цього через місцевих архієреїв уповноважені слідкували за кадровою політикою церкви. Зокрема, уповноважений Проценко в 1959 р. заборонив єпископу висвячувати в священники мирян, в результаті чого за декілька років не було жодної хіротонії з мирян. Уповноважений реєстрував лише тих священників, які були направлені в єпархію по закінченні духовних учбових закладів. Одночасно влада нанесла удар по системі духовної освіти. Якщо в 1958 р. в СРСР діяло 2 духовні академії і 8 семінарій, в яких навчалось понад 1200 чол. на стаціонарі і понад 500 чол. на заочному відділенні, то до 1964 р. залишилось 2 академії і 3 семінарії, в яких навчалось 411 чол. стаціонарно і 334 чол. заочно. Крім того, був заведений порядок, при якому в семінарії могли вступати тільки особи, вільні від військової повинності. Також влада проводила роботу по відриву від віри і Бога окремих священників, однак одиниці ренегатів користі владі не принесли, викликаючи у людей лише огиду.

13 січня 1960 р. була прийнята постанова ЦК КПРС “Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу”, в якій духовенство критикувалось за те, що виступало проти закриття храмів і цим в очах влади порушувало радянське законодавство. Влада явно готувалась до широких адміністративних акцій проти церкви, ознакою чого була заміна голови Ради в справах РПЦ Георгія Карпова, який займав цю посаду з 1943 р. В лютому 1960 р. він був відправлений на пенсію, а його місце зайняв колишній партійний функціонер Володимир Куроедов, який вже в квітні 1960 р. на Всесоюзній нараді уповноважених заявив: “Давайте, товариші, будемо відверто говорити. У нас в ряді республік і областей існує дуже густа мережа церковних установ, яка не викликана ніякою практичною необхідністю” [5, с. 372]. Після цього виступу він запропонував перейти до планового скорочення храмів, монастирів, духовних учбових закладів, духовенства, єпархій та єпархіальних центрів.

Уповноважений Ради по Чернівецькій обл. Проценко з натхненням взявся „втілювати дані плани в життя”. В першу чергу він влітку 1960 р. добився давно задуманого переселення монахів з монастиря Хрещатик в Почаївську Лавру, а монахинь із Св.-Введенського монастиря – в Хрещатик, в результаті чого один монастир в області перестав існувати. Закриття храмів відбувалось в першу чергу там, де релігійні громади були малочисельними і слабкими, а також в тих населених пунктах, де було по декілька церков. Крім того, намічалось закрити всі колишні греко-католицькі церкви, дві з яких було закрито ще у 1959 р. [2, оп. 2, спр. 157, арк. 58 - 59]. Уповноваженим планувалось закрити до кінця 1960 р. близько сорока церков, проте реально було закрито 28. Храми закривались з порушенням закону, людей просто ставили перед фактом, без якихось виправдань.

У травні - червні 1960 р. в Чернівецькій обл., за прикладом Московської були створені комісії і групи сприяння уповноваженим Ради в справах РПЦ і Ради в справах релігійних культів по посиленню контролю за діяльністю духовенства і релігійних громад. Комісії (по 10 - 15 чол.) діяли при рай- і міськвиконкомах, а групи (по 5 - 10 чол.) - при сільрадах. По Чернівецькій обл. в них було задіяно близько 900 чоловік. За кожною церквою закріплювалась окрема людина з даного активу, яка наглядала за її діяльністю. В результаті найменше порушення з боку духовенства і церковного активу актувалось і по ньому уповноваженим приймалися відповідні заходи, в основному – зняття священників на деякий строк з реєстрації. Протягом 1960 р. в Чернівецькій обл. не було жодного випадку значного порушення законодавства про культу, але для залякування інших один із священників –

о. А. Поторак із с. Тарасівці Новоселицького р-н, яким було допущено ряд незначних порушень, був знятий з реєстрації. В результаті він близько року ніде не служив [2, оп. 2, спр. 170, арк. 1 - 5]. Крім того, члени комісії і груп сприяння були головними помічниками уповноваженого в справі закриття храмів. Так, уповноважений в 1963 р. писав: “Комісії сприяння, як форма громадського контролю, себе повністю виправдовує, вмиле сполучення науково-атеїстичної пропаганди, впровадження нових громадянських обрядів із заходами законного обмеження діяльності церковників дає все більше позитивні результати” [2, оп. 2, спр. 187, арк. 85 - 88].

Під час проведення антицерковних акцій деякі представники духовенства були засуджені до позбавлення волі з різних мотивів, а деякі зміщені з своїх посад. В 1961 - 1964 рр. по СРСР було засуджено за релігійними мотивами 1234 чол. [6, с. 382]. Також проти архієреїв запроваджувався такий захід, як часте переведення на іншу кафедру Зокрема, на Чернівецькій кафедрі за 1958 – 1964 рр. змінилося 3 архієреї.

На 1 січня 1961 р. в Чернівецькій єпархії обліковано 332 церкви, 178 священників і 5 дияконів [2, оп. 2, спр. 154, арк. 1 - 2]. Діяв жіночий монастир у Хрещатику, в якому проживало 26 насельниць [2, оп. 2, спр. 154, арк. 1]. В своєму плані роботи на 1961 р. уповноважений намічав продовжити закриття церков, тиск на священників і нагляд за їх діяльністю. В першу чергу планувалося закрити приписні церкви, яких в єпархії було понад 150. Уповноважений намічав за 1961 р. закрити 35 - 40 церков” [2, оп. 2, спр. 170, арк. 1 - 5].

16 березня 1961 р., Радою Міністрів СРСР прийнято закрити постанову “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури”, яка полегшила і прискорила процедуру закриття храмів. Якщо раніше для цього потрібен був дозвіл республіканського уряду, то тепер храми могли бути закритими за рішенням облвиконкому. Дана постанова розв’язала руки місцевим властям, підштовхуючи їх до свавілля і знімала відповідальність за це з центральної влади. В результаті протягом 1961 р. в Чернівецькій обл. знято з реєстрації 33 церкви. Дана постанова вводила обмеження на церковний дзвін і обкладала високими податками всіх церковнослужителів, а не тільки священників.

Однак на цьому влада не зупинилась і змусила церкву прийняти постанову, яка забороняла священникам займатись фінансово-господарськими справами парафій. Тепер за матеріальний бік церковного життя відповідали миряни – члени виконавчих органів церковних громад, в першу чергу, старости. Вони були підконтрольні лише своїй совісті, церковна влада ними не керувала. А оскільки, багато чого залежало від їх порядності. Священники були усунуті не тільки від фінансових питань, але й від управління парафіяльним життям взагалі і вважалися найманими громадою для виконання релігійних обрядів. Впливати на життя громади священники могли лише через церковні проповіді. Щоб ще більше притиснути священників, їх з осені 1962 р. перевели на тверді оклади заробітної плати. При цьому їх продовжували обкладати податками по завищених ставках (як одноосібників). Одночасно встановлено контроль за тим, щоб священники не отримували грошей безпосередньо від віруючих. За це вони знімалися уповноваженим з реєстрації на різні терміни.

В 1962 р. закриття храмів продовжилось згідно з попередньою схемою – припинялися богослужіння в церквах, які не мали своїх постійних священників. Одночасно уповноважений ввійшов з пропозицією до фінансових органів про призупинення нарахування податків з церков, які готувалися до закриття [2, оп. 2, спр. 170, арк. 128]. Робилося це для того, щоб в подальшому закриття церков мотивувати тим, що громада не вносить встановлених платежів державі. Отже, в лютому 1962 р. під приводом відсутності постійних священників в 42 храмах були припинені служби, їх діяльність фактично паралізована. Загалом за 1962 р. в Чернівецькій обл. закрито 36 церков. Крім того, в серпні 1962 р. був закритий останній в області монастир, а в рішенні облвиконкому від 27 серпня 1962 р. з цього приводу лицемірно вказувалось: “У зв’язку з тим, що монашки Хрещатицького жіночого монастиря вибули за межі цього монастиря, частина з них роз’їхались по родичах, а деякі працевлаштувались, внаслідок чого тут релігійна громада Іоанно-Богословської церкви, що тут існувала самоліквідувалась, а діяльність як самого монастиря, так і його церкви припинилась, облвиконком вирішив зняти з

реєстрації релігійну громаду Іоанно-Богословського Хрещатицького жіночого монастиря” [2, оп. 2, спр. 174, арк. 10]. В результаті на 1 січня 1963 р. в уповноваженого по Чернівецькій обл. було зареєстровано 265 храмів, 165 священників, 2 диякони, 148 псаломщиків [2, оп. 2, спр. 176, арк. 15].

Коли влада в Чернівецькій обл. досягла закриття всіх монастирів і близько третини храмів, скоротила кількість священників, позбавила їх права керувати парафіяльним життям і встановивши за ними жорсткий контроль, вона розпочала тиск на віруючих людей, які відвідували церкву і виконували релігійні обряди. Окремі категорії населення, зокрема молодь, були позбавлені можливості брати участь у церковному житті. Єпископ Чернівецько-Буковинський Григорій (Закаляк) в єпархіальному річному звіті за 1960 р. відмічав: “Відвідуваність храмів у неділі і свята в цілому задовільна, однак відмічається деяке охолодження і релігійна індиферентність. Молодь церкву майже не відвідує” [2, оп. 2, спр. 156, арк. 9 - 62]. Цьому були як об’єктивні, так і суб’єктивні причини, однак переважало владне адміністрування. Через школу на дітей і молодь чинився тиск в основному шляхом приниження віруючих. Спочатку влада заборонила особам до 18 років прислужувати в церкві. Потім вона ввела заборону даній категорії відвідувати церкву, особливо у великі свята. Влада виставляла навкруги церков у святкові дні кордони з представників шкіл, дружинників та інших атеїстичних активістів, які не пропускали молодь до церков. Навіть священникам було заборонено спілкуватись з молоддю. Деякі священники були настільки залякані уповноваженим, що взагалі не пускали дітей до церкви.

Владою був встановлений контроль за людьми, які відвідували церкву і брали участь у релігійних обрядах. Для цього з 1962 р. заведено квитанційну систему оплати за релігійні треби, при якій записувалися дані про людей, а у разі хрещення дитини на зворотньому боці квитанції обов’язково повинні були бути підписи батьків дитини. Атеїстичними активістами постійно проводився перегляд даних квитанцій з метою «проробки» учасників. Якщо ж серед тих, хто платив за релігійні обряди, були комуністи чи комсомольці, або такі, що займали значні посади, то на них падала критика, яка іноді доходила до виключення з даних організацій або проблем за місцем роботи чи навчання. Щоб контролювати кожний обряд хрещень дітей, було заборонено їх проводити по домівках. 21 травня 1962 р. вийшов наказ № 11 по Чернівецькій єпархії, в якому всьому духовенству наказувалось здійснювати таїнство хрещення лише в церкві (3, спр. 12, арк. 3).

Наслідком такої політики влади було зниження кількості людей, які виконували релігійні обряди і жили церковним життям, тобто постійно відвідували церкву, сповідувались і причащались. Паралельно з адміністративною боротьбою проти релігійних обрядів влада впроваджувала серед людей нові громадянські обряди і звичаї. Наприклад, щоб перебороти виконання в церкві таїнство вінчання, влада запровадила урочисту реєстрацію шлюбу. Для цього в містах були спеціально відкриті і обладнані Палаци урочистих подій. В Чернівцях для цього був переобладнаний колишній парафіяльний будинок Св. Духівського кафедрального собору.

Для того, щоб послабити зв’язок між єпархіальною владою і конкретним священником, який здійснювався в основному через благочинних, влада шляхом укрупнення районів добилась укрупнення бгачинь. Протягом 1962-1963 рр. 15 благочинь були укрупнені в 7. Одночасно зусиллями уповноваженого благочинним перестали видавати фінансову допомогу на проїзд і канцелярські товари, щоб вони менше могли спілкуватись з духовенством.

У 1963 р. влада продовжувала свою антицерковну політику. У 19 церквах, які обслуговувались сусідніми священниками, було зовсім припинено здійснення богослужінь, у 39 припинені регулярні богослужіння, тобто служби здійснювались лише час від часу [2, оп. 2, спр. 186, арк. 1 - 70]. Однак дану справу владі не вдалося довести до кінця, і за 1963 р. в Чернівецькій обл. була знята з реєстрації лише одна Свято-Параскевська церква в Чернівцях – остання на Буковині за хрущовський період. Отже, за 1959 - 1963 рр. в Чернівецькій обл. було закрито 100 церков. Дві громади (у Герці і Сторожинці), храми яких були закриті, не знімалися з реєстрації, а взамін своїх закритих храмів отримали маленькі старі церкви з раніше недіючих. Таким чином, кількість діючих храмів впала з 362 у 1958 р. до 264 у 1964.

В статистиці уповноваженого були деякі неточності. Наприклад, при церкві у с. Оселівка Кельменецького району, яку уповноважений подав у списку закритих в 1962 р. не було зареєстровано православної громади, а сама вона була недіючою через аварійність ще з 30-х років. На 1 січня 1964 р. закриті храми використовувались наступним чином: було вилучено ключі від 77 церков, з 55 було вивезене майно, 5 було розібрано, 5 переобладнано, а 44 зайнято під народногосподарські цілі [2, оп. 2, спр. 197, арк. 11]. При цьому число духовенства також значно знизилось. На 1 січня 1965 р. в Чернівецькій обл. було зареєстровано 165 священників, 2 диякони і 156 псаломщиків [2, оп. 2, спр. 194, арк. 9].

З середини 1963 р. адміністративний тиск влади в СРСР, в першу чергу - закриття храмів, почав йти на спад. Влада вирішила перейти від тиску на церковну організацію, яка була вже сильно скорочена, перейти до тиску на свідомість людей. В червні 1963 р. відбувся Пленум ЦК КПРС, повністю присвячений завданням ідеологічної роботи партії, в тому числі і боротьбі з релігією. Він зобов'язав всі партійні організації добиватись "більш швидкого звільнення людей від релігійних упереджень". За вказівкою М. Хрущова ідеологічною комісією при ЦК КПРС під керівництвом Л. Іллічова прийнято "Заходи по посиленню атеїстичного виховання населення". 2 січня 1964 р. вони були оформлені як постанова ЦК і стали "державним планом подолання релігійної свідомості мас" [6, с. 49-52]. Перед партійними організаціями фактично ставилось завдання через 12 - 17 років у відповідність до Програми КПРС повністю „звільнити” свідомість мас від "релігійних упереджень". У вузах як обов'язковий або факультативний курсу був введений предмет "Основи наукового атеїзму", значно посилилась антирелігійна спрямованість шкільних програм, в Академії суспільних наук при ЦК КПРС з'явився Інститут наукового атеїзму. На чолі цієї кампанії стояв ідеологічний відділ ЦК партії.

Отже, протягом 1963 - 1964 рр. до зміщення М. Хрущова антирелігійна кампанія велась у двох напрямках. Наголос робився на поступовому переході до посилення атеїстичної пропаганди і тиску на свідомість людей, але в той же час не всі ще чиновники відмовились від адміністрування щодо церкви з елементами порушення законності. Хрущовська антирелігійна кампанія в кінцевому рахунку зазнала поразки, але принесла великі втрати для церкви. На прикладі Чернівецької обл. це означало закриття монастирів і багатьох церков, скорочення кількості благочинь, удар по прибутках церкви взагалі і духовенства зокрема, зменшення кількості священників і встановлення жорсткого контролю за їх діяльністю та діяльністю церковного активу, тиск на віруючих людей з метою відлучити їх від церковного життя і, зокрема, відрив від церкви молоді.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). - Ф. Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області.

2. ДАЧО. - Ф. Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області.

3. Поточний архів Чернівецько-Буковинської Консисторії.

4. Поточний архів Відділу в справах релігій при Чернівецькій ОДА.

5. История Русской Церкви. Книга девятая. - Прот. Владислав Цыпин. История Русской Церкви. 1917 – 1997. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 832 с.

6. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. - 400 с.

7. Русская Православная Церковь в советское время (1917 - 1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью /Составитель Герд Штриккер. – М.: Пропилеи, 1995. – Т. 1. 400 с.

8. Русская Православная Церковь в советское время (1917 - 1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью /Составитель Герд Штриккер. – М.: Пропилеи, 1995. – Т. 2. - 464 с.

9. Русская Православная Церковь (1988 - 1988) - Т. 2. Очерки истории 1917 - 1988 гг./Ред. кол. под рук. архиеп. Смоленского и Вяземского Кирилла. - Москва: Издательство Московской Патриархии, 1988. - 112 с.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Ботушанський О.В.
(Чернівці)

КРЕДИТУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ СПІЛОК БУКОВИНИ

Брак дешевого банківського кредиту для Буковини, засилля лихварів, які брали надзвичайно високі проценти за кредит – з одного боку – і потреба в обігових коштах для селянських господарств, що втягувалися в ринкові відносини, з другого, спонукали сільських господарів, здебільшого незаможних і середньо заможних створювати власні кредитні інституції – кредитні спілки. Вони повинні були діяти на власному капіталі. Однак через те, що вклади членів кас були мізерними, надавати кредит здебільшого було нічим. За організацію банківського кредиту для українських селян краю взялася “Селянська каса” – українське крайове кооперативне об’єднання Буковини (створене 1903 р.), яке як юридична особа виступало посередником між банками і селянськими кредитними спілками. Для кредитування цих спілок за рішенням Буковинського сейму 1905 р. створено Крайовий банк. Але він надавав ці кредити за розпорядженням виконавчого комітету сейму.

Нижче наводимо одне із звернень керівництва “Селянської каси” до виконавчого комітету Крайового сейму (т. зв. виділу) з проханням збільшити такий кредит.

ЗВЕРНЕННЯ КЕРІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО КРАЙОВОГО КОПЕРАТИВНОГО ОБ’ЄДНАННЯ “СЕЛЯНСЬКА КАСА” ДО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ БУКОВИНСЬКОГО КРАЙОВОГО СЕЙМУ ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ЗБІЛЬШЕННЯ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУ ДЛЯ СЕЛЯНСЬКИХ СПІЛОК

26 жовтня 1905 р.

Високий Виділе краєвий!

Буковина заснічена лихварством всіляких відтінків. Се факт в нас ноторичний і не потребує ніяких доказів. Против сего лиха від кількох років змагаються буковинські хлібороби закладаючи каси позичкові і щадничі системи Райфайзена. Та хиба в тім, що сі стоваршиня полягають на основі самопомочи, а ся на Буковині принаймні на перші роки не вистарчає. Занадто загнозидилось лихо. Занадто великий опір стрічають райсфайзенки зі сторони зорганізованих і незорганізованих лихварів.

А показуєть ся відпорна против самопомочи сила ось в чім: як видно з предложеного до сего подання зіставлення рухунків всіх приналежних до союзу кас за рік 1904 ий. був стан вкладок щадничих з кінцем минулого року К[рон] 182.21033. Ся сума рішучо замала, аби можна успішно провадити нею райфайзенські каси. Причина так малого стану вкладок щадничих є та, що ті люди, котрі могли би щадити свої гроші в райсфайзенці, не дають їх туди на щадницю тому, що їм ліпше здаєть ся роззчити свої гроші між людий на лихварський процент ніж дати їх до райфайзенки на 5%. Се лихварі. Але їх діяльність огорожена таємницею так, що око карного судії рідко коли може туди заглянути.

Иньші воліють тримати гроші в себе в скрині ніж дати їх до сільської каси, до котрої вони ще не привикли і котрій не довіряють. А не довіряють тому, що були в краю інституції кредитові, на котрих хлібороби давнішими роками попеклися а про котрі традиция триває дальше.

Сильнійша причина майже цілковитого браку вкладок щадничих по наших касах, се геростратска агітація ріжного рода лихварів, підтримувана політично незгідними з членами каси громадянами. Се поява можлива лишень в нас на Буковині. Але вона існує.

Успішна противагітація трудна тому, що полишений до недавнього часу сам собі хліборовський нарід на Буковині без народних шкіл, з природи справді деколи й спосібний до інтелігенції, але консервативний, прогноблений, забитий став ся недовірливим. Ту недовірчивість використовують противники управильненої кредитної організації до своїх агітаційних цілей. Лучаєть ся, що ціла сільська інтелігенція всякими способами підтримує сю агітацію против райфайзенек.

Иньша причина та, що наші хлібороби свої ошадности з ужитковують на закуповане землі, бо в нас дійти вивіновуєть ся землею а не сплачуєть ся грішми, як се ведеть ся деінде.

Також і стан вкладок щадничих в самім союзі цілком незначний. З днем 25. жовтня 1905. виносить він К. 2.75530

Помочи може край через краєвий банк взглядняючи кредитоспосібність поодиноких кредитних організацій.

Як край підпоможе кредитні стоваршеня уділюватанем кредиту до відповідної обставинам висоти, то потребуєчі кредиту будуть шукати єго в солідних кредитних організаціях. Таким способом не буде попиту за грішми в лихварів, а тим самим будуть вони силою економічних законів приневолені давати свої ошадности як вкладки щадничі райфайзенкам, гроші кредитовані краєвим банком почнуть вертати ся назад до краєвого банку, котрого банкова політика має до того розумно застосовуватись.

Не треба гадати, що такий грошевий переверот наступить раптово, несподівано. Все буде розвивати ся повільним кроком так, що трудностей не буде.

Дотепер мав підписаний союз кредиту в краєвім банку до висоти 600.000 К. Ся сума не вистарчає до заспокоєня тих, що шукають кредиту і є кредитоспосібні.

До дня 25-го жовтня 1905 го року числив союз 114 кас пожичкових і щадничих з 6.865 членами. Ті каси вплатили до союзу до його самого речинця паїв в сумі 40.960 К так. що при 30 кратній статутарній поруці члени союзу ручать до суми 1.228.800 К.

Члени поодиноких приналежних до союзу кас мають рухомого і нерухомого маєтку приблизно після сумлінної оцінки до суми 10 міліонів корон.

Числяяи приблизно потрібного одному членови оборотового кредиту по 200 К. виходить сума, конечно потрібна нашим касам 1,353.

На увагу заслугує, що після дотеперішного досвіду по наших касах потребують люди кредиту на сплату давнійших здебільшого лихварских довгів.

Тому просимо:

Високий Виділ краєвий зволить з уваги на наведені в просьбі причини підвишити кредит для союзу руских хліборобских спілок на Буковині "Селянська Каса " стоварешиня зареєстрованого з обмеженою порукою до суми 1.000.000 К.

Чернівці, дня 26. жовтня 1905.

[штамп]

СОЮЗ РУСКИХ ХЛІБОРОБСКИХ СПІЛОК НА БУКОВИНІ
"СЕЛЯНСКА КАСА"
СТОВАРИШЕНЄ ЗАРЕЄСТРОВАНЕ З ОБМЕЖЕНОЮ
ПОРУКОЮ

[підписи]

Д.[-р.] Конст. Клим

Д.[-р.] Дутчак

Державний архів Чернівецької області. Ф.2. Виконавчий комітет сейму Буковини. Оп.1, спр. 471, арк. 3-4.

ФРАНЦУЗЬКИЙ СЕНАТОР ПРО РОСІЯН

Редколегія збірника продовжує друкувати праці відомого французького політика, сенатора, редактора впливового часопису "La Patria" і близького приятеля французького імператора Наполеона III, заступника секретаря Головної комісії Паризького географічного товариства і члена багатьох інших наукових товариств Казимира Делямара.

У минулому збірнику була надрукована його праця "П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії". Париж – 1869 р., у якій мовилося про український народ.

В цьому збірнику представлена його праця "Хто такий росіянин? Етнографічне дослідження за працею Вікенеля" (1870-1871 рр.). Матеріал віднайдений у бібліотеці Сенату Франції проректором Чернівецького національного університету Михайлом Михайловичем Поповичем. Він же здійснив переклад з французької мови і підготував текст до друку.

Делямар Казимир. Хто такий росіянин?

Таким є питання, на яке спробуємо дати тут відповідь. Безмежжя Російської імперії, сталий ріст її населення і невпинно зростаючий вплив у Європі та Азії цілком оправдують наше зацікавлення. Цей інтерес ще більше зростає перед лицем упереджених думок, які панують у цьому питанні, включаючи такі високі сфери як наука. Коли доводиться кожен день чути, як про російський народ стверджуються, мов аксіома, факти абсолютно протилежні до істини, то вважаємо за свій обов'язок викласти ту правду, яка нам відкрилася.

Правда ця приголомшлива для нас: росіянин – це не слов'янин, а тюрко-фін, який розмовляє старослов'янською мовою, носить скандинавське ім'я, абсолютно так само як француз є галлом й розмовляє латинською мовою і якого завоювання франків кумедно зодягло в германську назву:

Ця очевидна для нас істина не складає суто платонічний інтерес. Вона веде до визнання в російським, а точніше кажучи, в московським народі такого народу, якому притаманна особлива форма цивілізації, а саме: туранської і азійської, тобто докорінно відмінної від арійської цивілізації європейського народу.

Визнання існування цієї своєрідної форми цивілізації відкриває перед наукою широке поле досліджень, ледь розвідане до цього дня. Московія, яка сприймалася науковцями простою й далекою частиною старої Європи, постає новою землею. Народ, який її заселяє, запрошує в такому випадку уважних дослідників, які віднайдуть в процесі її вивчення такий же новий інтерес і зроблять такі ж несподівані відкриття, як це робили дослідники, які першими спостерігали за китайською цивілізацією, або ж ті, що пробували відтворити стародавні цивілізації Америки.

На сьогодні ми обмежимося декількома міркуваннями, які доводять осібне існування московського народу поза слов'янськими народами, що є його сусідами. Як тільки це розмежування буде проведено, нам залишиться охарактеризувати сам московський народ, дослідження, що потребує повноти, оскільки москвитів завжди змішували з слов'янськими народами, принаймні в новітні часи. Одному не справитися з цим завданням, тому всі, хто докладеться до цього, зможуть поздоровити себе з тим, що зробили свій вклад у розкриття однієї із форм людського духу, форми, яка, зрозуміло, не є найдосконалішою, але яка теж може мати свою велич.

Серпень 1871

Хто такий росіянин?

Етнографічне дослідження за Вікенелем.

8 лютого 1867 р. згасло життя Августина Вікенеля скромного, але невтомного ученого, що володів тим аналітичним розумом і тією точністю мислення, без яких найбільш наполегливі пошуки не змогли б оберігати від помилки.

Друзі розказали тоді про його життя, а видатні вчені оцінили його численні праці. Пан д'Аршіак, вчений інституту виголосив перед Французьким геологічним товариством¹ свою авторитетну думку про геолога, статистика, а також натураліста, і його слова служать сьогодні вступом до праці Вікенеля про "Європейську Туреччину".

З іншого боку, п. Генріх Мартен, колись затятий противник, а сьогодні переконаний захисник етнографічних праць Вікенеля про слов'ян і московитів, показав їх важливість у другому вступі до названої праці. Саме цю останню частину досліджень покійного Географічне товариство доручило нам проаналізувати.

Своїми власними дослідженнями та використаними новими документами, Вікенель повністю змінив наші упереджені думки щодо етнографії та історії Російської імперії. Перервавши вивчення геологічної структури землі, він зацікавився істотами, що її заселяють, і звернув увагу на саму людину.

Тривалі подорожі вченого по європейській частині Туреччини, що підготували його велику працю про цей край, були природним поштовхом до цього нового дослідження. Приступивши до розгляду історії Оттоманської імперії і народностей, що заселяють її європейську частину, Вікенель був вражений великою чисельністю слов'янського елементу. Від цього спостереження і до вивчення всієї [слов'янської] групи залишався для такого дослідника, як він, один крок. І цей крок було зроблено завдяки зустрічі, що він мав у Парижі з одним із наших колег-вчених п. Духінським (Київським).

Завдяки своїм подорожам, знанню слов'янських мов, а також тому, що користувався неперекладними виданнями п. Духінський почав обстоювати приблизно 15 років тому нові погляди, принаймні у зовнішній оцінці, щодо історичних і етнографічних коренів народів Європейської Росії.

Вікенель ознайомився з цими думками. Перший їх поверховий аналіз викликав у нього спочатку сумнів, але, переконавшись в результаті критичного аналізу, в їх істинності, він їх повністю сприйняв і виклав у додатку до першого тому своєї праці "Подорож у Туреччину"², віддавши належну шану вченому, який їх започаткував.

У кінці 1868 року цей додаток вийшов окремою публікацією під заголовком "Історичні дослідження із загальної історії слов'янських народів, їх сусідів турків і фінів". Примірник цієї праці був подарований Географічному товариству одним із його членів п. Б. Артюзом. У зв'язку з цим Товариство на своєму засіданні від 20 листопада 1869 року люб'язно доручило мені дати неупереджену оцінку цій праці, що й постарайся зробити сьогодні, приносячи при цьому вибачення за вимушену затримку цієї справи.

I

Основні положення системи Вікенеля.

Боротися проти усталеної думки — найневдячніша справа, що випадає на долю вченого. Насправді це означає збунтуватися проти поглядів інших учених. Ось чому праці п. Духінського спочатку були зустрінуті з усмішкою загальної недовіри, як і більш повна праця Вікенеля, яка швидко одержала блискучу підтримку.

Ці два вчені осмілилися сказати, що великороси або московити, засновники Російської імперії, не належать до сім'ї слов'янських народів ні за своїми етнографічними коренями, ані за традиціями своєї історії. Вони відзначали, що ядром цієї імперії є Суздальське або Володимирське князівство, засноване у 12 ст. на берегах рік Москва і Клязьма, яке пізніше одержало назву Московське царство. Вони твердили, що започатковувати історію цієї імперії з Новгородом Великим чи з Києвом, у зв'язку із

¹Загальні річні збори Французького геологічного товариства від 2 березня 1868 року.

²Chez Rethus Bertrand, libraire éditeur, rue Hautefeuille, Paris.

завоюваннями Рюрика-Нормандця та його послідовників у 9 і 10 століття, – це помилка, резонно вказуючи на явну переривчастість між історією Московії та історією русинських князівств, – держав, які не займали тих самих територій і які навіть співіснували впродовж декількох століть.

Заснована по сусідству з Новгородським і подніпровськими князівствами, що іменувалися Русіями (Russies), Московська держава, далека від того, щоб бути їх наступницею, навпаки, вона не припиняла війни проти них, щоби шляхом завоювання приєднати їх до себе в новітні часи.

Крім того, пп. Духінський і Вікенель констатували, що суздальці, предки московитів, мали тюрко-фінське походження і що їх нащадки обов'язково повинні належати до тієї ж тюрко-фінської раси.

Вони, без сумніву, розмовляють слов'янською мовою, але ця особливість бере свій початок у насильному запровадженні християнства в XI-XII ст. слов'янізованими у мові варягами-русами. Духінський і Вікенель наполягають, до того ж, на одному характерному факті, а саме: особливих труднощах і повільності утвердження християнства і старослов'янської мови у Московії, утвердження, яке у Суздальщині було остаточним лише у 13 ст., а на решті частині Московії – тільки в 17 ст.

Отже, виявляється, що нинішня Російська імперія є продовженням Суздальської держави, а не продовженням князівств Новгорода і Дніпра. За своїм походженням і за своєю історією вона повинна бути тюрко-фінською імперією, хоча нині московити розмовляють однією з слов'янських мов.

Більше того, московити начебто залишилися тюрко-фінами, тобто туранцями у своїх інстинктах і в особливостях своєї цивілізації. І справді, оскільки тюрко-фінська група [народів] Суздальщини чи Московії стала загарбницькою, то її дух мав домінувати в соціальній та політичній організації імперії і породити комуністичні й автократично-патріархальні установи, які нею управляють, і які є характерною рисою туранських народів Азії.

І, навпаки, установи ліберального й індивідуалістичного характеру, властиві арія-європейцям, знаходяться лише в тих частинах, що заселені слов'янськими народами, тобто поляками і рутенами, які, як відомо, поділяються на білорусів і малорусів.

Отже, московський панславізм, сприйнятий по-серйозному деякими вченими, позбавлений сенсу, оскільки в середині Російської імперії весь слов'янський елемент знаходиться у залежному від московського елемента становищі; нарешті, території, заселені цими слов'янськими народами, які колись утворили руські князівства, що належали спадкоємцям Рюрика, були, зрештою, як наприклад, Польща, просто загарбані Московією, яка зовсім недавно привласнила собі назву Росія (Russie), а своїм народам дала назву росіяни (Russes).

Теорія, основні положення якої ми щойно виклали — це абсолютне відкидання відомостей, які кожен з нас одержав про Росію. Вона суперечить твердженням більшості із сучасних праць, загальних і спеціальних, написаних французькою мовою, в яких розглядається ця велика імперія; ці праці запевнюють, що великороси або московити — слов'яни, і не роблять жодної різниці між тим, що вони вважають державою, заснованою Рюриком в 11 ст., і державою, але цілком іншою, що постала в Московії у 12 ст. Проте, незважаючи на ці твердження, ми вважаємо, що ці автори помиляються, і ми це думаємо разом з пп. Духінським і Вікенелем, з п. Г. Мартеном та з іншими сучасними дослідниками, кількість яких зростає з кожним днем. Ми це думаємо, нарешті, разом з тими вченими минулого століття, які вже тоді протестували проти поширення цих помилкових поглядів.

Справді, не треба забувати, що століття тому всі знали, що московити — не європейці. Польща ще існувала тоді. І для наших географів, як і для політичних діячів, Європа закінчувалася на її кордонах, подібно як сьогодні етнографічна Європа, тобто арія-європейська раса, закінчується в басейні Дніпра. А за ним і для етнографа і для історика починається Азія.

II

Причини нинішніх помилок.

Розглянемо тепер, яким чином думки, які ми спростовуємо, змогли поширитися до такої міри, що ще зовсім недавно заперечувати їх означало протидіяти здоровому глузду, заперечувати очевидне.

На думку Вікенеля, пояснити це можна трьома причинами:

1. Запізнілим розвитком у слов'ян історичної науки .
2. Національними і релігійними упередженнями, викликаними питанням панславізму.
3. Діями урядового кабінету Петербурга, щоб ввести в оману європейську думку щодо істинної расової приналежності своїх московських підданих, які, за свідченням національних хронік, мають фінське походження.

4. Дозволимо собі додати четверту причину, а саме: суцільне незнання заходом слов'янських мов і відсутність повних перекладів фундаментальних праць, написаних цими мовами.

1. Історична наука. Серйозна історична наука розвинулася у західноєвропейських народів порівняно недавно, у слов'янських народів вона ще пізніше появилася. Тому не дивно, що її відсутність зробила нас доступними для всіх помилок.

До того часу, поки слов'яни самі не взялися за глибокий аналіз своїх національних джерел, зарубіжні вчені мали насправді у своєму розпорядженні надто неповні документи, щоби можна було розглядати події, які відбувалися на північному сході Європи, у їх справжньому світлі. Позбавлені головних елементів, вони сконцентрували свою увагу на династіях, релігійних віруваннях і мовах, не враховуючи впливів, що народи справили на ці династії, на сповідування цих вірувань, на дух цих мов.

Таким чином, найбільш значущі з цих помилок, з котрих лише деякі залишилися, були перенесені на слов'ян, особливо що стосується думки про їх географічне поширення на схід. Але сьогодні, завдячуючи прогресу історичних досліджень, визначні і серйозні праці, аналіз яких подамо нижче, дозволяють точно відмежувати справжніх слов'ян і чітко відрізнити їх від московитів. Слов'яни остаточно віднесені до групи осілих народів, землеробів і індивідуалів і, як наслідок, арія-європейців, тоді як московити належать до групи народів-пастухів, тобто уральських народів.

2. Панславізм. Національні й релігійні упередження, породжені питанням панславізму — друга причина тієї плутанини, що існує між різними слов'янами, зокрема між рутенами і московитами.

Не наполягаючи при цьому на політичних інтересах, що не вписалося б у рамки нашого виступу, зауважимо разом з Вікенелем, що слов'яни чинять опір московитам в Російській імперії; німцям у Пруссії; німцям і мадярам в Австрії; туркам і грекам у Туреччині.

Це вічне зіткнення великих інтересів, в якому народжуються пристрасні трактати, мало придатне, і ви з цим погодитесь, для тверезого і неупередженого пошуку наукової істини. До того ж ця істина може бути належним чином оцінена лише на віддалі від цих подій. Саме пп. Вікенелю і Г. Мартену належить честь, що вони вказали на роль Франції у цьому питанні і визнали її.

Залучене до пропаганди панславізму питання релігійних обрядів, зі свого боку, посилює плутанину, даючи нову зброю прихильникам різних інтересів³.

³Святі апостоли Кирило і Мефодій проповідували у IX ст. Євангельське вчення у Моравії й започаткували літургію старослов'янською мовою. Належать вони до Риму чи до Візантії? Складне питання, яке хвилює мільйони людей. Історична наука взялася його розв'язати. Звинувачені німецькими єпископами у розкольницькій діяльності, Кирило і Мефодій оголосили себе римокатоликами й одержали від папи чітку вказівку продовжувати проповідувати Євангеліє у Моравії старослов'янською, а також дозвіл дотримуватися східних обрядів. Кінець кінцем вони померли в Римі і були канонізовані, а візантійська церква не зберегла традицій їх апостольського життя.

3. Дії Петербурзького урядового кабінету. Найсерйозніша причина поширення існуючих помилок криється в діяльності, яку проводить уряд Петербурга щодо відповідного спрямування історичних досліджень як своїх, так і зарубіжних вчених, діяльність, яка стала можливою через відсутність історичних досліджень на заході.

Вікенель акцентує увагу на цих фактах; указавши на відправну точку нинішніх помилок щодо генетичних коренів московитів, він ясно доводить їх брехливість.

Процитуюмо його дослівно:⁴

“Літописці XII ст. Нестор і його послідовники накидали біографію князів з династії Рюриковичів; водночас вони повідомляють про скандинавське походження цих князів та їх соратників по зброї варягів-русинів; відтак вони вказують на назви і території слов'янських, литовських і фінських племен, які проживали під їх владою, сплачуючи данину; насамкінець вони констатують, що жителі долин у верхів'ях Волги і Оки (тобто територій, які утворюють сьогодні Московську, Тверську, Володимирську, Ярославську і ін. губернії, і розміщені у центрі московської держави) належали до чудської або фінської раси і що в їх часи ці народи не розмовляли старослов'янською, зберігаючи у вжитку свої власні (уральські) мови; що вони були ще прихильниками ідолопоклонства, юдаїзму або ісламізму, в той час як слов'яни загалом були вже навернені з кінця 10 ст. до християнства.

Ці факти, зафіксовані в стародавніх літописах, розглядалися у другій половині 18 ст. як чітко встановлені. Справді, у київському “Житті Св'ятих (Патерик печерський), - праця написана найавторитетнішими київськими ерудитами і присвячена Петру 1-ому, - Тульська губернія, яку зрошують витoki Дону і Оки, вказана як територія, де розпочинається Азія. А ще більш сучасна праця “Історія Російської імперії”, складена комітетом народної освіти для шкіл і видана за царювання Катерини II, містить відомості співвідносні з відомостями стародавніх літописців.

Але коли Петербурзький уряд побачив, що наближається сприятливий момент, щоб приєднати до Московії польські провінції, які до 14 ст. були складовою частиною володінь князів Рюриковичів і мали географічну назву “Русії” (Russies), він зрозумів, що ці історичні істини, покладені в основу навчання, чинять перешкоду його намірам, тому поставив собі за мету перекрутити їх.

Передбачаючи хід подій, він уже підмінив назву московити на назву росіяни (по-французьки Russes), яка мало-помалу була прийнята іноземними державами. Вітчизняні і зарубіжні вчені, віддані його політиці, постаралися, довести: 1) що росіяни - ніхто інший як роксолани, які за часів Птолемея кочували в степах Приазов'я; що ці кочові племена належали до сім'ї слов'яномовних народів й що вони були предками варягів-русинів, яких привів Рюрик, тобто були предками росіян або великоросів Московії, а також рутенів (малоросів), які поселилися на берегах Дніпра і Дністра; 2) що фінське населення Московії було витіснене слов'янами і вигнане за Уральські гори.

Катерина II, бажаючи встановити на цій так званій спільності походження права Російської імперії на володіння польськими провінціями Подніпров'я, які називалися раніше Русіями (Russies), назначає комісію, щоб скласти підручники і внести туди сприятливі для її політики зміни”.

Декілька зарубіжних учених, зокрема в Німеччині і в Скандинавії відкинули доктрини, патроновані урядом Петербурга. Навіть в самій Росії офіційний історіограф Герхардт Мюллер опублікував дослідження⁵, щоб показати, що Роксолани, злившись з іншими кочовими племенами, не могли бути предками вар'ягів-русів. Про це ж говорив до нього німецький історик Байєр, а після нього Карамзін⁶, який визнавав, що вар'яги-руси були нормандцями (норманни).

⁴Viquesnel, p.

⁵ Origines gentis et nominis Russorum, 1749. [Історія російських народів].

⁶ Histoire de l'Empire russe, par Karamzin. - T. I. ch. II. pages 57-60 de l'édition française. [Історія Російської імперії].

Звинувачений за своє дослідження московським вченим Ломоносовим, Мюллер був притягнутий до суду і змушений був відмовитися від своїх поглядів, а його праця була знищена. Про цей дивний судовий процес розповів Шльоцер (Schlotzer), а також сам Карамзін у примітці, яку французькі перекладачі пропустили.

Ряд інших вчених, зокрема Шльоцер і Тредьяковський також зазнали переслідувань за те, що підтримали історичні положення стародавніх літописців. Так, останній, будучи довічним секретарем Петербурзької Академії наук і професором риторики, двічі був побитий палицями⁷.

Відголос цих переслідувань та поділ Польщі, якого Росія домагалася від імені так званого історичного права, розбудили увагу німецьких вчених і зніщували наукові дослідження Шрїттера (Strittera) Росії.

Ці дослідження дали Катерині II привід твердити, що авторами думки, яка приписувала великоросам фінське походження, були німці і щоб їм відповісти, опублікувала власноручно написану декларацію надзвичайно важливого значення, з якої процитуємо чотири перші абзаци.

“1. Вся Росія обурилася б, якщо б ви прийняли пояснення Шрїттера про фінське походження великоруського народу.

2. Сам по собі цей скандал є непоганим доказом того, що російські корені інші.

3. *Хоча росіяни не мають того ж походження, що й слов'яни, між ними немає антипатії (розрядка автор- М.П.).*

4. У якій країні пан Шрїттер народився?” Він, звичайно, належить до якоїсь національної системи, на користь якої фальсифікує історію. Бережіться його!”

Історична наука, яка проводилася за допомогою імператорських указів, дозволяла робити найнерозважливіші твердження, проте історична правда про неслов'янське походження Московитів була настільки приголомшливою в епоху Катерини II, що заперечуючи їх фінські риси, ця імператриця була змушена водночас визнати їх не-слов'янами. Це означало опинитися у неприйнятній ситуації, тому що вони (московити) могли бути тим або іншим народом, але в той же час це означало пройти необхідний етап в офіційній фальсифікації історичних коренів великоросів. Трансформувати їх незрозуміло у європейців значно полегшувало справу оголосити їх при першій нагоді слов'янами.

Нові теорії, насильно насаджені в Російській імперії, втиснуті в шкільні підручники, швидко стали загальноприйнятною думкою. Велич, породжена царюванням Петра I, полегшувала їх експансію за кордоном, а та легкість, з якою великороси сприйняли нові реформи, виглядала доказом їх європейського походження. Саме так Монтеск'є, прийнявши зміну в манерах поведінки за моральне перевтілення, вважав за можливе сказати про Петра I⁸: “Те, що зробило цю зміну більш легкою, пояснюється тим, що тодішні звичаї не відповідали кліматові, вони були туди занесені в результаті змішання народів та завоювань. *Петро I, даючи європейському народу європейські звичаї і манери поводження, зустрів такі сприятливі умови, на які сам не сподівався*”. [Підкреслення автора. – М. П.]

Помилка цього видатного мислителя стала можливою лише тому, що він не здогадався звернутися до історичних джерел⁹.

Щойно написані, ці рядки на нещастя були помічені Катериною II, і під заголовком “Інструкція для укладання нового кодексу законів Російської імперії” цариця прийняла рішення, майже дослівно списане зі слів Монтеск'є¹⁰.

⁷ Див. Савельєв Ростиславович. Слов'янський збірник. - Санкт-Петербург, 1843, в кінці I частини.

⁸ DE l'Esprit des lois, livr. XIX, Chap; XIV [“Про дух законів”].

⁹ Перше видання “Про дух законів” з'явилося у 1748 р. за рік до судового процесу Мюллера.

¹⁰ “Інструкції”... були перекладені англійською мовою Михайлом Татищевим, а процитований уривок був перекладений французькою Мірабо у його “Mémoire sur la navigation de l'Escaut”. 1785

Справді, в цьому творі можна прочитати (Розділ 1, § 6): “Росія — Європейська держава”. (§ 7): “Це ясно доведено такими спостереженнями:... Зміни, здійснені Петром I в Росії, вдалися так легко тому, що звичаї, які тоді переважали, і які були введені в результаті змішування різних народів та завоювань іноземних країн, зовсім не були пристосовані до клімату”.

Петро I, впроваджуючи європейські звичаї і манери серед європейських народів своїх володінь, зустрів там у ці часи такі сприятливі умови, на які сам не сподівався. (Виділено автором. — М. П.)

Так думки про європейське походження великоросів, які із Росії проникли у Францію, повернулися зараз за сприяння французьких вчених на свою батьківщину, і правителі імперії викували собі з них нову зброю, щоб більш надійно ввести в оману своїх підлеглих і Європу. (Далі буде).

РЕЦЕНЗІЇ

Грабовецький В. Берестецька битва 1651 року та історія створення пантеону і музею-заповідника «Козацькі могили». – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 44 с.

Воєнні події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. ніколи не страждали від відсутності уваги як з боку вітчизняних, так і зарубіжних істориків, які стабільно зверталися до їх вивчення. Особливо це стосується битви під Берестечком 1651 р., про що свідчить нове наукове дослідження академіка Володимира Васильовича Грабовецького.

Книга, яку автор “присвятив пам’яті невідомого козака, останнього учасника Берестецької битви, який дивовижно боровся протягом трьох годин проти всього польського війська” (С.5) побачила світ в Івано-Франківському видавництві “Плай”. В передмові (“Слово про автора”), написаній кандидатом історичних наук, доцентом Прикарпатського державного університету імені В.Стефаніка І.Я. Райківським, говориться: “30 років тому в Київському видавництві “Наукова думка” вийшла друком книга тодішнього старшого наукового співробітника відділу історії України Львівського Інституту суспільних наук АН УРСР, доктора історичних наук Володимира Грабовецького “Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр.” (Київ, 1972). У цій фундаментальній монографії автор вперше після відомих істориків М.Костомарова, М. Грушевського, С.Томашівського, І.Крип’якевича, В.Голобуцького порушив питання ролі західноукраїнських земель в історії Хмельниччини, в тому числі важливе місце в книзі присвятив Берестецькій битві пам’ятного 1651 року.

З того часу пройшло три десятиріччя, але автор не забував про цю драматичну Берестецьку епопею. Сьогодні, в 350-річчя цієї історичної події в історії України академік Володимир Грабовецький випускає друком невеличку за розміром, але цікаву за змістом наукову працю” (С. 3).

Сам автор у “Передньому слові” до читачів, згадуючи про початок дослідження теми, пише, що “зацікавленість козацькими могилами під Берестечком проявилася в середині 50-х років ХХ століття, коли ми разом із моїми учителями, відомим дослідником історії козаччини і Хмельниччини – академіком Іваном Крип’якевичем відвідали Берестецьке поле і козацький некрополь в Георгіївській церкві. Тоді мій наставник, професор рекомендував продовжувати вивчати західноукраїнську Хмельниччину і, по можливості, досліджувати нові матеріали про місце і роль українського козацтва в історії західноукраїнських земель, в тому числі не забувати й про Берестецьку епопею” (С. 5-6). Далі автор розповів про те, як у 1970 р. під час участі у Волинській науковій історико-краєзнавчій конференції, яка проходила в Луцьку з ініціативи Волинської обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури і педагогічного інституту імені Лесі Українки, ним було запропоновано “започаткувати стаціонарні археологічні розкопки місць Берестецької битви” (С. 6) Його ідею підтримали працівники Рівненського краєзнавчого музею, які на чолі з старшим науковим співробітником відділу археології Львівського інституту суспільних наук АН УРСР І.К.Свешніковим, починаючи з літа 1970 р. впродовж двадцяти років проводили археологічні розкопки, які дали позитивні результати: “виявлено багато козацьких черепів та різні речі героїв, зокрема зброю, одяг, які значно поповнили експозицію музею “Козацькі могили” (С. 7).

Рецензована книга складається з трьох розділів, в яких висвітлюються різні аспекти, що стосуються перебігів подій битви під Берестечком між польсько-литовською армією короля Яна II Казимира і українсько-татарським військом гетьмана Богдана Хмельницького та хана Іслам-Гірея III.

В першому розділі “Хмельниччина часів Берестецької битви 1651 р. в першоджерелах та історіографії” аналізується джерельна база та історіографічні видання праць вітчизняних і зарубіжних істориків ХІХ – ХХ ст. В.В.Грабовецький при дослідженні питає Берестецької

битви використав записки С.Освенціма, М.Голинського, П.Шевальє, Я.Єрлича, твори Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка, Ж.Б.Шерера. Чимало матеріалів по темі дослідження автор знайшов у фонді Оссолінських, який зберігається в Львівській державній науковій бібліотеці Національної Академії наук України імені В.Стефаника (відділ рукописів), а також археографічних виданнях “Історія України в документах і матеріалах” (Київ, 1941. – Т.3), “Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг.” (Київ, 1965), в яких вміщено багато документів різних видів з архівів Польщі та Росії (С. 9-10). Аналізуючи праці дослідників, В.В.Грабовецький пише, що “більш глибоко і науково битву під Берестечком досліджував відомий історик України Микола Костомаров, а пізніше Михайло Грушевський, патріарх української національної історіографії (С. 10). Автор також критично проаналізував вітчизняні й зарубіжні праці, написані істориками у ХХ ст., зокрема, дослідження І.М.Каманіна, М.Н.Петровського, І.П. Крип’якевича, В.О.Голобуцького, І.К.Свешнікова, К.Осипова, І.С.Стороженка, В.Цибульського, Я.Качмарчика та Р.Романського. Окремо увагу автор приділив розгляду розвідок про хід Берестецької битви та створення пантеону і музею-заповідника “Козацькі могили” в спеціальних путівниках. Так, “у першому з них волинський поет Петро Мах у 1972 році опублікував нарис-путівник “Козацькі могили” під Берестечком”; другий путівник з “історії Берестецької битви та славетного некрополя “Козацькі могили” був написаний І.К.Свешніковим (С. 10-11).

У другому розділі “З літопису битви під Берестечком 1651 р.” автор докладно виклав хід воєнних дій кампанії 1651 р. Аналізуючи її початок, В.В.Грабовецький пише, що “польський король Ян Казимир організував загальне ополчення шляхти і вирушив на Україну з метою розгрому визвольних військ й відновлення польсько-шляхетської влади. Зібрану 150-тисячну шляхетську армію під Сокалем, в складі якої було 20 тисяч найманого війська, очолив Ян Казимир і повів проти козацького війська” (С. 13). Чисельність війська Б.Хмельницького та Іслама-Гірея, автор визначив у 150 тис. осіб (100 тис. козаків і селян та 50 тис. кримських татар), “яка була забезпечена зброєю, гарматами, кіньми і продовольством”. При описі передня боїв під Берестечком докладно подається розташування військ воюючих сторін. Так, “король розташував свій табір “півмісяцем” на правому березі р. Стиру і таким чином забезпечив надійний захист. “Українські війська, - пише автор, - стали навпроти шляхетських військ, їх надійно прикривала ріка Пляшева і непрохідні болота. Цей задум гетьмана був на певний час оправданий, якщо б не було потреби відступу. З лівої сторони від козаків стали своїм табором татари. Під Берестечком Богдан Хмельницький ще раз проявив велику майстерність при розташуванні і захисті свого табору, що викликало подив і високу оцінку шляхти” (С.14). Підсумовуючи результат вирішальної битви 30 червня 1651 р., дослідник говорить, що причиною поразки союзного війська була поведінка кримських татар, які “несподівано відступили і цим дали змогу шляхті захопити місце татарського коша і таким чином розірвати кільце козацько-татарського табору” (С. 16).

Наступні сім сторінок дослідження присвячені становищу козацького війська, яке після захоплення в татарський полон Хмельницького було оточене в таборі королівською армією. Як констатує сам автор при цьому, “не можна погодитися з думкою деяких істориків, які твердили, що “відсутність гетьмана значно ослабила боєздатність українського війська” (С.17). У висновку до розділу дослідник стверджує, що, незважаючи на перемогу, “польському королю Яну Казимиру не вдалося розгромити козацьку Україну, задушити народно-визвольний рух. Поразка під Берестечком консолідувала всі сили народних мас проти спроб шляхетської Польщі поневолити Україну” (С. 24).

Останній розділ “Як складався некрополь і музей-заповідник “Козацькі могили” містить відомості про утворення меморіального пантеону на місці Берестецької битви. Про його заснування сам автор книги пише, що ще “в кінці ХІХ – початку ХХ століття місцеві жителі випадково знаходили рештки козацьких кісток, зброї, яких повсюду знаходилося чимало...В 1908 році побудували гробницю і склали сюди виявлені кістки безіменних героїв. Так виріс перший козацький пантеон – козацькі могили під Берестечком” (С. 27). Особлива заслуга в розбудові музею-заповідника, за словами автора, належить, на жаль, уже покійному Ігорю Кириловичу Свешнікову, доктору історичних наук,

археологу, під керівництвом якого археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею понад вісімнадцять років активно проводила розкопки на Берестецькому полі. Завдяки археологічним дослідженням, за словами В.В.Грабовецького, було розкрито “таємниці окремих теперішніх урочищ, названих в місцевій топоніміці “Острів Гайок”, “Козацька Яма”, “Монастирщина”, що були пов’язані з боями тих далеких часів і відображають той трагізм загибелі славетних борців за волю України” (С. 28-30). Окремо автор висвітлив й будівництво архітектурного ансамблю заповідника “Козацькі могили”, яке розпочалося влітку 1910 р. під керівництвом інженера-будівельника В.Леонтовича (С.31-32). Подається також коротка характеристика семи залів будинку музейного комплексу заповідника (С. 34-35).

Поглибленому розумінню матеріалу допомагають поміщений в кінці книжки додаток, який складається з уривків твору української поетеси Ліни Костенко “Берестечко” (С.36-39). При оформленні різних розділів праці використано світлини музейних експонатів, архітектурних будівель музею-заповідника “Козацькі могили”, грав’юри XVII ст., а також репродукції картин українських художників, які малювали на тему “Берестечко”. До опису битви в тексті додано назагал достовірний схематичний план розташування військ під час бою 30 червня 1651 р. (С.14).

Загалом праця В.В.Грабовецького має значне практичне значення для подальшого поглибленого вивчення воєнних подій Визвольної війни українського народу середини XVII ст. на західноукраїнських землях. В книзі міститься матеріал, який зацікавить не тільки фахівців з пізньосередньовічної історії України, але й викладачів історії, студентів, краєзнавців та широкого загалу читачів, які цікавляться героїчним минулим нашої Вітчизни.

Михайлина П.В., Федорук А.В.

Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.

У вересні 2002 р. вся Україна відзначатиме 1000-ліття Хотина, одного з найстаріших міст нашої держави. Цій даті присвячена книга чернівецьких науковців О.Добржанського, Ю.Макара, О.Масана “Хотинщини. Історичний нарис”.

Автори поставили за мету дослідити історію цього чудового, багатого на події краю від найдавніших часів до наших днів. Хотинщину вони розглядають у широкому розумінні слова, як адміністративну одиницю, яка сформувалася впродовж XIV – XIX століть, за часів молдавського, турецького, а потім російського панування. За сучасним адміністративно-територіальним поділом – це Хотинський, Кельменецький, Сокирянський і більша (східна) частина Новоселицького районів Чернівецької області України, а також частина Єдинецького повіту Молдови. З 1940 р. розглядається тільки та територія колишнього Хотинського повіту, яка ввійшла до складу України.

Хотинщина – регіон, де первісні люди з’явилися досить рано, 300 тис. років тому. Тут проводилися численні розкопки під керівництвом відомих археологів О.Черниша, Б.Тимощука, І.Русанової та ін. В книзі простежується поступовий розвиток людської цивілізації на цій території від стоянок первісних людей типу Молодове до Буго-Дністровської неолітичної, трипільської, черняхівської, корчацько-празької та ін. археологічних культур. Переконаливо доводиться, що на цій території з давніх-давен жили предки східних слов’ян.

Важливим етапом в історії Хотинщини стало її входження до складу Київської Русі. Саме в цей час, як аргументовано показано в книзі, на рубежі X – XI ст. було засновано м. Хотин, хоча перша писемна згадка про Хотинську фортецю датується тільки XIV ст.

Послідовно, крок за кроком автори простежують наступні віхи історії краю: входження до складу Галицько-Волинського, Молдавського князівств, Турецької імперії. Особливо цікавим, на нашу думку, є розділ про бойові звичаї на Хотинщині українських козаків. В книзі змістовно розповідається про перипетії військової кампанії 1621 р. та участь у ній козаків під проводом П.Сагайдачного, про похід козацького війська на чолі з

наказним гетьманом А. Ждановичем 1657 р., про Хотинську битву 1673 р., про перебування Пилипа Орлика в Хотині тощо.

У XVIII ст. на території Хотинщини розгорталася бойові дії російсько-турецьких війн. Зокрема, помітним явищем в історії цього часу став штурм Хотина російськими військами в 1739 р. Ще одна битва між росіянами і турками під Хотином відбулася в 1769 р.

З 1812 р. Хотинщина відійшла до Росії. Цей період в історії краю тривав до 1918 р. В книзі зауважено суперечливість становища краю в складі імперії Романових. З одного боку, в цей час спостерігається економічне зростання, збільшується кількість жителів у Хотині. З іншого боку – посилюється русифікація українського населення, переслідування за вільнодумство. Автори відходять від радянських стереотипів класової боротьби і акцентують увагу на тому, що навіть в таких важких умовах в Хотині були люди, які сповідували українські національні переконання.

Чимало подій пережила Хотинщина в роки Першої світової війни. Автори показали всю складність, в якому опинилося населення в умовах, коли по території Хотинщини безпосередньо проходив фронт. Особливо складним виявився період 1917-1918 рр. В цей час більшість хотинчан впевнено заманіфестували єдність з рештою українських земель, підтримавши Українську Центральну раду. Однак наприкінці 1918 р. край опинився під окупацією румунських військ.

Найбільш гучною подією румунської окупації стало Хотинське повстання 1919 р., коли жителі краю різних національностей повстали проти окупантів. У книзі по-новому трактуються події повстання, доводиться, що головним його змістом був антирумунський характер. Доведено безпідставність тверджень про те, що повстанням керували більшовики.

Чимало цікавих фактів стосуються румунського періоду та наступного входження до складу СРСР. Хоча, на нашу думку, про радянський період можна було б подати значно більше матеріалу.

Особливістю книги є те, що в ній велика увага приділена становищу Хотинщини в умовах незалежної України. Автори намагалися всебічно показати здобутки керівництва краю в галузі сільського господарства і промисловості, соціальної сфери, освіти, охорони здоров'я, спорту, міжнародних зв'язків, наукових досліджень.

В роботі вміщено бібліографію історії Хотинщини, іменний та географічний індекси, резюме англійською, німецькою, румунською, польською мовами.

Таким чином, видруковано цікаву книгу, яка збагачує знання про історію самобутнього краю України – Хотинщини. Книга розрахована на широке коло читачів, усіх хто цікавиться минулим і сучасним України та її окремих регіонів.

Яценюк Т.С.

**Георгій Кожолянко. Етнографія Буковини. – Том 2.
– Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 424 с.**

Наприкінці 2001 р. українське народознавство поповнилось книгою, яку з повним правом можна назвати науковою енциклопедією традиційної духовної культури буковинців – сімейних звичаїв та обрядів. Це другий том багатотомного видання “Етнографія Буковини” відомого українського етнолога, професора Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Георгія Кожолянка. Дослідження охоплює широкий спектр сімейного побуту: сім'ю і сімейні відносини, родинно-хрестинну, весільну і похоронно-поминальну обрядовість.

В авторському вступному слові Георгій Кожолянко звертає увагу на недоліки і шкідливість для українців західної ідеології “прав людини”, “безнаціонального жителя країни”, інтенсивно запроваджуваної в Україні в останнє десятиріччя, яка проповідує безнаціональне суспільство з уніфікованою урбаністичною культурою, глобалізаційною економікою, нігілізмом щодо традиційності, і ставить питання: “Хіба сучасна модерністська весільна, родинна і похоронна обрядовість є більш поетичною, романтичною і привабливою, ніж стародавні, традиційні обряди?”

Матеріали книги дають можливість пізнати й усвідомити позитивну роль народних традицій у житті людей, виховному процесі, у формуванні моральних засад суспільства. При характеристиці сім'ї і сімейних відносин на Буковині дослідник звернув увагу на те, що в радянську добу пропонується схема сімейного розвитку – виділення ряду форм сім'ї у послідовності змін від простих до складного моногамного шлюбу класового суспільства – є непридатною для конкретного буковинського суспільства, як і для індоєвропейської спільноти в цілому. При цьому проаналізовано праці М. Грушевського “Історія України-Руси” та “Початки громадянства”, де вказувалося, що багато народів, у тому числі й українці, мали сімейні моногамні відносини ще в давні епохи. Для підтвердження цієї думки використано дослідження археологів Б. Тимощука, І. Русанової, які засвідчили, що у VIII – IX ст. на Буковині існували докласові відносини з сусідською (територіальною) общиною, а остання складалася з моногамних сімей. Ґрунтовний аналіз археологічних та етнологічних джерел дав можливість зробити висновок, що на Буковині в період з I тис. і до початку XX ст. існували і патріархальні, і моногамні сім'ї.

Дослідник вивчив питання ролі чоловіка, жінки і дітей у сім'ї, вказавши, що в XIX – першій половині XX ст. жінки разом з чоловіками брали участь у господарських роботах (за винятком пастівницького господарства Карпат, де працювали тільки чоловіки). Поряд з безумовним диктатом чоловіка-батька існувала велика повага до жінки-матері, її визначальна роль у всіх обрядах та звичаях, у процесі виховання дітей, у веденні домашнього господарства і т. ін. Діти також залучались до посильної праці при проведенні господарських робіт, що мало важливе виховне значення при передачі господарського досвіду, вмінь і навичок господарювання.

Велику увагу звернуто також на питання майнового спадкування, усиновлення, процесу розлучення. Зокрема, охарактеризовано форми розлучень, які мали певні особливості в рівнинній, передгірній і гірській частинах Буковини. Констатується, що розлучення були рідкісним явищем. Наприклад, ще у середині XX ст. у гірському селі Розтоки на 300 сімей траплялось одне розлучення в рік. При цьому відзначено, що в основі сімейних відносин були переважно економічні, конфесійні, звичаєво-правові, а не дружньо-любівні стосунки.

Охарактеризовано також зміни в сімейних відносинах за радянської доби, коли з проведенням колективізації землі і господарського майна, відокремленням церкви від держави, заборонаю церковного вінчання, активізацією міграційних процесів, юридичним визнанням рівноправності жінки і залученням її до важких фізичних робіт (лісорозробки, добування каменю і т. ін.), спрощенням процесу розлучення, зменшенням виховного впливу громади на членів колективу було ліквідовано головну ланку, яка стримувала розпад сімей. І, як результат, на кінець XX ст. на Буковині зник суспільний контроль за станом сімей, збідніли зв'язки між батьками і дітьми, зменшилась роль жінки у вихованні дітей та їх підготовці до подружнього життя, змінилась традиційна система спілкування та взаємодопомоги.

На середину XIX ст. в українців, молдаван та румунів Буковини склався багатючий сімейно-обрядовий комплекс, що проіснував практично без змін до середини XX ст. Лише в умовах радянського ладу було зруйновано традиційну культуру, збіднів обрядовий фольклор. Життєвий цикл людини складається з народження, розквіту і смерті. Характеризуючи родинно-христинну обрядовість, автор звернув увагу на дородові, родильні і післяродові звичаї та обряди. Окремо розглядаються питання ім'янаречення та прилучення дітей до суспільного життя.

Автор намагався прослідкувати звичаї та обряди, пов'язані з майбутнім народженням дитини як у Прутсько-Серетському, Прутсько-Дністровському межиріччях, так і на Буковинській Гуцульщині. Наводяться приклади заборон, прикмет, повір'їв, змін у ставленні оточуючих до майбутньої матері. При характеристиці родильних обрядів досліджено обрядові дії повивальної бабки-повитухи (моші, баби). Народження дитини уявлялося як процес, що безпосередньо зв'язаний з оточуючою природою, а людина вважалася її частинкою. Звичай звертатись до рослинного світу як до істот, що мають душу і можуть вплинути на життя людини, з примовками й

піснями – це ще дохристиянський звичай, коли людина відчувала свій зв'язок з природою. Цим і обумовлювались обрядодії повитухи: прихід її до породіллі з зіллям та свяченою водою, настоювання води для першої купелі дитини на травах і квітах – любистку, пижмі, ромашці, ягодах калини, гілочках вишні, квітах льону, яблуках, листках дуба, листі барвінку. Післяродові звичаї та обряди мали, як зазначається в книзі, оберегово-охоронну функцію як щодо матері, так і до дитини. Мати протягом 5-6 тижнів (у залежності від місцевості – Гуцульщина, Прутсько-Дністровське межиріччя) повинна була залишатися вдома і чекати дня очищення (виводів). Особливо остерігались у перші післяродові тижні “вроків” – наврочень з очей чи словами. З цією метою здійснювались замовляння. Існував цілий ряд повір'їв, якими мотивувалась поведінка породіллі після народження дитини.

При характеристиці соціалізуючих звичаїв і обрядів дослідник вивчив питання проведення освячення дітей і прилучення їх до громади як у дохристиянські часи, так і з прийняттям християнства. При цьому зазначається, що в давні часи освячення дітей відбувалося не зразу ж по народженні дитини, а в юнацькому віці у визначені святкові дні. Попередньо юнак чи дівчина засвоювали родові традиції, вірування, обрядодії, навчались певних господарських навичок. Лише після цього здійснювалось освячення. Відзначено, що й після прийняття християнства на українських теренах ще довго, аж до ХІХ ст., існувало двовір'я, коли після церковних християнських хрещень малої дитини до часу досягнення нею юнацького віку здійснювались язичницькі освячення. А на Буковинській Гуцульщині освячувальні обряди юнаків і дівчат зберігались аж до середини ХХ ст.

Дослідник робить висновок, що навіть з утвердженням християнства на теренах України християнські священнослужителі зовсім відкинули освячувальну обрядовість дохристиянського звичаю не змогли і використали ряд її складників для християнського хрещення дитини (кроплення водою, використання вогню свічки, рослинної жертви квітами та полотном- крижмою, інститут кумівства, святковий обід, збереження традиції відповідальності кумів за виховання і майбутню долю дитини та ін.).

Проаналізовано також християнський звичай хрещення дитини від запрошення кумів, випікання кумівських калачів, приготування свічки з крижмою, виряджання дитини з дому до церкви, обряду церковного хрещення, хрестинного обіду, обдаровування дитини, похрестин-калачин до відповідальності кумів за виховання і майбутню долю фіна-похресника. Розглядається у книзі давній обряд “випровадження дитини на свій хліб” – відлучення дитини від материнського молока, та обряд перших пострижин, які побутували у Буковинському краї ще в середині ХХ ст.

Досить детально зупинився автор на питанні надання імені дитині. Хоча в наш час надання імені регламентується українським законодавством, все ж таки вибір імені новонародженому відбувається за батьківським бажанням. У дохристиянські часи ім'я новонародженому давали за назвами природних явищ і стихій, майновитістю батьків, бажаними рисами характеру і поведінки (Ярослав – палкий до слави, Богуслав – славлячий бога, Остромисл – мислячий гостро, Добриня – доброї душі, Добродум – добре думаючий, Світляна, Синьоока, Білян, Сніжана, Здоровега, Веселун та ін.). У часи підпорядкування українських земель варягам-норманам поширюються скандинавські імена Ігор, Олег, Аскольд та ін. З часу прийняття християнства впроваджується практика надання грецьких та римських імен (Віра, Надія, Любов, Василь, Олексій, Костянтин, Олександр, Софія, Віктор та ін.), а також юдейських (Іван, Йосиф, Матвій, Ілля, Яків, Лазар, Михайло та ін.). Християнські священнослужителі намагались дотримуватись рішень Нікейського християнського собору (325 р.), за рішенням якого заборонялось давати християнам народні імена. У книзі констатується, що для буковинців у давнину слово було священним – як особливий стан світу і людини. Відповідно, й ім'я має для неї визначальне значення. Вважалось, що разом з іменем під час освячення дитина отримує ангела-охоронця, дістає наставництво божої сили; за іменами і діями людину контролюють боги у Всесвіті.

Особливо багато уваги приділено автором дослідженню весільної обрядовості. Розглядаються питання давнього народного дохристиянського весільного обряду, місця

та обставин знайомства молоді, сватання-старостів, запрошення на весілля, ролі й обов'язків головних осіб весільного обряду (весільних чинів), випікання калачів, рвання барвінку та вінкоплетення, розплітання (розчісування) коси, обміну дарунками, вінчального християнського обряду та обряду громадянського шлюбу, благословіння-прощі, обряду “забирання молодої”, післявесільних обрядів: “батчин”, “пропою”, “похлібення”, “колачин”, “смін”. Цінним є те, що дослідник подав територіальні варіанти буковинського весілля за географічними та історико-етнографічними зонами краю: Буковинське Передгір'я (кам'янське, бросківське та старововчинецьке весілля), Нижній Черемош та Верхнє Буковинське Попруття (міліївське та банилівське весілля), Прутсько-Дністровське межиріччя (недобоївське та горішньошировецьке весілля), Буковинська Гуцульщина (довгопільське та лопушнянське весілля). Okремо виділено матеріал про весільний фольклор гуцулів. Розглядається у книзі весільна обрядовість молдаван і румунів Буковини за матеріалами сіл Нижнього Буковинського Попруття та Буковинського Передгір'я (села Велика Буда, Балківці, Тарасівці, Ванчиківці, Костичани, Строїнці. Магала, Красноільськ, Волока, Станівці та ін.).

У книзі аналізується також обрядовість останнього етапу життя людини – похоронно-поминальна. Природна смерть була і залишається неминучою закономірністю буття людини. Відповідно і цей етап сімейного побуту був обставлений певними звичаями та обрядами. Похоронно-поминальна обрядовість буковинців простежується автором від найдавніших часів до наших днів. На основі етнографічних спостережень подано матеріал щодо оповіщення людей про смерть людини та про її уявлення серед буковинців, про ігри в поховальному обряді та уявлення про душу, подано фольклорний матеріал з похоронних голосінь та звичай поминання покійників. Щодо „археологічної” епохи терену Буковини на основі археологічних обстежень поховальних комплексів буковинськими археологами Б.Тимощуком, Л.Михайлиною, С.Пивоваровим охарактеризовані поховання у ямах, поховання “з кам'яними подушками”, підплитові поховання, ґрунтові ямні поховання у кам'яних колах-кромлехах, кам'яні курганні насипи з ямними захороненнями, поховання в кам'яних костинцях, кам'яні саркофагові поховання. Хоч від давніх часів не збереглося повного опису поховального обряду, але на основі матеріалів орійського походження (давніх орійських текстів “Махабхарати”, “Риг Веди”, “Атарва Веди”) та з опису поховального обряду т.зв. рідної української народної віри автором зроблено дослідження про походження окремих назв із поховальної обрядовості та про атрибутику і хід поховального обряду. Георгій Кожолянко намагався розібратися також у питанні про “добровільну смерть” старих людей на теренах України, про нібито існуючий в українців у далекі часи звичай умертвляти людей старшого віку. Аналіз літературних джерел та етнографічних матеріалів від кінця ХІХ ст. вказує, як зазначає автор, що звичаю умертвляти людей старшого віку на Буковині не існувало. Тут, як і по всій Україні, з давніх-давен існувала пошана до предків, мав місце культ предків. Святим обов'язком дітей було утримувати своїх старих батьків до їх смерті, а далі – поховати з усіма почесностями. Люди старшого віку були завжди оточені повагою та шаною.

Вступне слово від автора та висновки в другому томі “Етнографії Буковини” подані чотирма мовами: українською, англійською, німецькою та румунською. Книга має іменний та географічний покажчик.

Поряд із загальним позитивним враженням від книги, можна висловити і ряд зауважень дискусійно-рекомендаційного характеру. На мою думку, варто було б досліднику розширити поле дослідження і на представників інших невеликих етнічних груп Буковини. Зокрема, досліджуючи сімейну обрядовість буковинців, автор книги звернув увагу на традиційний сімейний побут українців, молдаван та румунів Буковини, оминувши росіян-старообрядців (село Біла Криниця), що мешкають на терені краю. Якщо сімейна обрядовість українського населення Буковинського краю висвітлена у всіх складниках, то сімейний побут молдаван і румунів подано лише за весільною і поховальною обрядовістю. До певної міри умовно науковим можна вважати дослідження автором давнього народного дохристиянського весільного обряду, поданого у третьому розділі монографії.

Проте висловлені зауваження і побажання аж ніяк не знижують загального високого рівня дослідження. Матеріали другого тому “Етнографії Буковини” комплексно розкривають проблему сімейного побуту основних етнічних груп Буковини.

Як візитну картку використав Георгій Кожоляк на початку книги слова Івана Франка: “Я син українського селянина, що викормився чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю себе до обов’язку панщиною цілого життя відробити ці шеляги, що їх видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатися на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій український патріотизм, то не сентимент, не національна гордість, то важке ярмо, яке доля положила на мої плечі...”

Прочитавши книгу, можна з впевненістю сказати, що через глибокий науковий аналіз традиційної духовної культури жителів Буковини автор монографії засвідчив власне наукове подвижництво вченого, національну гордість українця і український патріотизм буковинця.

Книга буде корисною як для науковців-етнологів, істориків, філологів, філософів, краєзнавців, музейних працівників, учителів та студентів, так і для широкого загалу людей, які цікавляться традиційною народною культурою.

Брицький П.П.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ

2000 р.
Публікації

Монографії, посібники

1. Ботушанський В. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.
2. Коцур А.П. Українська державність: історія та сучасність. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 352 с.
3. Добржанський О.В., Карпо В.Л., Коцур А.П. Історія України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). Практикум. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 286 с.

Наукові статті

1. Botusans'kyj V.M. Die Ukrainer und der Prager Slavenkongreß // Der Prager Slavenkongreß 1848. – Wien, Köln, Weimar, 2000. – S. 115-122.
2. Dobrzans'kyj O. Czernowitz und die Ukrainer // Czernowitz: die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt. – Köln, Weimer, Wien: Böhlau Verlag, 2000. – S. 45-61.
3. Wasyl Botuszański. Problem granicy ukraińsko-polskiej podczas II wojny światowej // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. – Rzeszow, 2000. – S. 113-122.
4. Білецький Б.Ф., Гриценко І.А., Коцур А.П. Українська державність: історія та сучасність. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 352 с. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 478-481 (Рецензія).
5. Білецький Б.Ф., Карпо В.Л. Державотворча діяльність Івана Огієнка в роки української національної революції (1917-1920 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 110-116.
6. Biletsky V. and Mykhailyna P. The First Ukrainian Historiography Textbook in Independent Ukraine (Kotsur Viktor P. and Kotsur Anatolii P. Istoriohrafia istorii Ukrainy: Kurs lektsii. Chernivtsi: Zoloti lytavry, 1999. 520 pp.) // Journal of Ukrainian Studies 25, nos. 1-2 (Summer-Winter 2000). – S. 209-213 (Sammary).
7. Ботушанський В. Чернівецькому національному університету – 125 років: історія та сучасність // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 96-97. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 17-27.
8. Ботушанський В., Макар Ю. Буковина в українських національно-визвольних змаганнях // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західноукраїнська Народна Республіка. Історія і традиції. – Львів: Ін-т українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип. 6. – С. 123-127.
9. Ботушанський В.М. “Ратувати з рук лихварських...” // Карпатський край. – 2000. - № 1-4 (120). – С. 62-65.
10. Ботушанський В.М. Буковина: Загальне краєзнавство // Зелена Буковина. – 2000. - № 1. – С. 81-88 (Передмова).
11. Ботушанський В.М. З історії формування земельного ринку на Буковині // Вісник УКРелс. – 2000. - № 3-4 (17-18). – С. 10-12.
12. Ботушанський В.М. Населення Буковини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2000. – С. 6-7 (Передмова).
13. Ботушанський В.М. Німецькомовна преса Буковини про деякі аспекти національно-культурного життя буковинських українців (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 406-412.
14. Ботушанський В.М. Чернівецькому національному університету – 125 років: історія та сучасність // Зелена Буковина. – 2000. - № 1-2. – С. 7-17.
15. Ботушанський В.М. Шлях за десять років. 1990-2000 (До 10-річчя заснування кафедри історії України Чернівецького національного університету) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 13-31.
16. Ботушанський В.М., Гайсенюк Я.С. З історії селянських поземельних товариств Хотинського повіту Бессарабії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 458-467.
17. Ботушанський В.М., Ільків О.М., Марусик Т.В. Історичний факультет Чернівецького держуніверситету (До 60-річчя відкриття) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 339-355 (Рецензія).

18. Ботушанський В.М., Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії (До 225-річчя події) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 237-250.

19. Ботушанський О. Діяльність німецького крайового кооперативного союзу сільськогосподарських спілок на Буковині // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 11. – Тернопіль, 2000. – С. 182-185 (Рецензія).

20. Ботушанський О. Діяльність центрального союзу румунських сільськогосподарських товариств на Буковині (1903-1914 рр.) // Галичина. – 2001. – № 5-6. – С. 164-168.

21. Брицький П. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 96-97. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 304-306 (Рецензія).

22. Брицький П. Науково-технічні зв'язки України з країнами Азії, Африки та Латинської Америки (середина 50-х – 80-ті рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 96-97. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 211-218.

23. Брицький П.П. Французи про Україну в минулому і теперішньому часі // Історія України. – 2000. – № 5; лютий (165). – С. 6-8.

24. Брицький П.П. Французький сенатор про Україну в ХІХ ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 443-452.

25. Брицький П.П., Михайлина П.В. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів: Ін-т українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 484-486 (Рецензія).

26. Брицький П.П., Сідак В.С. Микола Чоботарів – один з головних діячів спецслужби УНР // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 122-128.

27. Демочко В.К. Роль митрополита Петра Могили в історії українського православ'я (До 2000-ліття Різдва Христового) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 46-54.

28. Добржанський О. Дослідження з народної культури українців // Вісник ПР КУК Саскачевану. – 2000. – Т. 14. – № 1-2. – С. 16-17.

29. Добржанський О. Історія України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. у творчості Олександра Оглоблина // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 73-74. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 45-52.

30. Добржанський О. Олександр Оглоблин про концепцію історії України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. // Наукові записки Університету “Острозька Академія”: Історичні науки. – Острог: Університет “Острозька Академія”, 2000. – С. 316-322.

31. Добржанський О., Уграк В. Історичні мотиви у творчості Яра Славутича // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 96-97. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 134-144.

32. Добржанський О.В. Політична боротьба на Буковині напередодні Першої світової війни на сторінках української періодики // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Місто, 2000. – С. 64-66.

33. Добржанський О.В. Початок політичної кар'єри М.Василька // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 298-306.

34. Дутчак П.В. Організаційні форми громадської діяльності західноукраїнського жіноцтва (20-30-ті роки ХХ ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 136-144.

35. Зайцева З. Економічна україністика кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 96-97. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 145-153.

36. Зайцева З. Пізньосередньовічна культурно-історична проблематика в українознавстві початку ХХ ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей / Чернівецький державний університет ім.Ю.Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Том 1. – С. 197-206.

37. Зайцева З. Українська тематика на сторінках французьких та британських видань (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Вип. 7. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 244-253.

38. Зайцева З.І. Можливості дослідження феномена української інтелігенції на зламі XIX-XX століть у світлі наукової спадщини Й.А.Шумпетера // Йозеф Шумпетер та проблеми реформування економіки України. – К.: Таксон, 2000. – С.213-228.

39. Зайцева З.І. Наукознавчі аспекти творчої спадщини Олександра Грушевського // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 399-406.

40. Карпо В. Білик-Лиса Н. Богдан Лепкий у духовному відродженні українського народу. – Тернопіль: Збруч, 1999. – 144 с. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 96-97. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 301-303 (Рецензія).

41. Карпо В.Л., Кошель О.М. Науково-пізнавальна та просвітницька діяльність Подільського історико-археологічного товариства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 69. Філософія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 75-79.

42. Коцур А. Консервативні концепції державності в українській зарубіжній історичній науці початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. - Вип. 10. – Тернопіль, 2000. – С. 271-275.

43. Коцур А. Лівобережна Україна у наукових дослідженнях професора І.А.Гриценка // Література та культура Полісся: Зб. наук. праць. – Ніжин, 2000. – Вип. 13. – С. 195-197.

44. Коцур А.П. Російська та українська романтична історіографія (друга половина 20 – початок 40-х років XIX ст.) // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Вип. 7. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 272-278.

45. Коцур А.П. Українська романтична історіографія першої половини XIX ст.: проблематика та методологічні принципи // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 50. – К.: Київський університет, 2000. – С.77-81.

46. Коцур А.П. Український національно-політичний рух 1905-1914 рр. (історіографія проблеми) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 86-96.

47. Коцур А.П. Формування української державності в середині XVII ст. (історіографія проблеми) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей / Чернівецький державний університет ім.Ю.Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Том 1. – С. 191-196.

48. Коцур А.П., Карпо В.Л. Проблема українських національних історичних шкіл та її методологічно-історіософське бачення // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2000. - № 1. – С.163-166.

49. Коцур А.П., Михайлина П.В. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: Інститут історії України, 1998. – 207 с. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 483-484 (Рецензія).

50. Марусик Т. Гуманітарна інтелігенція України у соціальній структурі суспільства // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Вип. 7. – Чернівці: Рута, 2000. – С.36-46

51. Марусик Т. Олександр Оглоблин і Українське історичне товариство // Наукові записки Університету “Острозька Академія”: Історичні науки. – Острог: Університет “Острозька Академія”, 2000. – С.292-300.

52. Марусик Т. Олександр Оглоблин і Українське історичне товариство // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 73-74. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 52-62.

53. Марусик Т. Основні концептуальні засади дослідження проблеми інтелігенції в сучасній культурологічній думці // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 96-97. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 244-254.

54. Марусик Т. Теоретичні та методологічні основи дослідження інтелігенції України: пошук нових підходів // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. - Вип. 10. – Тернопіль, 2000. – С.20-28.

55. Марусик Т.В. Ставлення радянської влади до українського греко-католицького духовенства (1944-1946 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С.179-186.

56. Скорейко Г.М. Хотинська фортеця в міжнародних угодах XVII ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 237-244.

57. Федорук А. Військове мистецтво козацького війська в Переяславській битві 1630 р. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей / Чернівецький державний університет ім.Ю.Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Том 1. – С.237-243.

58. Федорук А. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Вип. 7. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 58-68.

59. Яценюк Т.С. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 481-483 (Рецензія).

60. Яценюк Ф. Олександр Оглоблин – видатний український історик XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 73-74. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 62-65.

61. Яценюк Ф.С. До 100-річчя від дня народження О.П.Оглоблина // Український історичний журнал. – 2000. - № 3. – С.156-158.

Участь у наукових конференціях

Міжнародна наукова конференція, присвячена 1000-літтю Хотина „ Хотину 1000 років”, 19 грудня 2000 р., Хотин:

1. Ботушанський В.М., Сайко М.М. Буковини як об'єкт міждержавних стосунків Туреччини, Австрії та Росії в останній третині XVIII ст. // Хотину – 1000 років: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 63-73.

2. Добржанський О.В. Суспільно-політичне життя Хотинщини в XIX – на поч. XX ст. // Там само. – С. 83-88.

3. Скорейко Г.М. Хотинська фортеця у польсько-молдавських стосунках початку XVII ст. (за матеріалами офіційного листування) // Там само.– С. 40-44.

4. Федорук А.В. Елементи “лінійної тактики” у бойових прийомах українського козацького війська в Хотинській битві 1621 р. // Там само. – С. 59-62.

Міжнародна наукова конференція „Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.” 16-18 березня 2000 р., Чернівці:

1. Брицький П. Німецькі мандрівники і послі про Україну в історії середньовіччя і нового часу // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції / Чернівецький державний університет ім.Ю.Федьковича; Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича. – Чернівці: Золоті литаври, 2000.– С. 230-233.

2. Добржанський О. Північносередньовічна історія України у дослідженнях Мирона Кордуби // Там само. – С. 177-180.

3. Карпо В. Торговельно-економічні зв'язки Київської Русі // Там само. – С. 209-211

4. Коцур А. Гетьман Богдан Хмельницький та його державницька діяльність в українській історіографії // Там само.– С. 186-188.

5. Скорейко Г. Остання русько-візантійська війна 1043 р. // Там само. – С. 251-254.

6. Федорук А. Козаки в контексті військового мистецтва Тридцятирічної війни (1618-1648 рр.) // Там само. – С. 116-120.

Шоста всеукраїнська науково-теоретична конференція „Українська періодика: історія і сучасність”, 11-13 травня 2000 р., Львів:

1. Добржанський О. Українська періодика Буковини в політичній боротьбі напередодні Першої світової війни // Українська періодика: Історія і сучасність / Доповіді та повідомлення шостої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 11-13 трав. 2000 р. – Львів, 2000. – С. 407-410.

Науково-практична конференція „Актуальні проблеми розвитку української державності (історія і сучасність)”, 4-5 травня 2000 р., Коломия:

1. Демочко В.К. Національно-духовне відродження і Запорізька Січ // Актуальні проблеми розвитку української державності (історія і сучасність): Матеріали науково-практичної конференції 4-5 травня 2000 р. – Коломия, 2000. – С. 8-15.

2. Зайцева З.І. Українознавство у Франції наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – С. 42-47.

3. Карпо В.Л. Торговельно-економічні відносини Київської Русі з країнами Центральної та Західної Європи // Там само. – С.3-7.

4. Коцур А.П. Концепція українського національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. // Там само. – С. 16-21.

5. Коцур А.П., Білецький Б.Ф. Державотворча діяльність Івана Огієнка // Там само. – С. 53-58.

6. Скорейко Г.М. Міграційні процеси на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Там само. – С. 36-41.

Науково-практична конференція „28 червня 1940 року: погляд через 60 років”, 28 червня 2000 р., Чернівці:

1. Ботушанський В.М. Вхідження Північної Буковини і Хотинщини до України в складі СРСР – поворотний момент в історичній долі населення краю // 28 червня 1940 року: погляд через 60 років: Матеріали науково-практичної конференції, м. Чернівці, 28 червня 2000 р. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 5-11.

Третя історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців „Буковина – мій рідний край”, 17 травня 1998 р., Чернівці:

1. Федорук А., Грицкан-Дідковський К. До проблеми Боянської битви // Буковина – мій рідний край: Матеріали третьої історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. Чернівці, 17 травня 1998 р. – Чернівці, 2000. – С.65-66.

Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”, 16-18 травня 2000 р., м. Чернівці:

1. Білецький Б., Карпо В. Боротьба за відродження української православної церкви в умовах національно-визвольної революції (1917-1920 рр.) // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення, 2001. – Т. 2. – С.15-20.

2. Ботушанський В. Еволюція аграрних відносин на Буковині у пореформений період (1848-1914 рр.) // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення, 2001. – Т. 1. – С. 169-171.

3. Ботушанський В., Сайко М. Австро-турецьке прикордонне розмежування на Буковині за Баламутівською конвенцією 2 липня 1776 р. // Там само. – С. 252-264.

4. Ботушанський О. Основні форми селянської кооперації на Буковині (кінець 80-х років XIX – початок XX ст.) // Там само. – С. 234-237.

5. Брицький П., Сідак В. Причини невдач волинської групи у другому зимовому поході // Там само. – С. 264-272.

6. Добржанський О. Українська історіографія історії Буковини // Там само. – С. 335-339.

7. Дутчак П. Громадська діяльність західноукраїнського жіноцтва міжвоєнного періоду в галузі охорони здоров'я // Там само. – С. 240-246.

8. Коцур А. Теоретико-методологічні підходи до вивчення стану історичної науки в Україні кінця XIX – початку XX ст. // Там само. – С. 345-348.

9. Марусик Т. До питання визначення поняття „інтелігенція України” // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення, 2001. – Т. 3. – С.129-133.

IV Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича:

1. Білецький Б., Карпо В. Громадсько-політична й державницька діяльність В.Винниченка (До 120-річчя від дня народження) // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 70-74.

2. Ботушанський В.М., Піддубний І.А. До питання про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919-1923 рр.) // Там само. – С. 87-91.

3. Ботушанський О.В. Організаційні засади спілкового руху в буковинському селі наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – С.287-293.

4. Ботушанський В.М. Чернівецький університет: історія й сучасність // Там само. С. 12-16

5. Демочко В.К., Пиріг О. Зародження і розвиток ідей щодо торгівлі в господарському житті людського суспільства (з давніх часів до ХІХ ст.) // Там само. – С. 190-192.
6. Добржанський О.В. Етнічний склад населення Буковини кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. в сучасній історіографії // Там само. – С. 367-373.
7. Добржанський О.В., Піддубний І.А. Дипломатична діяльність М.Василька у Швейцарії // Там само. – С. 324-328.
8. Дутчак П.В. Опікунсько-просвітницька діяльність західноукраїнського жіноцтва у міжвоєнний період // Там само. – С. 111-116.
9. Коцур А.П. Поняття „українське національне відродження” в історіографії ХХ ст. // Там само. – С. 186-189.
10. Марусик Т.В. Деякі аспекти формування „нової” інтелігенції у західному регіоні України (друга половина 40-х – початок ХХ ст.) // Там само. – С. 140-143.
11. Скорейко Г.М. Воєнна тривога на Буковині у 1806-1809 рр. // Там само. – С. 280-282.

Восьма щорічна Міжнародна Міждисциплінарна конференція з іудаїки, лютий 2000 р., Москва:

1. Добржанский А. Бенно Штраухер и Лео Келльнер – сравнительный анализ политической деятельности // Материалы Восьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. – М., 2000. – С. 181-182.
2. Марусик Т. Еврейская интеллигенция Буковины и власть (40-е годы ХХ ст.) // Там само. – С.153-160.

Захист дисертацій

На засіданні спеціалізованої вченої ради з історії України та всесвітньої історії при Чернівецькому державному університеті 29 вересня 2000 р. аспірантом кафедри історії України ЧНУ Андрієм Васильовичем Федоруком захищено кандидатську дисертацію „Наймане козацьке військо (ХVІІ – середина ХVІІІ ст.): ідеологія, організація та „військове мистецтво” зі спеціальності 07.00.01 – Історія України (науковий керівник д.і.н., проф. Ботушанський В.М.).

2001 Публікації

Монографії, посібники

1. Коцур В.П., Коцур А.П. Історія України: особи, дати, події. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 116 с.

Наукові статті

2. Ботушанський В.М. Піонери буковинської заокеанської еміграції // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. стат. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 8. – С. 10-17.
3. Ботушанський В.М. Скасування церковної десятини і пропінації на Буковині у другій половині ХІХ – на початку ХХ с. // Слов'янський вісник: Науковий збірник [Рівне]. – 2001. – Вип. 2. – С. 102-111.
4. Добржанський О.В. Українські депутати від Буковини в австрійському парламенті. (1861-1918 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. стат. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 8. – С.181-189.
5. Коцур А.П. Нова книга про історію сільського господарства Буковини (Рецензія) // Зелена Буковина. – 2000. - № 1-2. – С. 201-203.
6. Коцур А.П. Конституція Пилипа Орлика та її місце в утвердженні української державницької ідеї // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. стат. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С. 148-154.
7. Коцур А.П. Українська козацька державність після смерті Богдана Хмельницького // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. стат. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 2. – С. 87-93.

8. Коцур А.П. Поняття „національне відродження України” та проблема його періодизації в українській історичній думці ХХ ст. // Наукові записки з української історії: 36. наук. стат. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 219-228.

9. Марусик Т.В. До питання щодо формування „нової” інтелігенції у західних областях України (40-і рр. ХХ ст.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: 36. наук. стат. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 8. – С. 42-50.

10. Марусик Т.В. Іларій Карбулицький – визначний буковинський педагог та громадський діяч // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 319-330.

11. Марусик Т.В. Художня інтелігенція західних областей України на початку радянської (1939-1941 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. стат. – Вип. 4. – К., 2001. – С. 346-360.

12. Скорейко Г.М. // Коротка історія села Борівці. – Чернівці: Прут, 2001. – С.5-6 (Передмова).

13. Федорук А.В. Бойова діяльність і військово мистецтво охотницьких гетьманських полків у війнах з Османською імперією 1676-1681 та 1686-1700 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип. 13. – С. 50-63.

Участь у наукових конференціях

Науково-практична конференція „Національно-духовне відродження України ХІХ-ХХ ст.”, 10-11 травня 2001 р., Коломия:

1. Білецький Б.Ф., Карпо В.Л. Формування суспільно-політичних поглядів І.Огієнка // Національно-духовне відродження України ХІХ-ХХ ст.: Матеріали науково-практичної конференції 10-11 травня 2001 р. – Коломия, 2001. – Ч. 1. – С. 20-29.

2. Демочко В.К., Коцур А.П. Зародження незалежної української преси у надрах системи компартійних засобів масової інформації (1985-1991 рр.) // Там само. – С.47-50

3. Коцур А.П. Національна ідея у сприйнятті українських інтелектуалів початку ХХ ст. // Там само. – С. 11-20.

Міжнародна наукова конференція „Хотинська війна 1621 р. (До 380-річчя Хотинської битви)”, 22 жовтня 2001 р., м.Хотин:

1. Ботушанський В.М. Хотинська битва 1621 р. – визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії // Хотинська війна: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м.Хотин, 22 жовтня 2001 р. – Чернівці: Прут, 2001. – 21-32.

2. Гриценко І.А., Скорейко Г.М. Хотинська війна у записках Якуба Собеського // Там само. – С. 16-20.

3. Боднарюк Б.М., Федорук А.В. Заслуга переможців: роль Хотинської війни у боротьбі козацтва за станові привілеї в першій половині ХVІІ ст. // Там само. – С. 81-91.

Захист дисертацій

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 26 лютого 2001 р. доцентом кафедри історії України ЧНУ Анатолієм Петровичем Коцуром захищено докторську дисертацію „Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.” зі спеціальності 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 29 серпня 2001 р. аспірантом кафедри історії України ЧНУ Олегом Васильовичем Ботушанським захищено кандидатську дисертацію „Сільська кооперація на Буковині (80-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.)” зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. (Науковий керівник д.і.н., проф. Добржанський О.В.).

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 30 листопада 2001 р. здобувачем кафедри історії України ЧНУ Оксаною Степанівною Гнатчук захищено кандидатську дисертацію „Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.)” зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. (Науковий керівник д.і.н., проф. Брицький П.П.).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабін Борис Володимирович – курсант Одеського інституту внутрішніх справ.

Баженова Стефанія Едуардівна – науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті.

Баженов Лев Васильович – д.і.н., професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, директор Центру досліджень історії Поділля Інституту історії України НАН України

Білецький Борис Федорович – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (далі – ЧНУ).

Бойко Надія Іванівна – старший викладач Черкаського кооперативного економіко-правового коледжу.

Ботушанський Василь Мефодійович – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України ЧНУ.

Ботушанський Олег Васильович – к.і.н., асистент кафедри історії України ЧНУ.

Брицький Петро Павлович – д.і.н., професор кафедри історії України ЧНУ.

Гнатчук Оксана Степанівна – к.і.н., доцент кафедри суспільних та гуманітарних наук Буковинської державної медичної академії.

Гуйванюк Микола Романович – аспірант кафедри історії України ЧНУ.

Добржанський Олександр Володимирович – д.і.н., професор кафедри історії України ЧНУ.

Єгрешій Олег Ігорович – аспірант кафедри історії України Прикарпатського державного університету імені В.Стефаника

Зваричук Е.О. – аспірант Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

Карпо Василь Леонтійович – к.і.н., доцент кафедри міжнародних відносин ЧНУ.

Качараба Степан Петрович – к.і.н., доцент кафедри історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.

Комарницький Сергій Іванович – к.і.н., професор кафедри гуманітарних дисциплін, декан фінансово-юридичного факультету Економіко-правничого інституту, м.Чернівці.

Королько Андрій Зіновійович – асистент кафедри Прикарпатського державного університету ім.В.Стефаника.

Коцур Анатолій Петрович – д.і.н., доцент кафедри історії України ЧНУ.

Кочерган Аліна Іванівна – студентка 5 курсу історичного факультету ЧНУ.

Кузін Борис Станіславович – доцент, завідувач кафедри суспільних наук Хмельницького інституту економіки і підприємництва.

Лашкевич Людмила Миколаївна – аспірант кафедри історії України ПУДПУ ім.К.Д.Ушинського (Одеса).

Мандрик Ярослав Іванович – к.і.н., доцент Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Масан Олександр Миколайович – докторант кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.

Милусь Василь Іванович – асистент кафедри українознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки.

Михайлик Артур Олександрович – аспірант Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

Михайлина Павло Васильович – д.і.н., професор.

Мусіснюк Ірина Володимирівна – заступник головного редактора Чернівецького обласного відділення пошуково-видавничого агентства "Книги пам'яті України", здобувачка кафедри історії України ЧНУ.

Огуй Олександр Дмитрович – д.філол.н., професор, завідувач кафедри англійської мови для неспеціальних факультетів ЧНУ.

Піддубний Ігор Андрійович – к.і.н., ас. кафедри історії нового і новітнього часу ЧНУ.

Скорейко Ганна Михайлівна – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧНУ.

Трофим'як Богдан – к.і.н., доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Федорук Андрій Васильович – к.і.н., асистент кафедри історії України ЧНУ.

Фостій Іван Петрович – керівник, головний редактор Чернівецького обласного відділення пошуково-видавничого агентства "Книги пам'яті України", здобувач кафедри історії України ЧНУ.

Чайка Галина Василівна – вчитель історії Чернівецької ЗОШ № 2.

Юрійчук Євгенія Петрівна – к.і.н., доцент кафедри політології й соціології ЧНУ.

Яремчук Сергій Степанович – перший помічник начальника 2-го відділення Чернівецького міського військкомату.

Яценюк Тадей Степанович – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧНУ.

Яценюк Галина Миколаївна – магістр кафедри історії України ЧНУ.

Наукове видання
ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Збірник наукових статей
Том 5

Літературний редактор
Комп'ютерна верстка

Ботушанський В.М.
Гуцуляк В. І.

Підписано до друку 15.07.2002. Формат 70x100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 13,36.
Обл. вид. арк. 25,46. Зам. № 188. Тираж 500.

Видавництво "Золоті литаври", м.Чернівці, вул.Головна, 198-а
Видруковано на власному обладнанні.